

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**TÜRKİYE'DE ULUS – DEVLET ve ZİYA GÖKALP –
MÜMTAZ TURHAN – EROL GÜNGÖR**

Aytekin Ersal

DOKTORA TEZİ

Ankara 2011

BİLDİRİM FORMU

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Türkiye’de Ulus – Devlet ve Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör’’ adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

27/09/2011

Aytekin ERSAL

H.Ü

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Prof.Dr. Adnan SOFUOĞLU

Üye :Doç.Dr. M.Derviş KILINÇKAYA (Danışman)

Üye :Doç. Dr. Nuri YAVUZ

Üye :Doç.Dr.Yasemin DOĞANER

Üye :Doç.Dr. Seyfi YILDIRIM

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

27/09/2011

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Enstitü Müdürü

ÖZET

“Türkiye’de Ulus – Devlet ve Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör” başlıklı çalışma beş bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde konuya ilişkin yapılmış akademik incelemelere değinilmiş ve çalışmanın kapsam ve hedefi ortaya konmuştur.

I.Bölümde ulus – devlet olgusunun kavramsal ve tarihsel çerçevesi incelenmiştir. Feodaliteden mutlakiyetçi krallıklara, kral devletten ulus – devlete geçiş süreci tarihsel perspektiften ele alınmıştır. Etnisite, ulus, ulus – devlet kavramları açıklanmıştır. Olgunun politik görünümünü izah ettiği düşünülen İngiltere ve Fransa örneğine değinilmiştir.

II. Bölümde Türkiye’de ulus – devlet olgusunun gelişimi incelenmiştir. Osmanlı’da modernleşme ihtiyacının ortaya çıkışı, Sened – i İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I.Meşrutiyet, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet’e geçiş süreçleri ulus – devlet bağlamında ele alınmıştır.

III. Bölümde Ziya Gökalp’in görüşleri ulus – devlet ekseninde incelenmiştir. Gökalp’in etnisite, ulus, ulus – devlet kavramlarına, Türkiye’de yaşanan siyasal modernleşmeye, ulusal egemenlikten pay alan bireyin zihniyet dünyasını inşa etmek gayesini güden aydınlanma arayışlarına ve ekonomi politiğe bakışı ortaya konmuştur. 1923 sonrası, ulus – devleti tahkim etmek gayesini güden inkılâplarla Gökalp’in ünsiyeti tartışılmıştır.

IV. Bölümde, Mümtaz Turhan’ın görüşleri ulus – devlet ekseninde incelenmiştir. III. Bölümde zikredilen başlıklar altında konu ele alınmıştır. Turhan’ı Gökalp’e bağlayan hususlara dikkat çekilmiştir.

V.Bölümde Erol Güngör’ün görüşleri ulus – devlet ekseninde incelenmiştir. III ve IV. Bölümde zikredilen başlıklar altında konu ele alınmıştır. Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör geleneği tartışılarak çalışma sonuçlandırılmıştır.

ABSTRACT

The study titled “Nation- State in Turkey and Ziya Gokalp – Mumtaz Turhan-Erol Gungor” consists of five chapters.

In the introduction part the academic researches conducted on the subject , are mentioned and the scopes and aims of the study are put forward.

In the first chapter the conceptual and historical aspects of Nation – State fact is analyzed. The transition period from feudalism to the autocratic kingdoms, from the Kingdom State to the Nation State is handled through the historical perspective. The concepts of ethnicity, nation, nation-state are explained. England and France ,which are considered to define the political appearance of the concept, are described.

In the second chapter, the development of the Nation –State plot is analyzed. The emergence of the need for modernization of the Ottoman, the processes of the “Alliance Document”, “Reforms’ Decree”, “Improvements’ Decree”, ” The First Constitutional Government”, ” The Second Constitutional Government” and the transition to the Republic are all handled under the Nation State concept.

In the third chapter, the opinions of Ziya Gokalp is analyzed in the nation – state axis. Gokalp’s views of ethnicity, nation, nation – state concept, the political modernization experienced in Turkey, his enlightenment researches aiming to build the individual’s thinking world receiving its portion from the national sovereignty and his view of the economy politics are all put forward. Gokalp’s familiarity with the reforms aming to strengthen the Nation- State after year 1923 is discussed.

In the fourth chapter, Mumtaz Turhan’s opinions are analyzed in the nation – state axis. The topic is handled under the same titles mentioned in the third chapter. The items connecting Turhan to Gokalp are dwelled on.

In the fifth chapter, Erol Gungor’s opinions are analyzed in the Nation – State axis. The topic is handled under the same titles mentioned in the third and the fourth chapters. The study is finalized after discussing the Ziya Gokalp - Mumtaz Turhan - Erol Gungor tradition.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

ULUS – DEVLETİN KAVRAMSAL ve TARİHİ ÇERÇEVESİ

1.1.FEODALİTEDEN KRAL – DEVLETE	6
1.2.KRAL - DEVLETTEN ULUS – DEVLETE	8
1.3.ULUS – DEVLET	
1.3.1.Etnisite, Ulus, Ulus – Devlet Kavramları	11
1.3.2.Ulus – Devletlerin Kuruluşu	18
1.3.3.İngiltere Örneği	19
1.3.4.Fransa Örneği	21
1.3.5.Ulus – Devletin Zihniyet Dünyası	25

2.BÖLÜM

TÜRKİYE’DE ULUS – DEVLET

2.1.OSMANLI MODERNLEŞMESİ	31
2.1.2.Modernleşme İhtiyacı	32
2.1.3. II. Mahmut’un Merkeziyetçiliği	37
2.1.4.Tanzimat Dönemi (1839 – 1876)	41

2.1.5.I.MEŞRUTİYET (1876 – 1908)	48
2.1.5.1.Meşrutiyet'in İlanı	48
2.1.5.2.Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan	52
2.1.5.3.II. Abdülhamit'in İktidarı	55
2.1.6.II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908 – 1918)	59
2.1.6.1.II. Meşrutiyet'in İlanı	59
2.1.6.2.İttihat ve Terakki İktidarı	64
2.1.6.2.1.İttihatçılar ve Ulus - Devlet	65
2.1.6.3.Modernleşmenin Zihniyet Dünyası	74
2.1.7.TÜRKİYE'DE ULUS – DEVLETİN İLANI	83
2.1.7.2.Kongreler	84
2.1.7.2.I.TBMM ve Ulus – Devlet	89
2.1.7.3.Cumhuriyet'in İlanı ve Hilafet'in İlgası	95
2.1.7.4.Ulus – Devletin Esas Teşkilat Hukuku	101
2.1.7.4.Ulus – Devletin Ekonomi Politikası	106

3.BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ULUS – DEVLET ve ZİYA GÖKALP

3.1. Ziya Gökalp'in Yaşamı	115
3.2.Ziya Gökalp'te Etnisite, Ulus ve Ulus – Devlet Kavramları	122
3.3.Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve Ziya Gökalp	130
3.3.1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönem	131
3.3.2. Cumhuriyet Dönemi	138
3.4. Aydınlanma ve Ziya Gökalp	143

3.4.1.Felsefi Tasavvuru	145
3.4.2.Dini Tasavvuru	147
3.4.3.Tarih Tezi	151
3.5. Ziya Gökalp'in Ekonomi Politigi	156

4.BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ULUS – DEVLET ve MÜMTAZ TURHAN

4.1. Mümtaz Turhan'ın Yaşamı	161
4.2. Mümtaz Turhan'da Etnisite, Ulus ve Ulus – Devlet Kavramları	165
4.3.Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve Mümtaz Turhan	171
4.3.1. Serbest Kültür Değişmeleri	172
4.3.2.II. Mahmut'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Mecburi Kültür Değişmeleri	174
4.3.3. II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Mecburi Kültür Değişmeleri	177
4.3.4. Cumhuriyet Dönemi Mecburi Kültür Değişmeleri	179
4.4. Aydınlanma ve Mümtaz Turhan	184
4.5. Mümtaz Turhan'ın Ekonomi Politigi	190

5.BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ULUS – DEVLET ve EROL GÜNGÖR

5.1.Erol Güngör'ün Yaşamı	195
5.2.Erol Güngör'de Etnisite, Ulus ve Ulus – Devlet Kavramları	200
5.3. Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve Erol Güngör	204
5.3.1.Tanzimat'tan Cumhuriyet'e	206
5.3.2. Cumhuriyet Dönemi	213
5.3.1.2.1. İnkılâpçılık – Milliyetçi Muhafazakârlık	218

5.3.1.2.2. Din, Dil ve Tarih	224
5.4. Aydınlanma ve Erol Güngör	225
5.4.1. Bilginin Mahiyeti	227
5.4.2. Tekkeden Gelen	232
5.4.3. Milliyetçi Pencereden Bakmak	236
5.5. Erol Güngör'un Ekonomi Politigi	272
5.6. GELENEĞİ TARTIŞMAK	241
SONUÇ	250
BİBLİYOGRAFYA	253

ÖNSÖZ

Ulus – devlet, siyasi, iktisadi, hukuki, felsefi süreçlerin nihai kesişim noktasında ortaya çıkan bir olgudur. Kapitalizmin gelişmesi merkezileşmeyi, sekülerleşmeyi, bireyi ortaya çıkartırken, bunlara hayat veren piyasanın hukuki güvenceler arayışı ulusal egemenliği ve egemenlikten pay alan bireyin zihniyet dünyası aydınlanmayı zaruri kılmıştır.

Olgu, farklı sosyal bilimlerden gelen araştırmacıların ilgi sahasına girdikçe teorik boyutu derinleşmiş ve karmaşıklaşmıştır. Türkiye özelinde gerek Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüleri gerekse Tarih Bölümlerinde ulus - devleti merkeze alan bir çalışmaya rastlanılmamaktadır. Temelleri Umumi Amme Hukuku Dersleri'nde atılan yaklaşımlarla hukuk, siyaset bilimi, kamu yönetimi ve sosyoloji alanında yapılan çalışmalarda ise Türkiye'de ulus – devletin gelişimi meselesi ya hiç gündeme gelmemekte ya da ders notları mesabesinden öteye gitmemektedir. Tarihçilerin modernleşme üst başlığı altında konuyu ele alması da devlet bağlamında meseleyi görünür kılan arka planın bulanıklaşmasına sebep olmaktadır. Burada sosyal bilimler alanında ortaya çıkan birikim sentezlenerek ulus – devlet olgusunu Türkiye'de görünür kılan tarihsel süreç ortaya konmaya çalışılmıştır. Patrimonyal merkezîyetçilikten ulus – devlete geçen tarihsel süreç siyasi, iktisadi ve felsefi boyutlar dikkate alınarak incelenmektedir.

Türk düşünce hayatının köklü geleneklere yaslandığını söylemek oldukça güçtür. Türk milliyetçiliği bağlamında Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör geleneğinden bahis açmanın zorluğu düşünce hayatının umumuna nüfuz eden kopuklukların, zaafının aksine farklı bir akışın varlığı iddiasında düğümlenmektedir. Ulus – devlete sadık kalmakla birlikte, kurucu referanslardan farklı bir bakış açısıyla olguyu kavrayan gelenek, Türk düşüncesine zenginlik katarken, olgunun farklı bakış açılarına imkân tanıyan mahiyetinin de izlerini görünür kılmaktadır. Üç ismi müstakilen ele alan çalışmaların akademik hayata yaptığı katkı inkâr edilemez. Burada bütünüyle bir gelenek ulus – devlet bağlamında ele alınmaktadır. Tarihi süreçte olduğu gibi ulus – devletin siyasi, iktisadi, felsefi alanlarına üç ismin bakışı ortaya konmaktadır. Tarihi bütünlük içerisinde ortaya konan olgunun farklı bir gelenek tarafından nasıl kavrandığının görülmesinin, Türkiye'de ulus – devletin

karşılaştığı problemlerin çözümünde yeni ufuklar açacağı düşüncesi, çalışmaya nihai hedefini vermektedir.

Araştırma sırasında gerek teorik çerçeveye dair zengin literatüre gerekse konu edilen üç sosyal bilimcinin yazdıklarına ulaşma noktasında bir sorunla karşılaşılmamıştır. Bundan dolayı başta Milli Kütüphane olmak üzere HÜ, GÜ, AÜSBF Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim.

Çalışmanın danışmanlığını üstlenen ve her türlü desteği sunan Doç. Dr. Derviş Kılınçkaya'ya, izleme komitesinde olumlu tenkitlerini sunan Prof. Dr. Adnan Sofuoğlu ve Doç. Dr. Yasemin Doğaner'e teşekkür ederim. Akademik hayatın ilk dönemlerinden itibaren teşvik edici tenkitlerini hep yanımda bulduğum değerli hocam Doç. Dr. Ayten Sezer Arıĝ'a da teşekkür ederim. Çalışmanın başlangıç döneminde danışmanlığımı üstlenen, başlıktan teorik çerçevenin kurulmasına kadar ufuk açıcı görüşleriyle danışmanlığın da ötesinde desteğini gördüğüm muhterem hocam Prof. Dr. Mustafa Yılmaz Bey'e sonsuz teşekkürler.

KISALTMALAR

a.g.d	: Adı geçen dergi
a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a.y	: Aynı yer
AAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
AB	: Avrupa Birliği
AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
CBÜ	: Celal Bayar Üniversitesi
CDTA	: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İİBF	: İktisadi İdari Bilimler Fakültesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
SÜ	: Selçuk Üniversitesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TY	: Türk Yurdu
UÜ	: Uludağ Üniversitesi

Vd. : Ve diğerleri

Yay., : Yayınları

1.GİRİŞ

Sosyal bilimler alanında, ulus – devlete ilişkin olarak, üzerinde anlaşmaya varılmış bir tanımlamadan söz etmek mümkün değildir. Bunda olgunun farklı coğrafyalarda farklı tarihi tecrübelerle tezahür etmiş olmasının yanı sıra, sosyal bilimin değişik disiplinlerinden gelen akademisyenlerin meseleyi kendi zaviyelerinden ele alışlarının da etkisinin olduğu düşünülebilir. Gerçekten de ulus – devletin İngiltere’de 18.yüzyılda iktisadi, hukuki, siyasi, sosyal hadiselerin bir merhalesi olarak şekillenmesi ile II. Dünya Savaşı sonrası bağımsızlığını yeni kazanmış kimi Orta Doğu, Afrika devletlerinde, bürokratik elitler eliyle, yukarıdan aşağıya bir modernleşme projesi olarak tecrübe edilişi arasındaki farklar kavramın tanımlanmasındaki güçlükleri beraberinde getirmektedir. Bu noktada meseleyi iktisadi yönden ele alanlar kapitalizmin bir merhalesi olarak ulus – devlet olgusuna yaklaşmışlardır. Siyasal bilimciler devlet olgusuna, hukukçular tabii hakların gelişimine, sosyologlar toplumsal değişmeye vurgu yapmışlardır. Olgunun kendisi bütüncül bir tarihi süreç içerisinde ele alındığında feodal toplumun çözülüşü, merkezîyetçi krallıkların yükselişi, aydınlanma felsefesinin siyasi alanda tecrübe edilmesinin nihai bir noktası olarak ulus – devletin ortaya çıktığı görülmektedir.¹

Türk akademiasında meselenin ele alınışı, uluslar arası literatürle paralellik arz eder. Siyaset bilimciler ve kamu hukukçuları devletin teşekkülünde kat edilen merhalelere atıf yaparlar. İktidarın meşruiyetini kilisenin manevi otoritesinden aldığı evre feodaliteyi anlatır. Machiavelli ile birlikte yaşanan kırılma devlet / stato olgusunun gelişimini haber verir. Rousseau’da ise halkın egemenliği ya da Ulus –

¹ Richard Brown, **Society and Economy in Modern Britain, 1700–1850**, Routledge, London 1991, s.199-200; Peter Lane, **The Industrial Revolution : The Birth of the Modern Age**, Weidenfeld and Nicolson, London 1978, s.41. Fransa için bkz. Clive Trebilcock, **The Industrialization of the Continental Power, 1780-1914**, Longman, London, 1986, s.112-114, Ernest von Aster, **Fransız İhtilali’nin Siyasi ve Sosyal Fikirleri**, Haz.: Şennur Şenel, Phoenix Yay., Ankara 2004, s.45. Ayrıca meselenin modernleşme süreci olarak ele alınması noktasında **Beginnings of Modernization in the Middle East, the Nineteenth Century**, ed. by William R. Polk and Richard L. Chambers, Chicago Univ., Chicago 1968, Kemal H. Karpat., **Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev.: Recep Boztemur, İmgeYay., Ankara 2001, Kemal H Karpat., **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev.: Recep Baştemur, İmge Yay., Ankara 2005, Abu-Husayn Abdul-Rahim, **Rebellion, Myth Making and Nation Building, Lebanon from an Ottoman Mountain Iltizam to a Nation State**, ILCAA, Tokyo 2009, **Ethnicity and Nation- Building, Comparative, International and Historical perspectives** Ed. by Wendell Bell and Walter E. Freeman. Sage, Beverly Hills 1974’e bakılabilir.

devlet ortaya çıkmıştır. Türkiye’de bu hattın en güçlü anlatımı Levent Köker, Mehmet Ali Ağaoğulları ve Cemal Bali Akal’ın çalışmalarında kendisini gösterir.² Aslında bu çizgiyi 1950’li yıllarda Recai G. Okandan, Muvaffak Akbay’la şekillenmeye başlayan Ayferi Göze ve İlhan F. Akın ile devam eden Genel Kamu Hukuku / Umumi Amme Hukuku Dersleri’nin bir uzantısı saymak gerekir. Antik Yunan’dan Roma’ya, Roma’dan Orta Çağ Avrupa’sına ve İhtilal Fransa’sından, ABD Bağımsızlık Savaşı’na uzanan süreç siyasal düşünürlerin etrafında kamu hukukunun teşekkülü şeklinde anlatılır.³

1990 sonrası meseleyi ele alan isimlerden Akal, konuyu ilk olarak doktora çalışmasında incelemiştir. Teşekkül eden kamu hukuku yaklaşımının önemli temsilcilerinden Ayferi Göze’nin danışmanlığında yürütülen çalışmada konu modern devlet bağlamında derinleştirilmiştir. Machiavelli Yeniçağ’ı Ortaçağ’dan ayıran kesinti noktası olarak ele alınır. Rousseau, sivil topluma geçiş bağlamında tartışılır.⁴

Akal’ın danışmanlığında yürütülen Akkuş’un doktora çalışmasında ise olgu, egemenlik bağlamında ele alınmıştır. Egemenlik, hukuki olanla siyasi olanın iç içe geçtiği noktada merkezilik, laiklik ve ulusallık temelinde modern devleti belirleyen bir kavram olarak değerlendirilir. Antik Yunan’da bu kavram görülmez. Ortaçağ’da ise bölünmez bir egemenlik anlayışı yoktur. Gene siyasi süreçler Machiavelli (1469 – 1527) ile temelleri atılan, Jehan Bodin (1550 – 1595) ve Thomas Hobes (1588 – 1679) ile devam eden modern egemenlik teorisinde düğümlenir. Akkuş süreci iktisadi zeminden kopuk olmayan bir çerçevede işler.⁵

Egemenlik kavramının dönüşümünü siyasal süreçlerle derinlemesine ele alan çalışma ise Beriş’e aittir. Ağaoğulları’nın danışmanlığında yürütülen çalışma

² Siyasal düşünceler etrafında devletin tekamül merhalesi olarak ulus – devlet olgusunu ele alan dizi için bkz., Mehmet Ali Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, İmge Yay., Ankara 1994, Mehmet Ali Ağaoğulları – Levent Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Yay., Ankara 2001, Mehmet Ali Ağaoğulları – Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral – Devlete**, İmge Yay., Ankara 1997,

³ Recai G. Okandan, **Umumi Amme Hukuku Dersleri**, Fakülteler Matb., İstanbul 1952, Muvaffak Akbay, **Umumi Amme Hukuku Dersleri**, AÜHFY, Ankara 1961, İlhan F. Akın, **Kamu Hukuku**, İÜHFY, İstanbul 1979, Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Yay., İstanbul 1986.

⁴ Cemal Bali Akal, **Modern Devlet Kavramının Belirlenmesi**, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989.

⁵ Selahattin Akkuş, **Modern Egemenliğin Doğuşu: Pratik ve Kavramsal Belirlenme**, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995.

zikredilen birikimi zenginleştiren ve ulus – devlet olgusunun egemenlik kavramı etrafında anlaşılmasına katkı yapan bir tez olmuştur.⁶

Genel kamu hukuku müktesebatını sosyoloji ile buluşturmak Erözden'e nasip olmuştur. Olgu, siyasal düşünürlerin görüşlerinin devletin dönüşümü bağlamında ele alınmaktan ziyade, etnisite, ulus, ulusçuluk, ulus – devlet kavramları etrafında incelenmiştir. Olgunun teorik çerçevesinin kavranmasında Erözden'in çalışması önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁷ Coşkun'un doktorasında, zikredilen yaklaşım daha da derinleştirilmiştir. Ulus – devlet meşruluk temelinde ele alınırken ulusun tarihiliği ve modernliği meselesi sosyolojiden kopmadan tartışılmıştır.⁸ Kamu yönetimi ekseninden gelmekle birlikte olguyu küreselleşme bağlamında ele alan ve bu noktada Erözden'in açtığı hattan konuyu derinleştiren Şahin olmuştur. Milli kimlikler bağlamında ulus – devletlerin geleceği sosyolojiye dokunarak tartışılmıştır.⁹ Atatüre'nin çalışmasını da bu minvalde zikretmek mümkündür.¹⁰

Sosyoloji ağırlıklı çalışmalar, olguyu devlet ve siyasal düşünürler etrafında değil, kavramsal çerçevede ele almışlardır. Bu noktada Tanrıverdi'nin doktorası izah edici bir örnektir. Çalışmada, modernite, milliyetçilik, küreselleşme olguları bağlamında Anthony Giddens, Zygmunt Bauman, Jürgen Habermas'ın görüşleri ele alınmaktadır. Küreselleşme karşısında ulus – devletlerin durumu zikredilen üç ismin yaklaşımları etrafında çözümlenmektedir.¹¹

Tekin, siyasal bilimden hareketle Osmanlı modernleşmesi sürecinde gerçekleştirilen kimi uygulamaları ulus – devlete dönük adımlar olarak ele almıştır. 19.yüzyılda cereyan eden dilde sadeleşme, lügat tartışmaları; ulaşım imkânlarının

⁶ Hamit Emrah Beriş, **Egemenliğin Dönüşümü, Tarihsel ve Siyasal Açısından Egemenlik Kavramının Yeni Anlamı**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

⁷ Ozan Erözden, **Ulus – Devlet**, Dost Yay., Ankara 1997.

⁸ Abdulvahap Coşkun, **Ulus – Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

⁹ Köksal Şahin, **Türkiye'de Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus – Devlete Bakış**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2006.

¹⁰ Süha Atatüre, **Küreselleşme Sürecinin Ulus Devlet Üzerindeki Etkileri**, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001.

¹¹ Ezgi Germeç Tanrıverdi, **Sosyolojik Açısından Küreselleşme ve Ulus – Devlet, (Giddens, Bauman ve Habermas Örneği)**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2008.

yaygınlaştırılması, basın, bürokratik modernizasyon, devletin meşruluğunu tahkim eden araçların kullanımı üst başlıkları etrafında konu ele alınmıştır.¹²

Türkiye’de ulus – devletin tarihsel gelişimine odaklanmış bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Tarihçilerin gözünde mesele, modernleşen Türkiye’nin tarihine mündemiç, derinlemesine bakmasını bilen gözlerin zaten görebileceği, izaha muhtaç olmayan bir başlık gibi görülmüştür. Tanzimat’la başlayan sürecin nihai hedefinin Cumhuriyet olduğu / olması gerektiği tarzında gayeli bir modernleşme anlatımı tarihçileri belirlemiş gibidir. Nihai noktada cumhuriyet eşsiz kurucunun eşsiz çabasının ürünü olmuştur. Daha evvel olmamasının nedeni Türkiye’nin kurucu lidere sahip olamamasındandır. Türk tarih yazımında köklü bir birikim oluşturan bu yaklaşımın sütunlarını, Lewis ve Shaw’ın diktiğini söylemek mümkündür. Sosyolojideki müktesabatını tarihi sürece aktaran Berkes’in de bu hatta eklenmesiyle birlikte Türk modernleşmesinin üst anlatısı muhkem bir zemin kazanır.¹³ Anayasa hukukçularının siyasal modernleşme bağlamında ele alınabilecek yaklaşımları da ders kitabı olarak görüldüğünden olsa gerek, baskın tarihçi anlatımı kıramamıştır. Hâlbuki Sened- i İttifak’tan 1924 Anayasa’sına metin okumaları üzerinden giden bir çalışma kurumsal devamlılığı / kopuşları berrak bir biçimde gösterebilirdi. 1920 sonrası yaşananların eşsiz bir liderin yapıp ettiklerinden, onun şahsi tercihlerinden ziyade Karlofça’dan beri “Devlet nasıl kurtulur?” sorusuna aranan cevaplar dizisinin devamı mahiyetinde olduğu görülebilirdi.¹⁴

Yukarıda özetlenen akademik birikimde “Türkiye’de Ulus – Devlet” üst başlığı altında bir doktora çalışması görülmemektedir. Gerek kamu hukuku yaklaşımları, gerekse sosyoloji çalışmaları olguyu tarihsel bir zeminde görünür kılacak malzemeyi fazlasıyla vermektedir. Burada, ulus – devletin temayüz sahalarından sadece birini oluşturan modernleşme eksenine sıkıştırılan tarihsel anlatımın aşılması hedeflenmektedir. Bunun için olgunun kavramsal çerçevesi

¹² Yusuf Tekin, **Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Modern Ulus Devlete Yönelik Girişimler**, CÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2002.

¹³ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, YKY, İstanbul 2006, Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, TTK Yay., Ankara 1998, Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev.: Mehmet Harmancı, E Yay., İstanbul 1982.

¹⁴ Ali Fuad Başgil, **Mukayeseli Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, I.C. Fasikül 1**, Baha Matb., İstanbul 1957, Hüseyin Nail Kubalı, **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, İstanbul 1955, A.Selçuk Özçelik, **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, I.C, Umumi Esaslar**, İÜHFY, İstanbul 1982.

etnisite, ulus, ulus – devlet bağlamında çizilirken sosyolojik yaklaşımlardan, girişimci orta sınıfların gelişimi anlatılırken iktisadi yaklaşımlardan, siyasal iktidarın meşruiyet temellerinin dönüşümü kavranırken kamu hukukçularından ve nihayet egemenlikten pay alan bireyin nasıl ortaya çıktığı irdelenirken aydınlanma felsefesinin birikiminden istifade edilecektir. Türkiye’de ulus – devlet, tarihsel perspektiften ele alınırken siyaseten modernleşme, iktisaden kapitalistleşme, zihnen aydınlanma ekseninde incelenecektir. İlk önce ulus – devlet olgusunun tarihsel ve kavramsal çerçevesi çizilecek, daha sonra da olgunun Türkiye’de nasıl temayüz ettiği ortaya konacaktır.

Ulus – devlete hayat veren aydınlanma, kapitalizme geçiş, tabii hakların gelişimi ve siyasal modernleşme dinamiklerine ulaşmanın bir tek yolu yoktur. Nihayetinde meselenin bu kadar çetrefil bir hal almasında gidilen hatların çeşitliliğinin de etkisi vardır. Türkiye özelinde, pozitivist, batıcı, vülger materyalizmin tesirindeki aydınlar, modernleşme sürecindeki konumları münasebetiyle, ulus – devlet kimliğinin belirlenmesinde baskın rol almışlardır. Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör çizgisinin Türkiye’de ulus – devlete bakışı milliyetçi muhafazakâr düşüncenin olguyu nasıl kavradığı noktasında önem arz etmektedir. Kendisini gelenek olarak takdim eden üç sosyal bilimcinin ulus – devlete bakışının ortaya konması, kurucu dönemden ideoloji tevarüs edip, siyasal temsili perdeleyen müdahaleleri meşrulaştıran aydınlarla, onların söylemlerine karşı liberalizm üzerinden muhalif bir söylem kuran aydınlar arasında sıkışan Türk düşüncesine farklı bir ufuk açacağı düşünülmektedir. Kronolojik sırayla üç aydının ulus devleti görünür kılan kavramsal, siyasi, iktisadi ve felsefi süreçlere nasıl baktıkları ortaya konacak ve Güngör’ün izhar ettiği gelenek tartışılacaktır. Bu üç ismi bütünüyle ele alan hiçbir akademik çalışma yapılmamıştır.¹⁵ Bu bağlamda “Türkiye’de Ulus – Devlet ve Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör” başlıklı çalışmanın Türk düşüncesinde önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

¹⁵ Türkdoğan’ın Ziya Gökalp’i ulus – devlet ekseninde inceleyen çalışması gayeli modernleşme anlatısının müellifin sosyoloji birikimiyle buluşması noktasında önem arz eder. Zira Türkdoğan’a göre Gökalp, ulus – devletin kurucu liderinin fikirlerinin babasıdır. O halde Gökalp Kemalist sistemin de banisidir. Bkz., Orhan Türkdoğan, **Ulus – Devlet Düşünürü Ziya Gökalp**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2005.

I.BÖLÜM

ULUS – DEVLETİN KAVRAMSAL ve TARİHİ ÇERÇEVESİ

1.1.FEODALİTEDEN KRAL - DEVLETE

Roma imparatorluğu MÖ VIII. asırda kıta Avrupa'sında merkezi bir güç olarak yükselmiştir. Miladi V. asra kadar Akdeniz'den Afrika'ya uzanan bir alanda ticari, iktisadi ve siyasi nüfuzunu korumuştur. Merkezden uzak bölgelerin denetiminde yaşanan zaaf lar mali yapıyı sarsınca, imparatorluk, kontrol edemediği kavimlerin saldırısıyla yıkılmıştır. Avrupa coğrafyası Britanlar, Saxonlar, Franklar, Burgundianlar, Thuringanlar ve Gothların iktidar parçalanmasıyla yüz yüze gelmiştir (MS 476).¹⁶

Miladi VIII. Asırdan itibaren Akdeniz ticaretinde Müslüman unsurların gösterdiği başarılar Avrupa coğrafyasını içe çekmiştir. Emtia dolaşımında yaşanan daralmanın güvenlik endişesiyle birleşmesi serf – lord – kont- dük – kral hiyerarşisinden oluşan feodal toplumun kuruluşunu getirmiştir. “Adamın adamı olmak” tamlamasıyla ifade len dirilen bu süreci bir commendatio sözleşmesinde dile getirilen şu ifadeler özetlemektedir:

*“Muhteşem senyör.....'a, ben..... herkes tarafından bilindiği üzere, çok küçük olan ben kendimi besletmeye ve giyindirmeye geldim. Bundan böyle sizin iyiliğinize sığındım ve kendimi sizin muhafızlığınıza adadım. Siz beni doyuracak ve besleyecek, ben de size hizmet edeceğim. Yaşadığım sürece size özgür kimliğimin izin verdiği ölçüde hizmet ve şeref vereceğim. Bu anlaşma bozulamaz.”*¹⁷

¹⁶ Ziya Umur, **Roma Hukuku Ders Notları**, Beta Yay., İstanbul 1999, s.5; Hukukçular imparatorluğun bitim tarihini 656 olarak alırlar. Bunun nedeni Roma hukukunun en büyük kanun koyucusu Lustinionus'un bu tarihte ölmüş olmasıdır. Halil Demircioğlu, **Roma Tarihi, I.C.**, TTK Yay., Ankara 1993, s.XXX. Edward Gibbon, **Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, Çev.: Asım Baltacıgil, Tuba Matb., İstanbul 1987, s.51. Polybius, **The rise of the Roman Empire**, translated [from the Greek] by Ian Scott-Kilvert, Penguin, London 1979, s.30. Montesquieu, **Romalıların Yükselişi ve Düşüşü**, Çev.:Ahmet Saki, Sadeleştiren: Resul Bozyel, Söylem Yay., İstanbul 2001, s.82.Bryan Ward-Perkins, **The Fall of Rome and the End of Civilization**, Oxford University Press, Oxford 2005, s.14.

¹⁷ Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Teori Yay., Ankara 1985, s.161. Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri**, Çev.: Şadan Karadeniz, Dost Yay., Ankara 1982, s.27. Ömer Lütfi Barkan, **İktisat Tarihi (Ders Notları)**, İ.Ü. Yay., İstanbul 1957, s.38. Marc Bloch, **Feodal Toplum**, Çev.:M.Ali Kılıçbay, Savaş Yay., Ankara 1983,s.14-17.Nihat Bulut, **Feodaliteden Küreselleşmeye Ekonomik İktidar Siyasal İktidar İlişkisi**, Seçkin Yay., Ankara 2004, s.32; Goff da: “*Ekonomik olgu, nüfussal bir olgu olan kırsallaşma, her şeyden önce Ortaçağ toplumunu biçimlendiren toplumsal bir olgu olmuştur.*” diyerek bu hususa dikkat çekmektedir. Bkz., Jacques Le Goff, **Ortaçağ Batı**

Yukarıda boş bırakılan yere bazen kralların adının yazıldığı bile görülmüştür.¹⁸ Ticaretin daraldığı, kapalı malikâne üretiminin yaygınlaştığı feodal yapıları muhkemleştiren hususlardan belkide en mühimi baronların serfler üzerinde kurdukları hukuki tahakkümdür. Baronun serfini toprağa bağlayan ana örfi hukuk kuralları şunlardır:

a)Droit de Poursuite (takip hakkı): Baron, kaçan serfini yakalama hakkına sahiptir.

b)Formariage:Asıl olan serfin manoir (malikane) içinden evlenmesidir. Serf malikane dışından evlenirse çok yüksek bir bedel öder.

c)Ius Primae veya Droit de Seigneur (İlk gece hakkı veya senyör hakkı): Evlenen serf kadınları ilk gecelerini senyörle geçirirler.

d)Mainmorte: Ölen serfin tüm malları senyöre aittir.¹⁹

Feodal bağların uzun bir dönem canlılığını korumasında kilisenin meşrulaştırıcı gücünün etkisi olduğu düşünülmektedir. Kilise, feodal toplumun iktidar hiyerarşisini meşrulaştıran bir güç olmuştur. Temellerini Aristo felsefesinden olan teolojik yaklaşımlar, eşitsizliğin doğal dünyasında ezilen kitleleri, mutluluğun ahirette yaşanacağı bir dini tasavvurla teskin etmiştir.²⁰

Uygarlığı, Çev.: Hanife Güven, Uğur Güven, Dokuz Eylül Yay., İzmir 1999, s.27.A.Selçuk Özçelik, “Avrupa Feodalitesinin Siyasi ve İktisadi Mahiyeti”, **İÜHFİM**, C.16, Sayı:1-2,Yıl:1950, s.365.

Witold Kula, **Feodalizmin Ekonomik Teorisi**, Çev.:Oğus Esen, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985, s.76. Tefik Erdem, “Feodaliteden Sanayi Toplumuna”, içinde **Feodaliteden Küreselleşmeye**, Ed. Tefik Erdem, Lotus Yay., Ankara 2006, s.37.

¹⁸ 1279 tarihli bir İngiliz mahkeme kaydı bu açıdan önemlidir: “*St.Germain'den Roger Bedford, Robert'den bir messuage (bir toprak parçası) tutmuştur ve karşılığında adı geçen Robert'e 3 peni ödemekte ve onun yerine, onun toprağı kiraladığı Richar Hykhester'a 6 peni ödemektedir. Adı geçen Richard, toprağın hakkını Alan de Chartres'dan almıştır ve ona yılda 2 peni vermektedir. Alan ise William The Butler'den almıştır ve bu adı geçen William Lord Gilbert de Neville'den ve adı geçen Gilbert Leydi Devarguilla de Balliol'den ve Devarguilla İskoçya Kralından almıştır. Adı geçen kral da İngiltere kralından hakkı almıştır.*” Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev.: Murat Belge, İletişim Yay., İstanbul 1995, s.19.

¹⁹ Kılıçbay, **a.g.e.**, s.241-242.

²⁰ Çetin Yetkin, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Salyangoz Yay., İstanbul 2008, s.171; Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yay., İstanbul 2008, s.106; Bir hiyerarşik düzenin din tarafından meşrulaştırılması, birey açısından kendi statüsünün tasdiki anlamına geldiği noktada Bkz., Günter Kehrler, Roland Robertson, Emile Durkheim, **Din Sosyolojisi**, Çev.:M.Emin Köktaş, A.Topçuoğlu, Vadi Yay., Ankara 1996, s.66. Alaeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Verso Yay., Ankara 1990, s.322; Hıristiyanlık 4.yüzyılda Roma'da hakim olan Staoculuğun savunuluculuğunu yapıyordu. Teolojiye idrak nakisliğinden kaynaklanan doğal köleliği savunan Aristoculuğun girmesi siyasal iktidarı savunan bir politik konumlanmanın neticesi olarak da görülebilir. Bkz., Donald G. Tannenbaum, David Schultz, **Siyasi Düşünce Tarihi, Filozoflar ve Fikirleri**, Çev.: Fatih Demirci, Adres Yay., Ankara 2005, s.67-68; 96-99. Şerif Mardin, “*Tabii Hukukun Gelişim Safhaları Hakkında Bir Not*”,

Şatoların muhkem duvarlarını yıkan teknolojik gelişmeler ile serfleri üretimden çeken iç savaşlar ve Avrupa'yı kara bir örtü gibi saran veba salgınları kilisenin meşruluğunun sorgulandığı bir dönemi açacaktır.

1.2.KRAL - DEVLETEN ULUS – DEVLETE

Feodal dönemin hiyerarşik yapısının kırılarak merkeziyetçi krallıkların oluşması kapitalizmin gelişmesiyle mümkün olmuştur. Wallerstein, kapitalist dünya ekonomisinin kurulmasıyla neticelenecek süreci 1335–1445 arasında yaşanan yüzyıl savaşlarıyla başlatır. Nüfusun azaldığı, derebeylerin görece fakirleştiği bu dönem üç gelişmenin önünü açmıştır: 1.Batı Avrupa'da orta çaplı köylülerin ortaya çıkışı, 2.Batı Avrupa'da tarıma daha ez elverişli yerlerde, genişletilmiş hayvan besiciliğinin temelini oluşturmak üzere toprakların çitlenmeye başlaması, 3.Doğu Avrupa'da mülkiyetin büyük emlaklerde yoğunlaşması... Bu iktisadi duruma askeri teknolojilerdeki gelişmeler eşlik etmiştir. Uzun menzilli yayın yerini top ve tüfek, süvarinin yerini piyade almıştır. Ortaya çıkan maliyetin büyüklüğü derebeylerin ve şehir devletlerinin gücünü aşmaktadır.²¹ XIV. Yüzyılda yaşanan kara veba ve ölü kesilemeyen salgın hastalıkların nüfusun kırılmasındaki etkileri de önemlidir. Bunun neticesinde işgücü arzındaki daralma feodal yapıların çözülmesinde rol oynamıştır.²²

İktidar, monarklara doğru akmaktadır. Fransa'da 1494'te silâhındaki asker sayısı 18.000 iken 1525'te 32.000, 1552'de 40.000'e çıkar. İspanya'da 1492'de 20.000 asker varken, 1532'de 100.000 olur. 1552'de V.Şarlken 148.000 adama sahiptir. Bu, Roma zamanından beri görülmemiş bir büyüklüktür.²³ Başka bir deyişle feodal dönemin askerlik mesleği attan inerken, süvariden piyadeye, soyludan halka geçmektedir.²⁴ Benzer şekilde toplanan vergi gelirleri de artar. Kastilya'nın vergi gelirleri 1474'te 900.000 real iken, 1504'te 26 milyona çıkar.²⁵

AÜSBFD, C.10, Sayı:2, Yılı:1955, s.151.Tarık Özbilgen, "Tabii Hukuk Görüşünden Sosyolojik Hukuk Görüşüne", İÜHF, C.30, Sayı:1-2,Yıl:1964, s.290.

²¹ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya-Sistemi I, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri**, Çev.: Latif Boyacı, Bakış Yay.,İstanbul 2004, s.38-44.

²² Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar**, C.I Çev.: M.Ali Kılıçbay, Gece Yay., Ankara 1992, s.18.

²³ Charles Tilly, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, Çev.:Kudret Emiroğlu, İmge Yay., Ankara 20001, s.141.

²⁴ Cemal Bali Akal, **Modern Devlet Kavramının Belirlenmesi**, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989, s.36.

²⁵ Tilly, **a.g.e.**, s.142.

Gerçekleştirilmek zorunda olunan savaşlar devasa orduları ortaya çıkarır. Monarklar bu orduları finanse edebilmek için daha çok vergi toplamak zorundaydılar. Bunun için de monarklara para verecek zenginler gerekiyordu. Sermaye birikiminin oluşması için de uzak mesafeli ticaretin önünün açılması zaruri idi.²⁶ Burjuvazi bu vasatta yükselişe geçti. Merkezi krallıkların güçlenmesi, meta üretiminin yaygınlaşması, güvenliği sağlanmış geniş mesafelerde ticaretin yapılması ve tüm bunlar için örfün yerini yazılı kuralların alması bu yeni sınıfın en büyük özlemiydi.²⁷

Ticaret burjuvazisinin monarklarla ittifakı coğrafi keşifleri, bir başka ifade ile deniz aşırı ticareti, meydana getirdi. Resmi rakamlara göre 1520 – 1660 arasında Amerika'dan İspanya'ya 18.000 ton gümüş, 200.000 ton altın getirildi. Bunun iki katı olduğunu söyleyen kaynaklar da vardır.²⁸ Ticaret ve banka burjuvazisi feodal dönemde mukayese edilemeyecek büyüklükte ve hızda zenginleşmekteydi. Tacir Louis Trip'in 1 Milyon Florin'in üzerinde parası vardı. İpekçi Jean de Neufuille'nin 1647'de hiçbir serveti yokken 1674'te öldüğünde mirasçılarına 8 Milyon Florin servet bırakmıştı. Sadece Hollanda'da 1674'te elli altı burjuvanın 200.000 – 400.000, yüz kırkının da 100.000 – 200.000 arasında serveti vardı.²⁹

Kapitalizmin İngiltere'deki gelişimi tüm Avrupa tarihi açısından önemli olmuştur.³⁰ İngiltere'de kara ölümden dolayı işgücü arzında dramatik düşüşler yaşanır. Soylular arasında yaşanan Güller Savaşı (1455–1485) da bu sürece eklenince aristokrasinin gücü zayıflarken krallık nüfuz kazanmaya başlar. Nitekim bu sürecin devamında VIII. Henry, 1536–1539 arasında manastırların mülküne el koyarak tarımda ticarileşmenin önünü açar.³¹ Kapitalizmin erken dönemlerinde köylülüğün mülksüzleşerek tasfiye edilmesi ilkel sermaye birikiminin yolu olarak görülür.³² Toprak satışlarında 1580'lerde başlayıp yarım yüzyıl süren büyük artışlar yaşanır.

²⁶ Colin Mooers, **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu**, Çev.:Bahadır Sina Şener Dost Yay., Ankara 2000, s.16.

²⁷ Selahattin Akkuş, **Modern Egemenliğin Doğuşu: Pratik ve Kavramsal Belirlenme**, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, s.68.

²⁸ Michel Beaud, **Kapitalizmin Tarihi**, Çev.: Fikret Başkaya, Dost Yay., Ankara2003, s.19.

²⁹ **a.g.e.**, s.31.

³⁰ Mooers, **a.g.e.**, s.11.

³¹ Barrington Moore, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri : Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Çev.: Şirin Tekeli, Alâeddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1989, s.32.

³² Korkut Boratav, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, İmge Yay., Ankara 2004, s.189.

Toprağın yıllık kiralari birkaç yıl önce satış bedeli olan rakamların üçte birine yükselir. Bunun temelinde çitlemeler yatar. Böylece feodal bey, akıllı iş adamına dönüşür.³³ Aristokrasi köylülüğün tasfiyesinde monarşi ile bir yetki savaşına girmez. Çitlemelere hız verilir. 1727 – 1760 arasında 56 çitleme yasası çıkarılır ve 74.518 hektar alan çitlenir. 1761–1792 arasında 339 çitleme yasası çıkarılır ve 478.259 hektar alan çitlenir. 1800 – 1810 arasında 906 çitleme yasası çıkarılmıştır.³⁴ Bu süreç İngiltere’de sanayi inkılâbının sermaye ve insan unsurunu ortaya çıkaracaktır. Güçlü bir sanayi burjuvazisi, ticaret burjuvazisi ve tarım burjuvazisi arasındaki rekabet parlamentonun ve sivil toplumun gücünü oluşturacaktır. Hantal bir kara ordusundan ziyade güçlü bir donanmaya sahip olması da İngiliz liberalizminin bir şansı olarak görülecektir. Donanma ulus – devlete giden yolda burjuvazinin önünü açacaktır.³⁵

Fransa’da kapitalist tarıma ve sanayiye geçiş sorunlu olmuştur. 18.yüzyılda bile köylülük %85 düzeyindedir. Krallık, memurlukları aracılığıyla aristokrasi üzerinde denetim kurma yolunu tutar.³⁶ 1665’te memurluk, unvan satışlarından elde edilen paranın tüm topraklardan elde edilen parayla eşit olduğu ileri sürülmüştür. Bu iddia aşırı bulunsa bile ticarete ve endüstriye yönelecek paranın bu alana yöneldiği kesindir.³⁷ Bu durum kısa bir müddet sonra avam kesiminden pek çok kimseyi soylu konumuna getirecektir.

Mutlakçı krallık otoritesinin muhkemleştirilmesi XIV. Louis’nin (1643 – 1715) döneminde olmuştur.³⁸ Bu dönemde Fransa kralına karşı defalarca ayaklanmış Retz Kardinali Paul de Gondi’nin yaşamının sonuna doğru söylediği şu cümleler mutlakiyetçiliğe yönelik dönüşümü anlatır:

“On iki yüzyıldan uzun bir süredir Fransa’da krallar bulunuyordu; ama bu krallar hiçbir zaman bugünkülerin sahip oldukları mutlak iktidara sahip olmamıştı. İngiltere ve Aragon krallarında görüldüğü gibi, otoritelerini hiçbir zaman yazılı yasalar tarafından belirlememiş, emsal vasıtasıyla

³³ Moore, **a.g.e.**, s.37.

³⁴ Örsan Ö. Akbulut, **Küreselleşme, Ulus – Devlet ve Kamu Yönetimi**, TODAİE Yay., Ankara 2007, 292-294.

³⁵ Moore, **a.g.e.** s.48-60, İngiltere’de yönetimin bürokratik aygıtları ile siyasal alan birbirinden farklılaşır. Siyasetin yapımı sivil toplumun önünü açar. Fransa’da ise bürokratik aygıtlar kamusal alanı kuşatır. Tüm bunlar aydınların devletle olan ilişkilerini derinden etkiler. Bkz., Simten Coşar, **The State and Intellectual in Turkey: Between Liberal Ethos and the Myth of Democracy**, BÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997, s.25-26.

³⁶ Theda Skocpol, **Devletler ve Toplumsal Devrimler, Fransa, Rusya ve Çin’in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi**, Çev.: S.Erdem Türközü, İmge Yay., Ankara 2004, s.115.

³⁷ Moore, **a.g.e.**, s.93.

³⁸ Skocpol, **a.g.e.**, s.111.

tanınmış ve ilk önce *etats generaux* ve daha sonra parlamentlerin güvenilir ellerine emanet edilmişti... ”³⁹

XV. Louis, parlements denilen mahkemelerin özel iktidar taleplerini redderken Gondi'nin şaşkınlığını haklı çıkartacak şu ifadeleri kullanır:

*“Egemen iktidar yalnızca şahsıma aittir ve mahkemelerin varlığı ve sahip olduğu yetkiler tarafımdan verilir... yalnızca benim adıma yetki uygulanabilir... Zira yasama gücü ayrıcalıklı olarak bana aittir... Kamu gücü, yüce koruyucusu olan şahsım tarafından oluşturulur...”*⁴⁰

Nikolaus Kopernikus'un (1473–1543), Galileo (1564–1642), Newton'un (1643–1727) bilimsel çalışmaları kilisenin kurduğu dünya merkezli evren tasavvurunu sarsmıştır. Niccolo Machiavelli (1469–1527) ile başlayan muktadir kral arayışı Thomas Hobbes (1588 – 1679) ile kıvamına kavuşmuştur. Descartes (1596–1650) piyasaların arzuladığı matematiksel kesinlikleri ortaya koymuştur. Bu akli düzen kralın başındaki egemenlik tacını ulusun muhayyel varlığına bırakmasını arzulayacaktır.⁴¹

1.3.ULUS – DEVLET

Ulus – devlet olgusu da feodal dönem ve mutlakiyetçi dönemin incelenmesinde olduğu gibi kavramsal, siyasal ve zihinsel boyutta ele alınacaktır. İlk olarak etnisite, ulus, ulus – devlet kavramları incelenecektir. Her biri farklı bir tez konusu olabilecek derinliğe sahip olan bu kavramlar ulus – devlet olgusuyla geçişkenlikleri dikkate alınarak ortak bir başlık altında ele alınacaktır.

1.3.1.Etnisite, Ulus, Ulus – Devlet Kavramları

Etnisite kavramı Yunanca “ethnos”tan türemiştir. Ortak tarihi, dini, kültürü paylaşan sosyal kategorilere ilişkin olarak kullanılmaktadır.⁴² Amerikalı sosyolog

³⁹ Hagen Schulze, **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, Çev.:Timuçin Binder, Leteratür Yay., İstanbul 2005, s.51.

⁴⁰ Gianfranco Poggi, **Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, Çev.:Aysun Babacan, İBÜY, İstanbul 2007, s.64.

⁴¹ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, Remzi Yay., İstanbul 1985, s.223.

Hans Reichenbach, **Bilimsel Felsefenin Doğuşu**, Çev.: Cemal Yıldırım, Remzi Yay., İstanbul 1981, s.72.Fırat Mollaer, *“Moderniteden Postmoderniteye Rasyonalite, Bilim, Kapitalizm”*, **Düşünen Siyaset**, Sayı:21, Yıl:2005, s.80-82.Charles Crozat, **Amme Hukuku**, Çev.: Bedia H., Güneş Matb., İstanbul 1934, s.46; Köker de Machiavelli'yi Modern siyaset biliminin kurucusu, örgütlenmiş en üstün siyasal güç olarak devletten (stato) ilk kez söz etmesi, siyasal ile toplumsal alan arasındaki ayrımı değinmesi noktasında önemli bulur. Bkz., Levent Köker, **Demokrasi Üzerine Yazılar**, İmge Yay., Ankara 1992, s.73.

⁴² **The Social Science Encyclopedia**, Ed. Adam Kuper and Jessica Kuper, Routledge, London2001, s.261.

David Riesman kavramı 1953 yılında doğal nitelikte kullanmıştır. Glazer ve Moynihan'a göre terimin ilk görüldüğü çalışma 1972 yılında yayınlanan Oxford English Dictionary olmuştur.⁴³ Kavram objektif ve sübjektif yönden ele alınabilir. Konuşulan dil, alışkanlıklar, din- inanç sistemi, yeme içme ve giyim kuşam gibi itiyatlar, değerler düzeneği etnisitenin objektif yönünü; aidiyet hissi, öteki anlayışı ve tarih bilinci sübjektif yönünü verir.⁴⁴ Irk kavramıyla bağlantılı olarak sosyal kategorilerin aşikâr veya zımni fiziksel görünüş farklılıklarına dayandırılan tanımlamalardan da söz edilebilir.⁴⁵ Bu bağlamda etnik grup: *“Daha büyük bir sosyal ve kültürel sistem içerisinde, sergiledikleri ya da sergilediklerine inandıkları bir özellikler kompleksine (etnik özelliklerine) dayanarak özel bir statüye tabi olan ya da özel bir statü isteyen sosyal bir grubu anlatmak için kullanılır.”*⁴⁶ Fertlere mahsus özelliklerin tersine kültürel gruba özgü her türlü özellik ya da belirti etnisiteyi oluşturur.⁴⁷ *“Dil kültür, gelenek ve görenek bakımından birbirine bağlı ve genellikle aynı soydan gelen bireylerin oluşturduğu, görece küçük insan topluluğu”* olarak da tanımlamak mümkündür.⁴⁸ Marshall da etnik grubun ait olduğu büyük kitleden farklılaştığına inan özelliklere sahip insanlar tarafından oluştuğunu düşünür. Etnisite bu haliyle sınıfı aşan bir kategoridir. Sözgelimi Amerika'da Yahudi kimliği farklı coğrafyalarda farklı sınıflara mensup insanlardan oluşmakla birlikte geniş Amerikan toplumundan ayrılan etnisiteye tekabül eden bir grup kimliğine örnek teşkil eder.⁴⁹ Parsons, *“ortaklaşa bir soydan veya gruptan geldiklerini kabul eden akrabalık gruplarının içtimai”* olarak tanımlar.⁵⁰

Somersan etnisite tanımlarını beş grupta inceler. “Veri etnisite” kavrayışı bunlardan birincisini oluşturur. Doğal, doğuştan gelen bir algılayışla kişi akraba, komşu, dindaş gruplarına yakınlık duyar. Etni ve ulusun doğallığına, gücünün geçmişten gelip geleceğe akacağına dair inanç bu yaklaşıma temel oluşturur. “Akışkan ve faydacı etnisite” anlayışı ikinci yaklaşımdır. Etnik bağlar zamana ve

⁴³ Cahit Aslan, **Birey-Toplum- Devlet Kavramlaştırmaları ve Ara Değişken Olarak Etnisite**, Karahan Kitabevi, Adana 2004, s.7.

⁴⁴ Aslan, **a.g.e.**, s.8.

⁴⁵ Steve Fenton, **Ethnicity , Racism, Class and Culture**, Macmillan, Basingstoke 1999,s. 3.

⁴⁶ **Sosyal...**, s.399.

⁴⁷ Zekeriya Yıldız, **Politika Sözlüğü**, Timaş Yay., İstanbul 2003, s.140.

⁴⁸ Ömer Demir, Mustafa Acar, **a.g.e.**, s.138.

⁴⁹ Marshall, **a.g.e.**, s.215.

⁵⁰ Talcott Parsons, **The Social System**, The Free Press, Glencoe1964, s.172.

zemine göre değişen menfaat bağlarıdır. Değişim süreçlerinde elitler, siyasal hedeflerini etnisetin kolektifliğini seferber ederek gerçekleştirmek isterler. Üçüncüsü “mantiki seçim modeli”dir. Bireyler kendi menfaatlerine uygun buldukları durumlarda etnik örgütlenmelere özgürlüklerini feda ederler. Etnik kimliğin doğal bir veri değil, zaman içerisinde oluşmuş modern bir olgu olduğunu söyleyen “Hayali cemaat” yaklaşımı dördüncüsünü oluşturur. Beşincisi ise “postyapısalcı ekol”dür. Dil dışında ne gerçek, ne özne, ne de etniklik olabilir. Etniklik de zaman içerisinde dilde ifade edilmiş bir kavramdır.⁵¹

Smith, etnisite ve ulus için mit ve bellek kavramlarını temel şart sayar. Belleksiz kimlik, mitsiz ortak amaç olmaz. Bunlar modernleşme öncesinde de var oldukları için ulus hem somut hem hayalidir.⁵² Ona göre bir etnik grubun varlığını sürdürmesi üç koşula bağlıdır:1. Bir nüfus için ortak olan sembolik, düşünsel, normatif öğeler; 2.Kuşaklar boyunca onları bir arada tutan adetler ve töreler; 3.Ortak olarak sahiplenilen, onları diğer gruplardan ayıran duygular ve tavırlar... Bu bağlamda etnik beka bağlayıcı ve farklılaştırıcı formların ve geleneklerin varlığını korumasıyla mümkündür. Formlar anlamını kaybederse gelenekler katılaşı ve etnik kültür çöküşe geçer.⁵³ Bu yaklaşım etnik grupların bekasının ne kadar zor olduğunu da ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Foltz’un etnik grupları ayırt edici nitelikleri de yaşatılması zor özelliklerdir. Foltz, etnik grupların sahip oldukları kolektif özellikleri dört başlıkta toplar:

1.Biyolojik: Grup üyelerini diğerlerinden ayıran fiziksel özelliklerdir. Bunlar zamanla değişmez. Her üye belirgin bir şekilde bu fiziksel nitelikleri paylaşır.

2.Kültürel: Grup üyelerinin ortaklaşa paylaştıkları faaliyet türleri, seçimleri, onları diğerlerinden farklı kılan zihniyet durumlarıdır.

3.Dil: Grup üyeleri kendi aralarında diğerlerinden daha iyi anlaşabilmelidirler. Farklı düşüncelerin farklı formlarda ifadesi gerekir.

⁵¹ Semra Somersan, **Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2004, s.26-32.

⁵² Anthony D.Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, Çev.: Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir, Dost Yay., Ankara 2002, s.22-24.

⁵³ Smith, **a.g.e.**, s.134-134; Bunun kantitatif ifadesini BM kaynaklarında görmek mümkündür. 1980’lerin başında 8000 dil ve 7000 etnik grup olduğu tahmin ediliyordu. 2000’lerde dil grubunun 6000, etnik grupların 5000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. İngiliz dilbilimci David Crystal 50 yıl içerisinde 6000 dilin %50’sinin yok olacağını tahmin etmektedir. Bkz., Somersan, **a.g.e.**, s.1-2.

4.Yapısal: Grup üyelerini bir araya getiren bağların diğerlerinden farklı olmasıdır.⁵⁴

Etnisitenin sürdürülmesi zor grup kriterlerinin, onu ulus olgusu ile geçişkenliğe ittiğini söylemek mümkündür. Nitekim Sorokin bu noktaya dikkat çekerek her iki kavrama ilişkin olarak kültür ve dil ortaklığına vurgu yapar.⁵⁵ Smith, ulusların etnik temeline işaret eder. Ona göre etnik grupların farkı, belli tarihi bir toprağa, ekonomik bütünleşmeye ortak yasalara ihtiyaç duymamalarıdır. Etnik temel ulusu oluşturur. Batıda ilk ulus modelleri etnik temel etrafında kültürel bütünleşme ile oluşmuştur. Modern öncesi demotik (halka ait) değerler etnik temellidir. Dolayısıyla modernleşme sonrası ulus – devlet oluşumları bu formlar üzerinde yükselir. Etnik temel olmadan ulusun bekası da mümkün değildir.⁵⁶ Leca, ulus olgusunun sosyolojide: “ *aynı ekolojik alan (bir kültür, bir pazar, bir egemenlik) üzerindeki kültürel, ekonomik ve siyasal sistemlerin çakışma süreçleriyle birlikte aşağı kültürün standartlaştırılmış, homojen ve merkezi iktidar tarafından desteklenen bir yüksek kültür ile bütünleşmesi olarak*” ele alındığını söylemektedir.⁵⁷ Siyasal terminolojide ulus, devlet halkı ile aynı düzeydedir. Hukuki tanımlamanın ötesinde ulus, ortak köken, en azından ortak dil, kültür ve tarih ile şekillenmiş siyasal bir topluluktur.⁵⁸ Ulus, ulus – devlet formunda homojen kültürel birim olarak toplumsal yapının; egemenliğin kaynağı olarak siyasal sistemin temelinde yer alır.⁵⁹

Gellner, “*uluslar doğal değildir, ulus devletler de her etnik grubun kaderi değildir*” der. Ulus, derinliğine içselleştirilmiş her biri devlet tarafından korunan eğitime bağlı yüksek kültürlerle dayanan yeni türden bir toplumsal kategoridir.⁶⁰ Anderson, “*ulus, hayal edilmiş bir siyasal topluluktur – kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir.*” derken

⁵⁴ William J. Foltz, “*Ethnicity, Status, and Conflict*”, in Ed. Wendel Bell and Walter E. Freeman, **Ethnicity and Nation – Building: Comparative, International, and Historical Perspectives**, Sage Pub.London 1974, s.103.

⁵⁵ Pitirim A Sorokin, **Society Culture and Personalty : Their Structure and Dynamics**, Cooper Sq, New York :, 1962., s.201-202.

⁵⁶Anthony D.Smith, **Milli Kimlik**, Çev.:Bahadır Sina Şener, İletişim Yay., İstanbul 1994, s.71-73.

⁵⁷ Jean Leca, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Çev.:Siren İdemen, Metis Yay., İstanbul 1998, s.13

⁵⁸ Jurgen Habermas, **Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak**, Çev.: İlknur Aka, YKY, İstanbul 2002, s.16

⁵⁹ Köksal Şahin, **Türkiye’de Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus – Devlete Bakış**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2006, s.99.

⁶⁰ Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev.: Büşra Ersanlı Behar, Güney Gökse Özdoğan, İnsan Yay., İstanbul 1992, s.128-129.

ulusluluk halinin modernliğine işaret etmektedir.⁶¹ Hobsbawm da benzer bir şekilde ulusun modernliğine gönderme yapar. Kavramın literatürdeki karşılığı olan *nacion* sözcüğü İspanya Kraliyet Akademisi sözlüğünün 1884'ten önceki baskısında “bir eyalet, bir ülke ya da bir krallıkta oturanların toplamı” ve aynı zamanda “bir yabancı” anlamına gelirken; 1884 baskısında “*her şeyden üstün bir ortak yönetim merkezini tanıyan bir devlet ya da politik birim*” bunun yanında “*bir bütün sayılan bir devletin oluşturduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan insanlar*” anlamı yüklenmektedir. Daha sonraki baskılarda ortak çıkarlara, yurttaşlık vurgusuna atıf yapılacaktır.⁶² Bu yaklaşımın nihai noktası ulusun bir mit olduğu kanaatidir. Matbaa kapitalizminin yardımıyla kitlelere inşa edilen mitler takdim edilir ve toplum kendisinin ulus olduğuna inanmaya hazır hale getirilir. Modern devletlerin ortaya çıkışı ile ulusun oluşumu arasındaki köklü birliktelikler ulusun modernliğini ortaya koymaktadır. Bu meyanda Hobsawm'ın “geleneğin icadı”, Renan'ın “unutulan tarih” kavramlarıyla anlattığı durum ulus olma noktasında “mitlerin inşasıyla” aynıdır.⁶³ 19. yüzyıl şehirleşme, sekülerleşme, liberalleşme ile var olan kimlik yapılarını çözerken kitlelere ulus kimliği bir problem çözümü olarak sunulmuştur.⁶⁴ Vatandaşlığın yasal, siyasi, hukuki, iktisadi içeriği ulusun ne olduğuna ilişkin verilecek tanımlarla ilgili hale gelmiştir.⁶⁵

Duverger de “global toplum” kavramıyla meseleye yaklaşırken ulus kavramını ulus – devlet olgusu içerisinde mütalaa eder. Ona göre ulus – devlet global toplumun ilkel kabile, kent, feodal dönemlerinden sonra yaşanan dördüncü aşamasıdır.⁶⁶ Bu yaklaşım da ulusun modern bir kavram olduğu temelindedir. Eugene Weber, büyük devrimden (1789) yüz elli yıl sonra bile entelektüel çevrelerin haricinde, ulusal bir Fransız ortak kimliğinin geçerli olmadığını iddia eder. Din ya da

⁶¹ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev.: İskender Savaşır, Metis Yay., İstanbul 1993, s.20.

⁶² E.J.Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, “Program, Mit, Gerçeklik”**, Çev.:Osman Akınhay, Ayrıntı Yay., İstanbul 1995, s.30.

⁶³ Mary Fulbrook, “*Myth – Making and National Identity: The Case of the G.DIR*”, in **Myths and Nationhood** ed. by Geoffrey Hosking, George Schöpflin, University of London, New York 1997, s.72.

⁶⁴ William Pfaff, **The Wrath of Nations, Civilization and the Furies of Nationalism**, Simon & Schuster, New York 1993, s.43-44.

⁶⁵ George Schöpflin, **Nations, Identity, Power : The New Politics of Europe**, Hurst & Company, London 2002, s.39.

⁶⁶ Maurice Duverger, **Siyaset Sosyolojisi**, Çev.: Şirin Tekeli, Varlık Yay., İstanbul 1975, s.43-45.

bölge bağılıklarının sürdüğünü söyler. Walker Connor Amerika'ya göç eden etnik grupların benzer şekilde olduklarını dile getirir. Öğün, buradan hareketle kendinde gerçek bir ulus telakkisinin milliyetçi entelijensiyanın kültürel inşası olduğunu dile getirir.⁶⁷ Wallestein, ulusu siyasal, etnisiteyi kültürel, ırkı genetik kategoriler olarak ele alan yaklaşımların kapitalist dünya ekonomisinin tarihsel yapısından kaynaklandığını düşünür. Ulus, merkez – çevre ekonomilerinin bölünmesine ilişkin bir kavramdır. Bu bölünme de kapitalist dönüşümle mündemiçtir.⁶⁸ Büyük dönüşümle ortaya çıkan sınırlar içerisinde ulus kimliği piyasalar, iletişim ve ulaşım alt yapıları kadar savaşları da içine alan devlet kurma sürecinde inşa edilmiştir.⁶⁹

Smith, ulusun merkezindeki etnik çekirdekten hareketle olgunun tarihiliği ile modernliğini sentezler. Ona göre ulus oluşumunda devlet merkezli ve demotik olmak üzere iki model vardır. Yatay etni, devletin sunduğu siyasi, iktisadi, hukuki merkezileşme imkânlarıyla aristokrasinin değerlerini yaygınlaştırır. Ulus oluşur, aristokrasi sıradanlaşır. Demotik model görece küçük toplumlarda entelektüellerin etno – dini ben kavramını siyasi bir ben kavramıyla değiştirmeleriyle gerçekleşir. Tarih bu amaçla kullanılır. Ulusun var olduğu bir yerde yurttaşlık temeline dayalı yasal kodlar gerekir. İşbölümüne sahip birleşik bir ekonomi, doğal sınırları belirlenmiş bir toprak, gelecek kuşakları ulusun bireyi haline getirecek siyasi kültür, kitle eğitimi ve medya sistemi gerekir. Bunlar ulusun modernlik vasıflarıdır. Müşterek paylaşılan soy mitleri, ortak tarihi bellek, farklılık duygusu ulusun modern öncesi, doğallık vasıflarıdır.⁷⁰ Etnisiteyi akrabalığın bir uzantısı olarak gören Guibernau da ulusun doğallığına vurgu yapar. Benzer bir şekilde Geertz de sosyobiolojik verilere önem vererek etnik grupların tarih boyunca devamlılıklarını koruduğunu, dil, din gibi kökensel bağların bireyin bilincinde mevcut olduğunu söyler.⁷¹

⁶⁷ Süleyman Seyfi Öğün, **Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik**, Alfa Yay., İstanbul 2000, s.65-68.

⁶⁸ Immanuel Wallerstein , “*Halkçılığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik*”, içinde Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, **İrk, Ulus, Sınıf Belirsiz Kimlikler**, Çev.: Nazlı Ökten, Metis Yay., İstanbul 1993, s.98-100.

⁶⁹ Craig Calhoun, **Milliyetçilik**, Çev.: Bilgen Sütçüoğlu, İBÜ Yay., İstanbul 2007, s.15

⁷⁰ Smith, **Milli** ..., s.113-115.

⁷¹ Abdulvahap Coşkun, **Ulus – Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s.157-159.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan temel yaklaşımlarda etnisite konusunda genel bir uzlaşımın olduğu, ulus meselesinde ise iki yaklaşımın ayrıştığı görülmektedir. Bir grup sosyal bilimci ulusun hayali bir cemaat olduğunu, endüstriyel kapitalizmin imkânları çerçevesinde inşa edilen bir sosyal kategoriye tekabül ettiğini söylemektedir. Diğer bir yaklaşımda ise ulusun modernliği reddedilmemekle birlikte tarihi geleneği içerisinde şekillenen etnik çekirdeğin modernite ile kendisini aşması ve siyasal bir kimliğe dönüşmesi dile getirilmektedir. İkinci yaklaşımın meseleyi tarihi bütünlüğü içerisinde ele aldığı düşünülmektedir.

Ulus – devlet, ortaçağ devletlerinden ve monarşik, oligarşik devletlerden farklı olarak başlıca yasama – yürütme – yargı işlevlerinin ulusal bir hükümetin elinde merkezileştiği ve ilke olarak bütün yetişkin yurttaşların formel eşitliğine dayalı siyasal katılımına olanak tanıyan politik bir sistem olarak temayüz etmektedir.⁷² 18.yüzyıldan bugüne kadar oluşturulmaya çalışılan bir modeldir.⁷³ Ulus – devlet, kurumsallaşmış siyasi iktidarın belli bir tarihsel aşamada büründüğü yapısal biçim; ulus bu yapılanmanın meşruiyet kaynağı olarak görülen kurgudur.⁷⁴ Giddnes, ulusçuluğu psikolojik bir hal, ulus – devleti ise modern devletin bir aşaması olarak görür.⁷⁵ Habermas, feodal dönemi soylu ulus bilincinin, modern ulus –devleti ise halkçı ulus bilincinin şekillendiği süreçler olduğu kanaatindedir. Pazar ekonomisinin gelişmesi ile kamu hukuku özel hukuktan ayrılır. Bu durum pozitif hukukun egemenliğini beraberinde getirir ki Habermas için bu ulus – devleti inşa eden bir etkidir.⁷⁶ Esen, ulus – devleti: “Sınırları belirlenmiş bir toprak parçası içinde yasal güç kullanma hakkına sahip ve yönetimi altındaki halkı türdeşleştirerek ortak kültür, simgeler, değerler yaratarak geleneklere köken mitlerini canlandırarak (kimi zaman uydurarak) birleştirmeyi amaçlayan bir tür devletin oluşumuyla tanımlanan modern bir olgudur.” şeklinde tanımlar. Ulusla devletin örtüşmediği durumlarda devlet meşruiyetini pekiştirmek için, yurttaşları arasında ortak bir kültür, değerler ve

⁷² Coşkun, a.g.k, s.146.

⁷³ Ozan Erözden, **Ulus – Devlet**, Dost Yay., Ankara 1997, s.8.

⁷⁴ Erözden, a.g.e., s.47.

⁷⁵ Ezgi Germeç Tanrıverdi, **Sosyolojik Açıdan Küreselleşme ve Ulus – Devlet, (Giddens, Bauman ve Habermas Örneği)**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2008, s.51.

⁷⁶ Tanrıverdi, a.g.k., s.145.

simgeler sistemi oluşturmaya çalışır.⁷⁷ Bu sosyal iletişim ağlarıyla ulusal bilincin pekiştirilmesidir. Kavramların dünyasının bir çeşit uluslaşmasıdır. “Bütünlük” değil, “Alman bütünlüğü”, “anlayış” değil, “Fransız anlayışı” “maharet” değil, “Amerikan mahareti”, “dağların üzerindeki çayırlar” değil, “İtalyan dağlarının üzerindeki İtalyan çayırları” gibi belirtilerde görülen dönüşümün “halk” değil, “Amerikan halkı” ya da “bizim halkımız” ifadesinde olduğu gibi cevherde meydana gelen değişime eşlik etmesidir.⁷⁸ Bu durum ulusal kimliğin sürekli tanımlanma ve yeniden tanımlama sürecidir. Ulus olma halinin üst kesimden alt tabakalara doğru mezcedilmesidir.⁷⁹ Ulus – devlet, şiddet ve eğitim tekeline sahip modern devletin, sosyologların zikrettiği toplumu kurmasıdır.⁸⁰

Ulus – devlet, ulusu siyasal bir kategori olarak algılamıştır. Dil, din, etnisite bağlarını dikkate almayan bir tasavvuru sunmuştur.⁸¹ Yerel bağlarından soyutlanan birey, egemen ulusun bir parçası, aynı zamanda anayasal bağlarla sınırlandırılan devletin yurttaşıdır. Buradan meşruluğunu alan ulus – devlet, sınırları belirli bir alanda üstün otorite olarak temayüz eder.⁸² Modernleşme, kapitalizm ve bürokrasi ulus – devletin uzun soluklu başarısının altında yatan dinamikler olmuştur. Etnik, dini, mezhebi sorunları bu dinamiklere yaslanarak çözümlene yoluna gitmiştir.⁸³ Bu nokta, ulus – devletin kurgulandığı tarihi süreç içerisinde ele alınacaktır.

1.3.2.Ulus – Devletlerin Kuruluşu

Sınırları belirli bir alanda siyasal iktidarın nüfuz kazanması, egemenliğin kaynağının sekülerleşmesi, ulusal bir pazarın oluşması, eğitimin, hukukun, zihniyet

⁷⁷ Selin Esen, **Ulus – Devlet Modelleri ve İspanya Örneği**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001, s.5-6.

⁷⁸ Karl W. Deutsch, **Nationalism and Social Communication, an Inquiry into the Foundations of Nationality**, MIT Press, London 1966, s.172.

⁷⁹ Philip Schlesinger, **Medya, Devlet ve Ulus: Siyasal Şiddet ve Kolektif Kimlikler**, Çev.: Mehmet Küçük, Ayrıntı Yay., İstanbul 1994, s.240.

⁸⁰ Anthony Giddens, **Ulus-Devlet ve Şiddet**, Çev.: Cumhur Atay, Devrin Yay., İstanbul 2005, s.229; Bir sosyolog olan Giddens toplumu “bireyleri birbirine bağlayan karşılıklı ilişkiler sistemi” olarak tanımlar. Ona göre bütün toplumların ortak yönü, üyelerini merkezi bir kültür etrafında örgütlemiş olmalarıdır.Toplum bu şekilde kendi varlığını sürdüren dinamiklere sahip olur. Bkz., Anthony Giddens, **Sosyoloji**, Haz.: Cemal Güzel, Ayraç Yay., Ankara 2005, s.22.

⁸¹ **Siyaset**, Ed. Mümtaz’er Türköne, Lotus Yay., Ankara 2003, s.636.

⁸² Süha Atatüre, **Küreselleşme Sürecinin Ulus Devlet Üzerindeki Etkileri**,GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001, s.97-98.

⁸³ Jürgen Habermas, “*Avrupalı Ulus –Devlet: Başarıları ve sınırları – Egemenlik ve Vatandaşlığın Geçmişi ve Geleceği Üzerine*”, içinde **Tartışılan Sınırlar**, der. Mustafa Armağan, Çev.:İsmail Türkmen, Şehir Yay., İstanbul, 2001, s.80.

dünyalarının standardizasyonu ulus – devleti ortaya çıkartan temel dinamiklerdir. Bu dinamiklerin toplumsal dönüşümlere yol açmasını sağlayan süreç ise kapitalizmin gelişimi olmuştur.⁸⁴ Bu noktada Türkiye modelini de anlamak açısından önemli olduğu düşünülen İngiltere ve Fransa örnekleri ele alınacaktır

1.3.3.İngiltere Örneği

Kapitalizmin tanımlayıcı özelliği pazarın toplumsal ilişkileri düzenleyen bir imperatif konuma gelmesidir. Toprağın mülkiyetinin onu atadan aldığı şekilde değil de pazara dönük üretim metotlarıyla geliştirenin olduğu anlayışı soylulardan, sermayeyi kontrol eden kentli ve sermaye sahibi kesimlere doğru taşımıştır. Kâğıt para, kıymetli dokümanlar, bankalar, borsalar yeni dönemi üreten yapılardır.⁸⁵ Wallerstein, bu dönemi $P.Q = M.V$ formülüyle izah eder. P fiyatı, Q dolaşımdaki mal ve hizmetleri, M para miktarını, V paranın dolaşım hızını sembolize eder.⁸⁶ Kapitalist nizamın kendisini üretebilmesi için piyasada mal ve hizmetlerin dolaşımı ve değişim ölçüsü olarak paranın dolaşım hızı önemli bir faktördür. Topladıkları mevduatları ticaret ve yatırım alanında sermaye olarak sunan bankaların gelişimi bu sürecin temellini oluşturmuştur. İlgili şahıs ve kurumların elinde atıl bekleyen parayı piyasaya kazandırmışlardır. Sermayelerinin mevduata oranı %10 olduğu düşünülürse endüstriyel kapitalizmin kuruluşunda oynadıkları hayati rol daha iyi anlaşılabilir.⁸⁷

Yukarıda zikredilen formülasyonda para arzının darlığı durgunluğa sebep olurken, bolluğu ise yüksek enflasyona neden olmaktadır. Her iki durum da piyasanın büyümesinde engel teşkil eder.⁸⁸ Ulus – devletleşme sürecinin başlatıcısı olarak görülen İngiltere’de Bank of England’ın oynadığı rol bu açıdan önemlidir. 1,2 milyon Sterlin sermaye ile 1694’te kurulan bu banka 1793’te piyasaya kağıt para ve gümüşe ayarlı bozuk para arz eder. Gümüş değeri kendisine rakip olan ülkelerden daha düşük olduğu için İngiliz tüccarları ihracatta avantajlı konuma gelirler. Bankanın varlığına dayalı piyasaya sürülen çekler, tüccarların en büyük destekçisidir. Bu süreç piyasayı öylesine tetikler ki 1750’de Londra’da 30 banka varken 1770’te

⁸⁴ Gencay Şaylan, **Temsili Liberal Demokrasinin Önlenebilir Krizi**, İmge Yay., Ankara 2008, s.94-95.

⁸⁵ Şaylan, **a.g.e.**, s.86.

⁸⁶ Wallerstein, **a.g.e.**, s.87.

⁸⁷ Tezer Öçal, **İktisat**, GÜY, Ankara 1990, s.402-414.

⁸⁸ Richard Brown, **Society and Economy in Modern Britain, 1700-1850**, Routledge, London 1991, s.199.

50, 1800'de 70 olur. 1750'de Ülke düzeyinde faaliyet gösteren on iki adet banka vardır. Bu rakam 1784'te 120, 1797'de 290, 1800'de 370, 1810'da 780'e çıkar. Ülkenin her tarafına yayılmış banka şubelerinden tüccarlara, üreticilere, çiftçilere ihtiyaç duyulan krediler akmaya başlamıştır. Bu aynı zamanda taşrayı Londra merkezine taşıyan iktisadi bütünleşmeyi de beraberinde getirmiştir.⁸⁹

Aynı dönemde nüfus artış oranlarında da bir yükselme söz konusudur. Nüfus 1741-1751 arasında %3,5, 1751-1761'de %7, 1791-1801'de %11 artarken 1811-1821'de %17 olmuştur. 1801-1851 arasında ikiye katlanmıştır. Artan nüfusun iktisadi canlılığı beslediğini söylemek mümkündür.⁹⁰

Aristokrasiyi diğer Avrupa ülkelerinden ayırıştırarak tüccarlaştıran bir süreç olarak görülen çitlemeler de gene bu dönemde hız kazanmıştır. 1700'lerde ülke topraklarının yarısı açık tarla iken 1830'da tarım yapılan arazinin tamamına yakını çitlenmiştir. Birçok küçük mülk sahibi ve kiracı, topraklar üzerindeki haklarını kaybeder. Tarihin kırıldığı nokta da burasıdır: Mülkiyet atadan geldiği gibi değil, piyasanın istediği gibi şekillenir.⁹¹ Sanayiye aktarılmaya hazır bir iş gücü potansiyeli oluşur. Ülke mal ve hizmet dolaşımı açısından tek bir ulusal pazar haline gelir. Kara parçasının denize uzaklığının en fazla 113km olması, akarsu ağlarının ulaşımı kolaylaştıran yapısı bu süreci pekiştiren faktörlerdir.⁹² Bütün bunlara ticari akılla çalışan "devlet" aygıtını da eklemek gerekir.⁹³

Ucuza mal edilmiş, seri bir şekilde üretilebilen malları almaya hazır bir iç piyasa ve bunun uluslar arası piyasalarda pazarlanması için zor kullanmaya hazır bir donanma, tüm bunları gerçekleştirecek girişimcilerin kontrolündeki devlet aklı... İngiltere bu şartlarda sanayi devrimini gerçekleştirir.⁹⁴ Mühendisler, ustabaşılar, demiryolu işçileri; bankacılar, muhasebeciler, borsacılar, gazeteciler, avukatlar; sayıları altı bini bulan ticaret filosunda çalışan gemiciler... Bunların eğitimi için ortak bir dil, güvenliği için merkezi bir ordu, hukuku için güçlü geleneklerle beslenen yazılı kaideler, menfaati için siyasal mücadeleye katılım kanallarını

⁸⁹ Brown, **a.g.e.**, s.200.

⁹⁰ Peter Lane, **The Industrial Revolution : The Birth of the Modern Age**, Weidenfeld and Nicolson, London 1978, s.13.

⁹¹ Lane, **a.g.e.**, s.41.

⁹² E.J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev.: Abdullah Ersoy, Dost Yay., Ankara 2003, s.37-39.

⁹³ Hobsbawm, **Sanayi...**, s.46.

⁹⁴ Hobsbawm, **a.g.e.**, s.53-56.

sağlayan partiler İngiltere’de ulus – devlet olgusunu inşa ettiler. 1846 yılında işçilere sendikal haklar tanınır. 1867 yılında, maden işçileri hariç, tüm işçilere oy verme hakları tanınır. Siyasal temsilin sosyolojik zemini böylece kurulur.⁹⁵

Bu büyük dönüşüm kültürel homojeniteyi beraberinde getirir. Birey aile, akraba muhitinde etnik, dini, mezhebi bağlarla sosyalizasyona tabi olmaktan çıkarak modern ulus - devletin istediği kabiliyetlerle donatılacağı modern eğitim kurumlarında sosyalleşecektir.⁹⁶

1.3.4.Fransa Örneği

Fransa, İngiltere’den sonra sanayi devrimine yönelen bir ülke olmuştur. 1700–1790 arasında ekonomik büyümesi İngiltere’ye denktir. Tarımda, ticaretle, el sanatlarında öncü konumdadır. Burjuvazisinin de İngiliz orta sınıflarından daha iyi organize olduğu söylenilebilir. Tüm bunlar eski rejim Fransa’sının feodalimsi karakteri ile çelişkili bir durum arz etmektedir.⁹⁷ Feodalimsi yapıyı besleyen iktisadi unsur soyluların ayrıcalıklarından ziyade köylülüğün baskın vasfıdır. 25 milyonluk nüfusun neredeyse %90’ını oluşturan bu kesim küçük mülkiyete dayalı yapısıyla fiyatların pazarda oluştuğu kapitalist bir sistemin en etkili muhalifidir.⁹⁸ Köylü, İngiltere’de olduğu gibi bir çitleme muamelesine maruz kalmamıştır. Tam aksine mülkiyet genişlemesine uğramıştır. Sözelimi 1759 – 1789 arasında Soissons Maliye Bölgesi köylüleri elden çıkardıklarının dört misli toprak elde etmişlerdir. İktisadi vaziyetin köylülük vasfı merkezi otoritenin mali buhranının da temelinde yatmaktadır. Fransız iktisatçısı Boisguillebert: “*Gizli parası olan bir kimse kırkuncu ödeme emrini almadan tek metelik vermez. Vergisini zamanında verip hali vakti yerinde olduğunu itiraf etmektense, herkes mahkemeye verilmeyi ve haciz tehlikesiyle karşılaşmayı tercih eder.*” derken devlet ile tebaası arasındaki ilişkinin mahiyetini dile getirmiş olmaktadır.⁹⁹ Ulusal pazarın oluşumunu geciktiren bu husus asiller, din adamları ve burjuvaziden oluşan toplum yapısının bütünlüğünü zedelemektedir. 1789

⁹⁵ Şaylan, a.g.e., s.183-186.

⁹⁶ Gencay Şaylan, **Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, İmge Yay., Ankara 1994, s.25.

⁹⁷ Clive Trebilcock, **The Industrialization of the Continental Power, 1780-1914**, Longman, London, 1986, s.112-114.

⁹⁸ Alexis de Tocqueville, **Eski Rejim ve Devrim**, Çev.: Turhan Ilgaz, içinde M.Ali Kılıçbay, “*En Gerçekçi Senaryo*”, İmge Yay., Ankara 2004, s.11.

⁹⁹ Pierre Gaxotte, **Fransa İhtilali Tarihi**, Çev.: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayt., İstanbul 1962, s.24.

Fransa'sı halkı zengin, devleti yoksul, aristokrasisi mahkemelik bir köylü toplumu manzarası çizmektedir.¹⁰⁰

1789'da devletin 4,5milyar Franklık borcu vardır. Yıllık açık 57 milyondur. Vergi mültezimlerin elindedir. Krallık iktisadi çöküntüsüne rağmen aristokratik görüntüsünden taviz vermemektedir. Savaş için ayrılan bütçeden 46 milyonluk miktar on iki bin asil subaya verilirken, 135 bin askere 44 milyon sarf edilmektedir.¹⁰¹

Devleti finanse edecek tek güç olan burjuvazi mevcut yapının dönüşümünü istemektedir. Mali idarenin intizam altına alınması, aristokrasinin savurganlığına son verilmesi, iç gümrüklerin kaldırılması, iktisadi serbestiyet, vergilerin aristokrasi ve din adamlarını da kuşatması, loncaların kaldırılması, soyluların ve ruhanilerin elinde bulunan arazilerin işletilmesi hakkı burjuvazinin talepleridir.¹⁰² Orta sınıf (burjuvazi /Tiers Etat) iktisadi hüviyetine uygun mali ve hukuki bir statü aramaktadır.¹⁰³

Borç sarmalını çeviremeyen XVI. Louis'nin soylulardan vergi talebi, 1614'ten beri toplanmayan Etats Generaux'nun toplanması zaruretini doğurur. 5 Mayıs 1789'da toplanan meclis soylular ve ruhban karşısında yükselişe geçen üçüncü sınıfın hakimiyetine girer, 4 Ağustos'ta Kurucu Meclis vasfına bürünerek tüm dünyayı etkileyen İnsan Hakları Beyannamesini 26 Ağustos'ta yayımlar.¹⁰⁴ Weber'in işaret ettiği hakim sınıfların değil yükselen sınıfların iktidarı belirlediği bir siyasal çerçeve böylece oluşur.¹⁰⁵

Fransız İhtilali sürecinde yükselen sınıfların en muteber sözcülerinden birisi Rahip Sieyes olmuştur. Etats Generaux'nun toplanması gündeme geldiğinde kaleme aldığı "Üçüncü Sınıf Nedir" isimli broşürü iki ayda otuz bin nüsha satmıştır.¹⁰⁶ Sieyes, ifadelerinin başlangıcında üç soru ortaya atar ve cevaplarını da kendisi verir:

1.Üçüncü sınıf nedir? Her şey.

¹⁰⁰ Gaxotte, **a.g.e.**, s.29.

¹⁰¹ Ernest von Aster, **Fransız İhtilali'nin Siyasi ve Sosyal Fikirleri**, Haz.: Şennur Şenel, Phoenix Yay., Ankara 2004, s.45.

¹⁰² Aster, **a.g.e.**, s.46-47.

¹⁰³ İsmail Soysal, **Fransız İhtilali ve Osmanlı – Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789 – 1802)**, TTK Yay., Ankara 1964, s. 82.

¹⁰⁴ Soysal, **a.g.e.**, s.83.

¹⁰⁵ Anthony Giddens, **Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji**, Çev., Ahmet Çiğdem, Vadi Yay., Ankara 1999, s.20.

¹⁰⁶ M.Emin Ruhi, **Fransız Devriminde Bir Başrol Oyuncusu: Sieyes**, Liberte Yay., Ankara 2002, s.6.

2.Şimdiye dek siyasal düzen içerisinde ne olmuştur? Hiç.

3.Ne istemektedir? Bir şey olmak.¹⁰⁷

Ona göre bir toplumu ayakta tutan tüm işleri üçüncü sınıf yapmaktadır. Toprakla uğraşan köylüler, ürünleri işleyerek daha değerli hale getiren zanaatkârlar, onları tüketiciye ulaştıran tüccarlar hep üçüncü sınıftır. Soylular ve ruhban ise bu sınıftan beslenerek kamusal işleri yapar ki bunlar olmasa üçüncü sınıf onların yaptıklarını da layıkıyla yapar. Ortak yasa altında yaşayan insanları ulus olarak tanımladıktan sonra üçüncü sınıfı ulusa eşitler.¹⁰⁸

Sieyes'te görülen soyutlamalar Fransız İhtilali'ni İngiltere'de yaşanan sanayi devriminden ayıran en temel farktır. İngiltere'de iktisadi süreçler ulus – devletin sosyolojik zeminini inşa etmiştir. Burjuvazi, ulusal egemenliğe dayalı siyasal demokrasiyi kurarken aristokrasiyi ve köylülüğü kendi değerleri etrafında dönüştürmeyi bilmiştir. Fransa'da köylülük iktisadi bir unsur olarak varlığını muhkemleştirirken, aristokratik bakiye iktisaden zaafa uğramış bünyesini hukuki kanallarla tutmaya çalışmıştır. Devrim de zaten onun bu zaafından zuhur etmiştir.¹⁰⁹

Burjuvazinin önünde soyut değerler etrafında iktidarı kurmaktan başka yol yok gibi görünmektedir. Tocqueville, ihtilalin yaslandığı değerleri dikkate alarak, Fransa'da 1789'da yaşananların siyasi ihtilallerle kıyaslanamayacağını, dini mahiyette devrimlerle mukayese edilebileceğini söyler. Nasıl ki din, belli bir mekândaki somut bir insandan değil de soyut bir şahıstan, onun rollerinden söz ederek evrensel değerler üzerinden hareket ettiyse; Fransız İhtilali de benzer bir şekilde insanın doğasından, tabii haklarından hareketle evrensel mesajlara ulaşmıştır.¹¹⁰ İhtilalin kudretli karakterlerinden Robespierre: “*Adalet, insanlık ve özgürlük aşkı, başka tutkular gibi bir tutkudur. O ağır bastığında her şey feda edilir uğruna!*” der.¹¹¹ Onun insanları neden bu kadar etkilediği hususunda Chronique de Paris'nin 9 Kasım 1792 sayısında şöyle bir ibare vardır: “*Onca kadının arkası sıra niçin gittiğini insan kimi zaman soruyor kendine, nedeni şu: Devrim bir dindir ve*

¹⁰⁷ Emmanuel – Joseph Sieyes, **Üçüncü Sınıf Nedir?**, Çev.: İsmet Birkan, İmge Yay., Ankara 2005

¹⁰⁸ Sieyes, **a.g.e.**, s.10-14.

¹⁰⁹ Tocqueville, **a.g.e.**, s.73.

¹¹⁰ **a.g.e.**, s.62.

¹¹¹ Server Tanilli, **Fransız Devrimi'nden Portreler**, Adam Yay., İstanbul 2001, s.22.

*Robespierre bir tarikat kurdu orada. Sofuları olan bir rahiptir o... ”.*¹¹² 7 Nisan 1791’de şöyle seslenir: “*Büyük zenginlikler, hem onları ellerinde tutanları bozar, hem de onlarda gözleri olanları. Erdem, büyük zenginliklerden ürküntü ile nefret eder... ”*¹¹³ Halbuki İngiltere’de sanayi devrimini patlatan ve büyük servetlere konan Samuel Walker, sermaye birikimi yapabilmek için mütevazı bir hayat sürmüş, 1757’den 1774’e kadar işletmelerinin karından yalnızca 140 Sterlin çekerek 62.500 Sterlinlik bir servete ulaşmıştır. 1812’de öldüğünde de 300 bin Sterlinlik bir miras bırakmıştır.¹¹⁴ Bir devrimci ruh için tarihin seyri bambaşka görünmektedir.

Fransa’da adalet, özgürlük, eşitlik gibi ideallerin büyük hatipler tarafından dile getirilen bir özlem olarak kalmasının altında da piyasa kurucularına bakılan bu ön yargılı bakışın etkisi olduğu düşünülebilir. Tocqueville, Anglo Amerikan dünyanın özgürlüğün dinle sentezini kurarak toplumsal bir dengeye ulaştığını, Fransa’nın ise kilise ve demokrasi çelişkisi üzerinden devrim karmaşasına girdiğini söyler.¹¹⁵ Gerçekten de devrime yürüyen Fransa’da halkın krallığa karşı derin bir sadakati bulunmaktadır. Bunun en önemli göstergesi halkın yazdığı dilek listeleridir. Aulard, bu listelerin hiçbirinde cumhuriyet özlemi olmadığını, kralın varlığına karşı derin saygı bulunduğunu dile getirmektedir.¹¹⁶ Michelet de, Voltaire, Rousseau gibi aydınlanmacı düşünürlerin etkisiyle krallığa duyulan bağların yıkıldığına dair kanaatlerin sonradan uydurulmuş ilmiyeler olduğu kanaatindedir.¹¹⁷ Aydınlanmanın ülkesinde ortaçağdan kalma, kralın dokunuşuyla hastaları tedavi ettiğine dair inanç XVI. Lous’nin şahsında bile gücünden bir şey kaybetmemiştir.¹¹⁸ Bu sosyolojik çerçeveye eski rejimin miras bıraktığı kamu yönetimindeki parçalanmışlık da eklenince durumun vahameti ortaya çıkmaktadır: 35 eyalet, 33 mali egemenlik, 13 parlament, 38 gouvernements militaire, 175 grads balliage ve 142 piskoposluk bölgesi...¹¹⁹

¹¹² Tanilli, **a.g.e.**, s.70.

¹¹³ Robespierre, **Devrimin Bağrından**, Çev.: Vedat Günyol, Çan Yay., İstanbul 1975

¹¹⁴ Haydar Kazgan, **Osmanlı’da Avrupa Finans Kapitali, 1.C**, Roma Yay., Ankara 2005, s.41.

¹¹⁵ Raymond Aron, **Sosyolojik Düşüncenin Evrimi**, Çev.: Korkmaz Alemdar, Bilgi Yay., Ankara 2004, s.191.

¹¹⁶ A.Aulard, **Fransız İnkılabının Siyasi Tarihi, C.I**, Çev.:Nazım Poray, TTK Yay., Ankara 1944, s.12.

¹¹⁷ Michelet, **Fransız İhtilali Tarihi II**, Çev.: Hamdi Varoğlu, MEB, İstanbul 1967, s.8.

¹¹⁸ Anderson, **a.g.e.**, s.35.

¹¹⁹ Skockpol, **a.g.e.**, s.338 – 339.

Burjuvazinin yükselişi bu yapıların tasfiyesini zaruri kılıyordu. İngiltere'deki gibi bir uzlaşma imkânının olmaması süreci devrime taşımıştır. Burjuvazi, sınıflar arasında yaşanan huzursuzlukları hedefleri doğrultusunda kullanarak Etats Generaux'nu ulusal egemenliğe dayanan bir meclis haline getirmesini bilmiştir. Bireyin doğal hakları, ulusun egemenliği, aydınlanma kavramlarının gölgesinde ulus – devlet kesif bir bürokratik vesayet altında yükselmiştir. 50.000 kişilik eski rejim bürokrasisi çeyrek milyona çıkmıştır. 1788'de merkezi bakanlıklarda çalışan memur sayısı 420 iken 1796'da 5000'in üzerine çıkmıştır. Bunlar ulusun cisimleşmiş kamu yönetimi unsurlarıdır. Birey etnik kategorilerinden sıyrılarak ulusun özgür yurttaşları olmuştur. Artık kapıyı çalan krallığın temsilcisi değildir. Askere çağıran çavuş, vergi toplayan maliyeci, çocuğunu eğiten öğretmen, ilini yöneten vali... krallık adamlarının emredebileceğinden çok daha fazla mal ve hizmet talebiyle karşısındadır.¹²⁰

İhtilalin patlak verdiği gece, ya da hemen sonra, yazılmış bir broşürde şu ifadeler bulunmaktadır:

*“Eski anıtlardan daha yaşlı, güvenilir yol göstericilerimiz var. Bunlar her yerde var olan ve tüm insanların sahip oldukları yol göstericilerdir: Düşüncelerimizi yönetecek us, duygularımıza yön verecek ahlaklılık ve doğal hukuk.”*¹²¹

Bu ifadeler ulus – devletin zihniyet dünyasını belirleyen aydınlanma felsefesinin yansımalarıdır.

1.3.5.Ulus – Devletin Zihniyet Dünyası

Kopernik, Dünya'nın sabit olduğu varsayımından tatmin olmadığı için kilisenin teolojik evren tasavvurunu yıkacak olan Güneş Sistemi yaklaşımını ortaya koymuştu. Mutlakçı krallıkların oluşumunu sağlayan zihniyet dünyasında bu tasavvurun devrim niteliğinde tesiri olduğu görülmüştü. Egemenliğin mutlakçı krallardan alınarak ulusa verilmesi sürecinde de benzer bir devriminin olması beklenir. 18.yüzyıl aydınlanma felsefesinin ulus – devletin düşünce dünyasını belirleyen bir zihniyet devrimi olduğunu söylemek mümkündür. Bu felsefenin tüm filozofların ortak kabulleri etrafında şekillendiği söylenmemektedir. Hampson'un

¹²⁰ a.g.e., s.373 – 374.

¹²¹ Ernst Cassirer, **Devlet Efsanesi**, Çev.: Necla Arat, Remzi Yay., İstanbul 1984, s.182.

aydınlanmaya özgüdür diye görülebilecek tutumların serbest ve sübjektif seçimler sonucu derlenmiş yargılar olduğuna dair uyarısı da yerinde bulunmaktadır.¹²² Bununla birlikte aydınlanmanın 17.yüzyıldan kopuşu sağlayan temel dinamikleri de içinde barındırdığı görülmektedir. Bu sürecin tetikleyicisi Kant (1724 – 1804) olmuştur. John Locke (1632 - 1704), George Berkeley (1685 – 1753), David Hume (1711-1776) gibi düşünürler bilginin kaynağının duyular olduğunu söylemekteydiler.¹²³ Gözleme dayalı bilimlerdeki gelişmeler de bu kanaati pekiştirmiştir. Matematikten devraldığı mirası metafiziğe uygulayan Kant, bilginin kaynağı hususunda insan zihninin doğuştan getirdiği a priori kategorilere atıf yapar. İnsan zihni empirist filozofların söylediği gibi boş bir levha değildir. Duyulara anlam veren de o algıya ilişkin a priorik bilgidir.¹²⁴ Dış dünyaya ilişkin bir tecrübe, zihin tarafından sağlanan form olmadan hiçbir şekilde mümkün olmaz. Kant, “İçeriksiz düşünceler boş, kavramsız sezgiler de kördür.” derken bu yaklaşımı özetlemiştir.¹²⁵

A priori formla donatılmış pratik akıl yanılmazdır; çünkü o özgürlükle aynı şeydir. Kendi kendisine, kendi otonomisinin sınırlarını çizen ahlak yasalarını verir. Buradan “*Öyle davran ki eyleminin maksimi irade tarafından evrensel, genel geçer bir yasa olarak gösterilsin.*” kuralına varılır. Bunun topluma yansımaları “*İnsanlığa her zaman kendinde ve bir başkasında, asla bir araç olarak değil, ama bir amaç olarak davranacak gibi eylemde bulun.*” genel kuralıdır. Kant, işte bu gayeler cumhuriyetinde: “*Her yurttaş, hem yasa koyucu ve hem de bu yasaya boyun eğen, uyan kimse olacaktır.*” demektedir.¹²⁶ Bu süreçte tarih, insanın doğal varlık olmaktan çıkıp özgürleşmesidir. Tarihte ilerleme insan haklarının güç kazanması idesine göre gerçekleşir.¹²⁷

Kant’ın insan bilgisinin kaynağı üzerine özetlenen görüşleri dikkatle incelendiğinde egemenlikten pay sahibi olacak olan bireyin tarihin özgürleşme

¹²² Norman Hampson, **Aydınlanma Çağı**, Çev.: Jale Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1991, s.11.

¹²³ Ahmet Cevizci, **On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi**, Asa Yay., Bursa 2001, s.189; A.Kadir Çüçen, **Bilgi Felsefesi**, Asa Yay., Bursa 2001, s.188.

¹²⁴ Alfred Weber, **Felsefe Tarihi**, Çev.: H.Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul 1993, s.305-308.

¹²⁵ David West, **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş**, Çev.: Ahmet Cevizci, Paradigma Yay., İstanbul 1998, s.35.

¹²⁶ Nejat Bozkurt, **Kant**, Say Yay., İstanbul 2008, s.44-45.

¹²⁷ Heinz Heimsoeth, **Kant’ın Felsefesi**, Çev.: Takiyettin Mengüşoğlu, Doğu Batı Yay., Ankara 2007, s.183.

sürecinde nasıl şekillendiğini sezinlemek mümkündür. Eğer insan zihni boş bir levha ise bilgiyi elinde tutan herhangi bir otorite tarafından işlenmesi mümkündür. Bu, duyumcu filozoflar açısından temsili demokrasinin sınırları bağlamında önemli bir handikap gibi görülmektedir. Birey, özgürlüğünü inşa edecek formlara sahip değilse tarihsel gelişme nasıl izah edilecektir? Kant'ın aydınlanmanın ne olduğuna dair 1784 yılında verdiği cevaplar bu açıdan önemlidir:

*“Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedeni de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. Sapere aude (Bilmek ve tanımak yürekliliğini göster.)”*¹²⁸

Aydınlanma, düşüncenin özgürlüğü ile gerçekleşecektir. Herhangi bir yerde despotizmin devrimle yıkılması, düşüncenin önündeki engeller kaldırılmadıkça aydınlanmaya yol açmayacaktır. Bir ulus için bir yasanın konması, kamuoyunda müspet ve menfi yanlarının ortaya konulmasından sonra olursa iyi yasa beklentisini beraberinde getirecektir.¹²⁹ “Sapere aude” aydınlanmış filozofların sloganı olmuştur. Bu sloganın peşinden koşan Condorcet (1743 – 1794) içinde bulunduğu aydınlanma çağını şöyle anlatır:

“İnsan ruhunun zincirlerini kılmıdattığı, hepsini gevşettiği, kimini ise kırdığı, bütün eski kanaatlerin gözden geçirildiği ve bütün yanlışlara saldırıldığı; bütün eski adetlerin tartışmaya konu edildiği ve bütün ruhların özgürlüğe doğru beklenmedik bir şekilde kanat çırpıtığı bir çağ.”

Holbach (1723 – 1789) ise : *“Deneyin rehberliğindeki aklın insanlığın uzun süredir kurbanı olduğu önyargıların kaynağına saldırmasının tam zamanıdır...”* diyerek dinsel terörün, bağnazlığın karşısında mücadele edileceğini haber vermektedir.¹³⁰ Aklın gücüne duyulan katışıksız inanç, toplumsal kurumların işleyişine yöneldiğinde, eski rejimin yıkılmasına dair beklentiler kendisini göstermektedir.¹³¹ Diderot (1713 – 1784), dinin hurafelere bulandığını, teologların kendi iktidarlarını meşrulaştırmak için insanların korkularını kullanarak bunu

¹²⁸ Immanuel Kant, *“Aydınlanma Nedir Sorusuna Yanıt”*, içinde Bozkurt, a.g.e., s.263

¹²⁹ Kant, a.g.m., s.269.

¹³⁰ Robert Bierstedt, *“Onsekizinci Yüzyılda Sosyolojik Düşünüş”*, Çev.: Uygur Kocabaşoğlu, İçinde Tom Bottomore – Robert Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Derleyenler: Mete Tunçay, Aydın Uğur, V Yay., Ankara 1990, s.18.

¹³¹ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yay., İstanbul 1997, s.37.

gerçekleştirdiklerini söyler. Akla uygun olan tabii bir dine karşı olmadığını belirtir.¹³² Pope'nin: "Doğa ve doğa yasaları gecenin içinde saklıydı,/ Tanrı, Newton olsun! dedi ve her şey ışıldı." mısraları süreci özetlemektedir. Gerçektende 18. yüzyıl düşünürlerine bakıldığında Tanrıya dair bir inanç olsa bile, doğaüstünün siyasi iktisadi hadiselere müdahalesi söz konusu değildir. Sözelimi Montesquieu Roma'nın yükseliş ve düşüşünün sebeplerini araştırdığı eserinde Tanrı müdahalesinden söz etmeksizin genel nedenleri aramaktadır.¹³³ Genel neden arayışı onu sosyolojik düşüncenin kurucusu yapmıştır.¹³⁴ Bu durum insanın tarih üstü / tarih dışı bir doğası olduğu anlayışından hareketle doğa bilimlerine yaslanarak toplum bilimin kurulabileceği anlayışını beraberinde getirmiştir. Artık Newton'un sosyal bilimlerdeki muadillerinden söz edilmeye başlanmıştır.¹³⁵ Doğa bilimleri ve onların yöntemlerini temel kabul eden bir sosyal bilim anlayışında toplumun geleneklerinin de bilimsel çerçeveye oturtulması sorunu gündeme gelmiştir.¹³⁶ Bu noktada aydınlanmanın kendinden önceki dönemlerden kopuş olmasını sağlayan gelişmeleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Doğaüstü doğalla, din bilimle, Tanrısal buyruk doğa yasasıyla, din adamları sınıfı filozoflarla yer değiştirmiştir.

2. Siyasal, sosyal, dinsel tüm sorunların çözümünde deneyin rehberliğindeki akıl ön plana çıkmıştır.

3. İnsanın ve toplumun mükemmelleştirilebileceğine dair kanaatler pekişmiştir.

4. Fransız Devrimi'nde de ifadesini bulan insan haklarının baskı ve kötülüklerden uzak tutulmasına ilişkin insancılaştırıcı saygı anlayışı yaygınlaşmıştır.¹³⁷

Gelenekle bağlantısı olan kurumlar yıkılarak birey ulus – devleti ile baş başa kalmıştır. Birey ulusal egemenliğin oluşturucusu haline gelmiştir. Bu noktada Rousseau'nun görüşleri önem kazanmaktadır. Siyasal toplumun kuruluşunda her

¹³² Çiğdem, **a.g.e.**, s.40.

¹³³ Bierstedt, *a.g.m.*, s.23.

¹³⁴ Aron, **a.g.e.**, s.23.

¹³⁵ Susan Hekman, **Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik**, Çev: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yay., İstanbul 1999, s.16.

¹³⁶ A.M. Celal Şengör, **Hasan Ali Yücel ve Türk Aydınlanması**, TÜBİTAK Yay., Ankara 2001, s.50

¹³⁷ Bierstedt, *a.g.m.*, s.18-19.

birey, kendi menfaatini korumak amacıyla, bütün varlığını genel iradeye vererek o bütünün bir parçası olur. Burada bir kamusal beden ortaya çıkar. Üyeleri ona edilgin olduğu zaman devlet, etkin olduğu zaman egemen, benzeri devletlerle kıyaslarken egemen güç derler. Üyeler birlik olunca halk, egemen otoriteye katılınca teker teker yurttaş, devletin yasalarına boyun eğerken de uyruk olurlar. Yurttaş artık bir soyutlamadır. Somut olan uyruktur. Benzer şekilde ulus soyutlama, halk somuttur. Toplum sözleşmesi somut uyrukla soyut yurttaş, somut halk ile soyut (egemen) halk arasında yapılmıştır.¹³⁸ Genel iradenin ortaya çıkması için her birey siyasi eğitimden geçirilmelidir. Dernek, örgüt, siyasi parti olmamalıdır. Bunlar özel iradelerdir. Genel irade bireylerin yurttaşa dönüşmesi ile ortaya çıkar.¹³⁹ Egemenlik, genel iradenin ortaya çıkmasıdır. Yasama erkini elinde tutan soyut halk egemenliğin sahibidir. Halkın iyiliğini isteyen yasacı olağanüstü sezisiyle uyruğu yurttaş yapacak yasaları kurar.¹⁴⁰ Halkın aydınlanması ile birlikte toplumsal bedende akıl ile irade birleşir. Toplum ulusa dönüştürülür. Bu, çocukluktan itibaren eğitimi gerektirir. İmgeler, bayram – oyun – gösteriler ile yurttaşlık bilinci muhkemleştirilecektir.¹⁴¹ Din, yurttaşlık dini olmalıdır. Bunun için egemen dini kontrolü altına almalıdır. Somut halkın öteki dünyaya ait itikatlarına, ibadetlerine karışmadan toplumsal yaşamı düzenlemelidir.¹⁴²

Rousseau'dan sonra sorun genel iradenin ulusal iradeye dönüşmesidir. Bunu da Sieyes halledecektir. Egemenliğin sahibi olan ulus, temsilcileri eliyle anayasayı yaparak devleti kuracaktır. Kurucu meclis, kurulmuş iktidar ayrımını ihtilal sürecinde edindiği tecrübeyle Sieyes literatüre kazandırmıştır.¹⁴³ Artık egemenliğin sahibi ne kral, ne de halktır. Bireylerin toplamından üstün, geçmişi, bugünü ve geleceği kuşatan bir sentez olan ulustur.¹⁴⁴ Tektir. Bölünmez, devir ve ferağ edilemez, mürur-

¹³⁸ Mehmet Ali Ağaoğulları, **Ulus – devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Yay., Ankara 2006, s.75 - 82.

¹³⁹ Ağaoğulları, **a.g.e.**, s.92 – 96.

¹⁴⁰ **a.g.e.**, s.106 – 113.

¹⁴¹ **a.g.e.**, s.153 – 158.

¹⁴² **a.g.e.**, s.163; Robespierre, Nisan 1789'da Rousseau hakkında şunları söyler: "*Ey tanrısal insan! Bana kendimi tanımayı öğrettin; henüz gençken, (insanlık) doğamın saygınlığını kavramamı ve toplumsal düzenin büyük ilkeleri üzerinde düşünmemi sağladın.*" **a.g.e.**, s.174, dn :3.

¹⁴³ Kemal Gözler, **Kurucu İktidar**, Ankara 1991, s.23.

¹⁴⁴ Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku**, Beta Yay., İstanbul 2005, s.95 – 96.

u zaman ile ziyaa uğramazdır.¹⁴⁵ Başgilin ifadesiyle kralın başındaki egemenlik tacı mahiyetinden hiçbir şey kaybetmeden ulusun manevi şahsının başına konmuştur.¹⁴⁶

Meselenin bu noktaya varmasında aydınlanma filozoflarının, Akbay'ın ifadesiyle, müfrit ferdiyetçilikle müfrit devletçilik arasında salınmalarının etkisi olduğu düşünülebilir. Aydınlanma bütün geleneksel kurumları yıkıp bireyi devletle baş başa bırakmıştır. Devlet ile mesafesiz kalan bir topluma Holbach, halkın iradesinin önemli olduğunu fakat onun gayelerini hedefe taşıyacak kudretli idarecilerin olacağını söyler. Voltaire (1694 – 1778) ansiklopedinin prensiplerine dayanan despotun erdeminden söz eder.¹⁴⁷ Fransız İhtilali'nden sonra “Le Chapelier Kanunu” (14 – 17 Haziran 1791) ile vatandaşların müşterek menfaatlerinin müdafaası için bir araya gelip herhangi bir cemiyet kurmaları yasaklanmıştır. Ulus – devlet kendisini bir tek ruhtan (ulusal ruh) ve bir tek vücuttan (Esas Teşkilat) müteşekkil bir şahıs telakki etmiştir.¹⁴⁸

¹⁴⁵ A.Selçuk Özçelik, **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, I.C, Umumi Esaslar**, İÜHFY, İstanbul 1982, s.82.

¹⁴⁶ Ali Fuad Başgil, **Mukayeseli Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, I.C. Fasikül 1**, Baha Matb., İstanbul 1957, s.153.

¹⁴⁷ Muvaffak Akbay, **Umumi Amme Hukuku Dersleri, C.I**, AÜHFY, Ankara 1958, s.190-193

¹⁴⁸ Akbay, **a.g.e.**, s.214 – 220.

2.BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ULUS – DEVLET

Ulus – devletin siyasi, iktisadi, hukuki ve felsefi zeminde meydana gelen değişmelerin nihai bir terkibi olması, onun muayyen bir zamana inhisar ettirilmesindeki güçlüğü de beraberinde getirmektedir. Sosyal bilimlerde meselenin bir vakıa olmaktan ziyade olgu düzleminde ele alınmasının temelinde de bu görünümün yattığı düşünülmektedir.

Türkiye’de 1921 Teşkilat-ı Esasiye’si döneminde cumhuriyetin kurulması (29 Ekim 1923) ulus – devletin resmi zeminde vücut bulması şeklinde mütâlâa edilebilir. Zikredilen metnin ulusal bir meclisten neş’et etmesi de dönemin hayatiyetini göstermektedir. Burada ulusal meclisin açılmasından cumhuriyetin ilanına kadar olan dönem ulus - devletin kuruluşu olarak ele alınacaktır. 1923 sonrası gerçekleştirilen inkılâplar ise ulus - devletin kurumsallaşması, kendisini muhkemleştirmesi süreci olarak değerlendirilecektir.

Dönemin temel dinamiklerinin belirginleştiği tarihsel zemini Osmanlı modernleşmesi oluşturmaktadır. Avrupa’da feodal ve mutlakçı krallıklar nasıl ulus – devletin tarihi zeminini oluşturduysa, Türkiye’de de Osmanlı geçmişi ulus – devletin arka planını oluşturmaktadır. Konunun bu şekilde ele alınması hem Avrupa tarihi ile paralellik oluşturacak, hem de mukayese imkânını sağlayacaktır.

2.1.OSMANLI MODERNLEŞMESİ

Malazgirt Zaferi (1071) sonrası güç kazanan Türk muhacereti Anadolu’nun etnik, siyasi yapısını değitirmiş ve 14. yüzyılda Osmanlı Devleti’ne vücut verecek tarihi bakiyeyi sunmuştur.¹⁴⁹ Selçuklu mirasını Avrupa tecrübesiyle birleştiren Osmanlılar Fatih dönemi (1451 – 1481) ile birlikte dünya siyasetinde ağırlığı olan bir

¹⁴⁹ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s.3. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s.119. Mustafa Akdağ, **Türkiye’nin İctimai ve İktisadi Tarihi (1243 – 1453)**, C.I, Barış Yay., Ankara 1995, s. 1.Yavuz Ercan, “Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi”, **Belleten**, C.59, Sayı: 197, s.681.Nejat Kaymaz, “Malazgirt savaşı İle Anadolu’nun Fethi”, **Malazgirt Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1972, s.268.Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Tarh Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002, s.99.Carter Vaughn Findley, **The Turks in the World History**, Oxford Press, New York 2005, s.56.Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C.III. Alparslan ve Zamanı**, TTK Yay., Ankara 1992, s.320-321.M.Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ötüken Yay., İstanbul 1981, s.129.

imparatorluğa dönüşmüşlerdir.¹⁵⁰ İnalçık'a göre merkezde kul sistemine dayalı güçlü bir ordu, feodal yükümlülüklerden uzak esnaf ve köylü kitlesi ve gaza ruhu zikredilen başarının altında yatan en önemli âmillerdir.¹⁵¹ Klasik dönem olarak tarihselleştirilen bu süreçte Osmanlılar millet sistemi etrafında farklı dini ve etnik grupları bir arada tutmayı başarmışlardır.¹⁵²

Klasik dönemde ihdas edilen kurumlara yönelik iman mertebesinde cereyan eden güven iklimi özellikle İkinci Viyana Kuşatması'nın (1683) başarısızlıkla neticelenmesi üzerine sarsılmaya başlamıştır. Bu sürecin devamında yaşanan mağlubiyetler ve toprak kayıpları Devlet-i Âliyye'nin siyaset yapıcılarını yeni çözümler aramaya itmiştir.¹⁵³ Yeni bir zihniyet arayışının nihai tetikleyicisi Avrupa'da yaşanan kapitalizm/modernleşmenin tarım toplumuna dayalı klasik müesseseleri yıkması olmuştur. Bir uc beyliği olduğu dönemlerden itibaren batıda meydana gelen değişimlerden etkilenen Osmanlılar da bu sürecin dışında kalamamışlardır. Avrupa'da ulusal egemenlik anlayışının siyasi yapıları sarstığı bir dönemde hükümdar olan III. Selim (1789 – 1807), orduyu merkeze alan bir dizi reform çabasına girmiştir. Bu süreç II. Mahmut'la birlikte bürokratik alanlara kayacak ve Osmanlı modernleşmesi denilen siyasi sürecin temelleri böylece atılmış olacaktır.

2.1.2.Modernleşme İhtiyacı

¹⁵⁰ Hali Cin – S.Gül Akyılmaz, **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Çağ Ün. Yay., Adana 2000, s.262. İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Yay., Ankara 2008, s.131Dimtri Kantemir, **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi I**, Çev: Özdemir Çobanoğlu, Cumhuriyet Yay., İstanbul 2005, s.42Şerif Baştav, “*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu Esnasında Bizans ve Avrupa*”, **Belleten**, C.68, Sayı:251, Yıl:2004, s.63. Caroline Finkel, **Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü (1300-1923)**, Çev.:Zülal Kılıç, Timaş Yay., İstanbul 2007, s.5.

¹⁵¹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s.26.

¹⁵² Adnan Sofuoğlu, “*Millet Egemenliği ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*”, **Türk Yurdu**, C.20, Sayı: 160, s.130 – 135. Bilal Eryılmaz, “*Osmanlılarda Millet Sistemi*”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.6, İz Yay., İstanbul 1996, s.239 vd.

¹⁵³ Askeri sahada yaşanan mağlubiyetin ardından modernleşme ihtiyacının duyulması olgusu sadece Osmanlıya has bir durum değildir. Purusya'yı modernleşmeye iten Otuz Yıl Savaşlarındaki mağlubiyetlerdir. Kıta Avrupa'sı tarzında eğitim görmüş 8.000 kişilik İsveç ordusunun 35.000 kişilik Rus ordusunu Narva Savaşı'nda yenmesi Büyük Petro'yu modernleşmeye itmiştir. Keza Habsburgların Ruslara Molwitz(1741), Hohenfriedberg(1745), Soor(1745) yenilgileri Avusturya'nın müesses nizamını sarsmıştır... Bkz., Gültekin Yıldız, **Osmanlı Ordusunda Yeniden Yapılanma ve Sosyopolitik Etkileri, (1826 – 1839)**, MÜTAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.86-87.

Genç, Osmanlı iktisadi sisteminin temellerini iâşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçilik kavramları ile izah eder. Bu sistemde ihracat istenilen bir faaliyet değildir. Büyüklüğü 60 ile 150 dönüm arasında değişen miri arazi üzerinde elde edilen ürün öncelikle o beldenin iâşesini karşılamalıdır. Artan miktar, kar hadleri belirlenmiş loncalar tarafından, iç gümrük tarifesiyle İstanbul'a veya diğer bölgelere gönderilir. Bu noktaları kat eden ürün, eğer kaldıysa, ihraç edilebilir. Fiskalizm ise devletin zenginliği prensibidir. Devletin kontrolü dışında sermaye birikiminin oluşmasının engellenmesi olarak da anlamak mümkündür. Nitekim faiz haddinin %15 - %25 olduğu bir sistemde esnafın kar haddi %5 - %15 arasında tutulmuştur. Bu faiz haddinde sermaye yüksek gelir grubundaki askerilerin lüks tüketim harcamalarını karşılayacak olan kredilere hasredilmiştir. Gelenekçilik ise mevcut halin muhafazası olarak görülmüştür.¹⁵⁴

17. yüzyıla gelindiğinde İmparatorluk, şarkta İran dağları, Kıta Avrupa'sında Habsburglar ve okyanuslarda İngiliz, Portekiz ve Hollanda donanması tarafından zorlanmaktadır. Güneyinde ise aşılması güç çöller bulunmaktadır.¹⁵⁵ Osmanlı iktisadi sisteminin hayatiyetini sürdürebilmesi için fetihlerin devam etmesi gerektiği düşüncesi, geleneksel siyasetin varlık gayesi olarak görülmüştür. Alınan her toprak miri araziden elde edilen gelirlerin artması demektir. Bu gelirler merkezde yerleşmiş olan kapıkullarının maaşlarının karşılanması açısından elzemdir. Meseleyi ticari bir bakışla dönüştürmek gelenekçi siyaset erbabının tahayyül edebileceği bir anlayış değildir. Nitekim Sokullu Mehmed Paşa'nın (1505–1579) Don ve Volga Nehirlerini birleştirme projesi fetihçi yaklaşımlara cazip gelmemiştir.¹⁵⁶ İmparatorluğun askeri gücünün zirvede olduğu Kanuni döneminde önemi tartışılmayan Girit'in fethi meselesi, akli dengesi bozuk Sultan İbrahim döneminde (1640–1648) gündeme gelmiş ve fethedilmiştir (1645).¹⁵⁷ II. Viyana Kuşatmasını da bu minvalde değerlendirmek mümkündür.¹⁵⁸ Cevdet Paşa, kuşatmanın başarısızlıkla

¹⁵⁴ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s.45-51.

¹⁵⁵ Reşat Kasaba, "*Osmanlı İmparatorluğunun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi*", **Yapıt**, Sayı:, s.37-38.

¹⁵⁶ Murat Belge, **Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür**, İBÜY, İstanbul 2005, s.86-87.

¹⁵⁷ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, Çev.: Ayşe Berkday, Kitap Yay., İstanbul 2007, s.17.

¹⁵⁸ John Stoye, **Viyana Kuşatması**, Çev.:Derin Türkömer, Doğan Kitap Yay., İstanbul 2004, s.32.

neticelenmesinde, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın (1634-1683) Türk hududu ile Viyana arasında bulunan Yanık Kale'sini almadan Viyana üzerine yürümesinin etkisinden söz eder. Ordunun lojistik imkânlarla bağlantısı koptuğu için felaket kaçınılmaz olmuştur.¹⁵⁹ Nihayetinde klasik anlayış hükmünü Paşa'nın idamı ile icra etmiştir. Hâlbuki Avrupa, imparatorluğun klasik çağının Avrupa'sı değildir. Savaş usulünde emir komuta zincirindeki akışı kontrol eden "subaylık" müessesesi ihdas edilmiştir. Şovalyenin piyadeye dönüştüğü bir süreç başlamıştır. İktisadi zihniyet dünyası merkantil anlayışlara kaymıştır. Geleneğin büyüğü ile yeni olanla baş edebilmek mümkün değildir.¹⁶⁰ Dönemin etkili devlet adamlarından Mehmet Paşa bu paradoksu şöyle anlatır:

*"...mel'unların askerleri ekser piyade ve tüfenk-endaz olmağla asakir-i İslam'ın ekseri atlı olup piyadesi az olduğundan gayri tüfenge mu'tad üstadları nadir olmağla hin-i mukabelede ve kal'a muhasarasında azim ızdırab çekilir...nihayet yarar tüfenk-endaz yeniçeri ağaları ile mu'accelen irsal oluna deyü i'lam eder."*¹⁶¹

Askerin talimli, düzenli, tesisatlı olması gerekmektedir. Avrupa'da güçlü ordular, merkezi krallıkların zengin bütçeleriyle kurulabilmiştir. Meseleye bu açıdan bakılınca da durum pek iç açıcı görünmemektedir. Klasik dönemin bütçesi (1527-1528) ile çözülme döneminin bütçesi (1669-1670) karşılaştırıldığında ilginç rakamlar ortaya çıkmaktadır. Birincisinde devletin gelirleri 537.929.006 akçe (9.780.528 flori) iken, ikincisinde 2.400.000.000 akçe (6.000.000 flori) olmuştur. Bu rakamlar Osmanlı parasındaki devalüasyonun vahametini ortaya koymaktadır. Birinci bütçede merkeze gelen vergilerin toplam gelirlere oranı %51 iken, ikincisinde %25 olmuştur. Merkez, gelirlerinin ¼'ünü kaybetmiştir. 1670'te merkeze, 1528'te kalan miktarın 1/5'i kalmıştır. Aynı dönemde kapıkullarının sayısı 27.000'den 87.000'e çıkmıştır. Bu durum bütçe açıklarını zaruri kılmıştır. Keza bütçe 1648 yılında 180.700.000 akçe, 1650 yılında 154.300.000 akçe açık vermiştir.¹⁶²

Geleneğin fetihçi yaklaşımının yaşanılan problemi çözemeyeceği dönem mukayesesinden net bir şekilde görülmektedir. İmparatorluk toprakları ilk döneme

¹⁵⁹ Ahmet Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, 1.C., İlgü Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008, s.48-49.

¹⁶⁰ Belge, **a.g.e.**, s.93-97.

¹⁶¹ Barkey, **a.g.e.**, s.71.

¹⁶² Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, 1.Bizans'tan Tanzimat'a**, Çev.: Babür Kuzucu, Belge Yay., İstanbul 2000, s.492-494.

kıyasla büyümüş olmasına rağmen bütçe küçülmüştür. Toprakları büyütme gayesiyle girişilen Viyana kuşatması başarısızlıkla sonuçlanınca 1699 yılında Karlofça Anlaşma'sı imzalanmıştır. Bunun akabinde imzalanan Pasarofça Anlaşma'sı (1718) ile Habsburglar Tuna boylarına yerleşmişlerdir. Balkanlar'daki Osmanlı eyaletleri kargaşanın ve güvensizliğin içerisine düşmüşlerdir. Merkez, güvenliği sağlamakta yetersiz kalmıştır. Balkanlardaki ahalinin asker taleplerine cevap verilememiştir. Merkezin bıraktığı otoriteyi yerel eşraf/ayan üstlenmeye başlamıştır. Habsburglar da bölgenin iktisadi hayatına nüfuz etmeye başlamışlardır. Tütün, pamuk, hayvansal ürünler, balmumu, kereste, maden cevherleri Avusturya'ya doğru akmaya başlamıştır.¹⁶³

Coğrafi keşiflerinin etkisi yüzyıl dönümünde kendisini göstermeye başlamıştır. Fransa, 16.yüzyılda dış ticaretinin yarısını Akdeniz limanlarından yapıyorken, 1780'lere doğru %5'e düşürmüştür. İngiltere ise %10'dan %1'e düşürmüştür.¹⁶⁴ Ticaret imkânlarının daralması neticesinde, Avrupa'nın kapitalistleştiği bir dönemde, Osmanlı yerelleşmiştir. Artık Osmanlı tebaasının günlük yaşamında Avrupa sermayesinin izleri görülmeye başlanmıştır.¹⁶⁵

Sürecin tersine döndürülmesi için piyasaya dönük üretimin teşvik edilmesi, paranın dolaşımının hızlanması, hukuki güvencelerin tahkim edilmesi gerekiyordu. Avrupa'da sermayenin kapitalizme geçebilmesi üreticilerin üretim araçlarından yoksun bırakılması ile mümkün olabilmiştir. İngiltere örneğinde çitleme hareketlerinin sanayileşmeyi beslemesi gibi süreçler Osmanlı'da yaşanmamıştır. Köylünün üretim araçlarını kaybetmediği bir süreçte iç piyasalar da gelişmemiştir.¹⁶⁶ Genç, tarımda kapitalizme geçişin en büyük engelini miri arazi sistemi olduğunu söylemektedir. Küçük toprak mülkiyetine dayalı bu sistem, pazara dönük üretime geçilemeyişin sebebi olmuştur. Sanayi ve imalat sektöründe faiz

¹⁶³ İlber Ortaylı, "İkinci Viyana Kuşatması'nın İktisadi Sonuçları Üzerine", **Makaleler...**, s.7. Kuşatmanın akabinde yaşanan kargaşa üzerine Bosna ahalisinin merkezden asker talepleri karşılıksız kalır. 1684 Mart'ında Fransızları İstanbul'daki elçisi Guilleragues, hazırladığı raporda: "Türklerin askeri teknolojiadaki acz ve cehaletleri anlaşılır gibi değil..." der. İlber Ortaylı, "17.Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetleri", **Makaleler...**, s.10.

¹⁶⁴ Ortaylı, "İkinci Viyana...", s.6.

¹⁶⁵ Donald Quataert, **The Ottoman Empire, 1700-1922**, Cambridge University Press, New York 2000, s.38.

¹⁶⁶ Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm", **Yapıt**, Sayı:46, Yıl:1983, s.23.

karşısında konulan kar hadleri de tüccar ve sarraf sermayesinin üretime akışını engellemiştir.¹⁶⁷

Güvenliği sağlama çabasındaki ayan, vergiye de talip olmaya başlamıştır. Bütçe açığından muzdarip olan merkezin iltizama başvurmadan başka çaresi kalmamıştır. Yerel unsurlar, devlete peşin para vererek miri arazinin vergi gelirlerini elde etmişlerdir. Bu süreç, tımarlı sipahiye devreden çıkarırken malikâne sistemini tahkim etmiştir. 1699–1774 arasında maliye bürolarına bağlı mukataa sayısı %209 artışla 220’den 680’e çıkmıştır. 1697-1698’de vergi gelirlerinin %5,3’ü malikâne olarak satılmış iken, 1774’te %43’e yükselmiştir. Her yıl 150 ile 300 mukataa çoğunluğu asker, idareci, bürokrat, ilmiye sınıfının oluşturduğu 1000–2000 kişinin katıldığı açık artırmada satılmaktadır.¹⁶⁸

Mukataanın bir adım sonrası “esham” sistemi olmuştur. 1774 sonrası gelirler yetmeyince mukataalar parsellenip bedeli peşin olarak satılmıştır. Uzun vadeli borçlanma olarak ele alınabilecek bu sistemde devlet vergi gelirlerinin ancak %25’ini alabilmiştir.¹⁶⁹ Devletli kesimlerin elindeki sermaye, gene devletin borç finansmanında kullanılmıştır. Merkezi bürokrasi bu şekilde sermaye sahiplerini kendisine bağımlı kılmıştır. Vergi gelirlerinden pay sahibi olan ayan da elindeki imkânları piyasaya dönük üretime dönüştürme ihtiyacını duymamıştır. Devletten geçinmek noktasında bürokrasiden farklı düşünmemiştir. 1820’lere kadar Osmanlı piyasasında üretilen metanın sadece %1’inin ihraç edilmiş olması bu zihniyetin yansıması olsa gerektir.¹⁷⁰

Devletin iç borçlanma sürecine girmesi bürokrasinin ağırlığının artmasındaki temel saiklerden biri olmuştur. Sultanın iç hazinesi devletin borç yükünün çevrilmesinde hızla erimeye başlarken bu çarkı döndüren kadroların ağırlığı artmaya başlamıştır. Klasik dönemde sultanın şahsında soyutlanan iktidar, çözülme sürecinde bürokrasinin ferasetinde hissedilmeye başlamıştır. Borçların çevrilmesi meselesine

¹⁶⁷ Genç, **a.g.e.**, s.91.

¹⁶⁸ **a.g.e.**, s.117-119.

¹⁶⁹ Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Koç Kültür Sanat Yay., İstanbul 2003, s.220.

¹⁷⁰ **a.g.e.**, s.256.

devletin bekasını güçler dengesinde koruma problemi eklenince Osmanlı modernleşmesi denilen süreç şekillenmeye başlamıştır.¹⁷¹

Merkezi bürokrasi 19.yüzyıla gelindiğinde bir kısır döngünün içerisine düşmüş görünmektedir. Bir yandan patrimonyal bağları, geleneksel zihniyet kategorilerini muhafaza etmeye çalışmaktadır: Köylünün topraktan sökülememesi, tüccarlara kar haddi konması, ihracatın frenlenmesi gibi pratikler bu anlayışın en göze batan uygulamalarıdır. Diğer yandan fetihleri sürdürmek, en azından var olanı korumak için modernleşmiş bir ordu kurmak istemektedir. Şiddeti gittikçe artan bu arzu, bütçe açıklarını, açığın finansmanı iç borçlanmayı, iç borçlanma da yerel unsurları güçlendirmektedir. Merkezi bir imparatorluk olarak yükselen devlet, kendi geleneğini muhafaza edeyim derken yerelleşmek gibi ironik bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Modernleşme zarureti, geleneğin muhafazası çabasıyla birlikte yürümüştür. Kendi içinde çelişkilerle dolu olan bu süreç cumhuriyete kadar devam etmiştir. Bu sebeple ulus – devletin kuruluşuna kadar olan dönemleri bir dilemma olarak okumak mümkündür.

2.1.3. II. Mahmut'un Merkeziyetçiliği

Devşirme sisteminin tıkanması, tımarlı sipahinin çözülmesi, ticaret yollarının değişmesi, maliyenin iç borçlanmayı had safhaya çekmesi ve ayanlık sisteminin getirdiği iktidarsızlıklar yeni bir şeyler yapmanın zaruretini dayatmıştır. II. Mahmut döneminde tüm bunların çözümü, merkeziyetçi yapıların tahkim edilmesini sağlayacak, aracı kurumların tasfiyesini getirecek reformlarda aranmıştır.¹⁷²

Yeniçeriliğin kaldırılması hadisesi reformların önündeki bariyeri yıkmıştır. Çadircı'nın II. Mahmut reformlarına başlangıç tarihi olarak 1826'yı vermesi de bu açıdan anlamlıdır.¹⁷³ Kapıkulu ocakları için hanedanın kutsallığını yitirmesi, sultana itaate davet edildiklerinde: *“Padişah bir insan değil midir? Kim olsa olur. Esmâ Sultan olsun, ya ki Konya'daki şeyh padişah olsun...”* nidaları bu kanlı süreci

¹⁷¹ Fatma Müge Göçek, **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü, Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Ayraç Yay., Ankara 1999, s.111.

¹⁷² Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev.: Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 2004, s.90.

¹⁷³ Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK Yay., Ankara 1991, s.5.

meşrulaştırmıştır. ¹⁷⁴ Bunun ardından Avrupa’da olduğu gibi tümen, tabur, bölük sistemine dayanan Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulmuştur. Modern ordunun subay gereksinmesi için harbiyenin açılması (1834) ve yurt dışına öğrenci gönderilmesi cihet-i askeriyede cereyan eden hadiselerin en mühimi olmuştur. ¹⁷⁵ Bu süreçte Yunan isyanının bağımsızlıkla neticelenmesi (1830), Mehmet Ali Paşa’nın tenkil edilememesi modernleşme zarureti had safhaya taşımıştır. Meselenin aciliyetini ve yalnızca askeri saha ile sınırlandırılmayacağını II. Mahmut, mekteb-i tıbbiyenin açılışında yaptığı konuşmada şu şekilde ortaya koymuştur(1827):

“...Tıp öğrenimi Fransızca olarak yapılacaktır. Bunun neden yabancı dille yapılacağını soracaksınız. Bunu zorunlu kılan güçlükleri bildireyim... Geçmişte bizde de tıp ilminde pek çok kitap yazılmıştır... Birçok yıldan beri İslam okullarında bu kitaplar ilgi konusu olmaktan çıktıkları, bunları bilenlerin sayısı azaldığı için artık kullanılmaz olmuşlardır. Şimdi tıbbi kendi dilimize çevirmek için yeniden bu kitaplara dönmek, yıllar alacak uzun bir iştir. Bu kitapları kendi dillerine çeviren Avrupalılar, yüzyıldan fazla bir zamandan beri, bunlara birçok yeni katkılarda bulunmuşlardır. Bundan başka bu konuları öğretmenin yöntemlerinde büyük kolaylıklar geliştirmişlerdir. Bu yüzden tıp üzerine yazılmış Avrupa eserlerine kıyasla bu Arapça eserler artık yetersizdir. Bu eksikliklerin yeni eserlerden alınacak bilgilerle kaldırılacağı iddia edilse bile, bunlar çabucak Türkçe’ye çevrilemezler... Hâlbuki bir yandan ordumuz ve halkımız için iyi yetişmiş doktorlara, öte yandan tıp bilimlerinin kendi dilimize kazandırılmasına acele ihtiyacımız vardır...”¹⁷⁶

Arapça’dan Fransızca’ya geçişi anlatan bu konuşmayı, klasik dönemin bitişinin, merkezin en tepesindeki sultan tarafından ilanı olarak görmek mümkündür. Böylece askeri sahada başlayan dönüşümler, farklı alanlara da sirayet etmeye başlamıştır. Bunlardan en mühimi olarak görülen kamu yönetiminde, ayanların tasfiyesini pekiştiren, merkezîyetçiliği güçlendiren bir dizi uygulamaya geçilmiştir. Muhtarlık müessesesinin ihdası, bu adımlardan biri olmuştur. ¹⁷⁷ Aynı süreçle paralel olarak, valiler maaş sistemine bağlanmıştır. Sadrazamın, padişahın mutlak vekili olmasını gevşeten bir düzenleme olarak, kabine sistemine geçilmesi de bu noktada

¹⁷⁴ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.37.

¹⁷⁵ Ercüment Kuran, “Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C.I, TKA EY, Ankara 2001, s.663-665.

¹⁷⁶ Berkes, **a.g.e.**, s.186. II. Mahmut zamanında yapılacak ıslahatlar için bir komisyon kurulur. Komisyon başkanı Arif Bey, yabancı bir diplomata: “Her şeyi birden yapmamıza imkan yok; önümüzde nice ön yargılar, yenmemiz gereken nice alışkanlıklar var. Üstlendiğimiz bu ödev, milletimize yeni bir dil öğretmek gibi bir şey.” der. Halil Paşa da Devlet-i Aliye’nin yaşaması için batıyı taklitten başka çare olmadığını söyler. Bkz., Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yay., İstanbul 2001, s.7-8.

¹⁷⁷ Musa Çadircı, **Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi**, İmge Yay., Ankara 2007, s.19.

önemli bir adımdır.¹⁷⁸ Sadrazamın yardımcısı olarak görev yapan sadaret kethüdası makamı içişleri bakanlığına dönüştürülerek, 1836 yılında Umur-ı Mülkiye Nezareti kurulmuştur. Aynı yıl Reisü'l – Küttaplık makamı Hariciye Nezareti olarak teşkilatlandırılmıştır. Böylece içişleri ve dışişlerinde uzmanlaşmanın temelleri atılmıştır. Hariciye teşkilatı 1821 Yunan isyanı ardından kurulan tercüme odası ile desteklenmiştir.¹⁷⁹ Güç dengeleri arasında devleti ayakta tutmanın talimgâhı olan hariciye büroları, Türkçe'nin sadeleşmesinden, rasyonel bürokrasinin inşasına kadar pek çok modernleşme adımlarının atıldığı mekânlar olmuştur.¹⁸⁰

Modernleşme ihtiyacının dayattığı merkezîyetçilik olgusu, çalışma sisteminin rasyonel zeminlerde belirlendiği kurulları da beraberinde getirmiştir. 1836'da Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askeri ve Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye'nin kuruluşunu bu minvalde ele almak gerekmektedir. Bir tür meşveret meclisi olan bu yapıların tarım, ticaret, sanayi, bayındırlık sahalarındaki muadilleri 1838'de kurulmuştur.¹⁸¹ Merkezîyetçiliği muhkemleştirmek uğrunda oluşturulan bu meclisler Türk modernleşmesin dinamiklerini belirlemişlerdir. Bunlar nihai noktada bürokratik mekanizmalardır. Günün problemlerini çözmek üzere oluşturulan bu yapılar, Tanzimat dönemiyle birlikte, siyasal kararların inşa edildiği müzakere alanlarına dönüşeceklerdir. Bu müzakere sürecinde şeyhülislamlık makamının şeyhülislamın şahsi konağından devlet dairesine taşınması (Bab-ı Meşihat) bir tesadüf değildir. Vakıflar da hükümet kontrolüne alınmıştır. Ulemanın mali ve idari konumu böylece sarsılmıştır.¹⁸² Ulema, toplumsal kuruluşdaki mevkiini, laikliğe meyyal yapılardan yetişen bürokratlara kaptırmıştır.¹⁸³ Reformlar önünde bir engel olarak görülen asker (yeniçeri) – ulema ittifakının ikinci ayağı da böylece tasfiye edilmiştir.¹⁸⁴

Devlet merkezileşmeye dönük adımlar attıkça bürokrasinin gücü artmıştır. 1826'da müsaderenin kalkması, bunun ardından tımar sisteminin tasfiyesi ve

¹⁷⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.V., TTK Yay., Ankara 1947, s.156.

¹⁷⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838 – 1868)**, TTK Yay., Ankara 1994, s.23-24.

¹⁸⁰ Orhan Kınlı, **Osmanlı'da Modernleşme ve Bürokrasi**, İmge Yay., Ankara, 2006, s.159.

¹⁸¹ Lewis, **a.g.e.**, s.99.

¹⁸² Lewis, **a.g.e.**, s.98.

¹⁸³ Sina Akşin, "*Osmanlı – Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme*", **Toplum ve Bilim**, Sayı:2, Yıl:1977, s.36.

¹⁸⁴ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi...**, s.54.

muhassıllıkların ihdası, 1838’de memura maaş sisteminin getirilmesi bu sürecin uzantıları olmuştur.¹⁸⁵

Memurun mektepten tayin edilmeye başlaması, mütevacı ailelerin çocuklarının yükselişini getirecektir. Harbiye sistemi de benzer bir şekilde kapı halkından olmayan ailelerin çocuklarının yükseldiği bürokratik mekanizmalar olacaktır. Devlet modernleştikçe patrimonyal bağları çözen kadroları bünyesine taşıyacaktır. Bunlar ileride daha köklü modernleşme hareketlerini gerçekleştirecek “yeni sınıf” olacaklardır.¹⁸⁶

Yapılan her reformun devlete yüklediği iktisadi maliyet ağır olmuştur. Bürokratik sahada modernleşen devlet, iktisadi zeminde geleneksel yapılarla devam etmeye çalışmıştır. II. Mahmut’un 30 yıllık döneminde Osmanlı tarihinin en çok taşışının yapılmış olması gelenekçi zihniyetin yansıması olsa gerektir.1808 – 1830 arasında altın sikke 35, gümüş de tam 37 kez taşış edilmiştir. 1808 – 1839 döneminde kuruştaki gümüş içeriği %80 azaltılmıştır. II. Mahmut tahta çıktığında 19 kuruş olan 1 sterlin, 1839’da 106 kuruş olmuştur. Allgemeine Zeitung gazetesinin haberine göre Osmanlı hazinesi bomboştur, memurların maaşı ödenemeyecek durumdadır.¹⁸⁷

16 Ağustos 1838’de İngilizlerle imzalanan Balta Limanı Anlaşması dönemin finali olmuştur. Osmanlı devletini 1850’ye kadar İngiltere’nin en iyi üçüncü müşterisi yapacak olan bu metnin benzeri, 25 Kasım’da Fransa ile, 31 Mart 1840’ta da Hollanda ile imzalanmıştır. 1841’e gelindiğinde M.Ali Paşa’nın Mısır’da kurduğu tekeller yıkılmıştır.¹⁸⁸ Bu anlaşma ile devlet, ihracat vergilerine müdahale hakkını – yed-i vahit-, ihracatı yapan kişiyi belirleme yetkisini kaybetmiştir. 1838 öncesi gümrük vergisi %3, içeride mal taşıma vergisi %8 iken, ihracat vergisi %12, ithalat

¹⁸⁵ Hüseyin Özdemir, **Osmanlı Devletinde Bürokrasi**, Okumuş Adam Yay., İstanbul 2001, s.239.

¹⁸⁶ Stanford Jay Shaw, “*Some Aspects of the Nineteenth – Century Otoman Reformers*”, **Benings of Modernization in the Middle East**, Ed. W. Palk, The University of Chiciga Press, 1968, s.37.

¹⁸⁷ Pamuk, **a.g.e.**, s.278.

¹⁸⁸ Jacob Coleman Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle Eas, A Documentary Record (1535-1914)**, V.I, Van Nostrand, New York 1956, s.100-111. Metnin Osmanlı’yı sömürgeleşmeye götüren sürecin ilk adımı olduğu hususunda bkz., Yerasimos, **a.g.e.**, s.555-556., Ahmet N. Yücekök, “*Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu, 1838 Ticaret Sözleşmeleri*”, **AÜSBFD**, C.23, Sayı:1, Yıl:1968, s.381-425.Toprak, tezkere usulünün, yed-i vahit ya da tekel alım satım işlemlerinin iç gümrüklerin kaldırılması noktasından hareketle fiyat mekanizmalarının piyasada belirlendiği, kapitalizmin kurulmaya başlandığı bir süreç olarak değerlendirir. Zafer Toprak, “*İktisat Tarihi*”, **Türkiye Tarihi**, C.3, s.222.

%5, yerli tüccara iç taşıma vergisi %8, yabancıya %0 olarak belirlenmiştir.¹⁸⁹ Böylece yabancılar en imtiyazlı yerli tüccardan daha fazla vergi ödemeyecek duruma gelmiştir. Aynı dönemde Avrupa devletleri gümrük duvarlarıyla yerli sanayilerini güçlendirirken, Osmanlı devleti böylesi imkânları kendi eliyle devretmiştir.¹⁹⁰ Yerli sanayici içeride ürettiği bir malı %8 vergi ile dağıtırken, yabancı mallar %5 ile dolaşıma çıkmıştır. Ricardo “*karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin*” Osmanlı bürokratlarınca, hem de gönüllü bir şekilde hayata geçirildiğini görememiştir. Görse idi muhtemelen teorisinin sınırlarını zorlayan İstanbul’daki şakirtlerini şaşkınlıkla izlerdi. İngiltere bu teoriyi Portekiz’e uyguladığında yeşermekte olan Portekiz sanayisi çökmüştü.¹⁹¹

Karpat’ın ifadesiyle Osmanlı ekonomisi de bu anlaşma ile tamamen çökmüştür. Bir misal olarak, İşkodra ve Tirnova’da 1812’de faaliyet halinde 2000 dokuma tezgâhı varken, bu rakam 1841’de 200’e düşmüştür.¹⁹² Hâlbuki burjuvazinin yükseldiği bir çağda Osmanlı’nın imparatorluk olarak varlığını sürdürebilmesi, kendi orta sınıflarını kurabilmesi ve bunlar arasında iktisadi bütünlükleri inşa edebilmesine bağlıydı. Etnik milliyetçilikleri, dönem içerisinde Sırp isyanı ve Yunan isyanı, massedecek köprüler yerli burjuvaziye korumaktan geçiyordu. Süreç gayr-i müslim tüccarlarının Avrupa sermayesi ile bütünleşmesi şeklinde cereyan etmiş ve Osmanlı siyasi bütünlüğü çözülmüştür.¹⁹³ Bürokratik modernleşmenin iktisadi ayağı ittihatçılara kadar cılız kalacaktır.

2.1.4. Tanzimat Dönemi (1839 – 1876)

Mehmet Ali Paşa, yed-i vahit hakkını kullanarak Mısır’da büyük bir iktisadi reform gerçekleştirmiştir. Nil deltasında pamuk, şekerpancarı, zeytin gibi endüstri ayağı olan ürünler yetiştirerek bürokratik reformların mali yapısını kurmuştur.

¹⁸⁹ Ali Akyıldız, **Para Pul Oldu, Osmanlı’da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.40.

¹⁹⁰ Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İBÜY., İstanbul 2004, s.20.

¹⁹¹ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Yay., İstanbul 2005, s.27, dn.8.

¹⁹² Kemal H. Karpat, **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev.: Dilek Özdemir, İmge Yay., Ankara 2006, s.13-14.

¹⁹³ Göçek, **a.g.e.**, s.210-214. Perviz’in : “*Böyle bir anlaşma Türkiye açısından nasıl imzalanır? Bu açığa kaybedilmiş bir savaşın tazminatını öder gibi bir cezalandırmadır. Şartlar ne olursa olsun, böyle bir anlaşmanın kabul edilebilirliğinin arkası çok karanlıktır. Evet hem de çok karanlık.*” şeklindeki değerlendirmeleri, Osmanlı modernleşmesinin bir dilemma olduğu hususunu atlayan bakışların hayal kırıklığına örnek olsa gerektir. Hüseyin Perviz Pur, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’nin Borç Prangası**, Otopsi Yay., İstanbul 2006, s.152.

Kölemenleri tasfiyesi de ona muktedir bir iktidar olma yolunu açmıştır. II. Mahmut 1833 ve 1839'da valisine karşı verdiği mücadelede başarısız olunca, sorun büyük devletlerin masasına düşmüştür. İngiltere ve Fransa, Osmanlı devletinin bütünlüğünü koruma yanlısı olmuşlardır. Fransa 1830'da meşrutî rejime geçmiş, İngiltere ise yüzyıllardır bu rejimi yaşatmış olduğundan, Osmanlı devleti bu iki siyasal güce yanaşırken bürokratik reform yapma ihtiyacını da duymuştur.¹⁹⁴ Hem Paris, hem de Londra büyükelçiliği yapmış olan tecrübeli diplomat Mustafa Reşit Paşa (1800 – 1858), merkezileşememe sancısı çeken devleti kurtarmak gayesiyle, Tanzimat Fermanı'nı hazırlamıştır.¹⁹⁵ Ferman, Sultan Abdülmecit (1839 – 1861), ulema, hükümet erkânı, Rum ve Ermeni Patrikleri, sivil ve askeri bürokratlar, Yahudi Hahamı ve büyükelçilerin huzurunda okunmuştur (3 Kasım 1839).¹⁹⁶

Biçimsel anlamda ferman, bir irade-i seniye'dir. Hükümdardan gelen tek yanlı bir beyandır.¹⁹⁷ Muhtevasını ise temel hak ve hürriyetlere yapılan vurgular belirler. Daha ilk cümlesinde yüz elli senedir şeriata uyulmadığı için gailelere düşüldüğü, bundan böyle "kavanin-i cedide"ye riayet edileceği belirtilir.¹⁹⁸ Gelenek tasfiye edilirken kutsal kavramlara atıflarda bulunulmasını Osmanlı modernleşmesinin dilemmalarından biri olarak görmek mümkündür. İnalçık, bunun şekli bir vurgu olduğunu söyler.¹⁹⁹ Nitekim bu ifadelerin hemen ardından can ve mal güvencesini sağlayacak olan kanunların inşası için ulemaya değil, meclis-i vala'ya atıf yapılır. Herkese adaletli vergilerin dağıtılacağı müjdesi, yed-i vahit belasından kurtulunmuş olmasının sevinci ile zikredilir. Askerliğin "usul-i hasene" ile tanzim edileceği, dört beş seneye indirileceği "icab-ı halden" görülür. Bütün tebaanın mal mülk dokunulmazlığı, kanun önünde eşitliği vurgulanır. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin, Bab-ı Seraskeri Dar-ı Şura'nın usulleri belirlenmiş kaideler muvazenesinde çalışacağı hususu önemle belirtilir. Ferman, "*kavanin-i müessisenin hilafına hareket*

¹⁹⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.V., s.173-178., Sander, **a.g.e.**, s.121-124.

¹⁹⁵ Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK Yay., Ankara 1991, s.167.

¹⁹⁶ Karal, **a.g.e.**, s.174.

¹⁹⁷ Tanör, **a.g.e.**, s.85.

¹⁹⁸ "*Tanzimat Fermanı*", **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, Ed.Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yay., İstanbul 2001, s.449.

¹⁹⁹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum...**, s.356.

edenler, Allahü Taala Hazretleri'nin lanetine mazhar olsunlar ve ilelebet felah bulmasınlar” duasıyla son bulur.²⁰⁰

Ferman, tek taraflı bir padişah beyanı olmakla birlikte bazı anayasal nitelikleri muhtevasına taşımıştır. Seyitdanlıoğlu'na göre bunlar:

- 1.Hükümdarın ve hükümetin keyfi yönetimine son vermesi,
- 2.Halkın can, mal, ırz güvenliği ile devlete karşı görevlerini belirlemesi,
- 3.Halkın eşitliğini içermesi,
- 4.Meclis-i Vala'yı kanun tasarıları hazırlamak ve devletin giderlerini kontrol etmekle görevlendirmesi,
- 5.Hükümdar ve yöneticilerin fermanın esaslarına uyacaklarına yemin etmesi,
- 6.Fermanın bütün devlet dairelerine ve Meclis-i Vala'ya gönderilerek ona aykırı kanun ve icraat yapılmaması hususunun belirtilmesidir.²⁰¹

Devleti, kendi fiziksel varlığıyla tecessüm ettiren hükümdarın icrai faaliyetine bakanlar kurulunu iştirak ettirmesi ve bunu yetkili meclislerle takviyesi ferdi hakların gelişimi açısından da olumlu bulunmuştur.²⁰² Bu haliyle ferman, devletin siyasi birliğinin dayandığı destekleri yenileme ve kuvvetlendirme zaruretinden doğmuştur. Abadan'ın ifadesiyle: *“Memleketteki muhtelif unsurları ecnebi tesir ve nüfuzundan kurtararak infırat temayüllerini baltalayacak merkezi bir kudret yaratma zarureti”* muhtevaya ruhunu vermiştir.²⁰³

Bilsel'e göre Reşit Paşa: *“İlan edilen esaslardan hâsıl olacak büyük iyiliği devletlerin nazarı dikkate alacakları ve bu teşebbüsü kendilerini Devleti Aliye'ye bağlayan rabitaları takviye edecek yeni bir amil olmak üzere telakki edecekleri ümidini izhar eylemiştir.”* Nitekim Taymis gazetesi: *“Şevketmeap hazretleri devletini yeniden devlet etti.”* derken İngiliz desteğini izhar eder. Fermanı hazırlayanın hariciye vekili olması, onun tarafından okunması, elçilerin daveti, devletlere resmen tebliği ve onların şahitliğine havale edilmesi gibi hususlar dikkate alındığında devletin bekasını muhafaza endişesiyle ilan edildiği görülür.²⁰⁴ Bunlar aynı zamanda

²⁰⁰ *“Tanzimat Fermanı”*, Cumhuriyet'e..., s.452-453.

²⁰¹ Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.41.

²⁰² Recai G. Okandan, *“Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devrimlerinin Önemi”*, İÜHF, C.15, Sayı:1, Yıl: 1949, s.17.

²⁰³ Yavuz Abadan, *“Tanzimat Fermanını Tahlili”*, Tanzimat I, s.33-35.

²⁰⁴ Cemil Bilsel, *“Tanzimat'ın Harici Siyaseti”*, Tanzimat I, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle, Maarif Matb., İstanbul 1949, s.662-665.

dış destek arayışının da habercisidir. Namık Kemal, Tanzimat'ın devlet adamı Fuat Paşa'nın (1814 – 1868) şu ifadesini aktarır: “*Bir devlette iki kuvvet vardır. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet hepimizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetlerde sefaretlerdir.*”²⁰⁵

Modernleştiriciler, orta sınıflara yaslanamayınca sefaretlerden destek arayacaktır. Zikredilen nakil, sürecin aktörlerinin içinde buldukları durumu nasıl meşrulaştırdıklarını göstermektedir. Bürokratlar, padişahın boşalttığı iktidar alanına nüfuz ederken, kendilerini sınırlayacak orta sınıfların gelişmesine dönük iktisadi hamlelerde bulunmayacaklardır. Paradoksal biçimde modernleşmenin başarısını kısıtlayan bu durum, modernleştiricilerin iktidarını muhkemleştirecektir.

Fermanın toplumsal zemindeki yansımaları Tanzimat modernleşmesinin problemlerini ortaya koymaktadır. M.Reşit Paşa, fermanı okuyup, “âmin” dedikten sonra elindeki kâğıdı kırmızı atlastan yapılmış bir kesenin içine koyar. Orada hazır bulunan Rum Patriği, “*inşallah bir daha bu keseden dışarı çıkmaz.*” duasında bulunur. Patrik, eşitlenmek istememektedir.²⁰⁶ Devrin müşahidi Hamlin: “*Hattın ilanı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı Müslümanlar, hattı lanetle anıyorlardı. Şeri’at’in çiğnendiği, Müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye indirildiğini iddia ediyorlardı. Hıristiyan tebaa ise, Hatt’a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar... Hatt, bilhassa Bulgaristan’da ve Makedonya’da Bulgar reaya arasında milli hisleri kamçılıdı.*”²⁰⁷

Devlet, iktisaden bütünleştiremediği yapılara siyasi ayrıcalıklar sunarak umulmadık beklentileri ateşlemiştir. 1841 Niş isyanının cereyan ediş şekli bunun tipik tezahürü olmuştur.²⁰⁸ İmparatorluğun Balkanlarda yaşayan gayrimüslim unsurları Rusya'nın ve Avrupa devletlerinin politik çıkarlarının malzemesi olmuştur.

²⁰⁵ Muzaffer Tufan, “*Tanzimat'ın Dış Etkenleri*”, **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TTK Yay., Ankara 1994, s.153.

²⁰⁶ Karal, a.g.e., s.191.

²⁰⁷ Halil İncalcık, “*Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler*”, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum...**, s.362.

²⁰⁸ İncalcık, a.g.m., s.375-376. Niş isyanında reayadan 4946 kişi Sırp tarafına geçmiştir. Vergi hususunda getirilen düzenlemeler de yaşanan intibaksızlıklardan dolayı Çarşamba, Yozgat, Kıbrıs, Ayaş, Burdur ve Denizli’de de isyanlar yaşanmıştır. Bkz., Ahmet Uzun, **Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme(1841)**, Eren Yay., İstanbul 2002, s.15-39; 61-62.

1854'te yaşanan Kırım Harbi'ni bu minvalde değerlendirmek gerekmektedir. Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu dengelemek isteyen İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı devletini desteklemesinin nihai neticesi Islahat Fermanı olmuştur (1856). Tanzimat'ın mütemmim bir cüzü olan bu ferman, gayrimüslim tebaanın haklarının genişletilmesine yönelik bir beyandır. Kendi yönetimleri için cemaat meclislerini oluşturabilmeleri, Meclis-i Vala'ya, bütün okullara, askeri hizmetlere giriş serbestiyeti, Müslümanlarla olan davalara karma mahkemelerin bakması, yeni ceza yasalarının yapımı, yabancı uyruklara mülkiyet hakkı, banka – ticaret – tarım sermayesine olanak sağlanması getirilen yeniliklerdir.²⁰⁹ Karal'ın değerlendirmesi, pabuççu muştasının ne anlama geldiğini de ortaya koymaktadır:

*“Islahat Fermanı, yabancı devletlerin hazırladığı ve Bab-ı ali'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahat programıdır. Osmanlı devleti bu fermanı kendiliğinden ilan ettiğini dünyaya açıklamakla hükümlerlik haklarını yalnız şekil yönünden kurtarmış oluyordu.”*²¹⁰

Ferman, Gülhane Hattı'na benzer bir ortamda okunur. Toplumsal zemindeki yansımaları da benzerdir. İstanbul'un tanınmış vaizlerinden bir hocadan hayır duasını yapması istendiğinde hoca: *“Büyük Allah'im. Sen Muhammed ümmetine merhamet et. Büyük Allah'im. Sen Muhammed'in ümmetini koru.”* der. Hoca, ne eşitlikten, ne de hakların kutsallığından dem vurur.²¹¹ Duanın bitiminde, *“Allah'im Muhamed ümmetinden olmayanları kahret.”* ifadelerini kullanır.²¹² Kalabalık donakalır. Serasker, yanındaki şahsa, *“kendisini, mürekkep hokkasının dikkatsizlik sonucu devrilmesiyle bütün gece emek verdiği el yazısı berbat olmuş bir adam gibi hissettiğini”* fısıldar.²¹³ İzmir Rum Patriği, ferman kadife kesesine konduktan sonra, *“Cenab-ı Hak'tan temenni edelim, bir daha bu keseden çıkmasın.”* duasında bulunur.²¹⁴

Osmanlıcılık etrafında etnik ve dini bağlar bulanıklaştırılmak hedeflense de bunda başarıya ulaşılammıştır. Sözelimi Bulgarlar 1870'lerde devlet olarak vücut

²⁰⁹ Tanör, **a.g.e.**, s.96.

²¹⁰ Karal, **a.g.e.**, s.257-258.

²¹¹ Davison, **a.g.e.**, s. 13-14.

²¹² Yahya Sezai Tezel, *“Tanzimat Sonrasında İmparatorluk ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Muhafazakarlık Sorunsalı”*, **Muhafazakarlık**, Ed.: Ahmet Çiğdem, İletişim Yay., İstanbul 2004, s.31.

²¹³ Davison, **a.g.e.**, s. 13-14.

²¹⁴ Sezel, *a.g.m.*, s.31.

bulduklarında sadece etnik bir grup değil, aynı zamanda geleneksel kodlarla tariflenmiş dini bir topluluktur.²¹⁵

Tanzimat döneminde dile getirilen hürriyetlerin, vergi toplanması hususunda gevşemelere neden olacağı endişesi duyulmuştur. Bu endişeyi gidermek gayesiyle sancaklara gönderilen talimatnamede halktan, “...işte artık padişahımız tekalif ve salyaneyi bütün bütün affetmiş, veyahut şöyle böyle olacak imiş deyü yanlış anlatıp da bir güne dedikodu edilmemesi” istenmiştir.²¹⁶ Vergi, cemaat yöneticileri ve şehrin ileri gelenlerinin oylarıyla salınıp mültezimlere toplatılırken, muhassıllara verilmiştir. Bu sürecin tabii bir uzantısı olarak, adli mali, idari eğitim konularında yerel unsurlar ön plana geçmiştir. Köy muhtarlığı, kaza meclisleri, sancak ve eyalet meclisleri kurulmuştur.²¹⁷ Yerel unsurlarda yaşanan meclisleşme sürecinin meşruti monarşiye geçişte olumlu katkıları olacaktır. Gene padişahın Meclis-i Vala'nın çalışmalarına olumlu bakması, her yıl açılışını bizzat kendisinin yapması da bu süreci desteklemiştir.²¹⁸

Avrupa'da genel bir iktisadi gelişmenin neticesinde ortaya çıkan modern ordular, Osmanlı'da geleneksel yapılar içerisine monte edilmeye çalışılmıştır.²¹⁹ Tanzimat'ın başlarında Nizam-ı Cedit askerlerinin sayısı 120 bine ulaşmıştır. 19.yüzyıla girerken merkezin yaptığı harcamalar 2 milyon Venedik dükası iken Hattın okunduğu yıl 7 milyon dükaya çıkmıştır. Bir başka ifade ile merkezin masrafları 40 yıl gibi kısa bir sürede %250-300 oranında artmıştır.²²⁰ Hükümet, bu masrafları karşılayabilmek için 10 Eylül 1840'ta %12,5 faizli kağıt para/kaimeler basmıştır. 48 bin keselik kaimeye 6 bin keselik faiz verilmesi finans tarihinde görülmedik bir uygulama olmuştur. Tağşişler esnafın ve sarrafların güvenini o kadar sarsmıştır ki; devlet kısa bir süre sonra piyasanın akışını bozan bu kaimeleri ortadan kaldırmak için yeni vergiler salmak zorunda kalmıştır. Bu minvalde merkez, Hakkari için 415 kese vergi salmıştır. Kaymakam İsmail Kamil Paşa köyleri

²¹⁵ M.Şükrü Hanioglu, **A Brief History of the Late Otoman Empire**, Princeton University Press, Princeton 2008, s.76.

²¹⁶ İnalçık, *a.g.m.*, s. 361.

²¹⁷ İlber Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, **TCTA**, C.1, s.233.

²¹⁸ Musa Çadırcı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, **TCTA**, C.1, s.211.

²¹⁹ Roderich H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856 – 1876)**, C.1, Çev.: Osman Akınay, Papirus Yay., Ankara 1997, s.25.

²²⁰ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, TVYY, İstanbul 1997, s.205.

dolaştığında 911 kese vergi toplar. Akyıldız, haklı olarak, devletin vergi gelirlerinden habersiz olduğunu söyler.²²¹ 1864 bütçesini inceleyen Collas'ın bulguları da bu hususu destekler mahiyettedir. Devletin kişi başına Mısır'dan 1,92Fr; Eflak, Boğdan ve Sırbistan'dan 0, 29Fr; Asya ve Afrika'dan 11Fr - 18Fr vergi geliri tahsil ettiği görülmektedir. Aynı dönemde Fransa'da kişi başına 44,55Fr vergi geliri tahsil edilmektedir. Üstelik Osmanlı'da toplanan vergilerin yaklaşık %70'ini dolaylı vergiler oluşturmuştur.²²²

Modernleşme, iktisadi liberalleşme ile paralel yürümüştür. En azından M.Reşit Paşa ve kadrosunun batılı devletlerle yaptığı iktisadi anlaşmalarda bu perspektifin izlerini görmek mümkündür.²²³ Uluslar arası ticaretin geliştiği bir süreç olan liberalleşmeden Osmanlı devletinin de pay alması, mütevazı da olsa bir ticaret burjuvazisinin gelişmesi beklenir. Dünya ticaret hacmi 1800'de 320 milyon livresten, 1860'ta 1,450 milyon livrese, 1913'te de 8,360 milyon livrese çıkmıştır. 25 kat artışın olduğu bu süreçte Osmanlı dış ticaretinde hiçbir canlılık görülmez. 1780 – 1913 arasında Osmanlı dış ticaretinin büyüme oranı %1'in altında kalmıştır. 1913'te Mısır tek başına Osmanlı imparatorluğuna bedel bir hacme sahiptir.²²⁴ Bunun temelinde yatan iktisadi saik, sermaye sahibi olan kesimlerin iltizam ve tefecilikten elde ettikleri kazancın ticari yatırımdan daha cazip olmasıdır. Köylülerin ihraç ürünleri üretimine teşvik edilmemelerinin altında da bu husus yatmaktadır.²²⁵ Bu durum, piyasaya dönük olmayan, feodal dönemlere benzer lüks tüketim anlayışlarının, köylü Osmanlı toplumunda canlı kalmasını sağlamıştır. Moltke'nin müşahedesi anlamlıdır:

²²¹ Akyıldız, **Para...**, s.91. Pamuk, tağşişin zararlarını şöyle sıralar:1.Enflasyonu artırdığından vergi gelirleri azalır. 2.Piyasalar yabancı sikkeye kayar. 3.Kalpazanlık yaygınlaşır. 4.Devletin iç borçlanması güçleşir. Lonca üyeleri, esnaf, küçük tüccarlar tağşişe muhalefette blok oluşturmuşlardır. Yeniçeriler bunların hepsinde pay sahibidir. Osmanlı mali tarihinin en büyük tağşişinin, %79, yeniçeriliğin lağvından sonra gerçekleşmesi bu açıdan bir tesadüf değildir. Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda...**, s.215.

²²² Bernard Camile Collas, **1864'te Türkiye, Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni**, Çev.: Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yay., İstanbul 2005, s.86.

²²³ Rifat Önsoy, "*Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü*", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri**, TTK Yay., Ankara 1987, s.95.

²²⁴ A.Mesud Küçükcalay, **Osmanlı İthalatı, İzmir Gümrüğü (1818 – 1839)**, Kitap Yay., İstanbul 2007, s.31-32.

²²⁵ Reşat Kasaba, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları**, Çev.: Banu Büyükkal, Kitap Yay., İstanbul 2005, s.19.

“Reaya, bir fabrika, bir değirmen ya da bir çiftlik kurmaktansa 100.000 kuruşa bir mücevher satın almayı tercih eder. Hiçbir yerde buradakinden fazla süs eşyası yoktur ve zengin ailelerde çocukların bile taşıdıkları mücevherler memleketin fakirliği için parlak bir delildir.”²²⁶

II. Mahmut döneminin mirasçısı olan bürokrasi, Tanzimat süresince, merkeziyetçiliği tahkim edecek kurumları ihdas etmiş, padişahlığı sembolik bir değer alanına çekmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Tanzimat, Türk modernleşmesinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Tanzimat’ın dilemması, modern bürokrasiyi iâşeci iktisadi zihniyetlerle bir arada götürmeye çalışmasıdır. 0,29 franklık vergiyi zor topladığı toprakları garnizonlarla elinde tutacağını zannetmek, fetihçi geleneğin Tanzimatçısı olsa gerektir. Bunların bedelini de Karal’ın portresini çizdiği Mehmetçik ödemiştir.

2.1.5.1.MEŞRUTİYET (1876 – 1908)

2.1.5.1.Meşrutiyet’in İlanı

II. Mahmut’la başlayan, Tanzimat’la devam eden reformasyon sürecinin nihai noktası siyasal modernleşme olacaktır. Modernite, nüfuz edebilme kabiliyeti neticesindedir ki Osmanlı dünyasına girdiği askeri saha ile sınırlı kalmamış, eğitim, hukuk, kamu yönetimi ve maliyeye kadar uzanan geniş bir alana sirayet edebilmiştir. Meşrutiyet bunun siyasal hayata nüfuz edişidir. Türk siyasal yaşamının ayırt edici vasfı olarak görülen husus, modernleştiricilerin hadiseyi dar bir alanda tutabileceklerine dair tasavvurları olmuştur. Nitekim M.Reşit Paşa, Dar-ı Şura-yı Babıali üyesi Esad Paşa’nın meclis üyeliğinden çıkarılmasına dair bir belgede, Fransa ve İngiltere’de meclis üyeliklerinin daimi ya da 5 yıl süreli olduğunu; meşrutî yapının Osmanlı sistemine uymayacağını, Avusturya ve Prusya modelinin esas alınması gerektiğini söyler. Meclis-i Vala ve Dar-ı Şura-yı Babıali ihdas edilirken Avusturya modeli dikkate alınmıştır. Keza Abdülmecit (1839 – 1861) de saray doktoru Spitzere’e, meşrutiyetin *“bir hakikati dolambaçlı yollardan elde etmek”*, bunun da *“ihtilaf şelalesini daima küller altında hazırlamak”* anlamına geldiğini, Metternich sisteminin en ideal yol olduğunu ifade eder.²²⁷

²²⁶ Helmuth Von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev.: Hayrullah Örs, Remzi Yay.,İstanbul 1969, s.47.

²²⁷ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1839-1856)**, Eren Yay., İstanbul 1993, s.293-294.

Modernleşmenin bürokratik saha ile sınırlı kalmasına dair dile getirilen temenniler gerçekleşmemiştir. Tanzimat sonrası Osmanlı dünyası, aydınlanma felsefesinin dile getirdiği adalet, eşitlik, hürriyet, kamuoyu, siyasi temsil gibi kavramlarla matbuat yoluyla temas kurmuştur. Tasvir-i Efkâr gazetesinin tirajı 20 bini bulmuştur.²²⁸ Keza Namık Kemal'in başmuharrirliğini yaptığı İbret gazetesinin de bu rakama ulaştığı tahmin edilir. Türköne'ye göre bu rakamları en az 20 ile çarpmak gerekir. Kahvehanelerde okunan makaleler sohbetin merkezine yerleşmiştir.²²⁹ Namık Kemal (1840–1888), Şinasi (1826–1871), Ziya Paşa (1825–1880), Ali Suavi (1838–1878) gibi aydınların merkezinde yer aldığı Yeni Osmanlılar hareketinin, bürokratik reformları siyasi alana taşıma gayretlerinin, Mithat Paşa (1822–1884) gibi merkezde ağırlığı olan bürokratlarca da paylaşılması meşruti monarşiye geçişte etkili olmuştur. Bu aydınlar Tanzimat'ın cemaat yapıları üzerine giydirdiği eşitlik prensibini siyasi temsil zeminine taşımışlardır.²³⁰

Aydınların 1860'lardan beri dile getirdiği görüşlerin 1876 yılında iktidar merkezine yerleşmesini sağlayan üç önemli gelişme vardır: 1.Moratoryum ilanı, 2.Petresburg – Viyana – Berlin mihverinin Tanzimat reformlarını Avrupa devletlerinin kontrolü altına alma tekliflerinin kuvvetlenmesi, 3.Balkanlarda Müslüman – Hıristiyan çatışması olarak görülen olayların Avrupa'da, özellikle İngiltere'de, oluşturduğu tepkiler...²³¹ Sultan Abdülaziz (1861 – 1876) ve sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya'ya yakın çizgisi, moratoryum ilanı ile birleşince tasfiyelerine dönük muhalefet daha da güçlenmiştir. Hüseyin Avni Paşa (1819 – 1876) ve Mithat Paşa koalisyonunun gerçekleştirdiği hükümet darbesi neticesinde V.Murat'ın tahta geçirilmesiyle bu mesele halledilmiştir.²³² Mithat Paşa, Rus elçisi İgnatiyev'in Sultan Aziz'in mizaç ve düşüncelerine uygun tavırlarla nüfuzunu artırdığını, Mahmut Nedim Paşa'nın da icraatlarıyla devleti uçuruma sürüklediğini, üstelik kamu borçlanması sırasında 100 bin lirayı cebine indirdiğini söyleyerek

²²⁸ Hanioglu, **a.g.e.**, s.94.

²²⁹ Mümtaz'er Türköne, "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", **Osmanlı Ansiklopedisi...**, C.6, s.115

²³⁰ Yılmaz Kızıltan, **I.Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı**, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s.35.

²³¹ **a.g.t.**, s.44.

²³² Sina Akşin, "Türkiye'de Parlamento Geleneginin Kurulması", **Atatürk'e Armağan**, Haz.: Mehmet Sağlam vd., OMÜ Yay., Samsun, 1988, s.79-82.

yapılan tasfiyeyi meşrulaştırır.²³³ 4 Haziran 1876'da Abdülaziz'in bilekleri kesilmiş bir şekilde ölü bulunması, 15 Haziran'da Mithat Paşa'nın konağında vekiller heyeti toplantısını basan Çerkez Hasan'ın Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı öldürmesi hadiseleri, V.Murat'ın sağlık problemlerini derinleştirir. 31 Ağustos 1876'da II. Abdülhamit tahta çıkar.²³⁴

Osmanlı siyasal yaşamında cereyan eden bu hızlı dönüşümlerin Avrupa merkezlerinde öngörülebilirliği yüksek bir dikkatle izlendiği görülmektedir. Daha 23 Temmuz 1876'da, Viyana'dan yayın yapan, Maclean Ajansı, Abdülhamit'in tahta çıkacağını duyurmuştur.²³⁵ Avrupa için problem, Osmanlı mirasının çatışmaya yol açmadan paylaşılabilmesidir. Mısır, Sırbistan, Eflak – Buğdan, Cebeli Lübnan, Girit özerk statülerine kavuşmuş, devletten kopmayı beklemektedirler.²³⁶ Özellikle Balkanlarda, Osmanlı hoşgörüsü, Fransız ihtilalinin fitilini ateşlediği milliyetçilik duygularıyla baş edemez duruma gelmiştir.²³⁷ Sırbistan ve Karadağ'da süren çatışmalara Hersek isyanı eklenmiştir. Rusya Ortodoks inancına mensup Slavlar üzerinde nüfuzunu kullanarak Balkanlardaki ağırlığını artırmıştır. Bölgedeki gerginliği görüşmek üzere Osmanlı Devleti İngiltere, Fransa, Avusturya – Macaristan, Almanya, İtalya ve Rusya'nın ikişer delege ile katıldığı Tersane Konferansı 23 Aralık 1876'da başlamıştır. Osmanlı devleti adına müzakereleri yürüten Saffet Paşa, Kanun-i Esasi'nin ilan edildiğini, bundan böyle tüm sorunların hallolacağını, konferansa da gerek kalmadığını söyler. Rus delegesi Prens Gorçakov, "*Kanun-ı Esasi'yi ilan eden bu hattı hümayun kaimeden beterdir ve tamamıyla karşılıksız bir çektir.*" diyerek meşrutiyetin ilanını küçümser.²³⁸ Mithat Paşa, Kanun-ı Esasi'nin getireceği kardeşliğin düveli muazzama üzerinde müspet tesir yapacağından emindir. Mesele üzerindeki samimiyetini izhar edebilmek için konferansa garantörlük teklifini götürür. Bu da ciddiye alınmayınca Nafia Nazırı Odyan Efendi'yi İngiltere'ye gönderir. Temel amacı Kanun-ı Esasi'ye uluslar arası

²³³ **Mithat Paşa'nın Hatıraları**, C.2, Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 1997, s.39-42.

²³⁴ Kızıltan, **a.g.t.**, s.49.

²³⁵ Orhan Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit**, İletişim Yay., İstanbul 1998, s.11.

²³⁶ **a.g.e.**, s.12.

²³⁷ Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İBÜY, İstanbul 2007, s.42.

²³⁸ **a.g.e.**, s.106.

teminat elde edebilmektir. Bu zihniyeti “pabuççu muştası”nın zirve noktası olarak görmek mümkündür. Lord Derby, meselenin Osmanlının iç işi olduğunu söyler.²³⁹

Karşılıklı restleşmeler neticesinde konferans dağılır (20 Ocak 1877). Mithat Paşa, başarılı valilik müktesebatına, Abdülziz darbesinin verdiği karizmayı da ekleyerek siyasete ağırlığını koymuştur.²⁴⁰ Tecrübesiz padişah Abdülhamit’in Ruslara tavizler vererek savaştan kurtulma teklifleri dikkate alınmaz.²⁴¹ Tıpkı Kırım Harbi’nde olduğu gibi İngiltere’nin Osmanlı devletine yardım edeceği düşüncesi Paşa’da mevcuttur. Kanun-ı Esasi’nin ilanının kardeşliği ihdas edeceğine o kadar inanmıştır ki Bosna Hersek’e gönderdiği ordunun taşıdığı bayrağa ay yıldızın yanına haç ilave etmiştir.²⁴² Balkanlardaki etnik gruplar Rus despotizmi karşısında Osmanlı monarşisini destekleyecek, tıpkı Osmanlı gibi anayasal bir rejime sahip İngiltere ve Fransa Rusya’ya geçit vermeyecekti... Paşa’nın naif düşünceleri gerçekleşmez ve savaş Osmanlı için felaket olur. Ağır mağlubiyetin ardından imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) Osmanlı millet sisteminin sonu olmuştur. Etnik, dini merkezli Balkan milliyetçiliğinin temelleri bu anlaşma ile atılmıştır.²⁴³ Balkanların “hayali cemaatleri” dil üzerinden bir gecede inşa edilmiştir.²⁴⁴ Anlaşmaya göre Romanya, Sırbistan, Karadağ müstakil olacak, Bosna – Hersek Avusturya’ya bırakılacak, Tuna ile Balkan dağları arasında Osmanlıya tabi bir Bulgar Krallığı kurulacak; Kars, Ardahan, Batum Rusya’ya bırakılacak; Girit, Rumeli, ve Doğu Anadolu’da Avrupa devletlerinin denetiminde reformlar yapılacaktır.²⁴⁵

Berlin Antlaşması, Karlofça’dan sonra Osmanlı siyasi tarihinde görülen ikinci kırılmadır. Karlofça, modernleşmenin aciliyetini duyurmuştu. Berlin ise ulus – devlete giden yolların çelişkilerini ortaya çıkartmıştır. Özellikle anlaşmanın 61.maddesinde zikredilen “*Ehalisi Ermeni bulunan eyalatta ihtiyacı mahalliyenin icab itdiği*

²³⁹ Kızıltan, **a.g.t.**, s.72.

²⁴⁰ Bilal N. Şimşir, **Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa’nın Sonu**, Ayyıldız Matb., Ankara 1970, s.9.

²⁴¹ Akşin, “*Siyasi Tarih (1789 – 1908)*”, **Türkiye Tarihi...**, s.156.Bayram Kodaman, “*1876 – 1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.12, Çağ Yay., İstanbul 1993, s.138-139.

²⁴² Yılmaz Öztuna, **II. Abdülhamid, Zamanı ve Şahsiyeti**, Kubbealtı Yay., İstanbul 2008, s.36.

²⁴³ Kemal H. Karpat, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev.: Recep Baştemur, İmge Yay., Ankara 2005, s.9-13.

²⁴⁴ **a.g.e.**, s.33.

²⁴⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.1, TTK Yay., İstanbul 1940, s.14-15.; Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.1, TTK Yay., Ankara 1953, s.403-424.

islahatı bilatehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere karşı huzur ve emniyetlerini temin itmeği teahhüd ider ve anasıra bu babda ittihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ ideceğinden düvel-i müşarünileyhim tedabirin icrasına nezaret ideceklerdir.” ifadeleri, genetik bakiyesi kuşaktan kuşağa aktarılan problemlerin atası olmuştur.²⁴⁶ Halbuki, Batı’da bu dönemde yapılan haritalarda “Ermenistan” terimi bir aksesuardan ibaretti. Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Elazığ, Sivas ve Van’da tüm dünyadaki Ermenilerden daha çok Müslüman nüfus vardı. Ermeni milliyetçileri oranları kendi lehlerine çevirmek için harekete geçeceklerdir.²⁴⁷ Diyarbakır, Halep, Şam, Erzurum, Trabzon hattında 11.asırdan itibaren kurulan şark ticaret yollarının getirdiği huzur iklimi Ermeni isyanları ile son bulacaktır. Cumhuriyet sonrası Kürt etnisitesinin ulus – devlete entegrasyonunda yaşanan problemlerin temelinde de, bu iktisadi vakumun etkisi görülecektir.

Yaşanan harp sonrası, Rus askerleri ve Bulgar çeteleri 300 bin kadar Türk’ü katletmişler, 1 milyon kadarını da Anadolu’ya sürmüşlerdir.²⁴⁸ Bunların dile getirdiği hüznü hikâyeler Osmanlılıktan İslamcılığa ve nihayet Türkçülüğe giden yolu inşa edecektir. Ulus – devlete giden yolun İslamcılık merhalesinde II.Abdülhamit vardır. Mithat Paşa’nın karizmasında simgelenen iktidar, sadareten Halife’nin Yıldız’daki sarayına kaymıştır. Yıldız, artık on binlerce kişinin görev aldığı bir iktidar merkezidir.²⁴⁹ Abdülhamit, iktidarını kurarken Meclis-i Mebusan’ı ucu açık bir tarihe kadar feshetmiş, Kanun-ı Esasi’yi de rafa kaldırmıştır. Onun semboller üzerine kurgulanan istibdadını kavrayabilmek için, kısa süreli meşrutiyetin bu iki sütununu ortaya koymak gerekmektedir.

2.1.5.2.Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan

Heywood, anayasa yapımının, siyasal devamlılıkta büyük kırılmaların neticesinde olduğunu söyler. Devrim, bağımsızlık savaşı, büyük iktisadi altüst oluşlar bu süreci tetiklerler. Toplum anayasasına kavuşur. Eski düzen yıkılır. Yeni düzen devletin dışarıda itibarını, içeride meşruluğunu pekiştirir.²⁵⁰ Parlamenterizm de bununla paralel yürüyen bir süreçtir. Toplumda farklı menfaat grupları türer. Siyaset bunların mücadele sahasıdır. Yasama – yürütme – yargı ayrılığı kurumlar eliyle

²⁴⁶ Erim, **a.g.e.**, s.423.

²⁴⁷ Justin Maccarthy, **Osmanlı’ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çev.:Mehmet Tuncel, Etkileşim Yay., İstanbul 2006, s.124-126.

²⁴⁸ Karpat, **Balkanlarda...**, s.55.

²⁴⁹ Öztuna, **a.g.e.**,s.82.

²⁵⁰ Andrew Heywood, **Politics**, Palgrave, New York 2002, s.292-300.

oluşur. Siyasal farklılıklardan kaynaklanan yapılar, hukukun çizdiği üst çerçeve içerisinde meşru mücadelesini yürütür. Birey bilinçlenir, toplumun siyasal katılımı güçlenir. Kamunun elindeki iktisadi zenginlikler toplumun menfaatine uygun bir şekilde dağıtılır. Toplum, yasama organına sahip çıkar.²⁵¹

Heywood'un teorik çerçevesini çizdiği manzaranın 1876 Osmanlı toplumunda yerleşeceği zeminleri bulmak oldukça güçtür.²⁵² Modernleştirici bürokratik zümre, tarım ve ticarete dayalı burjuvazinin oluşumunu engelleyecek yapılar üzerinde iktidarlarını konsolide etmişlerdir. Modernleşmenin maliyetini de, batı ittifakının zaruri neticesi olarak, dış borç sarmalında finanse etmeye çalışmışlardır.²⁵³ Bu minvalde 1876'da yaşanan iflası bardağın taşıdığı damla olarak görmek gerekir. Bürokratik reformculara muhalefet eden Yeni Osmanlıların, klasik iktisadın temellerini atan Adam Smith (1723-1790), David Ricardo (1772 – 1823) gibi düşünürlerden haberleri olduğunu söylemek oldukça güçtür. Ekonomi politik tahsili bunların ilgisini çekmemiştir. Sayar, Şinasi - Namık Kemal - Ziya Paşa neslinin sikke taşıdığı konusunda III. Selim'e önlemler arz eden Tatarcık Abdullah Ağa'dan daha tutarlı görüşlere sahip olmadıklarını söyler. Bu nesil, iktisadi zeminden yoksun, siyasal haklara dayalı bir şekilde devletin kurtulacağına dair düşüncelerinde o kadar samimidir ki, içlerinden Mehmet Emin, Reşat ve Nuri Beyler 1871 Alman - Fransız savaşında Fransa'nın safında cephede bile savaşmışlardır.²⁵⁴

1876 Kanun-ı Esasisi, neden meşrutî rejimin kısa, Abdülhamit istibdatının uzun olabildiğini anlatır. Metin, bir kurucu meclis tarafından değil meclis-i mahsusa tarafından hazırlanmıştır. 30 kişilik heyetin başkanlığını Mithat Paşa yapmıştır. Paşa, tasarıya muhalefet eden medrese talebelerinin yargılanmadan sürgün edilmesini savunur. Bu zihniyet 113.maddede ifadesini bulmuştur.²⁵⁵

İktidar Osmanoğullarının en yaşlısına aittir. Devlet dini monarşidir (Madde3,4,5,6). Rejimin başı ve odağı padişaktır. Yürütmeyi padişah seçer ve

²⁵¹ a.g.e., s.399-401.

²⁵² Ahmet N. Yücekök, **Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlatmentonun Evrimi**, AÜSBFY, Ankara 1983, s.73.

²⁵³ Emine Kıray, **Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s.84.

²⁵⁴ Ahmet Güner Sayar, **Osmanlıda İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Klasik Dönemden II. Abdülhamit'e**, Der Yay., İstanbul 1986, s.39-40.

²⁵⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, İBÜY, İstanbul 2001, s.6-7.

azleder. Şeyhülislamı tayin eder. Ayan üyelerini seçer. Adalet mercilerini oluşturur. Sayıştay ve yüce divan üyelerinin seçimini onaylar, Danıştay üyelerini tayin eder. Sorumsuz bir padişaha sınırsız yetkiler tanınmıştır.²⁵⁶

Bir mebus, kanun teklifinde bulunmak istediğinde sadrazam kanalıyla padişaha iletilir. Padişah izin verirse Danıştay'a (Şura-yı Devlet) gönderir. Burada hazırlanan tasarı (layiha) Mebusan ve Ayan meclislerinde ayrı ayrı görüşülür. Kabul edildikten sonra padişah tasdik ederse kanunlaşır. Dernek kurma, toplantı yapma hürriyetleri ile fikir hürriyeti kısıtlanmıştır. Bütün bu özelliklere bakarak Tunaya, 1876 rejiminin "padişah hükümeti" sistemi olduğunu söyler.²⁵⁷

Mebus seçimi için özel bir kanun gerekiyordu. Bunu da meclis yapabileceği için Mithat Paşa geçici bir yönetmelik hazırladı. Kanun-ı Esasi'nin 68.maddesine aykırı olarak 25 yaşını doldurmuş, iyi hal sahibi, mülkü olan kişilerin mebus olabileceği belirtildi. 80 Müslüman, 50 gayrimüslim olacaktı. İkinci seçmenler illerdeki meclis üyeliklerinden oluşturuldu. 19 Mart – 28 Haziran 1877 arasında cereyan eden I.dönemde 116 mebusun 68'i Müslim, 48'i gayrimüslim; Aralık – Şubat 1878 tarihleri arasındaki II. dönemde 106 mebusun 59'u Müslüman, 47'si gayrimüslim olmuştur.²⁵⁸

Mebusların tartıştığı önemli meseleler, cemaatler arası ilişkiler, tatil günü, vilayet kanununda nahiye meclisi azasının belirlenmesi hususunda Müslim – gayrimüslim oranı, hükümetin dış politikası olmuştur. 30 Mayıs 1877'de Vilayet Belediye Kanunu görüşülürken, taşrada belediye meclisine üye olabilmek için Türkçe konuşmak şartı getirilir. Suriye Mebusu Nakkaş Efendi, "*Türkçe lakırdısı hürriyete manidir.*" der. Meclis başkanı, "*Dört yıla kadar akli olan Türkçe öğrensın.*" diye cevap verir. Nakkaş Efendi, Türkçe bilmemenin ne mahsuru var diye sorduğunda "*ittihada manidir*" cevabını alır.²⁵⁹ Bu tartışmalar Osmanlı parlamentosunun çok etnili yapısını yansıtır. İngiltere ve Fransa'da sömürgelere temsil hakkı tanınmamıştır. Ne Avusturya ne de Rusya'da hâkim etnik grubun dışındakilere sefirlik, nazırlık verilmemiştir. Ortaylı, farklı etnik gruplara ve gayrimüslimlere, nüfuslarını da aşan bir oranda, temsil hakkının verilmesini

²⁵⁶ a.g.e., s.11.

²⁵⁷ a.g.e., s.11-14.

²⁵⁸ Sina Akşin, "*Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı*", AÜSBFD, C.25, Sayı:1, Yıl:1970, s.20-22.

²⁵⁹ Sina Akşin, "*Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı*", AÜSBFD, C.25, Sayı:2, Yıl:1970, s.102.

Osmanlı'nın geleneksel, kozmopolit bürokratik yapısına bağlar. Nihayetinde bu mebuslar yerel meclislerden valinin onayı ile gelmişlerdir. Balkanlarda yeşeren milliyetçi derneklerle mebuslar arasında bir ilişki tespit edilememiştir. Abdülhamit'in Meclisi feshetmesinin sebebi, var olan yapının tehlike arz etmesinden ziyade müstakbel bir zamanda etnik ayrışmanın kontrol edilemeyeceği endişesi olsa gerektir.²⁶⁰ Bu endişeyi destekleyen bir diğer husus da meclisteki tartışmalarda verginin adaletli bir şekilde salınması, kamu hizmetlerinin dağıtımında yaşanan aksaklıklar, bütçe harcamaları, borç yükü gibi parlamentonun gelişimini sağlayan temel meselelerin hemen hemen hiç ele alınmamış olmasıdır. Hükümete yönelik eleştiriler dış politikaya dönük olmuştur. II. Meşrutiyete kadar "siyaset" algısının "dış politika" olduğu, 1859'dan beri Mekteb-i Mülkiye'de okutulan "tarih" dersinin içeriğini dış olayların belirlediği bir ülkede "Osmanlı – Rus savaşı" gerekçesiyle meclisin feshedilmesi bir tesadüf değildir. Bu zihniyet dünyası dikkate alındığında padişah pek de haksız sayılmaz.²⁶¹

2.1.5.3.II. Abdülhamit'in İktidarı

Berlin Antlaşması'nın ardından imparatorluğun içine düştüğü bunalım Osmanlıcılığı reddetmeden İslamcılık yapmanın imkânlarını ortaya çıkarmıştır. Bu minvalde İslam dünyasından gelen yardım talepleri hilafeti siyasal bir nüfuz alanı olarak görme temayüllerini güçlendirmiştir.²⁶² İslam, bir grup aydın zümrenin tasavvurunda ideolojiye dönüşmüştür. Devleti çöken toplum kesimlerinin cemaat yapılarına çekilmesi, asrısaadet özlemi ile dile getirilen reçeteler, hep bir arayışın ifadesidir. Yemeklerden önce ara sıra şampanya içen sultan, dağılan parçaları bir arada tutmak için, halife unvanını bir simge olarak kullanacaktır.²⁶³

Devlet, toplumla daha yoğun bir temas kurmak durumunda kalmıştır. Deringil'in, "*görölmeksizin iktidarın titreşimlerini yaymak*" olarak tanımladığı bir dönem başlamaktadır. Meşruluğun pekişmesi, halkla kutsallık zemini üzerinden kurulan bağların sıklaştırılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. 1885 yılı Bursa vilayeti

²⁶⁰ İlber Ortaylı, "*İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili*", **Osmanlı...**, s.214-218.

²⁶¹ Ömer Kürkçüoğlu, "*Dış Politika Nedir?, Türkiye'deki Dünü ve Bugünü*", **AÜSBFD**, C.35, Sayı:1-4, Yıl:1980, s.315-317.

²⁶² Mümtaz'er Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, Lotus Yay., Ankara 2003, s.130-134.

²⁶³ Kemal H. Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, Çev.: Şiar Yalçın, İBÜY, İstanbul 2005, s.282.

için hazırlanan salnamede Osmanlı hanedanının kökleri Oğuz'a, Nuh'a ve Adem'e kadar götürülür. Bu ifadeler, bölgenin tarımsal yapılarının modernizasyonuna ilişkin bir belgede yer alır.²⁶⁴ 1886'da Ertuğrul Gazi'nin Söğüt'teki türbesi restore edilir. Anma törenleri başlar. II. Mahmut döneminde bir İtalyan sanatçıya yaptırılan Arma-i Osmanî simgesel bir değer olarak daha bir önem kazanır. Padişahın yüce tacı, tuğrası, şeriatı ve modern yasaları sembolize eden iki kalın cilt kitap, adaleti temsil eden terazi ve eskinin yeniyi dengelediği simgesel silahlarla kuşatılmış bir zemin, Osmanlı armasının temel niteliğini yansıtır. Gelenek bir bir yeniden icat edilmektedir.²⁶⁵ Cevdet Paşa, bu dönemde devletin dayanmak zorunda olduğu temel sütunları şöyle ortaya koymaktadır:

“Devlet-i Aliye Yavuz Sultan Selim zamanından beri Halife-i Seniyyeyi haiz olduğuna nazaran din üzerine müesses bir devlet-i azimdir. Lakin ondan evveli bu devleti tesis edenler Türk oldukları cihetle hakikat-i halde bir Devlet-i Türkiye'dir ve ibtida bu devleti teşkil eden Al-i Osman olduğu cihetle Devlet-i Aliye dört esas üzerine mebni bir heyet demek olur. Yani hükümdarı Osmanî ve hükümeti Türkiye ve dini İslam ve payitahtı İstanbul'dur.”²⁶⁶

Paşa'nın hilafetten evvel Türklüğü zikretmesi, padişahın kutsal değerleri şahsında temsil ettiğine vurgu yapması önemlidir. İmparatorluğun içtimai dönüşümü yukarıda çizilen çerçevenin içinin hiç de boş olmadığını göstermektedir. 1862'den 1882'ye kadar geçen 20 yıllık sürede Müslüman nüfus %40 artmıştır. Muhaceret, tarım alanında yeni teknikleri ve sermaye birikimini beraberinde getirmiştir. 1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet serbest bırakılmıştı. Islahat Fermanı ardından Müslümanlarda görülen hoşnutsuzluğu giderebilmek için devlet, bu kesimlerdeki mülk edinme sürecini teşvik etmiştir. Anadolu ve Rumeli'de 200 ve daha fazla dönüm araziye sahip 250 binden fazla Müslüman orta sınıfın oluştuğu tahmin edilir.²⁶⁷ Abdülhamit'in gelenekçi modernizmi, bunların çocuklarının eğitim imkânları ile yükselmesini içeren bir programa sahiptir. 1877'de, hepsi de İstanbul'da olmak üzere, 9 rüştiye varken; 1893'te, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine

²⁶⁴ Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Çev.: Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul 2007, s.33-45.

²⁶⁵ a.g.e., s.44-51.

²⁶⁶ a.g.e., s.214-215.

²⁶⁷ Karpat, **İslam'ın...**, s.3.

dağılmış bir şekilde, 413 rüştiye olmuştur.²⁶⁸ İlköğretimde usul-i cedit üzere eğitim veren okulların yaygınlaşması, kızlar için rüştiye, idadi ve muallim mekteplerinin açılması Abdülhamit döneminin zikredilmeye değer başarılarıdır.²⁶⁹

Eğitim, Müslüman anasını bir arada tutmanın vasıtası olarak görülmüştür. Arap ve Kürt seçkinlerinin çocuklarını eğitmek için açılan aşiret mektepleri bu açıdan önemlidir. Yaygın kanaatin aksine, özellikle ilk yıllarda, muteber ailelerin çocuklarının ilgisi yoğun olmuştur. Bazı aşiret reisleri çocuklarının alınmadığından yakınmışlardır. 1892'den 1900'e kadar toplam 324 öğrenci alınmış, 98'i mezun olmuştur. Mezunların tamamı Mülkiye ya da Harbiye'den olduğu için, kendi aşiret bölgelerinde yönetici olmuşlardır.²⁷⁰ Ulaşım imkânlarının genişletilmesine dönük çabalar da eğitim siyasetinin bir parçası olarak görülür.²⁷¹

Bulgar Kralı Ferdinand'ın "zarif zorba" diye tavsif ettiği Abdülhamit, kutsal değerler üzerine kurgulanan iktidarında Almanya, Fransa ve Avusturya'dan çok daha geniş bir coğrafyayı bir arada tutabilmiştir.²⁷² Sultanın şahsında simgeleşen prestij, pamuk ipliği ile de olsa, Balkanlarda ve Ortadoğu'nun Müslüman unsurlarında devlete sadakati sağlayabilmiştir. Bu sadakatin, pamuk ipliğinden daha güçlü bağlarla kurulamamasının temelinde Keyder'in "patrimonyal kriz" başlığıyla tarif ettiği durum yatmaktadır.²⁷³ Devlet, kapitalizmin merkez ülkeleri karşısında kendi piyasasını kurmakta zorlanmaktadır. 1580 – 1820 arasında kapitalizmin önde gelen

²⁶⁸ Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yay., Ankara 1988, s.167;203. Geleneksel yöntemlere dayalı eğitim veren ilkokulların sayısı 1892'de 18.983, modern okulların sayısı 3.057 iken, 1905 – 1906'da modern okulların sayısı 9.347'ye yükselmiştir. 37 milyonluk nüfusun yaklaşık 1 milyonu modern okullarda eğitim almaktadır. Tıp, hukuk, ziraat ve ticaret mektepleri modern zihniyetin taşıyıcıları konumuna gelmişlerdir. Bkz.: Karpat, **İslam'ın...**, s.181-183.

²⁶⁹ Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yay., Ankara 1997, s.114.

²⁷⁰ Alişan Akpınar, Eugene L. Rogan, **Aşiret – Mektep – Devlet, Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi**, Aram Yay., İstanbul 2001, s.117-123. Bugün Suriye ve Irak'ta kalan bölgelerde ilköğretim düzeyinde 28.400, ortaöğretim düzeyinde 2.100 kişinin öğrenim gördüğü 570 okul vardır. Bu öğrencilerin büyük çoğunluğu daha üst düzey eğitim için İstanbul'a gelmişlerdir. Ülke genelinde okuryazarlık oranının %1'lerden %10'lara çıktığı tahmin edilir. Bkz.; Deringil, **a.g.e.**, s.141.

²⁷¹ Tekin'e göre 1856 – 1876 arasında 2424 km demiryolu inşa edilmiştir. Bunun %66'sı Rumeli'dedir. 1878 – 1900 arasında 2423km demiryolu inşa edilmiştir. %34'ü Rumeli'dedir. 1882 – 1908 arasında demiryolu hatlarının %47,3'ü (2350km) Suriye ve Hicaz'da, %37'si (1838 km) Anadolu'da, %15,7'si (799 km) Rumeli'dedir. Ali ve Fuat Paşa'nın dönemlerinde %85,8'lik demir yolu inşası Rumeli'ne yapılmıştı. Bkz.: Yusuf Tekin, **Osmanlı Devletinin Son Döneminde Modern Ulus Devlete Yönelik Girişimler**, CÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2002, s.133-139.

²⁷² Jean – Paul Garnie, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu**, Çev.:Zeki Çelikkol, Remzi Yay., İstanbul 2007

²⁷³ Çağlar Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine**, İletişim Yay., İstanbul 2004, s.25-32.

ülkesi olan Hollanda %0,2 büyürken, sanayi devriminin İngiltere'si 1820 – 1890 arasında %1,2 büyümüştür. 18.yüzyılda tekstil ihraç eden Hindistan gibi çevre ülkeler, 19.yüzyılda ihtiyacının %70'ini ithal eder konuma gelmiştir.²⁷⁴

Osmanlı devletini çözen dinamiklere Abdülhamit, patrimonyal bağları sofistike bir şekilde revize ederek karşı koymaya çalışmıştır. Kurmaylar, muallimler, hukukçular, mülkiyeliler modern zihniyetle donatılırken, Düyun-u Umumiye İdaresi (1881), Reji İdaresi (1884) ile birlikte mali kaynaklara el koyuyordu.²⁷⁵ Usul-i cedit üzere eğitim, emisyon yetkisi İngiliz – Fransız ortaklığındaki Osmanlı Bankası ile paralel yürüyordu.²⁷⁶ İngiltere'de modern zihniyet, sanayiye çekilen %49'luk nüfus ile oluşurken, Osmanlı toplumunun %80'i köylü idi.²⁷⁷ Materyalizmin sınırlarını zorlayan fen bilimleri dersleri, namaz kılmayanın cezalandırıldığı mekteplerde veriliyordu.²⁷⁸ Aşiret çocuklarının Mülkiyeli, Harbiyeli olarak döndüğü topraklarda gayrimüslim sarraf ve bankerler tarım arazilerinin büyük bir bölümünü mülk edinmişlerdi.²⁷⁹

Patrimonyal bağlara enjekte edilen modern zihniyet, tedavisi zor krizlere yol açıyordu. Bunların en şiddetlisini imparatorluğun batı ucundaki Harbiyeliler yaşayacaktır. Resneli Niyazi'nin öyküsü bu açıdan dramatiktir. Genç bir teğmen olarak Osmanlı - Yunan Harbi'ne (1897) katılır. Bir Yunan bölüğünü kumandanıyla birlikte ele geçirir. Başarısından dolayı ödüllendirilmek üzere Yıldız'a davet edilir. Genç teğmen, 10-13 yaşlarında albay rütbeli çocukları görür. Getirdiği bölük Müşir Kazım Paşa'nın çocuğuna verilir. Bu çocuk iki rütbe birden terfi ettirilir. 200 altın ile ödüllendirilir. Niyazi 10 lira harçlıkla Makedonya'ya geri döner. Şok olmuştur.²⁸⁰

²⁷⁴ Erinç Yeldan, **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi, Bölüşüm, Birikim ve Büyüme**, İletişim Yay., İstanbul 2002, s.16.

²⁷⁵ Quataert, **a.g.e.**, s.21.

²⁷⁶ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İBÜY, İstanbul 2004, s.25.

²⁷⁷ Yeldan, **a.g.e.**, s.15.

²⁷⁸ Alkan, **a.g.m.**, s.161-163. İlköğretim kademesinde semboller üzerine kurgulanan iktidarın manevi değerler örgüsünün sıkı bir şekilde işlendiği söylenilebilir. Sabahları erken kalkıp namaz kılmak, aile fertleri için dua etmek gerektiği sağlığın önemini anlatan müfredat konuları arasına serpiştirilmişti. Bkz., Arzu M. Nurdoğan, **Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)**, MÜSBETAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s.596.

²⁷⁹ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 – 1950)**, Yurt Yay., Ankara 1982, s.73.

²⁸⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, C.1 (1860 – 1908)**, Remzi Yay., İstanbul 1981, s.493-494.

Liyakate dayalı bir eğitimden geçmiş genç bir teğmenin, unvanların bahşedildiği bir sistemi meşru bulması nasıl mümkün olacaktı? Harçlık diye çocuğa verilen miktar, kendisinin iki yıllık maaşından fazla idi. Abdülhamit dönemi biterken, Osmanlı modernleşmesi yaşadığı paradoksların en derinini yaşıyordu. “*Ulu Hakan, büyük halife, yüce sultan*” prestiji ile imparatorluğu ayakta tutarken, kurduğu rejimin esiri olmuştu.²⁸¹ Niyazi’yi dağa çıkartan süreci göremiyordu. Bundan daha vahimi, Niyazi ile birlikte dağa çıkan Harbiyelilerin, müstebit sultanın prestiji ile devleti ayakta tuttuğunu görememesi olmuştur.²⁸²

2.1.6.II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908 – 1918)

2.1.6.1.II. Meşrutiyet’in İlanı

İttihadi Osmani Cemiyeti 1889 yılında Askeri Tıbbiye’de kurulmuştur. İbrahim Ethem (Temo), İshak Sukuti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, Hüseyinzade Ali bu muhalif örgütlenmenin kurucularıdır. Harbiye’de, Mülkiye’de, Mühendishane’de örgütün şubeleri oluşturulmuştur.²⁸³ Bu beş tıbbiyeli, memleketin büyük bir tehlikede olduğunu, mutlaka bir şeyler yapmak gerektiğini, nihayetinde üç beş cahilin Etnik-i Eteryay’ı kurarak Yunanistan’a bağımsızlık getirdiğini, kendilerinin her türlü donanıma sahip olarak ülkeyi kurtarabileceklerini düşünmektedirler.²⁸⁴

Sirkeci’den Paris’e tren seferleri 1888 yılında başlamıştır. Hürriyet, adalet, eşitlik kavramlarının doğduğu muhite bağlantının kurulduğu dönemle, örgütün vücut bulduğu zaman arasındaki irtibat bir tesadüf olmasa gerektir. İstibdat devrinin muhalif yayınları bu hat üzerinden İstanbul’a, oradan da Abdülhamit’in modern mekteplerine akacaktır.²⁸⁵

²⁸¹ Öztuna, a.g.e.,s.84-85.

²⁸² Öztuna, a.g.e., s.125. Abdülhamit’in Harbiyeliler hakkındaki değerlendirmesi şöyledir: “*Ben onları saraydan nefret ettirecek bir şey yapmadım. Onlar okumaktan ziyade entrikalarla, politika ile meşgul oldular; ahlaklarını kendileri bozdular. Sebep olanlara lanet olsun. Ben bunların kinlerini nasıl izole edebilirim. Zor ile güzellik olmaz ya.*” Ali Cevat Bey, **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Beyin Fezlekesi**, Haz.: Faik Reşit Unat, TTK Yay., Ankara 1991, s.23-24.

²⁸³ Mehmet Kabasakal, **Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi**, Tekin Yay., İstanbul 1991, s.24.

²⁸⁴ **İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları**, Haz.:Bülent Demirbaş, Arba Yay., İstanbul 1987, s.13-15.

²⁸⁵ Ernest E. Ramsaur, **Jöntürkler, 1908 İhtilali’nin Doğuşu**, Çev.: Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yay., İstanbul 2004, s.33.

Sultan'ın jurnal teşkilatı, muhalif yapılanmayı kısa sürede fark eder. Baskılar, Paris'i toplanma merkezine dönüştürür. Sultan'a pozitivist reçeteler yazan Ahmet Rıza da Paris'tedir. 1895'te Meşveret yayınına başlar. Fransız pozitivistlerinin çıkardığı Revue Ocidentale Türklerin yeni yayını, "bizim nizam ile ilerleme politikamıza göre hareket edecek bir gazete" olarak okuyucularına takdim eder.²⁸⁶ Meşveret, örgütün programını dört esas üzerinden açıklar:1.Nizam ve ilerleme, 2.Tüm tebaayı Osmanlılaştıracak, gelişmeye dönük reformlar, 3.Saltanatın tüm Osmanlıların birliğinin sembolü olarak devamı, 4.Zor kullanmayı ret.²⁸⁷ Aynı yıl örgüt adını Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüştürür. Mizancı Murat Bey, Akil Muhtar, Selanikli Nazım da yurt dışındadır. Bu arada cereyan eden Ermeni ayaklanmaları da cemiyeti motive etmektedir. İttihat ve Terakki'nin 1896 yılına ait ilk belgesinde, hükümet yönetimini meşverete dayandırmak, genel eğitimi yaygınlaştırmak, insanlığa ve uygarlığa hizmet etmek hedeflerinin belirlendiği görülmektedir. Bu esaslara uymayanlar hain ilan edilir. Bunlar 1908'de cemiyetin mukaddesliği üzerine dile getirilecek olan itikatların ipuçlarıdır.²⁸⁸

Jöntürklerin fikirlerini belirleyen temel çerçeve felsefi mücadelesini verdikleri "hürriyet"ten ziyade "Devlet nasıl kurtulur?" sorusu olmuştur. 1897'de kazanılan Yunan zaferinin ardından uzlaşmacı tavırlara girmelerinin altında da bu saik yatar. Yukarıda isimleri zikredilen ünlü muhaliflerin tamamına yakını bürokratik görevlere getirilerek müstebit sultanla uzlaşmışlardır.²⁸⁹

Demiryolları projesinde, Konya – Bağdat hattının Almanlara verilmesi, İngiliz yanlısı Jöntürkleri harekete geçirir. Damat Mahmut Paşa, oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah ile Avrupa'ya kaçır. Prens Sabahattin'in çabasıyla I.Jöntürk Kongresi 4 -9 Şubat 1902'de Paris'te toplanır. Silahlı mücadele ve dış devletlerin müdahalesi konusu tartışmalara neden olur. Ahmet Rıza'nın başını çektiği grup

²⁸⁶ a.g.e., s.42.

²⁸⁷ a.g.e., s.45.

²⁸⁸ Sina Akşin, **Jöntürkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Yay., İstanbul 1987, s.28.

²⁸⁹ a.g.e., s.38. Mizancı Murat Bey'in dönüş kararını açıklaması ve Sultan'la uzlaşmaya vardığını söylemesi Cemiyet'in genç üyelerinde şok etkisi yapar. Akil Muhtar, Murat Bey'in boğazına yapışır. Bleda ve diğerleri Akil'i zor raptederler. Murat Bey, "Oğlum, beni öldürecek misin?" dediğinde, Akil: "Sizi öldürmek aklımın ucundan bile geçmedi; fakat şu an kendimi öldürmekten başka kurtuluş yolu göremiyorum." der. İttihatçılar istibdattan kurtulmayı ölüm kalım meselesi olarak görüyorlardı. Bleda'nın ve Akil'in yıkılmasının altında bu duygunun yattığı düşünülmektedir. Bkz., Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Yay., İstanbul 1979, s.19.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ne dönüştürür. Müdahaleciler ise Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurarlar. Bunlar gazete çıkararak fikirlerini yaymaya devam edeceklerdir.²⁹⁰

Rusya, 1905'te Japonlara yenilmesinin ardından meşrutiyete geçer. Avrupa'nın altı büyük devleti ve ABD zaten meşrutiyetle yönetilmektedir. İran'da da bu rejime geçilmiştir. Dışarıda esen rüzgârların Osmanlıyı etkilememesi mümkün görünmemektedir.²⁹¹ Nitekim Rusya'da meşruti rejim için mücadele edenlerden Teğmen Smidt'in Çar tarafından idam edilmesi üzerine 28 Türk subayı ölen teğmenin ailesine mektup yazacaktır.²⁹² Genç subaylar, "...Uğruna en değerli yoldaşlarımızın canlarını verdikleri kutsal yurttaşlık hakları için, kanımızın son damlasına dek savaşaacağız." demektedirler. 2 Kasım 1905 tarihli Feryad gazetesi, Sultan'ın, halkın bu hareketi izleyeceğinden ve askerlerin silahı kendisine doğrultacağından korktuğunu yazar.²⁹³

Sultan'ın korkularına hak verecek gelişme, Makedonya eyaletinde ortaya çıkar. Selanik'te 1906 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulur. Kaymakam Bursalı Tahir Bey, Binbaşı Naki Bey, Erkânı Harp Yüzbaşısı Edip Servet Bey, Yüzbaşı ve Müşiriyet Yaveri Kazım Nami Bey, Yüzbaşı Ömer Naci Bey, Mülazım İsmail Conbolat Bey, Hakkı Baha Bey cemiyetin 3.Orduya mensup asker üyeleridir. Rahmi Bey, Mehmet Talat Bey, Mithat Şükrü Bey de sivil üyelerdir.²⁹⁴

Aynı yıl başta Erzurum olmak üzere, Sivas, Bitlis, Denizli, Kastamonu gibi vilayetlerde politik protestoyu andıran hareketler görülür. Kansu, aşırı vergi yüküne muhalefeti dile getiren bu hareketleri dikkate alarak, 1908'de olanların askeri müdahaleye indirgenemeyeceğini, halkın da içinde yer aldığı bir devrim hareketi olarak görülmesi gerektiğini söylemektedir.²⁹⁵ Bu hareketlerin ki en şiddetlisi ve

²⁹⁰ Kabasakal, a.g.e., s.33-34.

²⁹¹ Akşin, a.g.e., s.52.

²⁹² Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839 – 1850)**, İmge Yay., Ankara 2004, s.89.

²⁹³ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Çev.: Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yay., Ankara 1974, s.230-232.

²⁹⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler C.III. İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1989, s.15.

²⁹⁵ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, Çev.: Ayda Erbal, İletişim Yay., İstanbul 1995, s.39. Hanioglu, Kansu'nun çalışmasını amatörce bulur. Burada dile getirilen iddiaların da hatalarla dolu olduğunu söylemektedir. Ona göre de bölgede Sabahattincilerin ve Ermeni Taşnak örgütlenmesinin etkisi vardır. Bkz., M.Şükrü Hanioglu, **Preparation for a Revolution, the Young Turks (1902-1908)**, Oxford University Press, New York 2001, s.373, dn.95-96.

uzun süreni Erzurum'da olmuştur, ortaya çıkmasında Abdülhamit'in sürgüne yolladığı subayların etkisi büyüktür. Erzurum'da birtakım adli vakalar çok kolay bastırılabilirken büyütülmüştür. Sabahattin'in fikirdaşı Hüseyin Tosun, örgütlenmek üzere bölgeye gönderilmiştir. Adem-i Merkeziyetçilerin burada yoğun gayretleri görülmektedir. Bunların 28 Ocak 1908'deki yargılanmaları sırasında, hâkim, yörenin insanı Mevlid Ağa'ya Hüseyin Tosun'u ve adamlarını tanıyıp tanımadığını sorduğunda, Mevlid Ağa: "...Orduyu aç, memuru muhtaç, hasta askerleri alakasız, ölen askeri kefensiz bırakıp cariyelerle saraylarda vur patlasın, çal oynasın diye cümbüş yapanlar bunlar mıdır?" diye sorar.²⁹⁶ Ağa'nın bu ifadeleri örgütün gerçekten de iyi çalıştığının habercisidir; lakin adalet, özgürlük, eşitlik kavramlarının ses getiren eylemlere dönüşebilmesi için yatağında burjuvazinin aktığı bir coğrafyaya ihtiyaç vardır. Burası Erzurum dağları değil, Selanik – Kosova – Manastır'dan oluşan Makedonya Eyaleti' olacaktır.²⁹⁷

1889'da tıbbiyelileri örgütlenmeye iten "*memleketin çöküşe gittiği endişesinin*" aynen 1906'da da devam ettiği görülmektedir. Talat Paşa, bu duygularla örgütlendiklerini, adalet, eşitlik, hürriyet kavramları çerçevesinde ülkeyi kurtarmayı hedeflediklerini söyler.²⁹⁸

Merkezi Paris'te bulunan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile, merkezi Selanik'te bulunan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı ile 27 Eylül 1907'de birleşir. Paris komitesi dâhili hadiselerle müdahale yetkisine sahip değildir. Çoğunluğu silah sahibi olan komiteciler, gazeteler üzerinden fikri mücadele yapan aydınlara galebe çalmışlardır. 1907 kongresinde silahlı mücadele, vergi vermeme, ordu içerisinde yayılma gibi kararlar alınmıştır. Ahmet Rıza, aynı günlerde, gazetesinde şunları yazmaktadır: "*Aptalca davranıp suç örgütleriyle birlikte hareket etmeyeceğiz. Sadece ve sadece asil bir maksadın hayat bulması için mücadele edeceğiz.*" Pro Armenia gazetesi "*İttihat ve Terakki adına kongre*

²⁹⁶ Muammer Demirel, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri (1906 – 1907)**, KBY, Ankara 1990, s.39-55.

²⁹⁷ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "*İttihat Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği*", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Ed. Osman Okyar, Hali İnalcık, Meteksan Yay., Ankara 1980, s.353-357.

²⁹⁸ **Talat Paşa'nın Anıları**, Haz.:Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2000, s.21-22.

kararlarına imza atan Rıza, ortaya koyduğu muhtemel taktiklerle bu kararlara ihanet etmektedir.” derken, örgüt mantalitesi bağlamında, haklı görünmektedir.²⁹⁹

Harbiyelilerin pozitivizm algısı Ahmet Rıza gibi tekâmülcü değildir. Onlar, tıbbiyeliler gibi cerrahi müdahalelerden yanadırlar. Karabekir, daha kurmaylığının ikinci yılında, 1906’da, Enver Bey’e: *“Alemdar ordusu gibi bir ordu İstanbul’a yürür, temizlik ameliyesini yapar, sonra işi defalarca söylediğim veçhile ehline usulü veçhile teslim eder.”* önermesinde bulunur.³⁰⁰ Enver Bey, bu tarz fikirlere yabancı değildir. Talat ve Emanuel Karasu’ya, Selanik’teki buluşmaları esnasında, 30 – 40 kişi ile İstanbul’daki sefaretleri basmaktan, elçileri tehdit ederek meşrutiyeti ilan ettirmekten söz eder. Talat Bey ile Karasu caydırırlar.³⁰¹

İngiltere ile Rusya’nın Reval Buluşması 9 Haziran 1908’de gerçekleşir. Haber, Makedonya’da bomba etkisi yapar. Kaynağı bilinmeyen bir merkezden bölgenin kaybedileceğine dair derin endişeler her tarafa yayılır. Resneli Niyazi dağa çıkmadan önce Belediye Reisi Cemal ve Polis Komiseri Tahir Efendi’ye : *“Yahu ne duruyoruz. Hala bu miskinliği muhafaza edecek miyiz? Öteden beri Avrupa ile kozunu paylaşan Rusya, şimdi de İngiltere ile uyuşturdu. Vatan tehlikesi ciddi bir şekilde yaklaşıyor...”* derken yayılan endişelerin tesirini göstermektedir.³⁰²

Meşrutiyet kahramanları, Enver Bey, Eyüp Sabri Bey ve Niyazi Bey dağdadır. Müstebit sultanın karşısında ütöpik aydınlar değil, yıllardır çete harbi yapan Üçüncü Ordunun kurmayları vardır.³⁰³ Şehirdeki milisler de boş durmamaktadır. Manastır Postanesi önünde, bütün muhafızlarının arasında,

²⁹⁹ Ramsaur, a.g.e., s.170.

³⁰⁰ Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896 – 1909)**, Emre Yay., İstanbul 2005, s.127. Hanioglu, İttihatçıların eylemlerine entelektüellerin değil komitacıların yön verdiğini, Ahmet Rıza’nın da bunları seviyesizlikle itham ettiğini belirterek aradaki kopukluğa dikkat çekmiştir. Bkz., M.Şükrü Hanioglu, *“İttihatçılık”, Dönemler ve Zihniyetler*, Ed.: Ömer Laçiner, İletişim Yay., İstanbul 2009, s.253.

³⁰¹ Aydemir, a.g.e., s.499.

³⁰² a.g.e., s.524. Makedonya meselesinin kritik öneme haiz olmasını da 1878 Berlin Antlaşması sonrası yaşanan fiili duruma bağlamak mümkündür. Bu antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti’nin parçalanma durumu ne kadar belirgin hale geldiyse, Balkanlardaki etnik grupların yayılmacı milliyetçiliğe yönelmeleri o kadar güçlü olmuştur. Bu bakımdan 1908’de fısıltıdan bomba tesiri çıkmasını yaklaşık 30 yıldır biriken enerjinin boşalması olarak görmek mümkündür. Bkz., Mehmet Hacısalihoğlu, **Jöntürkler ve Makedonya Sorunu**, Çev.: İhsan Çatay, TVYY, İstanbul 2008, s.49. Metin, Jöntürkleri tetikleyen endişeler ile İran muhalefeti meşruti rejim arayışına iten beklentiler arasında paralellikler kurar. Celal Metin, **Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)**, HÜAİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s.178.

³⁰³ A.Şerif Aksoy, **İttihat ve Terakki**, Noktakitap Yay., İstanbul 2008, s.23.

Korgeneral Şemsi Paşa öldürülür. Aynı zaman diliminde Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey de öldürülmüştür. Örgüt, Makedonya'yı karıştırmıştır. Meşrutiyet taleplerini içeren yüzlerce telgraf Yıldız'a akar. Yıldız, neler olduğunu Manastır valisi Hıfzı Paşa'dan sorar. Paşa, "*Manastır'da benden başka herkes ittihatçıdır.*" cevabını gönderir.³⁰⁴ 23 Temmuz'da Meşrutiyet'in ilanı haberi geldiğinde, siyaset toplumsal zeminde kendisine yol bulmuştur. Kosova, Manastır gibi yerlerde sayıları yüz bini bulan kitleler sokaktadır.³⁰⁵ Tarih bıçakla kesilmiş gibidir. 23 Temmuz öncesi herkes baş hafiye Fehim Paşa üslubunca konuşurken, 23 Temmuz'dan itibaren Namık Kemal gibi konuşmaya başlamıştır. Mektebi Harbiye Ders Nazırı Erkânı Harp Binbaşısı Yanyalı Vehip Bey (Paşa), hemen "Hürriyet" adı verilen meydanda, 60 numaralı top arabasının üzerine çıkarak Hürriyeti resmen ilan etmiş ve yorumlamıştır. Vehip Bey sözlerine "*Mukaddes vatandaşlar ve muazzez kardeşler*" diye başlar. Daha bir hafta önce Yıldız'a çekilen telgraflarda "*Kosova vilayeti ahalisi kulları*" yazılıydı. Vehip Bey vatandaşın saltanatını ilan ediyordu. Eski padişahla yeni vatandaş diyalogu kuruluyordu.³⁰⁶

2.1.6.2.İttihat ve Terakki İktidarı

Meşrutiyet'in ilanı toplumun pek çok kesiminde mucizeli çözümler beklentisi oluşturmuştur. Köylüler verginin kaldırılacağını, memurlar maaşlara zam yapılacağını, basın her türlü fikrin özgürce savunulacağını, ayrılıkçı örgütler ise Osmanlı'dan kopuşun altın anahtarını elde ettiklerini düşünüyorlardı.³⁰⁷ İttihatçılar ise 1889'dan beri verilen mücadelenin başarıyla neticelendiğini, memleketin kurtulduğunu, adalet, özgürlük, hürriyet, eşitlik paydasında Arapların, Arnavutların, Bulgarların, Kürtlerin, Sırpaların birliğinin temin edileceğini, meclisin kardeşlik zeminini kuracağını umuyorlardı.³⁰⁸

Mektepli subayların hareketiyle ortaya çıkan yeni rejimin, kendilerinin tasfiyesini getireceğinden ürken alaylı subaylar ile kökleri 1902'deki kongreye dayanan adem-i merkeziyetçiler yeni dönemin müzmin muhalifleri olacaklardır.

³⁰⁴ Aydemir, **a.g.e.**, s.538.

³⁰⁵ Gökhan Kaya, **II. Meşrutiyet'in Siyasal Hayatında Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s.71.

³⁰⁶ Tunaya, **a.g.e.**, s.21-25.

³⁰⁷ Mim Kemal Öke, "*Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu*", **Doğuştan...**, C.12, s.251.

³⁰⁸ **Talat Paşa'nın Anıları...**, s.21.

İstibdadın Babıali kadrosu, devlet adamlığı rolünde iktidarda kalma mücadelesine, sanki hep meşrutiyet adamı imişlercesine, devam edeceklerdir. Tüm bu aktörlerin hepsi, ağır sanayisi olmayan, ulusal pazarını oluşturamamış, servetin kaynağının devlet olduğu reel ekonomide reel politik mücadeleye gireceklerdir. Devleti ele geçirmenin, devleti kurtarmakla eş anlamlı olduğu bir mücadele sahası, II.Meşrutiyet'in siyasal katılımını belirlemiştir.³⁰⁹ İdeolojik mukavemetleri sayesinde iktidara yerleşen İttihatçılar, ulus – devletin son durak olduğu bir dizi modernleşme hamlesine girişmişlerdir.

2.1.6.2.1.İttihatçılar ve Ulus - Devlet

Tanzimat modernleşmesi, imparatorluğun çok etnili yapısını hukuki eşitlik temelinde bir arada tutmayı hedeflemişti. Yeni Osmanlılar siyasal temsilin elzem olduğu noktadan hareketle meşruti monarşinin savunuculuğunu yapmışlardı. II. Abdülhamit, eğitim reformu üzerinden yetişecek kadroların ülkeyi kurtarabileceklerini düşünüyordu. Siyasal alanda karşılaşılan problemlerin iktisadi zemini bu gelenek içerisinde pek görülemez.³¹⁰ Yeni Osmanlılar ve onların ideolojik ardılı olan Jöntürklerin İngiltere'den ziyade 1789 Fransa'sına yönelmelerinin altında da siyasal kurumlara atfettikleri önemin yattığı düşünülebilir.³¹¹

Ekonominin siyasal gündeme oturması, İkinci Meşrutiyet'ten sonra olacaktır.³¹² İttihatçılar da, Jöntürk modernizminin bir uzantısı olarak, meşruti monarşinin devleti kurtaracağına inanıyorlardı. 1908 parlamentosunun emredici vekâletten umumi vekâlete geçememesi, 1908 sonrası kırılmanın temelini oluşturur. Tüm anasırın Osmanlı vatandaşlığı üzerinden kardeşliğini savunan İttihatçılar, Rumeli'de yaşayan gayrimüslimlerin durumlarının görüşüldüğü "*Kiliseler Kanun Layihasının Genel Hakkında Müzakereler*"de vaziyetin hiç de umdukları gibi olmadığını görürler.³¹³ Türk burjuvazisi olmadan devletin kurtarılamayacağı anlayışı dillendirilmeye başlanır. List'in milli iktisat anlayışı, Leibniz'in kültürel birlik

³⁰⁹ Kepenek, Yentürk, **a.g.e.**, s.18-20.

³¹⁰ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, C.2, Gerçek Yay., İstanbul 1975, s.336.

³¹¹ Ahmet İnel, **Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye**, Çev.: Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yay., İstanbul 1996, s.113.

³¹² Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Yay., Bursa 1995, s.12.

³¹³ Ayfer Özçelik, **Kimliğini Arayan Meşrutiyet**, İlgü Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006, s.19-29.

yaklaşımı aydınlar arasında tartışılan konuların başlıklarını oluşturur. 1914 – 1918 arası milli iktisat anlayışının hâkim olduğu bir dönem olarak tezahür eder.³¹⁴

İttihatçılar, reel ekonominin reel politikle eş anlamlı olduğunu fark etmişlerdir. 1838 sonrası iktisadi bütünleşmeyi engelleyen yapılar, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren tasfiye edilmeye çalışılacaktır. Bunun ilk adımını, Müslüman unsurun şirketleşmesinin teşviki oluşturur. 1908 yılına kadar Osmanlı ülkesinde kurulan şirket sayısı 86'dır. 1849 yılından itibaren her yıl ortalama 1,45 şirket faaliyete geçmiştir. 1908–1918 döneminde 236 şirket kurulmuştur. Bunların 113 tanesi 1908 – 1913 arasında oluşturulmuştur. Bu dönemde her yıla 22,6 şirket düşer. 1914–1918 savaş döneminde ise 123 anonim şirket kurulur. Her yılın ortalaması 24, 6 şirkettir. 1916–1918 döneminde bu rakam yıllık ortalama 32'ye yükselir. Liberal dönem olan ilk beş yılda (1908–1913) yabancı, gayrimüslim - Müslüman unsurların ortaklığı vardır. Mili İktisat döneminde anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman Türk eşraf tarafından gerçekleştirilmiştir.³¹⁵

1838 Ticaret Anlaşması sonrası, var olan küçük sanayi teşekküllerinin tamamına yakını faaliyetlerini sürdüremez hale gelmişti. Bu süreci tersine çevirecek uygulama 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu ile başlayacaktır. Ara malı ithalatının gümrük vergisinden muaf tutulması, ücretsiz arazi tahsis edilmesi, emlak ve belediye vergilerinden muafiyet gibi hususlar Müslüman Türk unsurun şirketleşmesini sanayiye taşıyacaktır.³¹⁶

Kapitalizmin nüfuz ettiği bir dünyada, banka sistemi, devletin siyasi varlığını devam ettirecek iktisadi ünitelerin temelini oluşturur. Ulus – devletin ilk örneğini veren İngiltere'nin gerçek anlamda merkez bankacılığının da ilk örneğini 1694'te kurulan Bank of England'la vermiş olması bu açıdan bir tesadüf değildir.³¹⁷

³¹⁴ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, Yurt Yay., Ankara 1982, s.26-28. Mili İktisat anlayışının doğuşunda siyasi süreçlerin etkisi olmuştur. Balkan Harbi sonrası Türkçülük akımları nasıl güçlendi ise I. Dünya Harbi'nin arifesinde de Milli İktisat anlayışı milliyetçi söylemin merkezine yerleşmiştir. Bununla birlikte, zikredilen siyasi süreçlerden çok önce, Ahmet Mithat Efendi'nin ve Akyığıtzade Musa'nın başını çektiği Usul-ü Himayecileri, hatta Namık Kemal'in 1838 ticaret anlaşmasını tenkit eden bazı değerlendirmelerini Milli İktisatçıların milliyetçi olmayan öncülleri olarak görmek de mümkündür. Bkz.: Yusuf Kemal Öztürk, **Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İktisadi Düşünce Akımları (1838 – 1914)**, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s.142 – 168.

³¹⁵ Toprak, **a.g.e.**, s.57-58.

³¹⁶ Erdiç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, İmaj Yay., Ankara 2001, s.10.

³¹⁷ Abuzer Pınar, Bahar Erdal, **Para – Banka Mali Kuruluşlar ve Uluslararası Mali Sistem, Teori ve Uygulama**, Naturel Yay., Ankara 2008, s.18.

Osmanlı Devleti'nin Karlofça'dan sonra girdiği bunalımların temelinde bankacılık sistemi üzerinden para ihdas edememesinin etkisi büyük olmuştur.³¹⁸ Devletin vergi gelirlerinin tamamına yakını, verdikleri yüksek faizli borçlar karşılığında üstlenen Galata Bankerlerinin oluşturdukları birlikler, bankacılığın temellerini atmıştır.³¹⁹ Nitekim ilk bankayı da 1840 yılında çıkartılan kaimelerin sterlin karşısında değerini korumakla mükellef kılınan Galata Bankerlerinden J.Allen ile Th. Baltazzi kurmuştur.³²⁰ Bunun ardından, devlete yüksek faizle borç verme fırsatını kaçırmak istemeyen Avrupa sermayesi kaynaklı 11 banka 1865–1875 arasında faaliyete başlamıştır. Bunlar, devletin iflasının ardından piyasadan çekileceklerdir.³²¹

İngiliz – Fransız ortaklığında 4 Şubat 1863'te kurulan Osmanlı Bankası, merkez bankacılığın yetkilerine haiz olmuştur. Avrupa piyasalarından düşük faizle borçlanarak altın biriktiren banka, rezervinin 3 katı kadar parayı basarak kamuyu faiz karşılığı finanse etmiştir. Hükümet, bankanın karına ortak değildir. 6 Ekim 1875'te iktidarın moratoryuma gitmesinin altında da, gelirlerin üçte ikisini borçların yutması gerçeği yatmaktadır.³²² Bu sürecin ardından kurulan Düyun-ı Umumiye idaresi, devletin sabit gelirlerini oluşturan önemli kalemlere el koymuştur. Sürecin nihai özetini veren rakam, 1854'ten 1914'e kadar 378,7 milyon Osmanlı Lirası borçlanan devletin, bu paranın 247,5 milyonunu alabilmiş olmasıdır. Aradaki fark küresel finans kesimlerine ödenen faizi oluşturur. Net bakiyenin 168,8 milyonu da borç ödemesine gitmiştir.³²³ 78,7 milyonluk farkın büyük bir bölümü de savaşların finansmanına ve saray harcamalarına gittiği tahmin edilir.³²⁴ Hâlbuki kapitalizmin Osmanlı Devleti'ne nüfuz edişi ile birlikte, 1899 – 1911 arası, pamuk üretimi %472, fındık üretimi %217, tütün üretimi %191, koza üretimi %122 artmıştır.³²⁵ Eldem'in

³¹⁸ Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, Creative Yay., İstanbul 1997, s.14-15.

³¹⁹ Tuncay Artun, **Türkiye'de Bankacılık**, Tekin Yay., İstanbul 1983, s.22.

³²⁰ Öztin Akgüç, **100 Soruda Türkiye'de Bankacılık**, Gerçek Yay., İstanbul 1989, s.10.

³²¹ a.g.e., s.11.

³²² Caner Bakır, **Merkezdeki Banka, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası ve Uluslararası Bir Karşılaştırma**, İBÜY, İstanbul 2007, s.14-15.

³²³ Erdoğan Öner, **Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare**, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.393.

³²⁴ Roger Owen, **The Middle East in the World Economy (1800 – 1914)**, Methuen, London – New York 1981, s.105.

³²⁵ Şahin, a.g.e., s.9.

ifadesiyle mali yapı çökmüş; lakin iktisadi vaziyet pek de fena sayılmazdı.³²⁶ Sorun, üreticiyi tefecinin ve mültezimin elinden kurtaracak, sanayileşme ile paralel yürüyecek bir pazarın oluşumu şeklinde kendisini gösteriyordu. Çiftçiyi desteklemek gayesiyle kurulan Zıraat Bankası bile %10 faizle borç verirken; bir Bulgar köylüsü, merkez bankacılığının getirdiği imkânlardan dolayı, bu faizin yarısını bile ödemiordu.³²⁷

İttihatçılar, bu süreci tersine çevirecek adımları atmışlardır. 1909'dan 1918'e kadar 6'sı yabancılar, 1'i azınlıklar, 16'sı Türkler tarafından olmak üzere 23 banka kurulmuştur. Türkler tarafından kurulan bankaların 7'si İstanbul'da, 2'si Konya'da, 2'si Kayseri'de, 1'i Akşehir'de, 1'i Manisa'da, 1'i Eskişehir'de, 1'i Aydın ve 1'i Karaman'dadır. Bu bankaların tamamına yakını Cumhuriyet döneminde de faaliyetine devam edeceklerdir. İçlerinden en mühimi 1 Ocak 1917'de, 4 milyon Osmanlı Lirası sermaye ile kurulan İtibar-ı Milli Bankası'dır. Kurucularının tamamı, başta Cavit Bey olmak üzere, İttihatçıdır. Bütün yazışmaları Türkçe olan bu banka ulusal banka hedefinin temelini oluşturmuş ve "*II.Meşrutiyet Cumhuriyet'in laboratuvarıdır.*" değerlendirmesini haklı çıkartacak bir şekilde, 29 Haziran 1927'de Türkiye İş Bankası ile birleşmiştir.³²⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti üreticiyi, çiftçiyi, esnafı örgütleyerek ulusal ticaret pazarının kurulmasını sağlamıştır.³²⁹ Dönem içerisinde Konya'da 19 anonim şirket kurulur, İzmir'de bu rakam 11'dir. Aydın, Bursa Kütahya'da 3'er şirket kurulmuştur.³³⁰ Tüm bunlar 1838 sonrası oluşturulan yapıların tasfiyesini beraberinde getirmiştir. 3 Eylül 1914'te kapitülasyonlar kaldırılır. Gümrük vergisi %15'e çıkarılır. Haziran 1915'te ithal gümrükleri savaş süresince %30'a yükseltilmiştir.³³¹ Bu durum Osmanlı iktisat tarihinde görülmedik bir şekilde ihracatı

³²⁶ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yay., Ankara 1994, s.VIII.

³²⁷ Kazgan, **Osmanlı'dan...**, s.222.

³²⁸ A.Güngöz Ökçün, "*1909 – 1930 yılları Arasında Anonim şirket Olarak Kurulan Bankalar Hakkında Genel Bilgiler*", **İktisat Tarihi Yazıları**, SPK Yay., Ankara 1997, s.221-250.

³²⁹ Toprak, **a.g.e.**,s.68. Kamuoyu da ulusal banka fikri etrafında hazırlanmıştır. H.Cahit Yalçın, Tanin'de, "*Sırf memleketin, menafi nokta-i nazarından düşünülmüş ve tesis edilmiş bir banka mevcut olmadıkça hiçbir teşebbüs-ü iktisadiyeyi himaye ve teşvik etmek, halkı birtakım teşebbüsat-ı ticariye ve sınıyeye alıştırmak kabil*" olmayacağı noktasında değerlendirmelerde bulunuyordu. Bkz., Zafer Toprak, **İttihat Terakki ve Devletçilik**, TVYY, İstanbul 1995, s.63.

³³⁰ Toprak, **a.g.e.**, s.62.

³³¹ **a.g.e.**,s.112.

ithalatın önüne taşımıştır. 1915 - 1916'da ithalat 4.300.000 OL iken, ihracat 4.900.000 OL olmuştur. 1916 – 1917'de 2.100.000, 1917 – 1918'de 190.000 OL cari fazla verilmiştir.³³² Aynı zamanda, yabancıların haberleşmelerini düzenleyen özel statülü postanelerin kapatıldığı duyurulur. Bu postanelerin 15'i Avusturya'ya, 15'i Fransa'ya, 10'u Rusya'ya, 5'i İngiltere'ye ve 6'sı İtalya'ya aittir.³³³ Haberleşmenin kontrolü devletin eline geçmektedir.

Tanzimat'tan İttihatçılara kadar eğitim alanında temel hedef tüm anasının birlikteliğini sağlayacak modeller geliştirmektir. Galatasaray Sultanisi (1868) bu açıdan simgesel bir öneme sahiptir.³³⁴ Gayrimüslimler kendilerinden farklı unsurlarla bir arada kardeşlik hukukunu ihdas edecek eğitim yaklaşımlarını hâkimiyetlerine müdahale olarak görmüşlerdir.³³⁵ 1908 sonrası kardeşlik söyleminin yeniden gündeme gelmesi üzerine Drama Rum Ortodoks Başpiskoposu: *“Eğer Türkler bizi homojen bir ulusa dönüştürmek istiyorlarsa imkânsızca teşebbüs ediyorlar demektir ve bu huzursuzluklara yol açacaktır. Biz önce Rum sonra Osmanlı olmalıyız. Eğer bize ve diğer milletlere kendi yolumuzda ilerleme imkânı verilirse ve dinimize, okulumuza, sosyal ve etnik ideallerimize müdahale edilmezse her şey yolunda gidecektir.”* diyordu. Benzer bir şekilde Erzurum Ermeni Piskoposu da : *“Ermeni okullarını maarif nezareti eliyle denetlemek Ermeni Patrikliğinin mevcut imtiyazlarına bir saldırı ve yeni rejiminin talim terbiyede şovenist politikasını gerçekleştirmek üzere atacağı ilk adım olacaktır.”* beyanatını vermekte gecikmemiştir.³³⁶ Hâlbuki mekteplere getirilen düzenlemenin yeni olan boyutu,

³³² Filiz Çolak, **II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908 – 1923)**, DEÜAİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2005.

³³³ Mehmet Emin Elmacı, **II.Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar**, DEÜAİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2001, s.40.

³³⁴ Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773 – 1923)**, MEB Yay., İstanbul 1991, s.80-82.

³³⁵ Mustafa Gencer, **Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhunu, 1908 – 1918 Dönemi Türk – Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim Yay., İstanbul 2003, s.77.

³³⁶ a.g.e., s.87. İttihatçıların ekonomi kanalıyla bile Rumlara yönelik dışlayıcı hareketlerinden söz etmek mümkün değildir. Onların esas kaygıları Osmanlılık etrafında birlikteliği tahkim etmek yönünde olmuştur. Ne varki Rumlardan destek gelmemiştir. Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev.: Fatmagül Bertay, Kaynak Yay., İstanbul 1985, s.122-123. Rumların bu olumsuz tutumları Balkan Savaşı'nda Yunan ordusuna desteğe dönüşecek ve ilk kısmi tehcir bu olay üzerine gerçekleşecektir. Bkz., Ahmet Elifoğlu, **İttihat ve Terakki'nin Azınlıklar Politikası**, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s.14-63. Ermeni tehciri kararı ise oldukça geç bir tarihte 27 Mayıs 1915'te alınacaktır. 24 Nisan 1915, Bardakçı'nın da ifade ettiği gibi, tehcir değil tedbir kararnamesidir. Bkz., Murat Bardakçı, **Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrükese**, Everest Yay., İstanbul 2009, s.21-21. Zafer Özkan, **Ermeni Tehciri**, AÜTİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1985.

anadil eğitiminin yanında Türkçe'nin de öğretilmesidir. İktisadi yapılanmada ulusal pazarın kurulmasının önündeki engelleri tasfiye eden devlet, denetime alınan eğitim kanalıyla içtimai bütünleşmenin önündeki bariyerlerin yıkılmasını hedeflemiştir.³³⁷ Gelecek kuşakları cemaat bağlarından çekmek, etnisiteyi aşkın bir toplum olarak ulus bağlamına tekabül eden kategorinin gereklerine uygun yetiştirmek, modern devletin biricik vasfı olsa gerektir. Bu meyanda atılan adımların büyüklüğünü Maarif bütçesine ayrılan pay göstermektedir. 1908'de eğitime 200 bin Osmanlı Lirası harcanırken, 1914'te 1 milyon 237 bin OL harcanmıştır.³³⁸ İlkokul eğitimi 6 yıla çıkarılmış ve mecburi hale getirilmiştir.³³⁹ 6 Ekim 1913 tarihli "*Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı*" ile ilköğretime getirilen düzenlemeler ufak değişikliklerle 1961 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Ayrıca bu kanun meslek eğitimine de değinmiştir.³⁴⁰ 1909'da Polis Mektebi, Maliye Memurları Mektebi, Orman Mektebi, 1911'de Belediye Memurları Mektebi, Evkaf Mektebi, Kadastro Mektebi kurulmuştur.³⁴¹ Devletin bürokratik kurumlarına personel yetiştirme ihtiyacı medreseyi kamuya açık tek eğitim kurumu olmaktan çıkartmıştır.³⁴²

Modern bir devlet ve modern bir toplum hedeflendiği görülmektedir. Bu alanın hukuki sahaya sızmaması düşünülemez. 8 Ekim 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi bu açıdan önemlidir. Tanzimat sürecinde Mecelle, gelenek içerisindeki kanunlaştırmayı başlatmış; fakat aile hukukuna girmemişti. Bu düzenleme ile kızların evlenme yaşının yükseltilmesinden, tek eşle evliliğe kadar geniş bir alanı kuşatan, inanç farklılığını dikkate almaksızın tüm Osmanlı vatandaşlarına yönelen bir dizi yenilikler getirilmiştir.³⁴³ Hukuk kanalıyla bölünen cemaat yapılarının çözülmesi modernleşme sürecinin temel hedefi olacaktır.³⁴⁴

Demir, "*İttihatçılarla Ermenilerin beklentileri tamamen zıttı. İttihatçılar bütün dinsel ve etnik cemaatleri Osmanlı birliği altında toplamak isterlerken, Ermeniler yerel özerklik istiyorlardı.*" diyerek unsurların etnik nisbi temsil arzularına dikkat çekmektedir. Bkz., Fevzi Demir, **Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)**, İmge Yay., Ankara 2007, s.103.

³³⁷ Akşin, **a.g.e.**, s.103.

³³⁸ Gencer, **a.g.e.**, s.94.

³³⁹ **a.g.e.**, s.119.

³⁴⁰ Betül Batır, **II. Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisat'a Türkiye'de İlköğretim (1908 – 1924)**, DEÜAİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007, s.100.

³⁴¹ Gencer, **a.g.e.**, s.95.

³⁴² **a.g.e.**, s.108.

³⁴³ M.Akif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, Betaş Yay., İstanbul 1999, s.433-435.Kararname ile çok evlilik ve boşanma ile ilgili eski uygulamalar büsbütün ortadan kaldırmak hedeflenmiştir. İkinci eş ilk

1909 Anayasa tadilatı ile parlamenter sistemi yerleştirecek olan 21 madde değiştirilmiştir. Bakanlar Kurulu padişaha karşı değil meclise karşı sorumlu tutulmuştur. Padişahın Meclisi fesih yetkileri kısıtlanmıştır. Hak ve özgürlükler alanında da padişahın sürgün yetkisinin kaldırılması önemli bir adım olmuştur. Sansür yasaklanmış, fikir özgürlüğü getirilmiş ve dernekleşmenin önündeki engeller kaldırılmıştır.³⁴⁵ Egemenliğin kullanılması bakımından yasama ve yürütme padişahtan ayrılarak demokratik organlara dönüşmüşlerdir. Ulusal egemenlik düşüncesi buradan neşet edecektir.³⁴⁶ Nitekim 15 Ağustos 1909 tarihli Heyet-i Ayan kararnamesinde “*hakimiyyet-i milliye*” ilkesi net bir şekilde vurgulanacaktır.³⁴⁷ Gene Mebusan Meclisi’nin Anayasaya ve bütçe hakkına uygun olarak kabul ettiği ilk bütçe de bu yıla nasip olmuştur.³⁴⁸

Yukarıda özetlenen modernleşmenin iktisadi, siyasi, hukuki veçheleri, İttihatçıların “*Türk – genç – yönetici – mektepli*” içtimai zeminleriyle örtüşür.³⁴⁹ Bunlar şehirlidirlere ve iyi eğitim almışlardır. Otoritenin yaşa ve geleneğe itaat tarzındaki kabullerine ters düşerler. Radikal değişikliklere gidebilmelerinde geldikleri zemin etkili olmuştur.³⁵⁰ Yalnız devletin bekası endişesi siyasal kararların verilmesinde belirleyici temel faktör olmaya devam etmiştir. 1913’te kurulan tek parti iktidarının altında da bu saik yatmaktadır.³⁵¹

eşin iznine bırakılmıştır. Nafaka ve çocuk büyüme gibi alanların da ileride düzenleme kapsamına alınacağı vurgulanmıştır. Bu düzenleme bazı İslamcılar tarafından tenkit edilmiştir. En büyük tepkiler ise Kilise ve Havra’dan gelmiş ve 19 Haziran 1919’da işgal kuvvetlerinin müdahalesiyle yürürlükten kaldırılmıştır. Bkz., Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, (1839 – 1923)**, MEB Yay., İstanbul 1992, s.89-91.

³⁴⁴ Coşkun Üçok, “*Hukuk Devriminin Nedenleri*”, **Belleten**, C.52, Yıl:2004, s.1010.

³⁴⁵ Mekmet Akad, **Genel Kamu Hukuku**, Filiz Yay., İstanbul 1997, s.183-184.

³⁴⁶ Hayri Keser, **Türk Anayasa Yargısında Hukuk Devleti İlkesi**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2005, s.51.

³⁴⁷ Tanör, **a.g.e.**, s.196.

³⁴⁸ Erdoğan Öner, “*Önsöz*”, **Osmanlı Bütçeleri (1909 – 1918)**, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s.IV. Bütçenin doğduğu ve geliştiği ülke İngiltere’dir. Magna Carta’yı (Büyük Şart) Kralın vergi salma yetkisinin kısıtlanması şeklinde özetlemek mümkündür. 1688 devriminden sonra kabul edilen Bill of Rights (Haklar Kanunu) ile bütçe tam anlamıyla meclis denetimine alınmıştır. Osmanlı’da batılı anlamda ilk bütçe 1863–1864 bütçesidir. Borç temini için düzenlenen bir belge mahiyetindedir. Bütçe hukuki anlamını 1876 Anayasası’nda bulmuş olmasına rağmen, bunun siyasal hayata tatbiki II. Meşrutiyet’te mümkün olabilmıştır. Bkz., Gülay Coşkun, **Devlet Bütçesi, Türk Bütçe Sistemi**, Turhan Yay., Ankara 1989, s.13 – 17.

³⁴⁹ Akşin, **a.g.e.**, s.80.

³⁵⁰ Erik Jan Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)**, İBÜY, İstanbul 2005, s.145-146.

³⁵¹ Akşin, **a.g.e.**, s.157-159.

İttihatçılar, 1908'den sonra yaşanan toprak kayıplarının temelinde güvenilir bir müttefike sahip olamamanın yattığını düşünürler.³⁵² Bunun için 1908, 1911,1913 ve 1914'te İngiltere ile ittifak arayışlarına girmişlerdir.³⁵³ İngiltere için, Avrupa'nın Almanya kontrolüne girmesi endişesi ağır bastığından, Rusya ve Fransa ile yakınlaşmak elzemdi. Bu yüzden, Osmanlı Devleti'nin ittifak çabalarına olumlu yanıt verilmemiştir.³⁵⁴ Talat Paşa'nın Rusya'ya, Cemal Paşa'nın Fransa'ya götürdüğü teklifler de karşılık bulmamıştır.³⁵⁵ Bu devletler, Avrupa'da güç dengesini oluşturduktan sonra Osmanlı Devleti'ni parçalamayı düşünmektedirler. Berlin Antlaşması sonrası var olan sınırların pamuk ipliği ile bağlı olduğu düşünülürse duyulan endişelerin yersiz olmadığı anlaşılır. Ateş, devlet savaşa girmese de parçalanacaktı derken, bu noktaya dikkat çekmektedir.³⁵⁶

Uluslar arası ilişkiler bu minvalde iken Almanya ile 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalanan ittifak anlaşmasını bir diplomasi başarısı olarak görmek gerekmektedir. Anlaşmanın maddeleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde devletin, merkezi imparatorluklar tarafından savaşa girmeye zorlanmadığı görülmektedir. İki taraf arasında karşılıklılık ilkeleri esas alınmıştır.³⁵⁷ Enver Paşa'nın Alman hayranı olduğu, savaşa girişte acele ettiği tarzındaki tenkitlerde haklılık payı vardır. Gerçekte, o dönemde Alman genelkurmayına hayran olmayan yok gibidir. Sözelimi Oxford'da savaş tarihi profesörü olan Wilkinson 1890'da yazdığı *The Brain of an Army (Bir Ordunun Beyni)* adlı kitabında Alman modeline dayalı İngiliz genelkurmayı oluşturulmasını önerir. Bu teklif 1904'te hayata geçmiştir. 1882'de İtalyanlar, 1903'te Amerikalılar benzer bir şekilde genelkurmaylarını kurmuşlar; fakat Almanlar kadar başarılı olamamışlardır. Almanların 1866'da Avusturya ve 1870'te Fransa karşısında kazandıkları zaferler genelkurmay akademisinin başarısı

³⁵² Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih (1789 – 1960)*, AÜHFY, Ankara 1978, s.211-212.

³⁵³ Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşında Türk – İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Babil Yay., Ankara 2004, s.26. Kuran'ın, İttihatçılar, Avrupa merkezlerini tatmin eder mahiyette uygulamalar da bulunmadıkları için ülke felakete sürüklendi, tarzında özetlenebilecek yaklaşımı doğru bulunmamaktadır. Bkz., Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matb., İstanbul 1948, s.259.

³⁵⁴ Asa Briggs and Patricia Clavin, *Modern Europe, 1789 – Present*, Pearson, New York 2003, s.169.

³⁵⁵ A.Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Yay., Ankara 2002, s.310-314.

³⁵⁶ Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih*, İBÜY, İstanbul 2007, s.413-414.

³⁵⁷ Burak, a.g.e., s.26.Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü, Sarıkamış Harekatı*, Erzurum Kalkınma Vakfı Yay., Erzurum 2003, s.8.

olarak görülmüştür.³⁵⁸ Merkez güçler, 1905 tarihli Alman Schlieffen Planı'nı hatırlatırcasına ki Fransa'nın tek hamlede işgalini öngörmekte idi, "Yıldırım Harekâtı" şeklinde itilaf kuvvetlerinin işini bitirmeyi hedefliyorlardı.³⁵⁹ Bunların Enver Paşa'yı etkilemediğini söylemek zordur. Nihayetinde devlet ne zaman biteceği belli olmayan bir savaşa, mağlup olacağından korkulan bir müttefikin safında girmemiştir. Dönemin Türk – Fransız Dostluk Derneği başkanlığını yürüten Cemal Paşa'ya, "*Almanya'nın bizim hatırımız için Rusya'ya savaş ilan edeceğini rüyamızda görsek inanmazdık.*" dedirten şey, izolasyon duygusudur.³⁶⁰ Bu duygu beka endişesini beslemiş ve savaşa girilmiştir. Tam bu sırada, 1914 yılında, yapılan nüfus sayımı bekasından endişe duyulan siyasal coğrafyayı ortaya koymasından bakımından önemlidir. Süslü, bu sayımda, nüfusu tespit edilen sancakların Misak-ı Milli'ye denk geldiğini söylemektedir. Devlet aklı, tarih sahnesinden çekilirken bırakacağı son noktayı belirlemektedir.³⁶¹ Bu nokta ulus – devletin sınırlarıdır. İttihatçı örgütlenmenin, çizilen hat üzerinde, 1918 sonrası, yerel direnişi nasıl örgütlediği bilinmektedir. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, mücadeleyi yürüten kadroların zihin haritasında 12 Ocak 1920'den çok önce Misak-ı Milli'nin olduğu da malumdur.³⁶² Bu çerçeve 1908 sonrası ile birlikte düşünüldüğünde, Türkiye'de ulus – devlete çizilecek orijinin nereden geçirileceği problemleri bir hal almaktadır. Osmanlı Devleti'ni ulus – devlet olmaktan çıkartan olgu, çok etnili yapısından ziyade patrimoniyal karakteridir. II. Abdülhamit'in hal ediliş şekli bu bağların çözüldüğünün

³⁵⁸ Jeremy Black, **Savaş ve Dünya , Askeri Güç ve Dünya'nın Kaderi, (1450-2000)**, Çev.: Yeliz Özkan, Dost Yay., Ankara 2009, s.329-331.

³⁵⁹ Stephan J. Lee, **Avrupa Tarihinden Kesitler (1789 – 1980)**, Çev.: Savaş Aktur, Dost Yay., Ankara 2002, s.167-168. Alman genelkurmayının arkasındaki fikri desteğin eğitim, sanat, kültür ve sanayi alanında gerçekleştirilen hamlelerle birlikte mütalaa edilmesi gerekmektedir. Sadece otomobil rakamları bile bu hususta fikir verebilir. 1907'de 10.000 olan otomobil sayısı 1914'te 65.000'e çıkmıştır. Alman toplumu sanayileşmenin getirdiği gürültüden, trafikten şikâyet etmektedir. Bkz., Yunus Kobal, **Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya**, HÜAİİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000, s.120.

³⁶⁰ Cemal Paşa, **Hatırat**, Arma Yay., Haz.:Metin Martı, İstanbul 1996, s.107.

³⁶¹ Azmi Süslü, "*Misak-ı Milli, 1914 – 1920*", **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, AAMY, Ankara 1998, s.24. 21 Şubat 1919 tarihinde Memalik-i Osmaniye'nin etnografik haritası çıkartılır. İslam muhacirlerinin dağılımı ve iskan mahalleriyle göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin iskan bölgeleri ortaya konulur. Mezhep ve etnik farklılıkları da içeren bu haritanın hazırlanmasındaki maksat yabancı devletlerin nüfus iddialarına bir yanıt verebilmektir. Bkz., Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)**, İletişim Yay., İstanbul 2002, s.86.

³⁶² Osman Demirbaş, **İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Milli Mücadele**, İÜAİİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s.131-146; Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001, s.42-51.

habercisidir. Hal fetvasını iletmeye giden heyet, Sultan'a: "*Meclis-i Mebusan tarafından geliyoruz. Millet seni hal etmiştir. Ama canınız emniyettedir.*" diyor. Tıpkı XVI. Lous'ye jakobenlerin söylediği gibi. Ulus, kralı doğal haline rücu ettirmiştir. O, artık sadece bir adamdır. "Sen" vurgusu da önemlidir. Deringil bu vakayı "tersine cülus" olarak vasıflandırır, Reşat'la Vahdettin'in cüluslarını dikkate almadığını ima eder.³⁶³

Ulusal egemenlik vurgusu, meclisin konumunun muhkemleştirilmesi, eğitimin devlet tekeline alınması, hukuk yoluyla cemaat yapılarının çözülmeye girişilmesi, Türkçe'nin mecbur tutulması, finans sisteminin, çökmüş bir mali yapıya rağmen, Anadolu'ya teşmili, meclis denetimine alınan bütçe uygulamaları ve nihayetinde Misak-ı Milli'nin zihinlerde berraklaşması... Bunlar Türkiye'de ilan edilmemiş bir ulus – devletin varlığına delalet eden yapılarıdır. 1789 arifesinde Fransa ne kadar feodalse, Cumhuriyet öncesi Türkiye de o kadar patrimonyaldır. Karizmatik bir liderin çıkıp bu tül perdesini indirmesi an meselesidir. Akşin'in, Cumhuriyet'i bardağın taşıdığı nokta olarak gören değerlendirmesini bu çerçeve içerisine oturtmak mümkündür.³⁶⁴

Dönemin zihniyet dünyası ortaya konduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın karizmatik bir lider olarak temayüz edişi ve ulus – devletin ilanı süreci incelenecektir.

2.1.6.3.Modernleşmenin Zihniyet Dünyası

Klasik dönemin zihniyet dünyasını, ehli-sünnet akaidini merkeze alan İslam anlayışı oluşturuyordu. Bu anlayış Türklerin Müslüman olmalarını müteakip Nizamiye Medreseleri kanalıyla topluma yayılmaya çalışılmış ve heteredoks mezheplerle mücadele Osmanlı resmi ideolojisinin sınırlarını belirlemiştir. Merkezi potrimonyal bir imparatorluğun teşekkülünde, içtihad ve felsefeye mesafeli duran Gazali ekolünün izleri takip edilmiştir. II. Viyana kuşatmasının ardından yaşanan bunalım, ordunun modernleşmesi ihtiyacını doğurmuş, bunun için yeni mektepler

³⁶³ Deringil, **a.g.e.**, s.219.

³⁶⁴ Sina Akşin, "*Önsöz*", **Türkiye Tarihi 4**, Ed.:Sina Akşin, Cem Yay., İstanbul 1997, s.12. İttihatçıların, köklü modernleşme hamlelerine rağmen, Meşrutî Monarşi'den ve Hilafet'ten kopmamalarının temelinde devletin bekasını sağlamada ve şartlar olgunlaşsa emperyal planları hayata geçirmede bu kurumların etkili olacağına dair düşünceleri olabilir. Enver Paşa'nın saraya damat olmasını sadece Naciye Sultan'a duyduğu muhabbetle izah etmek mümkün olmasa gerektir. Tekraren, Abdülhamit'in hal'i, patrimonyal sadakatın bittiğini göstermektedir.

açılmıştır. Mali sistem, klasik dönemle mukayese edilemeyecek yükün altından kalkamayınca, imparatorluk, patrimonyal yapıların kurguladığı bir kriz döngüsü içerisine girmiştir. Krizi en yoğun hisseden II. Mahmut, modernleşme zaruretini ilan edince, askeri sahanın dışını da kuşatan yeni mektepler, medresenin biricikliğine son vermiştir. Klasik dönemin taşıyıcısı olan ulema, mekteplilerin zihniyet dünyasını belirleyememiştir. Borç sarmalının, güç dengeleri arasında çevrimi, ulema kaynaklı seyfiyenin tahtını sarsarken kalem dairesini ön plana geçirmiştir. Kısaca özetlenen bu süreç zihniyet dünyasının dönüşümünün ipuçlarını da vermektedir. Tanpınar'a göre klasik dönemi sona erdiren, modernleşme süreçlerini tetikleyen, tüm krizleri ihata eden yeni dönemin ideolojisi medeniyetçiliktir. Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük hep bu kavramın etrafında kristalize olacaktır.³⁶⁵ Medeniyet kavramı hürriyet, adalet, eşitlik, meşrutiyet, kanun-ı esasi gibi dönem içerisinde peşinden koşulan özlemleri içerisine alan bir “şemsiye kavram” olacaktır.³⁶⁶

Medeniyet kavramı etrafında klasik olandan kopuşun siyasal tezahürleri meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Ahmet Midhat (1844 – 1912) “...*Gerek ahval-i hasenesi, gerek ahval-i seyyiesi! Zira kendi terakkıyat-ı maddiye ve maneviyyemiz emrinde istidlal, imtisal eylediğimiz şeyler hep Avrupa ahval-i maişet-i medeniyyesidir.*” derken Tanzimat'ın yöneldiği medeniyet telakkisine açıklık getirmektedir.³⁶⁷ Bu istikamet, gayrimüslimlerle hukuki eşitliği zaruri kılmaktadır. Tarihi bakiyenin tenakuz teşkil eden kısımlarını, muharrir, mahir bir şekilde halledecektir. Islahat Fermanı'ndan sonra yayımlanan Üssi İnkılabı'nda “*Kemali ehemmiyetle dikkat olunacak ahvaldedir ki Devlet-i Osmaniye, sırf bir devlet-i İslamiye gibi teşekkül etmemiştir. .. Kezalik dikkat olunacak ahvaldendir ki Devlet-i Osmaniye sırf Devlet-i Türkiye gibi de teşekkül etmemiştir.*” ifadeleriyle tarihi,

³⁶⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19 uncu Asır Türk edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Yay., İstanbul, 2003, s.152. Jöntürkler, bilim (science) kavramı etrafında muasır medeniyet seviyesini yakalamayı devletin bekasının temel kaidesi olarak görüyorlardı. Bkz., M.Şükrü Hanioglu, **Young Turks in Opposition**, Oxford University, New York 1995, s.11.

³⁶⁶ Ruhi Güler, **Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Medeniyet Anlayışının Evrimi**, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s.79.

³⁶⁷ Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**, MEB Yay., İstanbul 1989, s.28. Akyürek'in “Mutlak Metin Avrupa” vurgusu ile ifadelendirdiği durum görünmektedir. Avrupa anlatımı mucizevi başarıların öyküsüdür. Namık Kemal'de de, Sadık Rıfat Paşa'da da, Hayrullah Efendi'de de benzer yaklaşımlar söz konusudur. Bkz., Göksun Akyürek, **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Dönemi Osmanlı Mimarlığı**, YTÜFBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.30-37.

fermana göre inşaya girişmiştir.³⁶⁸ Şemsettin Sami (1850–1904) ise, İslam medeniyetinin büyük bir buhran içerisinde bulunduğunu, Avrupa medeniyetine geçişin elzem olduğunu, görece erken tarihlerde, dile getirmeye başlamıştır.³⁶⁹

Tanzimat aydını, batıyla temasını, temelini Fransız aydınlanmasının oluşturduğu isimler üzerinden kurmuştur. Montesquieu ve Rousseau'nun siyaset felsefesi, Voltaire ve Diderot'nun deizme ulaşan varlık tasavvuru etkilerini Yeni Osmanlı kuşağında gösterecektir. Bu kuşağın kurucusu Şinasi'dir (1826–1871).³⁷⁰ Şinasi, Reşit Paşa'nın siyaset anlayışını şiire taşımıştır. “*Tanzimat, millet, sadr-ı millet, kanun, devlet, reis-i cumhur, medeniyet, taassup, cehil, Encümen-i Daniş...*” kavramları onunla birlikte şiire girmiştir.³⁷¹ Tanrı için münacat, ilahi ve başka şiirler kaleme almış; fakat Peygamber için na't yazmamıştır. Reşid Paşa için dört kaside yazan şair, Peygamber'e ait sıfatları bu kasideler aracılığıyla ona yüklemiştir:

*“Acep midir medeniyet resulü dense sana
Vucud-ı mu'cizin eyler taassubu tahzir
Olmuş insana taassup bir onulmaz illet
Hüsn-i tedbirin ile kurtulur andan millet.”*

Voltaire'nin “*Mutaassıp olmayan din yoktur.*” hükmü ile meseleye yaklaşmakta fayda vardır.³⁷² Deizme göre Tanrı akılla kavranır. Vahye gerek yoktur. Akla uygun ahlaki prensipler ihtiva eden dini bir inanç alanının dışı taassup olarak görülür.³⁷³ Şinasi Münacat'ında “*Kitapsız görülür sun-i Sani'i ezeli/ Tutar hayatını şahid vücud-i Hakka darir.*” mısralarıyla Aydınlanma'dan gelen deizmin sınırlarındadır.³⁷⁴ Kabaklı, Şinasi'nin akılcılığına atıf yapmaktadır. Şair, “*Vahdet-i zatına aklımca şahadet lazım.*” derken, iman hakikatini bile akılla ispat arayışında görünür.³⁷⁵ Böylesi bir yaklaşım zaten klasik telakkilerde de mevcuttur. Maturidi geleneği bunun ayet ve hadiste meşruluğunu bulmuş, kişinin vahiy kaynaklı bilgi

³⁶⁸ Tanpınar, **a.g.e.**, s.158, dn.18.

³⁶⁹ Güler, **a.g.t.**, s.207.

³⁷⁰ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çev.: M.Türküne, F.Unan, İ.EDOĞAN, İletişim Yay., İstanbul 1998, s.281.

³⁷¹ Alim Kahraman, **Şinasi**, Timaş Yay., İstanbul 2001, s.35.

³⁷² Bedri Mermutlu, **Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi**, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, s.190-199.

³⁷³ Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, Akçağ Yay., Ankara 1990, s.49.

³⁷⁴ Mermutlu, **a.g.e.**, s.192.

³⁷⁵ Ahmet Kabaklı, **Türk Edebiyatı**, C.III., TEVY, İstanbul 1994, s.32.

olmasa bile Tanrı inancına ulaşabileceğini söylemiştir.³⁷⁶ Mermutoğlu, Şinasi’de bu mütevazı çabanın görülmediğini, Aydınlanma’dan gelen deist anlayışın izlerinin baskın olduğunu söylemektedir.³⁷⁷

Gelenekten kopuşun temelinde, modern bir toplum kurma arzusu ile kanunlaştırmaya verilen önem sezinlenmektedir. Tanzimat Kasidesi’inde “*Bir itik namedir insana senin kanunun/ Bildirir haddini Sultan’a senin kanunun.*” ifadeleri Reşit Paşa’ya atfedilen önemi açıklar.³⁷⁸ Hükümdarın dışında birisinin kanun koyucu olması fikri, İslami düşünce geleneğine tamamıyla yabancısıdır.³⁷⁹ Medeniyetin temelinde aklı görmesi, “*Milletim nev-i beşer, vatanım ruy-i zemindir.*” demesi, onun pozitivistliğe açık yönleridir.³⁸⁰ Şinasi, zamanının en aydın Türklerinden birisi olarak, halkın bilim ve kültür ile irfanının yükseltilmesi gerektiğine vurgu yapmış, bu bağlamda yürütülen siyasal mücadelenin netice vermeyeceğini düşünmüştür. Paris’te bulunduğu dönemde Yeni Osmanlılarla temas kurmaması da bu yüzdendir.³⁸¹

Şinasi’nin derinden etkilediği isimlerden birisi Namık Kemal’dir (1840-1888). Kemal’deki halk dili, vatan, millet, adalet, hak, hukuk, müsavat, millet meclisi kavramlarının tamamı Şinasi’den gelmedir.³⁸² Şinasi’nin takipçilerinden farkı, Aydınlanmacılığının derinliğinde yatmaktadır.³⁸³ Kemal’e göre insan, her şeyden önce hür bir varlıktır. Tanrı, insanı hiçbir varlık tarafından ortadan kaldıramayacak hürriyet hakkıyla yaratmıştır. “*Osmanlılar bugüne gelinceye kadar, padişahın esiri*

³⁷⁶ Bekir Topaloğlu, **İslam Kelamcılarının ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı (İsbat-i Vacib)**, DİBY, Ankara 1992, s.23-25. Nureddin Es – Sabuni, **Maturidiye Akaidi**, Çev.:Bekir Topaloğlu, DİBY, Ankara 1991, s.61-70. Maturidi’ye göre insan, fiillerinin faili değildir. Eğer insan fiillerinin yaratıcısı olsaydı her zaman ve her yerde yaptığı işlerin istediği özellikte olması gerekirdi. Burada yaratmadan sonra çekilen değil, her daim yaratan bir Tanrı anlayışı vardır. Bireyin sorumluluğunu da hürriyeti bağlamında ele almaktadır. Bu konuda bkz., Mustafa Sait Yazıcıoğlu, **Maturidi ve Nefesi’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, MEB Yay., İstanbul 1997, s.98 vd.

³⁷⁷ Mermutoğlu, **a.g.e.**, s.195.

³⁷⁸ Seyit Kemal Karaalioğlu, **Türk Edebiyatı Tarihi**, C.II., İnkılap – Aka Yay., İstanbul 1982, s.197-198. Özel hukuk kanalıyla modernleşme, hukuki pozitivistlik arayışlarının temelini oluşturmaktadır. Bkz., Gerhard Dilcher, **Bilimsel Metot ve Siyasal Karar Aracı Olarak Hukuki Pozitivistlik**, Çev.:Ahmet Mumcu, Sevinç Yay., (AÜHFD C:XXXI, NO:1-2’den Ayrı Bası), Ankara 1974, s.467-468.Comte’un da Reşit Paşa’dan pozitivistlik adına umutlandığını ve onun şahsına özel bir mektup gönderdiğini hatırlatmakta fayda vardır. Bkz., Murtaza Korlaelçi, **Pozitivistliğin Türkiye’ye Girişi**, Hece Yay., Ankara 2002, s.104-107.

³⁷⁹ Mardin, **a.g.e.**, s.302.

³⁸⁰ Murtaza Korlaelçi, “*Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkisi*”, **Tanzimat’ın 150...**, s.37.

³⁸¹ Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Uyarlayan:Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yay., İstanbul 1973, s.380-381.

³⁸² Önder Göçgün, **Namık Kemal’in Şairliği ve Bütün Şiirleri**, AKMY, Ankara 1999, s.XLII.

³⁸³ Mardin, **a.g.e.**, s.296.

idi zatı şahane kemali merhametinden hürriyetlerini tasdik etti denilmek istenildiği halde işte biz onu hiç kabul edemeyiz. Zira itikadımızca hukuku ahali adli ilahi gibi ezeldir... Ümmeti Osmaniye hürriyeti bir atayı ilahi olduğunu unuttur da şunun bunun inayetinden isterse hem şanına muhil, hem menfaatine muzır olur.” derken tabii hukuk anlayışının sınırlarını ortaya koymaktadır.³⁸⁴

Aydınlanmacı iyimserlik, organizmacı kötümserliğin yerini almıştır. Toplum sözleşmesinin temelinde yer alan birey, katılımcılığı ile her seferinde topluma ve devlete hayatiyet verir. Meşruluğunu halkın hâkimiyetinden alan devlet, bir manevi şahsiyettir. İhtiyarlamaz. Ölmez.³⁸⁵ Bu hâkimiyetin mülk sahipliği olduğunu, herkesin hükümete iştirak ettiğini, “*hükümetin emr-i icrasını biat-ı meşrua ile Al-i Osman’a tevdi ettik*” diyerek usulü meşveretin kabulünün meclis-i mebusan ile mümkün olabileceğini söyler. Bunun bidat olduğunu söyleyenlere “*Meclis-i Şura-yı ümmet bir nevi bidat imiş. Ne yapalım?... Dünyada öyle bidatler vardır ki bidat-i hasene değil bidat-ı bedia denilse sezadır.*” der.³⁸⁶

Namık Kemal, Avrupa’da modernleşme neticesinde ortaya çıkan kurumları geleneğin kavramlarıyla sahiplenir. Meşveretten parlamento’ya varması bunun tipik tezahürüdür. Geleneğin, batıdan hukuk iktibasına gerek bırakmayacağını düşünür. Bu husustaki kanaatini şöyle ifade eder:

*“Layık mıdır ki elde asumanı bir şeriat ve ikiyüz milyon nüfus İslamiye içinde ve bin sene zarfında ne kadar eazım gelmiş ise cümlesinin ecr-i ahret için vakf-ı vücüt etmeleri ile meydana gelen fıkıh gibi bir deryay-yı hakikat mevcut iken ecanipten iktisab-ı ahkam etmeğe kendimizi mecbur bilelim?... Şeriat gibi tagayyürden masum bir esas var iken niçin inkılâbı zaruriyattan olan ef’al-i insaniyeye isnad-ı hukuk eyleyeyim... Dinin ahkam-ı siyasiyesinde mani-i terakki olacak bir şey görmedikten başka şuna layiki ile yakın hasıl ettik ki vatani kurtaracak hürriyet-i ammeyi bir çare var ise zikrolunan ahkama müracaattır.”*³⁸⁷

Yukarıdaki kanaatlere paralel değerlendirmeler Ziya Paşa’da (1825–1880) da görülmektedir. O da içtihat yoluna gidilirse fıkıhın modern sorunları çözebilecek

³⁸⁴ Kamuran Birand, **Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri**, Son Havadis Matb., Ankara 1955, s.27-28.

³⁸⁵ a.g.e., s.33.

³⁸⁶ İhsan Sungu, “*Yeni Osmanlılar*”, **Tanzimat, Yüzcü Yıldönümü Münasebetiyle**, Maarif Matb., İstanbul 1940, s.847-848.

³⁸⁷ a.g.m., s.805-810. Namık Kemal, edebiyatta da Batı edebiyatının normlarına tabi kalarak, yerli edebiyatın öznelliğini geliştirmeye çabalamıştır.Bkz., Fatih Altuğ, **Namık Kemal’in Edebiyat Eleştirisinde Modernlik ve Öznellik**, BÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s.272.

zengin bir kaynak olduğunu düşünmektedir. Sürecin tersine işlemlerini tenkit etmektedir:

“...Ve Ticaret ve Eyalet ve Temyiz ve Hukuk İdare Meclislerinin küşadı ve zaten mehakim-i şeriyeye ait olan ahkam-ı hukukiyenin takım takım ayrılarak bunlara tahsisi ile şeriat mahkemelerine yalnız karı koca kavgasıyla talak ve nikah gibi sırf umur-u mezhebiyeye dair hususatin bırakılması bilcümle şer’i şerifin vücudunu kaldırmak ve bu teşebbüslerle Avrupa’ya karşı dirayetli görünmek maksadından başka bir manaya hamlolunamaz.”³⁸⁸

Ziya Paşa, Reşit Paşa’nın elçileri kendine dayanak yaparak iktidarını koruduğunu, bunun neticesinde yabancı müdahalesinin had safhaya vardığını söyler. İktisadi vaziyetin yabancı sermayenin kontrolüne girmesinden de muzdariptir:

“...bizim memleketimizin servet-i tabiyesi (doğal serveti) yollar olmadığından harice çıkamıyor ve bunların inşasına ve ahalinin terbiye-i medeniyeye girmesi için maarifin neşrine Devlet-i Aliye teşebbüs edecek ve bu da akçeye mevkuftur (bağlıdır), bize şu kadar para veriniz dediler ve istediklerini aldılar.”³⁸⁹

Namık Kemal’de de, Ziya Paşa’da da şeriata yapılan vurguyu hukukun üstünlüğü olarak anlamak mümkündür. Her ikisi de doğal durumdan topluma geçişte sözleşme ile devlet oluşurken bireylerin haklarını kaybetmeyeceği bir yapılanmadan söz ederler. Yönetimi sınırlayacak olan şeriattır. Bu olgu gelenekte de vardır. Farklı olan kuvvetler ayrılığı ve parlamentoya yapılan vurgulardır. Ziya Paşa’nın meclis tasavvuru biraz daha mütevazıdır. Onun monarşi özleminde, meclis, hükümdardan ziyade bürokratları kısıtlamak için vardır.³⁹⁰

Modernleşmeyi gelenekle uzlaştıran yukarıdaki yaklaşımların mekteplere sızması dini motiflerin törpülenmesi şeklinde olmuştur. 1847’de Mekteb-i Tıbbiye’yi ziyaret eden Mac Farlane, kadavralar üzerinde inceleme yapmaya İslam’ın ne dediğini öğrencilere sorduğunda, bir öğrenci: *“Eh bayım bu Galatasaray dinin aranacağı yer değildir.”* cevabını almıştır. Yazar, Fransız Devrimi’ni hazırlayan düşünürlerin tüm kitaplarının okunmuş olmasının, özellikle de materyalizmi anlatan

³⁸⁸ a.g.m., s.801.

³⁸⁹ Çetin Yetkin, **Türk Edebiyatında Batılılaşma ve Kimlik Sorunu**, Salyangoz Yay., İstanbul 2008, s.17-21.

³⁹⁰ Mardin, **a.g.e.**, s.382-386. Ziya Paşa, edebiyat geleneğinde hiciv sanatını toplumsal ve siyasal temalarla ilişkilendirmeyi başarmıştır. Bu durum, Tanzimat’ı yeni kılan hususiyetlerden birisi olmuştur. Onun başta Ali Paşa üzere Fuad Paşa’yı ve Mustafa Fazıl Paşa’yı hicvettiği Zafername’sini, monarşi anlayışının bir uzantısı olarak okumak mümkündür. Bkz., Mustafa Apaydın, **Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa**, ÇÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana 1993, s.163-167.

kitaplardan Tanrı'nın varlığını inkâr eden satırların altının çizili olduğunu görmesinin, kendisini çok şaşırttığını söyler.³⁹¹

1850'den sonra Büchner, Moleschott ve Voght gibi Alman materyalistlerinin eserleri Türkçe'ye çevrilmeye başlar. Beşir Fuad'ın (1852–1887) Büchner çevirisinin yaptığı tesiri Hüseyin Cahid, “*klasik ilmi kelamın zincirlerinden gençleri kurtararak daha geniş ufuklara götürüyordu.*” şeklinde değerlendirir.³⁹²

Yalçın'ın gözleminde haklılık payı vardır. Mektepli gençler materyalist, deist, pozitivist fikirlerle temas kurarlar. Temo'nun ifadesiyle tıbbiyenin ilk yıllarında beş vakit namaz kılan bir sofı olan Abdullah Cevdet, sıkı bir pozitivist dönüşür.³⁹³ Namık Kemal - Ziya Paşa çizgisinin gelenekle barışık yönleri güçlü bir damar oluşturamaz. Siyaset felsefesine ilişkin olarak onları rehber edinenlerin pek çoğu, pozitivist bir dünya görüşü ile hareket etmişlerdir. Şinasi'den Tevfik Fikret'e, Abdullah Cevdet'ten Kılıçzade Hakkı'ya kadar pozitivistimin tesirindeki çok güçlü bir aydın geleneği Jöntürklerden Cumhuriyet'e akmıştır. Ramsaur, “*Bu çocuklar edindikleri fikirlere karşı koyabilecek, babalarından bir miras devralmadılar. Gençtiler. Her türlü etkiye açıldılar.*” diyor.³⁹⁴ Bu açıklama klasik dönemin taşıyıcısı olan ulemanın içine düştüğü daralmanın da habercisidir. 1702–1750 arasında 30 şeyhülislamın yalnızca dördü halk tabakasından gelmektedir. Dürrizade, Arabzade, Ebubekir Efendizade ve Şerifzade aileleri ulema hanedanı oluşturmuştur. Bunların çocukları 15–20 yaşlarında müderris payesi almışlardır.³⁹⁵ Ortada dönen rüşvet çarklarının bozulmayı taşıyabileceği seviyeyi tahmin etmek zor olmasa gerekir.³⁹⁶ Karlofça'ya giden süreçte imparatorluğun İran – Rusya ve Habsburglarla girdiği

³⁹¹ Atilla Doğan, **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, İBÜY, İstanbul 2006, s.149-150.

³⁹² **a.g.e.**, s.166. Okay, Büchner'in Madde ve Kuvvet'inin Beşir Fuad tarafından çevrilmiş bir baskısına rastlamadığını, tercüme metnin öğrenciler arasında dolaşmış olabileceğini belirtir. Bkz., M.Orhan Okay, **Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti**, Hareket Yay., İstanbul 1969, s.185. Eserin bir bölümünün çevirisi Ahmet Nebil ve Baha Tevfik tarafından yapılacaktır. Bkz., M.Şükrü Hanioglu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, Bağlam Yay., İstanbul 2006, s.38.

³⁹³ **İbrahim Temo'nun...**, s.13. Temo'dan aldığı Felix Isnard'ın “Materialisme et Spirtualisme” adlı kitabını okuduktan sonra, genç tıbbiye öğrencisinin zihninde başlayan yeni yönelimler, zamanla dünya görüşünü değiştirecektir. Bkz., Şerif Mardin, **Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yay., İstanbul 2008, s.228.

³⁹⁴ Ramsaur, **a.g.e.**, s.36.

³⁹⁵ Ömer Açıkgöz, **Osmanlı Modernleşmesi, İktisadi, Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar**, Lotus Yay., Ankara 2008, s.171.

³⁹⁶ Zeki Salih Zengin, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitim ve Öğretimi (1839-1876)**, MEB Yay., İstanbul 2004, s.23.

mücadelelerle, ticaret yollarının değişiminin getirdiği ufuk daralmasını da bu sürece eklemek gerekmektedir.³⁹⁷

Modernleşme, Harbiye’de, Mülkiye’de, Tıbbiye’de geniş halk kitlelerinin çocuklarını kendisine çekerken, ulema içine kapanıyordu. Bir de bu mekteplerde pozitif bilimlerin bir izah, dinin bir mecburiyet olarak takdim edildiği düşünülürse zihniyet dünyasında yaşanan kırılmaların yönünü tayin etmek güç olmaz. Felsefi çizgi arayışı pozitivizmi göstermiştir. Okay, Beşir Fuad’ın bile materyalist olmaktan ziyade pozitivist olduğunu söyler. Fuad, yazdığı mektuplardan birinde, “*Felsefeye dair tavsiye edeceğim asar mütalaa olunduktan sonra, eserin şairane olan kısımlarını mütefekirenizden tard ile yalnız ciddi olan kısımlarını hıfzedersiniz.*” diyor. Burada şairane olan metafizik olandır.³⁹⁸ İdealist felsefeyle temas kuran izahlar, zihinden tard edilecektir. Hakikat karşısında onlar şiir misalidir. Osmanlı okumuşunun idealist felsefeye neden olabildiğince kapalı olduğunu bu ifadeler ortaya koymaktadır. İdealist felsefe soyuttur. A priorik düşüncedir. Eşyanın üstünde, zihinsel süreçlerde yol bulan numenlerden söz etmektedir. Kestirmeden giden somut toplumsal projeleri yoktur. Soyut bireyin kendisini inşa etmesini beklemektedir. Mekteplilerin bu kadar vakti yoktur.³⁹⁹

Köklü bir felsefi düşünce geleneğinin olmaması, imparatorluğun dağılma sürecine girmesi de aydınları iktidara taşıyacak hazır çözümlere itmiştir. Pozitivizm, doğunun barbarlığından kurtarıırken, batının ilerlemeci dünyasına taşıyacak zihni konforları bünyesinde taşır gibi görünmektedir.⁴⁰⁰

³⁹⁷ L.Gardet, “*İslam Düşüncesi Nasıl Kötürümleşti*”, Çev.:Ahmet Arslan, **İslam Felsefesi Üzerine**, Vadi Yay., Ankara 1996, s.173. 1600-1700 arasında 1.868.000 kişi Atlantik köle ticaretine konu olmuştur. Bu rakam, 1700–1850 arasında 11.500.000 kişidir. Artış %450’dir. Tütün, şeker, değerli maden, balık, şarap, lüks mallar, denizcilik malzemeleri, kereste... Avrupa’ya akmıştır. Bkz., A. Mesud Küçükkalay, **Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler...**, s.307. Comte’un Reşid Paşayı, esir ticaretini kaldırdığından (1850) dolayı tebrik etmesi zikredilen rakamlar dikkate alındığında ironik bir durumdur. Bkz., Korlaelçi, **a.g.e.**, s.310, dn.217. Unan, 1470-1730 arasında 1191 müderristen 194’ünün (%16,3) eser verdiğini, akli ilimlerle ilişkilendirilebilecek eser sayısınının 36 olduğunu belirtir. İran meselesinin akaide yoğunlaşmakta etkisi olduğunu vurgular. Bkz., Fahri Unan, “*Osmanlı Medreselerinde İlmî Verimi ve İlim Anlayışını Etkileyen Amiller*”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:58, Yıl:1999, s.98-100. Ülken de düşünce üretimindeki durgunluğa dikkat çekmektedir. 16.yüzyıldan itibaren ulemanın tercüme ve şerhlerle yetindiğini, telif eserlerde kısırlığa girildiğini söylemektedir. Bkz., Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yay., İstanbul 2001, s.43.

³⁹⁸ Okay, **Beşir...**, s.185-187.

³⁹⁹ Ekrem Işın, “*Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm*”, **TCTA**, C.2, İletişim Yay., İstanbul 1984, s.354. Bolay, **a.g.e.**, s.109-112.

⁴⁰⁰ Mardin, **Jöntürklerin...**, s.223.

Toplumunu içinde bulunduğu taassuptan kurtaracak acil reçetelere ihtiyaç vardır. Yukarıda zikredilen damarın en parlak temsilcilerinden birisi olan Kılıçzade Hakkı (1872–1960), arandığı reçeteyi 1911’de yazar. “*Pek Uyanık Bir Uyku*” başlıklı yazısı, Türk İnkılâbı’nın da fikri tasarımını ortaya koymasından bakımından önemlidir.⁴⁰¹ Hakkı’ya göre, bundan böyle, şehzadeler, Harbiye’de eğitilecek, tek eşle evlenecekler, Topkapı Sarayı’nda ikamet edeceklerdir. Diğer saraylar satılacaktır. Toplumun İttihad-ı İslam’a kavuşabilmesi için tarikat ve mezhepler ortadan kaldırılacaktır. Fesinin yerine şapka takılacaktır. Kadınlar diledikleri gibi giyineceklerdir. Genç kızlar, özellikle de tahsilleri müddetince tesettüre girmeyeceklerdir. Evlilikte görücülük âdeti mergubesi hitam bulacaktır. Her biri miskinlik yatağına dönüşmüş tekke ve zaviyeler ilga olunacaktır. Süleymaniye Medresesi yerine College de France, Fatih Medresesi yerine Ecole Polytechnic tarzında mektepler açılacaktır. Ordu, yalnızca emir vermeyecek aynı zamanda öğretecektir. Yeni bir Osmanlı Lugatı hazırlanacak, Arapça ve Farsça bilmeye gerek kalmayacaktır...⁴⁰² Ona göre, tecrübeye ve aklın hükmüne aykırı olan şeylerin dinle alakası yoktur. İslam, büyük bir reforma girmediikten sonra topluma zarar vermeye devam edecektir.⁴⁰³

Abdullah Cevdet (1869–1932), yıllar sonra Kılıçzade’ye yazdığı mektubunda: “*İşte başı büyük meş’alemiz olan Halk Fırkası’nın umdeleri, işte içtihad’ın müdir fikirleri! Bunların ne kadar kardaş ve emeldaş oldukları meydanda.*” derken inkılâpçı çizginin kökenlerini ortaya koymaktadır.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ M.Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Yay., İstanbul 1981, s.375.

⁴⁰² Hanioglu, **a.g.e.**, s.380-382.

⁴⁰³ Celal Pekdoğan, **Batıcı Bir Düşünür Olarak Kılıçzade Hakkı**, HÜAİİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1989, s.121–128.

⁴⁰⁴ Pekdoğan, **a.g.t.**, s.275. Aytekin Ersal, “*Türk Hukuk İnkılabı ve Kılıçzade Hakkı*”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 94, Yıl:2008, s.123-139. Modernleşmenin zihniyet dünyasının tek çizgili bir hat üzerinde yürüdüğü izlenimi verilmek istenmemektedir. Ulus – devlete giden yol, aynı zamanda kapitalizmin de gelişim safhasıdır. Friedman’ın da belirttiği gibi farklı fikirlerin bu meydana kendine yol bulabilmesi için fitratı gereğidir. Bkz., Milton Friedman, **Capitalism and Freedom**, The University of Chicago Press, Chicago 1962, s.11-15. Çalışma sırasında, klasik dönemde olduğu gibi tüm fikirlerin panoramasını sunmaktan ziyade iktidarı etkileyen hakim çizgi ortaya konmak hedeflenmiştir. Bu bağlamda İslamcılık için bkz., Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, İBÜY, İstanbul 2003, İsmail Kara, **İslamcılığın Siyasal Görüşleri I, Hilafet ve Meşrutiyet**, Dergah Yay., İstanbul 2001, Türkçülük için bkz., Mehmet Özden, **Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)**, HÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, Anti materyalist akımlar için bkz., Neşet Toka, **Türkiye’de Anti – Materyalist Felsefe (Spiritüalizm), İlk Temsilciler**, Beyan Yay., İstanbul 1996, Muhafazakar söylemlerin Cumhuriyet sonrası

2.1.7.TÜRKİYE’DE ULUS – DEVLETİN İLANI

Ulus –devlet olgusu, sınırları belirli bir coğrafya üzerinde eğitim ve şiddet tekeline sahip siyasal otorite olarak tanımlanmaktadır. Kapitalizmin gelişmesiyle beraber modern devlet, kendi sınırları üzerinde ulusal bir pazar kurmuştur. Sermayenin banka, borsa ve ticaret odaları üzerinden akışı üretim hacmini büyültürken, modern devlete eğitim ve şiddet tekeline ihdas edebileceği mali imkânları da takdim etmiştir. Entelektüel kapasitenin işlemeye müsait bulunduğu bir etnik dili, ulusal pazarın incelmış kültürel kodlarına dönüştürmesi ile ulus – devletler inşa edilmiştir. Süreç, devlet ile toplum arasındaki aracı zümrelerin, geleneksel değer yargılarının, yerel / etnik aidiyetlerin çözülmesini de beraberinde getirmiştir.

Avrupa’da feodal bağlar kapitalizmin gelişimi ile çözülürken, İngiltere ve Fransa’nın başını çektiği ulus – devletler tarihi görünürlülüğe kavuşmuşlardır. Bunlar, siyasal pratiğe etnisite ile eşitlenmeme, sermayenin büyüme arzularıyla mutabakat, etnik – dini – mezhebi farklılıklardan kaynaklanan problemleri modernitenin imkânlarıyla massedebilme gibi fırsatlar sunmuşlardır.

Avrupa örneğinde olduğu gibi feodal yapılara hiçbir zaman sahip olmayan Osmanlı toplumunun temel çerçevesini patrimonyal bağlar oluşturuyordu. Bu bağlara duyulan sadakat, modernleşme krizlerini arızı olmaktan çıkartmış, bünyevi hale sokmuştur. Nihayetinde II. Meşrutiyet dönemi siyasal karar alıcılarının “Devlet nasıl kurtulur?” sorusuna verdikleri cevap ulus – devletin vücut bulacağı bir alanı meydana getirmiştir. Bankaların kurulması, sanayileşme çabası, eğitim tekeline sahip olma arzusu, hukuku modernleştirme arayışları ulus – devletin önünde bir engel teşkil eden patrimonyal bağları sembolik hale getirmiştir.

Ex post facto bir değerlendirme kırılma gözü önünde bulundurularak, Mondros Mütarekesi’ni (30 Ekim 1918) müteakip siyasal elitlerin önünde iki yol var gibi görünmektedir: 1.Olup bitenleri İttihatçıların üzerine yıkıp, lider kadronun bıraktığı boşlukta, Vahdettin üzerinden patrimonyal sadakatleri temin etmek ve imparatorluğu kurtarmak, 2.İttihatçıların bıraktığı yerden devam ederek ulus – devleti derinlemesine ve genişlemesine tahkim etmek... İkinci yol, karizmatik bir

yaklaşımları için bkz., Nazım İrem, **Kemalist Modernism and the Genesis of Turkish Traditionalist Conservatism**, BÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

lider gerektirmektedir. İşte Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı ile birlikte başlayan süreç Türk siyasal yaşamına bu lideri kazandıracaktır. Vahidettin ve etrafındaki kadronun İngiliz taleplerine set çekmeksizin iktidarda kalma arzusu karşısında Amasya Tamimi'nde (22 Haziran 1919) dile getirilen "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır." anlayışının siyasal yansımaları olan süreçler Türkiye'de ulusal egemenliğe dayalı ulus – devletin temellerini atacaktır.⁴⁰⁵ Temsil mekanizmaları bu anlayış etrafında şekillenecektir.

2.1.7.2.Kongreler

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle başlayan mütareke döneminde Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı en temel siyasal sorun iktidar boşluğu olmuştur. İttihatçı önderlerin ülkeyi terk etmeleriyle başlayan bu süreç geçiş kabinelerinin zayıflığı üzerine kurulmuştur.⁴⁰⁶ 23 Aralık 1918'den 12 Ocak 1919'a kadar Meclisi Mebusan kapalı kalmıştır. Bu durum, bazı illerin işgal altında olduğu düşünülürse, siyasal temsil krizini derinleştirmiştir.⁴⁰⁷ Meşruiyet zemini zayıflayan iktidar, Padişah Vahidettin'in kişiselliğinde şekillenen, zayıf kabinelerin politik becerilerine bağımlı kalarak siyasal süreci geçirmek durumunda kalmıştır.⁴⁰⁸ Padişah, Damat Ferit'in sadrazamlığa getirilmesinin bir felaket olacağını söyleyen Meclis-i Mebusan Başkan Vekili Hüseyin Kazım Bey'e "Ben istersem Rum Patriğini de, Ermeni Patriğini de Hahambaşayı da getiririm" diyebilmiştir.⁴⁰⁹ Bu, Osmanlı siyasal yaşamında, en azından 1908'de başlayan II. Meşrutiyet dönemi dikkate alındığında, yeni bir durumdur. Vahidettin'in bu statüsü selefi ile tam bir tenakuzluk arz eder. V. Mehmet

⁴⁰⁵ Mondros Mütarekesi ve ardından başlayan süreç için bkz.: Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, TTK Yay., Ankara 1987, s.4-5.Tefik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklal Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genel Kurmay Yay., Ankara 1962, s.41-44. Yücel Özkaya v.d., **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, AAM Yay., Ankara 2003, s.136-141. Alev Coşkun, **Samsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay, İşgal, Hüzün, Hazırlık**, Cumhuriyet Yay., İstanbul 2008, s.122-132.Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber II**, TTK Yay., Ankara 1988, s.539-540.Bayram Sakallı, **Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri**, İz Yay., İstanbul 1997, s.72-75.Erdal Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, AAM Yay., Ankara 2000, s.17.Osman Özsoy, **Saltanat'tan Cumhuriyet'e Kurtuluş Savaşı**, Timaş Yay., İstanbul 2007, s.116-117.Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, TTK Yay. Ankara,1971, s.5.Taner Baytok, **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Başnur Yay., Ankara 1970, s.12-14. Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, CI, C.II**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.

⁴⁰⁶ Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarlari**, YKY, İstanbul 1998, s.15.

⁴⁰⁷ Ramazan Boyacıoğlu, "Erzurum'dan Sivas Kongresi'ne", **CÜİFD**, VI/2, Sivas 2002, s.16.

⁴⁰⁸ Bülent Tanör, **a.g.e.**, s.17-21.

⁴⁰⁹ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, TTK Yay., Ankara 1951, s.261; Tanör, **a.g.e.**, s.96.

Reşat (1909–1918) Enver Paşa'nın çok kısa süre içerisinde aldığı rütbeleri bile gazetelerden öğrenmişti.⁴¹⁰

Siyasal iktidarda yaşanan boşluk ara kurumlarla telafi edilmeye çalışılmıştır.⁴¹¹ Bunlardan birisi de saltanat şurasıdır. 26 Mayıs 1919'da Yıldız Sarayı'nda gerçekleştirilen toplantıya bakanlar kurulu, danıştay, sayıştay, temyiz mahkemesi başkanları, profesörler, siyasi dernek ve partilerin temsilcileri katılmıştır. Bu toplantıda milletin temsilcilerine söz hakkı verilmesi gerektiğini belirten konuşmalar yapılmıştır. Bunlardan birisi de Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti temsilcisi Avukat Ömer Fevzi Bey'e aittir. Fevzi Bey şu görüşleri dile getirmiştir:

*“Bu yüksek meclisin toplanma maksadı ne olursa olsun bugün milletin kaderi hakkında rey vermek, mütalaa beyan etmek hakkına sahip değildir. Uçurumun kenarına gelmiş olan millet kendi kaderi hakkında kararın ancak kendi kalbinden kendi ruhundan doğan bir heyet tarafından verilmesini ister... Bu yapılmazsa taşranın düşünce ve duyguları üzerinde dolaşan sağanaklar, fırtınalar meydana getirebilir. Bu ciheti muhterem heyetimizin, sayın meclisin dikkat nazarına arz eylerim...”*⁴¹²

Fevzi Bey'in ifadeleri taşrada nelerin oluşmakta olduğunun da habercisidir. Devlet merkezinde yaşanan iktidar boşluğu, toplumsal çevrede kongreler yoluyla aşılmaya çalışılmıştır. Tanör dönem içerisinde gerçekleştirilen 30 adet kongreyi zikreder. Bu kongreler 600 adet yerel önder etrafında dönen ve yaklaşık olarak 1500 defa kurulan yaygın ve sık dokunmuş bir temsil ilişkileri ağına sahne olmuştur.⁴¹³ Kongreler halkın milli mücadeleye sahip çıktığını göstermiştir. Ülkenin çeşitli yerlerinde kendiliğinden ve birbirinden habersiz yapılan bu kongreler halkın mücadele azminin belirdiği mekanlar olmuştur.⁴¹⁴ Bunlar çoğu kez yerelliği aşan milli bütünlüğe tekabül eden görüşleri dile getirmişlerdir.⁴¹⁵ Özellikle mali yapıları incelendiğinde modern bürokrasinin izlerini taşıdıkları bile söylenebilir.⁴¹⁶

⁴¹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, C.II, Remzi Yay., İstanbul 1981, s.430.

⁴¹¹ Tanör, **a.g.e.**, s.8-99.

⁴¹² Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s.51-52.

⁴¹³ Tanör, **a.g.e.**, s.149.

⁴¹⁴ Tuncer Baykara, **Milli Mücadele (1918-1923)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, s.56.

⁴¹⁵ Alev Coşkun, **Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu**, Cumhuriyet Yay., İstanbul 2005, s.80.

⁴¹⁶ Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1990, s.75.

İstanbul hükümetleri bu süreci engelleyecek bir otorite ortaya koyamamıştır. Bunun en tipik örneği Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağırılması, Rauf Bey ile birlikte tutuklanması taleplerine gösterilen tepkilerdir. Kazım Karabekir Paşa 1 Ağustos 1919 tarihli telgrafında: *“Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in fil ve hareketlerinde vatan ve milletin maksat ve menfaatlerine ve mevcut kanunlara aykırı telakki edilecek hiçbir hal ve hareket olmadığını görüyorum.”* demiştir.⁴¹⁷ Mustafa Kemal'den boşalan 3. Ordu müfettişliğine Karabekir'in vekâlet ettiği de göz önüne alındığında durum daha da net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kongreler hükümetin ortaya koyduğu icraatın zaaflarının bir neticesi olarak gündeme gelirken yasal zemini kullanmışlardır. İlegal örgütlenmeler olmadıklarına, yürürlükte bulunan cemiyetler kanununa göre teşkilatlandıklarına dikkat etmek gerekir.⁴¹⁸

Erzurum'da başlayan süreç Mustafa Kemal Paşa'nın temsil gücünü arkasına alması bakımından önemlidir. 3 Temmuz'da Erzurum'a gelen Paşa, Trabzon'dan ve çevre illerden gelen delegelerle müzakerelerde bulunmuştur.⁴¹⁹ 23 Temmuz'a kadar geçen zaman dilimi onun bir lider olarak takdimine de zemin hazırlamıştır. Albayrak gazetesi 14 Temmuzda şu haberi vermektedir:

*“Anafartalar'da ulusal onuru, tarihin şimdiki kuşaktan beklediği kutsal görevi en iyi biçimde yapan ve yücelten bu saygın komutanı, bugün de mücadelenin başında görmek mutlu bir görüntüdür.”*⁴²⁰

Bölgede olup biten her şey politik motivasyonu güçlü bir cemiyet terbiyesinde cereyan etmektedir. İttihatçı kimliğini izhar edemeyen pek çok insan Mudafa-i Hukuk Cemiyetleri etrafında örgütlenmişlerdir. Mazide yeşertilen iç disiplin yeni örgütlenmede de kendisini göstermektedir. Rauf Bey'le Mustafa Kemal Paşa'nın üyeliklerinde yaşanan sıkıntının iki delegenin istifasıyla çözümlenmesi,

⁴¹⁷ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, Haz. Faruk Özerengin, Emre Yay., İstanbul 2005, s.86.

⁴¹⁸ Tanör, **a.g.e.**, s.167.

⁴¹⁹ Goloğlu, **a.g.e.**, s.75-77.

⁴²⁰ Şerafettin Turan, **Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik**, Bilgi Yay., Ankara 2004, s.244.

üyelerin ant içerek cemiyete katılmaları İttihatçı disiplinin emareleridir. Kongre tarihinin 23 Temmuz'a çekilmesi de zamanın ruhuna uygundur.⁴²¹

Goloğlu'na göre Erzurum Kongresi'ne toplam 56 delege katılmıştır. Van 2, Bitlis 3, Sivas 11, Trabzon 17, Erzurum 24 delegeyle temsil edilmiştir.⁴²² Selek, Kongreye katılan delegelerin 54 kişi olduğu kanaatindedir. Onun 54 rakamı üzerinden kongrenin sosyal veçhesi şu şekilde ortaya çıkmaktadır: 17 çiftçi, tüccar ve eşraf, 5 emekli subay, 4 emekli memur, 5 öğretmen, 4 gazeteci, 5 hukukçu, 2 mühendis, 1 doktor, 6 din adamı, 3 eski mebus, 1 kumandan, 1 eski nazır.⁴²³

İlk gün 45 mümessilden 38'inin oyuyla Mustafa Kemal Paşa başkan seçilir. Onun başkan seçilmesinde delegelerle kurduğu temasın etkisi olduğu düşünülmektedir. Paşa yaptığı teşekkür konuşmasında iktidar boşluğuna şu cümlelerle dikkat çeker:

*"...sekiz aydan beri birbirini takiben mevki-i iktidara geçen murakabei milliyeden azade Hükümeti Merkeziyyenin birbirinin diğerinden daha fena olarak gösterdiği az'f ü acz asarından ve payitahtta ve bazı matbuatta görülen pek mezmum ihtirasattan ve vicdanı millinin inkar kuvayı milliyenin ihmal olunmasından naşi, vüsat bulmuştur. Salifüarz esbab ve payitahti saltanatın da mahsur ve tamamıyla murakabeye tabi kalması yüzünden artık bu vatanda mukaddesat ve mukadderata sahib bir kudret ve iradei milliyenin mevcut olmadığı zehabı batılı hükümran olmuş..."*⁴²⁴

Reis Paşa, bahsi geçen konuşmasında İzmir, Aydın, Bergama ve Balıkesir'i zikreder. Gene Mısır, Hindistan, Afganistan, Suriye'de İngilizlerin içine düştükleri zor durumları gündeme getirir. "Kuvvetini iradei milliyeden alacak mesul bir hükümetin" aciliyetine işaret eder.⁴²⁵ Bu yaklaşım yerel kongrelerin fikri atmosferi ile Mustafa Kemal Paşa'nın bütünleştiğini göstermektedir. Bugünkü idari

⁴²¹ Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSTAV Yay., İstanbul 2002, s.241, Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, Bilgi Yay., Ankara 1984, s.75. Demirbaş, **a.g.t.**, s.124-128.1909'dan 1935 yılına kadar 23 Temmuz Hürriyet Bayramı olarak kutlanacaktır. Ulusal bilinç açısından önemli bir gün olarak görülmüştür. Bkz., Birol Caymaz, **Türkiye'de Vatandaşlık, Resmi İdeoloji ve Yansımaları**, İBÜY, İstanbul 2007, s.16.

⁴²² Goloğlu, **a.g.e.**, s. 88.

⁴²³ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali I**, İstanbul 1966, s.270. Ergil, mudafaa hukukun sosyal yapısının iki toplum kesimi üzerine kurulduğunu söyler. Bunlardan birincisi Osmanlı modernleşmesinin getirdiği eğitim kurumlarından yetişen asker ve sivil devlet hizmetlileri, serbest meslek üyeleri – avukat, doktor, mühendis – ikincisi ise işgalin mali menfaatlerine zarar vereceğini düşünen eşraftır. Bkz., Doğu Ergil, **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Yay., Ankara 1981, s.47.

⁴²⁴ Fahrettin Kırzioğlu, **Erzurum Umumi Kongresi C.II**, Kültür Yay., Ankara 1993, s.15-16.

⁴²⁵ **a.g.e.**, s.20.

yapılanmayla 25 ili bünyesine alan Şarki Anadolu Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliyesinin de başkanı olmuştur.⁴²⁶

Kongre 14 gün süren çalışmasının sonucunda tespit ettiği tüzük ve bu tüzükteki hükümleri ilan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bunları 7 madde ile özetlemiştir:

1.Millî sınırlar içinde bulunan vatan sınırları bir bütündür. Birbirinden ayrılamaz.

2.Her türlü yabancı işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı Hükümetinin dağılması halinde ulus top yekun kendisini savunacak ve direnecektir.

3.İstanbul hükümeti vatani koruma ve istiklali elde etme gücünü göstermediği takdirde bu gayeyi gerçekleştirmek için geçici bir hükümet kurulacaktır. Bu hükümet üyeleri millî kongrece seçilecektir. Kongre toplanmamışsa bu seçimi Heyet-i Temsiliye yapacaktır.

4.Kuva-yı Milliye'yi tek kuvvet olarak tanımak ve millî iradeyi hakim kılmak esastır.

5.Hıristiyan azınlıklara siyasi hâkimiyet ve sosyal dengemizi bozacak imtiyazlar verilemez.

6.Manda ve Himaye kabul olunamaz.

7.Millî Meclisin derhal toplanmasını ve hükümetin yaptığı işlerin Meclis tarafından kontrol edilmesini sağlamak için çalışılacaktır.⁴²⁷

Temsilin gücü, Sivas'ta tüm Mudafaa-i Hukuk derneklerinin Anadolu ve Rumeli Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmesi ile ulusal zemine çekilmiştir (4 Eylül 1919). Heyet-i Temsiliyenin nüfuzuna artık bu zaviyeden bakmak gerekecektir. Millî Mücadele, bir merkezi örgüte ve liderine kavuşmuştur. Bu örgüt ihtiyaç hissederse ulusal bir hükümete de dönüşebilecektir.⁴²⁸ Heyet, yürütme yetkilerini de kullanmıştır. Ali Fuat Paşa'nın Batı Cephesi'ne atanması, valiler üzerinde baskı kurması bunun tipik tezahürleridir. Heyetin temsili ve askeri

⁴²⁶ Goloğlu, **a.g.e.**, s.114.

⁴²⁷ Kemal Atatürk, **Nutuk**, AAM Yay., Haz.: Zeynep Korkmaz, Ankara 2000, s.45-46.

⁴²⁸ Tanör, **a.g.e.**, s.230-232. Kemal Arıburnu, **Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla**, AAM Yay., Ankara 1997, s.87-102. Sadi Irmak, **Atatürk Devrimleri Tarihi**, Fatih Yay., İstanbul 1973, s.77-80. Goloğlu, kongreye ilk günlerde 20 delegenin katıldığını, sonradan gelenlerle 38'e ulaştığını söylemektedir. Bkz., Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Başnur Matb, Ankara 1969, s.67.

gücü arkasına alması İstanbul'un otoritesini sarsmıştır. Sadece 19 Mayıs 1919'dan 23 Nisan 1920'ye kadar geçen 11 aylık dönemde İstanbul'da 5 tane hükümet kurulmuştur. Türkiye'nin barış vizyonunu anlatsın diye Paris'e Damat Ferit'i gönderen Sultan, akrabasına 3 kez hükümet kurdurmuştur. Anadolu ile dengeleri sağlamak için de Ali Rıza Paşa ve Salih Hulusi Paşa'ya hükümetler kurduracaktır. Bu kabine değişikliklerinin hepsinde de ARMHC adına hareket eden Heyet-i Temsiliye'nin etkisi olmuştur.⁴²⁹ Heyet adına Mustafa Kemal Paşa İstanbul hükümetlerinden Meclisin açılmasını, milliyetçi valilerin ve komutanların yerlerinin değiştirilmemesini, barış müzakerelerini yürütecek heyetin Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarına uyacak, temsil gücü olan kişilerden seçilmesi gerektiğini söylemektedir.⁴³⁰ Nitekim bu baskıların neticesinde meclis açılmış ve Misak-ı Milli kararlarını alan Son Osmanlı Mebusan Meclisi (12 Ocak 1920), İstanbul'un işgali üzerine çalışmalarını askıya almıştır (16 Mart 1920). Misak-ı Milli, ulus – devletin sınırlarını çizmektedir. Birinci maddesinde ordunun savaşmayı bıraktığı noktada bulunan “*aksamın heyet-i mecmuasını bölünmez bir kül*” kabul etmektedir. Ayrıca milli ve iktisadi sistemin şahsiyetine halel getirilmeyeceği vurgulanmaktadır.⁴³¹ Bu süreçte tesadüfi olan hiçbir şey görülmemektedir.

2.1.7.2.I.TBMM ve Ulus – Devlet

Askerin silah bıraktığı nokta ile Saray'ın tahayyül ettiği memalik arasındaki fark, Vahidettin'i ve İstanbul Hükümetlerini tarih dışına itmiştir. Elde tutulabilecek nokta Erzurum Kongresi'nin, Sivas Kongresi'nin ve nihayet Misak-ı Milli'nin birinci maddesinde zikredilen sınırlardır. Bu hedefe ulaşabilmek için de temsil gücü yüksek bir hükümet ve diri tutulmuş silahlı güç gerekmektedir. Vahidettin, 1914 seçimleri ile meydana gelen 3.dönem Osmanlı parlamentosunu, 21 Aralık 1918'de feshetmiştir. Anadolu'da yükselen Mudafaa-i Hukuk hareketlerinin baskısı neticesinde 1919'da seçimler yenilenmiş ve meclis açılmıştır. 108 mebustan 104'ü Ali Rıza Paşa hükümetine güvenoyu vermiştir. Bu meclis, muvakkat kanun uygulamasını kaldırmış, iki geçici bütçe çıkarmış ve Damat Ferit Hükümeti'ni Divan-ı Ali'ye

⁴²⁹ Akşin, a.g.e., 9-17.

⁴³⁰ Atatürk, a.g.e., 124-135.

⁴³¹ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1**, TBMM Yay., Ankara 1992, s.144-145. Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe, Mısak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika**, İstanbul 2002, s.156-158.

göndermeye teşebbüs etmiştir. Misak-ı Milli'yi ilan etmesi bardağı taşıran damla olmuştur.⁴³²

İstanbul'un işgalini müteakip Hüseyin Avni Ulaş, Rıza Nur, Tunalı Hilmi, Ali Bey ve arkadaşlarının verdiği önerge ile “*Meclis çalışmalarının durdurulmasına ve toplantılarının ertelenmesine*” karar verilmiştir. Erteleme kararı, Padişah'ın, Kanun-ı Esasi'nin 73.maddesinde zikredilen, fesih yetkisini kadük bırakmıştır. Nitekim bu yetkinin 11 Nisan 1920'de yürürlüğe konmuş olmasına rağmen Malta sürgününden kurtulabilen milletvekilleri, Heyet-i Temsiliyenin çağrısına uyarak Ankara'ya gelmişlerdir.⁴³³ Erteleme kararı İstanbul hükümetinin hukuki meşruiyetini de sıkıntılı hale sokmuştur.⁴³⁴ Egemenlik, fiili olarak TBMM'ye geçmiştir.⁴³⁵ Aslında olup biten şey, ARMHC Nizamnamesinin 4. maddesinin hayata geçirilmesidir.⁴³⁶

Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920 tarihli beyanında, Ankara'da toplanacak meclis için seçimlerin yapılacağını, her partiden “dini ve milli duyguları güçlü kişilerin” adaylığının sağlanması gerektiğini vurgulamıştır.⁴³⁷ Gayrimüslimlerin siyasi temsiliyetinden vazgeçilmesi Türk modernleşmesinde büyük bir kırılmaya tekabül etmektedir.⁴³⁸ Bu durumu, siyasi temsilin yerellikten ulusallığa taşınması olarak görmek mümkündür.⁴³⁹ Siyasi katılımın doruğa çıktığı bir noktanın siyasi

⁴³² Rıdvan Akın, **TBMM Devleti (1920-1923), Birinci Meclis Devrinde Devlet Erkleri ve İdare**, İletişim Yay., İstanbul 2000, s.41-42.

⁴³³ Sacit Karabrahimoğlu, **Türkiye Büyük Millet Meclisi**, Ege Matb., Ankara 1968, s.24-25. Hasan Kendirci, **Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisine, Kopuş ve Süreklilikler**, Kitap Yay., İstanbul 2004, s.34.

⁴³⁴ Akın, **a.g.e.**, s.43.

⁴³⁵ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, Cumhuriyet Yay., İstanbul

⁴³⁶ Ömür Sezgin, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1984, s.17. Bu madde Hükümet-i Osmaniye'nin göstereceği zaaf neticesinde ülkenin Rum ve Ermeni işgaline uğraması durumunda mevcut kanunlara tabi bir hükümet kurulacağını içermektedir. Bkz., Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923 - 1931**, TVYY, İstanbul 2005, s.351.

⁴³⁷ Güneş, **a.g.e.**, s.56-58. İlhan Arsel, **Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları**, Mars Matb., Ankara 1962, s.61-62. Bu bildirin 17 Mart tarihli nüshasında mebus adaylarında Müslümanlık şartı aranmıştır. İlk TBMM'nin hepsi de Müslüman olduğuna göre bu şartın korunduğu düşünülmektedir. Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi II**, Bilgi Yay., Ankara 1992, s.112. Gayrimüslimler, 1919 seçimlerine de iştirak etmemişlerdir. 1935 seçimlerine Türkleşmiş olarak gireceklerdir. Bkz., Kendirci, **a.g.e.**, s.41.

⁴³⁸ Türk siyasi modernleşmesinin temel metinleri gayrimüslümlerinde içinde bulunduğu kitlelere siyasi temsil hakkının verilmesi üzerine kurulmuştur. Bu konuda b.k.z. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yay., İstanbul 1998; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yay., İstanbul 1996; Mümtaz'er Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, Lotus Yay., Ankara 2003.

⁴³⁹ Faruk Bilir, **Türkiye'de Milletvekilliği ve Milletvekilliğinin Sona Ermesi**, Nobel Yay., Ankara 2001, s.5.

modernleşmede yaşanan bu büyük kırılmayla denk düşmesi tuhaf bir tevafuk olsa gerektir.⁴⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa, zikredilen bildirisinin ilk nüshasında “*meclisi müessisan*” (kurucu meclis) tabirini kullanmıştır. Bu ifade, Erzurum ve Sivas’tan gelen tepkiler üzerine “*fevkalade salahiyetleri haiz bir meclis*” formülüne dönüşecektir.⁴⁴¹

Nihayetinde, Sinop Mebusu Şerif Bey’in, “...*Bu meclisi alinin reisi sıfatıyla ve tevfiki ilahi ile milletimizin dahili ve harici istiklali tam dahilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığını bütün cihana ilan edecek Büyük Millet Meclisini küşad ediyorum.*” ifadeleriyle meclis açılmıştır.⁴⁴² 23 Nisan 1920’de açılan meclis, çift seçimle gelmiş mebuslardan teşekkül etmiştir. Tunaya, Anayasa tarihinde böyle bir örneğe ender rastlandığını, bu olayın Türk inkılâbının organı olan meclise gerçek bir özellik verdiğini söyler.⁴⁴³ Goloğlu da durumu III. Meşrutiyet olarak niteler. Öyleki Oltu mebuslarının seçim mazbatalarında “*İstanbul Meclis-i Mebusanı Başkanlığına*” yazılmış olması, kimsenin dikkatini çeken bir husus arz etmemiştir.⁴⁴⁴ Meclisin dayandığı anayasa, iç tüzük gibi hukuki metinlere yönelik atıflar dikkate alındığında, devamlılığa yapılan vurgunun boşlukta durmadığı görülmektedir.⁴⁴⁵ Tunaya’nın verdiği rakamlara göre İstanbul’daki meclisten 92, Malta’dan 14 ve 19 Mart tebliğine göre 232 mebusla toplam 337 milletvekili 66 seçim bölgesinden gelmiştir.⁴⁴⁶ İlk günlerde görülen bu devamlılık zamanla, özellikle hukuki veçheden, kopuşa doğru kayacaktır.⁴⁴⁷ Peki kurulacak hükümet, Padişah’ın hükümeti mi olacaktır? Kabine üyelerine Vahidettin onay verecek, meclis kabine uyumsuzluğunda fesih yetkisini kullanacak bir meclis mi Milli Mücadele’yi yürütecektir? Mücerret olarak saltanatı ve halifeliği inkâr etmeden, Vahidettin ve

⁴⁴⁰ Cem Eroğlu, **Devlet Yönetimine Katılma Hakkı**, İmge Yay., Ankara 1999, s.33.

⁴⁴¹ Sezgin, **a.g.e.**, s.20.

⁴⁴² Yunus Nadi, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, Cumhuriyet Yay., İstanbul 1998, s.36.

⁴⁴³ Tarık Zafer Tunaya, “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri*”, **Birinci Meclis**, Ed.: Osman Koçak, Sabancı Üniv. Yay., İstanbul 1998, s.5.

⁴⁴⁴ Mahmut Goloğlu, **III.Meşrutiyet 1920**, Turhan Yay., Ankara 1970, s.150.

⁴⁴⁵ Fahri Bakırcı, **TBMM’nin Çalışma Yöntemi**, İmge Yay., Ankara 2000, s.19-35.

⁴⁴⁶ Tunaya, *a.g.m.*, s.3. Bu rakamlar üzerinde bir uzlaşının olduğunu söylemek zordur. Bu konuda bkz. Yavuz Aslan, **TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920 – 30 Ekim 1923)**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001, s.19, dn.19. Meclis-i Mebusan üyelerinin TBMM’ye geçişi 23 Nisan 1920’de alınan 1 sayılı kararla kabul edilmiştir. Bkz. Şeref İba, **Türkiye’de Meclis Başkanlığı ve Başkanlık Divanı**, Nobel yay., Ankara 2001, s.14.

⁴⁴⁷ Kendirci, **a.g.e.**, s.43.

İstanbul Hükümeti'nin istiskalini konsolide eden bir formül bulunmuştur: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti sistemi.⁴⁴⁸ Özbudun, meclis hükümeti sisteminin özelliklerini şöyle açıklamaktadır:

1.Meclis hükümetinde bağımsız bir kurul olarak hükümet yoktur. Bunlar kolektif bir karar alamazlar. Meclisin emrindedirler.

2.Bu sistem devlet başkanlığını ön görmemektedir.

3.Yürütme Kurulu meclis içinden ve meclis tarafından oluşturulur. Meclis dilediği zaman bu kurulu azledebilir. Parlamentar sistemde bakanların meclise karşı “münferit, müşterek, müteselsil” sorumluluğu bu sistemde söz konusu değildir.

4.Meclis, sürekli çalışır. Yürütme, yasamadan farklı olarak süreklilik arz eder.

5.Yürütmenin meclis üzerinde hiçbir kısıtlayıcılığı yoktur.⁴⁴⁹

Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920 tarihli meclis konuşmasında: “*Meclisi aliniz murakıp ve müdekkik mahiyetinde bir Meclisi Mebusan değildir. Binaenaleyh yalnız teşri(yasama) ve taknin (kanun yapma) ile vazifedar olarak mesul bir mevkiden mukadderat-ı milliyeyi nezaret altında bulunduracak değil, bilfiil onunla iştilgal edecektir.*” diyerek bu sistemin özüne nüfuz etmektedir.⁴⁵⁰ Reissiz bir hükümet, “*irade-i milliyeyi bilfiil mukadderat-ı vatana vazülyed tanımak*” esası noktasından bakıldığında burada ön görülen yeni bir hükümet değil, yeni bir devlet teşkilatıdır. Meclis bu konuşmayı dakikalarca alkışlamıştır.⁴⁵¹

Bu sistem ihdas edilirken saltanatın durumu tartışma konusu olduğunda Mustafa Kemal Paşa, meclis kürsüsünden şu konuşmayı yapar:

“*Türk milletinin ve onun tek temsilcisi bulunan yüce Meclisin, vatanın ve milletin istiklalini, hayatını kurtarmaya çalışırken, hilafet ve saltanatla, Halife ve Sultanla bu kadar çok meşgul olması sakıncalıdır. Şimdilik bunlardan hiç söz etmemek yüksek menfaatlerimiz gereğidir. Eğer maksat, bugünkü halife ve padişaha bağlılık ve sadakatten ayrılmadığını söylemek ve belirtmekse, bu zat haindir. Düşmanların vatan ve millet aleyhinde kullandıkları bir maşadır. Buna halife ve padişah*

⁴⁴⁸ Ergun Özbudun, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukuki Niteliği”, **AAMD**, C.1, Sayı:2, Yıl:1985, s.475-503.

⁴⁴⁹ Özbudun, *a.g.m.*, s.476-481.

⁴⁵⁰ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, AAM Yay., Ankara 1997, s.61.

⁴⁵¹ Sezgin, *a.g.e.*, s.25. **Atatürk'ün Söylev...**, s.63. **TBMM Z.C, Devre I, İçtima:1, C.1**, TBMM Matb., Ankara 1940, s.30. Bu oturumda pek çok mebus, Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkür konuşmaları yapmıştır. Bunlardan birinde Muhiddin Bey, “...*Milleti vartai felaketten kurtaran muazzam şahsiyetin karşı karşıya geldiği bir mecliste teessüratı vicdaniyeyi söylemekle karşımdakilerin muazzab olmayacağından zamanın kaybolması dolayısıyla emin olduğum için bu cüreti gösteriyorum...*” cümleleriyle duygularını ifade etmiştir.Bkz., *a.g.k.*, s.33.

deyince, millet onun emirlerine uyarak düşmanın emellerini yerine getirmek mecburiyetinde kalır...⁴⁵²

Bu konuşmanın yapıldığı tarih, 25 Eylül 1920'dir. Ne Sakarya zaferi kazanılmış, ne de Büyük Taarruz yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa "hain" sıfatını zafer kazanmış bir kumandan olarak değil, temsil mekanizmasını harekete geçirmiş bir lider olarak kullanmıştır. Muhafazakâr milletvekilleri Sevr Anlaşması'na onay vermiş Padişah'ı savunmamıştır.⁴⁵³ Bu süreç fevkalade selahiyetleri haiz meclisi kurucu meclis haline dönüştürecektir. 20 Ocak 1921'de icra vekillerinin yetkisinin kısıtlanmasını isteyen Hüseyin Avni Bey'e verdiği cevapta Mustafa Kemal Paşa: "*Hâlbuki meclisi âliniz aynı zamanda bir meclisi müessisan selahiyetini haizdir. Mevcut Kanun-ı Esasi'yi kaldırır, yerine yenisini koyabilir.*" diyecektir.⁴⁵⁴ Aynı tarihte kabul edilen Teşkilatı Esasiye Kanunu bu durumun ifadesi olmuştur. Ulus – devletin vücut bulduğunun resmi ifadesini bu anayasada görmek mümkündür:

Madde 1: Hâkimiyet bila kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

Madde 2: İcra kudreti ve teşri selahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

Madde 3: Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti "Büyük Millet Meclisi hükümeti" unvanını taşır.⁴⁵⁵

Ulusal egemenlik vurgusu ilk defa bir anayasal metnin içine girmiştir.⁴⁵⁶ Burada monarşiye sembolik bir atıf bile yoktur. Tam aksine egemenliğin zuhur edeceği bir mekân aranacaksa orası TBMM'dir. 7.madde meclisin konumunu tahkim etmektedir:

⁴⁵² Özbudun, *a.g.m.*, s.494. Aynı konuşmanın devamında mücerret olarak hilafet ve saltanata vurgu vardır. Bu vurgu büyük zafer kazanılana kadar devam edecektir. Bkz., **TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921)**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 1999, s.137.

⁴⁵³ Sezgin, *a.g.e.*, s.61.30/10/1338 tarihinde cereyan eden meclis görüşmeleri Vahidettin'e "hain, canî, zalim, zavallî" sıfatlarının yüklendiği konuşmalara sahne olmuştur. Muhafazakar kimliği ile ön plana çıkmış mebuslar bile bu rüzgardan kendilerini alamamışlardır. Hüseyin Avni Bey, Sevr meselesini zikrederek, "*Keşke bacağı kırılardı da o halife lütfen ayağa kalkmasaydı.*" diyecektir. Bkz., **TBMM Z.C., C.24, Devre:1, İçtima.3**, TBMM Yay., Ankara 1960, s.374.

⁴⁵⁴ Sezgin, *a.g.e.*, s.73.

⁴⁵⁵ Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, AAM Yay., Ankara 1992, s.81-82.

⁴⁵⁶ Tanör, **Osmanlı – Türk...**, s.255.

*“Ahkamı şer’iyenin tenfizi, umum kavaninin vazı, tadili, feshi, ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilanı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir...”*⁴⁵⁷

Klasik anlatımda devlet, “ülke – ulus – egemenlik” unsurlarından mürekkep bir kavram olarak izah edilir. Misak-ı Milli ülkeyi, kongreler ve meclis ulusu, Teşkilatı Esasiye Kanunu egemenliği görünür kılmıştır. Vücut bulan olgu, ulus – devletin kendisinden başka bir şey değildir.⁴⁵⁸ Bunun böyle olduğu 1–2 Kasım 1922 tarihli Heyet-i Umumiye kararında izhar edilecektir:

“...Türk milleti saray ve Babıali’nin ihanetini gördüğü zaman Teşkilat-ı Esasi’ye Kanunu ısdar ederek onun birinci maddesi ile Hakimiyeti Padişah’tan alıp bizzat Millete ve ikinci maddesi ile icrai ve teşrii kuvvetleri onun yed-i kudretine vermiştir. Yedinci madde ile de harp ilanı, sulh akdi gibi bütün hukuk-ı hükümraniyi milletin nefsinde cem eylemiştir.

*Binaenaleyh, o zamandan beri eski Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal edip yerine yeni ve Milli bir Türkiye Devleti, yine o zamandan beri padişahlık merfu (kaldırılmış) olup yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi kaim olmuştur...”*⁴⁵⁹

Yaşanan bu süreç, Mili Mücadele’nin sosyal zemini ile de örtüşür. II. Meşrutiyet döneminden itibaren başlayan Müslüman – Türk ticaret kesimin oluşumu, Rum ve Ermeni tehciri sonrası, ulus – devlete destek olacak özelemleri de beraberinde getirmiştir. Temsil mekanizmalarının işletilmesinde bu yapıların etkileri olsa gerektir.⁴⁶⁰ I.Meclisin sosyolojik zemini modernleşmenin geldiği nokta açısından anlamlıdır. Eğitim durumlarına bakıldığında 228 yüksek öğretim, 94 orta, 21 meslek ve özel eğitim kurumlarından mezun mebus sayısına ulaşılmaktadır. Bunlardan 86’sı Fransızca, 73’ü Arapça, 53’ü Farsça, 21’i İngilizce, 21’i Almanca bilmektedir. Mebusların %10’u üst düzey liderlik özelliğine sahiptir.⁴⁶¹ Mesleki temsil oranlarına bakıldığında da kendisinden sonra gelen bürokrat ağırlıklı dönemlerle tek parti

⁴⁵⁷ Özbudun, **1921...**, s.82.

⁴⁵⁸ Bülent Nuri Esen, **Türk Anayasa Hukuku, Birinci Fasikül**, Ankara 1971, s.65.

⁴⁵⁹ Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri, Senedi İttifaktan Günümüze**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985, s.96-97.Tanör, **a.g.e.**, s.256. Merfu olan padişahlığın yerine TBMM kaim olmuştur. Halifeyi göreve getirme yetkisi de TBMM’nindir. 3 Mart 1924’te ilga edildiğinde *“Hilafet, Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan...”* denilecektir. Bkz., Yusuf Tekin, Sabri Çiftçi, **1877’den Günümüze Türkiye’de Parlamento, 22. Dönem TBMM’nde Parlamento ve Rol Algısı**, Siyasal Yay., Ankara 2007, s.39.

⁴⁶⁰ Doğu Ergil, *“Birinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Toplumsal Farklılaşma ve Siyasal Temsil Sorunu”*, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, Haz.: Siyasi İlimler Derneği, Ajans Türk Matb. Yay., Ankara 1976, s.456-459.

⁴⁶¹ Güneş, **a.g.e.**, s.91-93;

dönemlerinden ziyade çok partili dönemlerle benzerlik göstermektedir.⁴⁶² Bu durum Türkiye’de ulus – devletin jakoben / tepeden inmece, bürokratik vesayetin tahakkümünde kurulduğuna dair ön kabullerin yersizliğini ortaya koymaktadır. Tam aksine, Türkiye’de ulus – devlet aşağıdan yukarıya temsil mekanizmalarının harekete geçirilmesi ile ulema – asker – tüccar – memur gibi farklı toplum kesimlerinin ve İslamcı – Türkçü – Batıcı – Sosyalist gibi farklı ideolojik grupların mutabakatıyla ihdas edilmiştir.⁴⁶³

Birey hak ve özgürlükleri, vatandaşlık, yargının durumu gibi konular, 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunda eksik bırakılmıştır.⁴⁶⁴ 1924’te, zaferin getirdiği rahatlıkla, ulus –devletin siyasal tasarımı boşluk bırakmayacak bir şekilde inşa edilecektir. Cumhuriyet’in ilanı ve halifeliğin ilgası, devletin esas teşkilatına giden yolda bir tadilat olacaktır.

2.1.7.3.Cumhuriyet’in İlanı ve Hilafet’in İlgası

26 Ağustos 1922’de başlayan Büyük Taarruz, 15 – 20 gün gibi kısa bir sürede yaklaşık 200.000 kişilik Yunan Ordusu’nun yok edilmesi ile neticelenmiştir.⁴⁶⁵ Bu büyük zaferde Türk askerinin verdiği kayıp 10.000 kişidir.⁴⁶⁶ 1699’da imzalan Karlofça’dan beri geri çekilen, 1877 – 1878 Osmanlı – Rus, 1912 Balkan Harbi’ni müteakip muhacirlerin acılı öyküleriyle beslenen, 1914 – 1918 arası Anadolu’dan tahliyesinin nasıl olacağı gizli anlaşmaların konusu olan bir ulusun ordusu Büyük Taarruz’la düşmanı denize dökmeyi başarmıştır. Bu hareketin başında bulunan Mustafa Kemal Paşa artık “*karizmatik bir lider*”dir.⁴⁶⁷ Yıllardır özlemi duyulan bir “*kahraman*”dır.⁴⁶⁸

⁴⁶² Özbudun, a.g.e., s.2; W. Frederic Frey, **The Turkish Political Elite**, Cambridge MIT Pres, 1965, s.181 v.d.

⁴⁶³ Tanör, **Osmanlı – Türk...**, s.288. Aslan, a.g.e., s.20-22, Akın, a.g.e., s.49 – 64, **Political and Social Thought in the Contemporary Middle East**, Ed.: Kemal H. Karpat, Praeger, New York 1968, s.297 – 305. Adnan Sofuoğlu, “*Genel Hatlarıyla BMM’nin Milli Mücadele’deki Rolü*”, Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı’ya Armağan, HÜAİİTE Yay., Ankara 1995, s.431-460. Sabahattin Selek, **Milli Mücadele**, C.2, Burçak Yay., İstanbul 1965, s.243-270.

⁴⁶⁴ Cem Eroğul, **Anayasayı Değiştirme Sorunu, (Bir Mukayeseli Hukuk İncelemesi)**, AÜSBFY, Ankara 1974, s.131–132.

⁴⁶⁵ **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti...**, s.163.

⁴⁶⁶ **Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün...**, s.266.

⁴⁶⁷ Ergun Özbudun, “*Siyasi Lider Olarak Atatürk*”, **AAMD**, C.2, Sayı:6,1986, s.645 – 652.

⁴⁶⁸ Murat Belge, “*Mustafa Kemal ve Kemalizm*”, **Kemalizm**, Ed.:Ahmet İnsel, İletişim Yay., İstanbul 2001, s.35. “*Bu kahraman, bu genç kumandan – gene halkın söylediğine göre – yanında bir avuç süngülü askerle yerden, gökten, denizden kopan mütemedi bir gülle, kurşun ve şarapnel sağanağının*

Ulus – devletin bundan sonraki yönelimleri, liderin karizmatik önderliği dikkate alınarak çözümlenmelidir. Mustafa Kemal Paşa, 4 Ekim 1922’de, kazanılan zaferin raporunu Meclis’e vererek, Mudanya’da başlayacak mütareke görüşmeleri için aldığı kararları açıklarken, büyük zaferin kazanılmasında üç komutanın ismini anmıştır: Fevzi (Çakmak), İsmet (İnönü), Kazım (Özalp).⁴⁶⁹ Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Beylerden söz etmemiştir. Nihai zafer Batı Cephesi’nde kazanılmıştır. Düşmanın denize döküldüğü noktada Mustafa Kemal Paşa’nın yanında İsmet Paşa ve Fevzi Paşa vardır. Kazım Özalp da askerin teçhizatını teminde önemli bir mevki olan Milli Müdafaa Vekili’dir. Cebesoy, Gediz Harekâtı’nı müteakip bölgeden uzaklaştırılmıştı.⁴⁷⁰ Anadolu’ya geçmekte uzun süre tereddütler yaşayan İsmet Paşa, Cebesoy’un yerine geçirilmişti.⁴⁷¹ Fevzi Çakmak’ın da katılım süreci İsmet Paşa ile benzerlikler taşımaktadır.⁴⁷²

Mustafa Kemal Paşa’nın etrafından eşitler arasında birinci olduğu kadro çekilirken, ona hayır diyebilecek bakiyeye sahip olmayan yeni bir kadro teşekkül

ortasında muttasıl ileriye doğru atılıyor ve kollarile kızgın boyunlarından yakalayıp denize yuvarlayacakmış gibi düşmanın sıra sıra topları üzerine saldırıyordu. Bu insan ateşte yanmıyordu, vücuduna kurşun işlemiyordu... Halk onun adını da biliyordu. Mustafa Kemal diyordu... Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Atatürk**, Güven Matb., İstanbul 1946, s.25-26.

⁴⁶⁹ Mango, **a.g.e.**, s.421.

⁴⁷⁰ Atatürk, **a.g.e.**, s.339 – 343. Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul 2000, s.538 – 539.

⁴⁷¹ İsmet İnönü, 24 Ekim 1918’den 22 Kasım 1918’e kadar Ahmet İzzet Paşa’nın müsteşarlığını yapmıştır.29 Aralık 1919’da Barış Hazırlıkları Komisyonu’nda askeri uzmandır. İnönü bu dönemde Ahmet İzzet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında “düşünsel ve eylemsel ikircimliği” yaşamaktadır. Daha sonra Amerikan Mandası’nı savunmasında İzzet Paşa’nın tesiri olduğu düşünülebilir. Aynı dönemde Karabekir Paşa’ya umutsuzluğunu ifade eden mektuplar da yazmıştır. 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgaline kadar olan süreçte İnönü’deki bu ikircikli tutum devam etmiştir. Öyleki Saffet Arıkan Anadolu’ya davet haberini getirdiğinde bile (19 Mart) İnönü Ahmet İzzet Paşa’yı ziyarete gitmek üzeredir. O gün Anadolu’ya geçiş kararını verir. Milli Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa’nın en önemli desteklerinden birisi olur. Bkz., Sevda Mutlu, **Devlet Adamı Kimliği İle İsmet İnönü’nün Düşünce Ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi**, C.Ü.S.B.E, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2007, s.33-43. Akal, İsmet Paşa’daki mandacılık temayülünün Karakol Cemiyeti’ne yakınlığından kaynaklandığı kanaatindedir.Emel Akal, **Milli Mücadelenin...**,s.156.

⁴⁷² Fevzi Paşa, İstanbul hükümetlerinde etkili görevlerde bulunmuştur. En son 21 Nisan 1920’de Harbiye Nazırlığı görevinden istifa ederek Anadolu’ya geçmiştir. İsmet Paşa için de Fevzi Paşa için de Anadolu’ya geç gelişleri tenkit konusu olmuştur. Bu kadar beklmeleri bir zaaf olarak görülse de gerek İstanbul’da gerekse Anadolu’da Milli Mücadele’ye yaptıkları katkılar önemlidir. Fevzi Paşa Sivas’ta Karabekir Paşa ile 24 Kasım’da yaptığı görüşme neticesinde net bir kanaate ulaşır. Akbaş: *“Atatürk’ün kendisiyle birlikte yürümeyeceğini bildiği bazı şöhretlere karşı yeni prestijlere ihtiyacı vardı. Fevzi Bey ile İsmet Paşa bu bağlamda onun çok işine yaramışlardı.”* der. Rahmi Akbaş, **Mareşal Fevzi Çakmak (1876 – 1950)**, Ötügen Yay., İstanbul 2008, s.169-184. Karabekir’le görüşmesi muhtemelen 25 Kasım olmalı, günlüklerde arabalarının arıza yaptığını, Mustafa Kemal Paşa’nın araç gönderdiğini, bundan dolayı da ertesi gün Sivas’a vardığını söylemektedir.Nilüfer Hatemi, **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, C.II, YKY, İstanbul 2002, s.676.

edecektir.⁴⁷³ İkinci dönem TBMM’de, özellikle Musul meselesinde muhalefetlerini şiddetlendiren ikinci grup üyeleri de olmayacaktır.⁴⁷⁴ Bu politik çerçevede 1921 Anayasa’sının 1–2–4–10–11 ve 12.maddelerinde “*tavzihan tadil*”e gidilerek Cumhuriyet’e geçilmiştir.⁴⁷⁵ Yeni rejimle cumhurbaşkanlığı ihdas edilerek monarşiden tamamıyla çıkmıştır.⁴⁷⁶ Aslında bu durum Saltanat’ın ilgasıyla ortaya çıkan sistem karmaşasının da nihayete erdirilmesidir.⁴⁷⁷ Var; ama adı konmamış olan filli durum isimlendirilmiştir.

Yapılan düzenlemelerle Cumhurbaşkanı devletin başı oluyordu. Meclis tarafından sınırsız seçilebiliyordu. Meclise başkanlık ediyor, başvekili seçebiliyordu. Cumhurbaşkanının ne meclis hükümeti sistemine ne de parlamenter sisteme uyan yetkilerini Mustafa Kemal Paşa’nın özel durumu ile izah etmek gerekmektedir.⁴⁷⁸

Kadro değişiminden duyulan rahatsızlık ilk tepkisini Cumhuriyet’in ilan ediliş tarzında kendisini gösterecektir. Rauf Bey, Vatan gazetesine 1 Kasım 1923 tarihinde verdiği beyanatta: “*Bilahare şekl-i cumhuriyetin bir günde takarrür ettirilerek ilanı halkça gayr-i mesul zevat tarafından tertip edilen bir şeklin emr-i vaki halinde ihdas edildiği fikri ve endişesi hâsıl oldu. Bu endişe pek tabii görülmelidir ve bundan halkımızın geçen tecaribden mütenebbih olduğunu ve uyanıklık peyda ettiğini anlayarak memnun olmalıdır. Ben şahsen memnunum...*” der.⁴⁷⁹ Rauf Bey, Cumhuriyet’ten değil, icraatta pay sahibi olamamaktan muzdariptir. Hakkında soruşturma önergesi verilir. Parti grubunda uzun tartışmalar yapılır. Rauf Bey’e yönelik suçlamalar arasında irtica bile vardır. İsmet Paşa: “*Verilen takrir ile bugün memleketin temelini teşkil eden Halk Fırkası’nın hayatı ve ekseriyeti*

⁴⁷³ Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa’nın Ankara’ya gelişinden sonra hususi sohbetlerinden birisinde Cumhuriyet’i ilan edeceğini ve Fevzi Paşa’ya da Cumhurbaşkanlığını vereceğini söyler. Paşa: “*Cumhuriyet hükümetinin sarsıntısız devamına can ve gönülden hizmet başlıca emelimdir. Zati devletleri hayatta oldukça sadakatimden her zaman emin olabilirsiniz. Bütün temennim, bulunduğum mevkide Erkanı Harbiyei Umumiye Reisi olarak ölmektir.*” cevabını verir. Naşit Hakkı Uluğ, **Halfeliğin Sonu**, İş Bankası Yay., İstanbul 1975, s.55.

⁴⁷⁴ TBMM’nin gizli oturumunda, 7, 21 Şubat; 3,5,6 Mart 1923 tarihli oturumlarında, Musul meselesi tartışılmıştır. Bkz., **TBMM Gizli Celse Zabıtları C.3**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985, **TBMM Gizli Celse Zabıtları C.4**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985.

⁴⁷⁵ Tanör, **a.g.e.**, s.284.

⁴⁷⁶ Servet Armağan, **Türk Esas Teşkilat Hukuku**, Fakülteler Matb., İstanbul 1979, s.27.

⁴⁷⁷ Faruk Alpkaya, **Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu (1923 – 1924)**, İletişim Yay., İstanbul 1998, s.87 – 100.

⁴⁷⁸ Tanör, **a.g.e.**, s.284.

⁴⁷⁹ **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, Haz.: Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2002, s.27.

mevzubahstir.” diyerek yeni dönemin kadro şekillenişindeki konumunu tahkim eder.⁴⁸⁰ Hamdullah Suphi, Halife ile görüşmesini hazmedemediğini söyler. Ahmet Ağaoğlu, cumhuriyet muhalifi Hüseyin Cahit, Velid ve Halil Beylerle kurulan yakın ilişkilerin rahatsızlık verici olduğunu vurgular.⁴⁸¹ İsmet Paşa, “*cumhuriyetin ilanının ardından, hukuku ilga edilmiş şehzade çıkar vaziyet alırsa bunun memleketin gidişatına ilişkin mütefekkirin-i âlemde şüphelere yol açacağını*” söyler. Hilafet orduları meydana getirilmesi riskinin her an gerçekleşebileceğini dile getirir.⁴⁸² Rauf Bey: “*Efendiler diyorum ki cumhuriyetin tekamülü benim noktai nazarımca bilakaydüşart hakimiyet-i milliyedir. Hakimiyet-i milliyenin tekamülü cumhuriyet değildir. Her cumhuriyet bilakaydüşart hakimiyet-i milliye değildir. Efendiler, fakat bilakaydüşart hakimiyet-i milliye her zaman cumhuriyettir.*” diyerek olup bitenin cumhuriyet tehlikesi söylemi ile kendilerinin tasfiyesi olduğunu vurgular.⁴⁸³

Yukarıdaki tartışmalar, hilafetin ilgası meselesini de izah edicidir. CHF’nın yönetici kadrosu ve bunlarla eklemlenen aydınların gözünde hilafetin varlığı gayrimeşrudur. Meclis görüşmelerinde, halifeliğin bütçesi muzakere edilirken, Yusuf Akçora, cumhuriyet rejiminde hilafete bütçe tahsis edilemeyeceğini söyler.⁴⁸⁴ Rauf Bey, Adnan Bey, Refet Bele gibi isimler ise halife ile dostluk kurmanın önemini her zeminde dile getirmekteydiler. Londra’da bulunan Hint Hilafet Komitesi liderleri Ağa Han ve Emir Ali’nin İsmet Paşa’ya yolladıkları, Hilafet’in tahkimini isteyen mektubun, başbakana ulaşmadan, 5 Aralık 1923 günü Tanin ve İkdam gazetelerinde yayınlanması ilgaya giden süreci hızlandırır. Olay, vatana ihanet kapsamında ele alınır. İstiklal Mahkemesi’nin yeniden teşkiline ait kararda 22 mebus çekimser oy kullanır. Mahkemenin dava içeriğinin tartışıldığı takrime 63 red, 6 çekimser oy verilir. Takrir 89 oyla kabul edilmiştir.⁴⁸⁵ Bunlar elitler arasındaki bölünmenin meclise yansımalarıdır.

⁴⁸⁰ a.g.e., s.18.

⁴⁸¹ a.g.e., s.65.

⁴⁸² a.g.e., s.81 - 90.

⁴⁸³ a.g.e., s.98 – 99.

⁴⁸⁴ Uluğ, a.g.e., s.158.

⁴⁸⁵ Ahmet Yeşil, **Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Cedit Yay., Ankara 2002, s.136-137.

Parti içi iktidar mücadelesi hilafet üzerinden yürütülmektedir. Üstelik Londra merkezli müdahaleler de şüphe uyandırmaktadır.⁴⁸⁶ Yukarıdaki kavganın topluma sirayet etmesi endişesi duyulmaktadır. Dini hassasiyetlerin had safhada olduğu bir meselede ulema devreye girer. Mustafa Kemal Paşa, hilafet makamının şer’i bir kurum olmadığı konusunda bilgilendirilir.⁴⁸⁷ Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ve 53 arkadaşının hazırladığı “*Hilafetin ilgasına ve hanedan-ı Osmanî’nin Türkiye haricine çıkarılmasına dair*” kanun teklifi meclise getirilir. Teklifin gerekçesinde “*Hilafetin mevcudiyetinin iç ve dış siyasette iki başlılık yarattığı ve milli hayatta ortak kabul etmeyen Türkiye’nin şeklen veya dolaylı yoldan bile ikililiğe tahamüllünün olmadığı*” hususu belirtilir.⁴⁸⁸ Adliye Vekili Seyit Bey, ulema kimliği ile, Hilafet’in Şeriat’ta yeri olmadığını anlatan uzun bir konuşma yapar. Böylece bazı mebusların zihinlerindeki soru işaretlerini giderir.⁴⁸⁹

3 Mart 1924’te kabul edilen 429 sayılı kanunla Şeriye, Efkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye vekillikleri kaldırılır. 430 sayılı kanunla Tevhid-i Tedrisat kabul edilir. 431 sayılı kanunla da “*Halifeliğin kaldırılarak Osmanlı ailesinin erkek – kadın bütün üyelerinin ve damatlarının bir daha dönmek üzere yurt dışına çıkartılmaları*” kararlaştırılır.⁴⁹⁰ Bütün bunların Türkiye’de laikleşmeye dönük adımlar olduğunda kuşku yoktur.⁴⁹¹ Karpat, Hilafet’in ilgasının siyasal anlamından çok, derin kültürel bağlamına dikkat çeker.⁴⁹² Gerçekten de bu durumu Türk modernleşmesinde Şinasi’den Kılıçzade’ye uzanan çizginin vardığı nokta olarak görmek mümkündür. Vahidettin’in şahsında simgelenen olumsuzlukların da bu süreçte etkisi olduğu düşünülebilir. Hilafet’in ulus öncesi ve ulus ötesi bir kurum

⁴⁸⁶ İngiliz kamuoyunun bu meselede kafası karışıktır. Bir yanda, hadisenin modernleşmenin tabii seyrinde alınması gereken yol olarak görenler, diğer yanda Ankara’nın Rusya eksenine girdiğini söyleyenler ile Türkiye’nin İslam dünyasında nüfuzunun biteceğini ifade edenler bulunmaktadır. Bkz., Mustafa Yılmaz, **İngiliz Basını ve Atatürk’ün Türkiye’si**, Phoenix Yay., Ankara 2002, s.71-76.

⁴⁸⁷ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, C.2, Dünya Yay., İstanbul 1958, s.337.

⁴⁸⁸ **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Durmuş Yalçın v.d., AAM Yay., Ankara 2000, s.38.

⁴⁸⁹ **A.g.e.**, s.39. Atay, Seyit Bey’in konuşmasından sonra Mustafa Kemal Paşa’nın “Seyit Bey son görevini yaptı” dediğini nakleder. Atay, **a.g.e.**, s.337.

⁴⁹⁰ Ahmet Mumcu, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İnkılap ve Aka Yay., İstanbul 1982, s.120.

⁴⁹¹ Tunçay, **Tek Parti...**, s.89-91.

⁴⁹² Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul Matb., İstanbul 1957, s.43.

olarak tasfiyesinin ulus – devlete dönük atılmış bir adım olduğu söylenmiştir.⁴⁹³ Din gibi, meşruti monarşi gibi ulus ötesi /öncesi kurumlara yönelik sembolik atıflar modern ulus – devletlerde de yapılmaktadır. Heywood, İngiltere’de gelişmiş hak ve hürriyetlerin yanı sıra krallığa olan bağlılığın farklı etnik grupların bir ulus olarak birlikteliğine olumlu katkı yaptığını düşünmektedir.⁴⁹⁴ Tunaya İngiliz monarşisini ABD ve Fransız cumhuriyetinden daha hürriyetçi bulduğunu söylemektedir.⁴⁹⁵ 1814’te kurulan Hollanda Krallığının kurucu anayasasında monarşiye yapılan bağlılık vurgusunu, âdemimerkeziyetçi devlet vasfını kolonileriyle bir arada götürmek çabasında aramak gerekmektedir.⁴⁹⁶ Keza Yunanistan Anayasası’nın daha dibacesinde “*Aynı cevherden kaynaklanan ve Bölünmez üçlü adına*” ifadelerinin bulunması, Alman Anayasası’nın “*Tanrı ve insanlar karşısındaki sorumluluğa*” vurgu yapması, İtalyan Anayasası’nın Katolik Kilisesinin egemenliğini tanıması (madde 7) ve bu anayasaların hiçbir yerinde devletin laikliğine vurgu yapılmamış olması ulus – devlet bağlamında ne anlam ifade etmektedir?⁴⁹⁷ Zikredilen devletlerin hepsi de modern, laik, ulus – devlettirler. Ulusu aşkın kavramlara yapılan atıflar, devlete sadakatin aracı olarak görülmelerindedir. Türkiye’de ulus – devletin orijininin II. Meşrutiyet’ten geçirilmesinin, 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu ile ulus - devletin vücut bulduğunun söylenmesinin temelinde de olgunun zikredilen muşahhas halleri yatmaktadır. Hilafet’in bu bağlamda varlığını devam ettirmesi, elitler arasındaki ayrışmadan ötürü mümkün olmamıştır. Üstelik bu konuda muhalif tavır sergileyeceği beklenen ulema bile, ağırlıklı olarak, hilafetin ilgası yönünde tavır almıştır. Atay, meclis müzakereleri sırasında iki tane sarıklı hocanın Mustafa Kemal Paşa’nın odasına geldiğini, içlerinden birisinin, “*Paşam... Maksadın kitabı da kaldırmak olsa, bize emret, yolunu bulalım.*” dediğini nakleder.⁴⁹⁸ Terakkiperver

⁴⁹³ Tanör, **Osmanlı – Türk...**, s.287. Kemal H. Karpat, **Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi (1876 – 1980)**, Çev.: Esin Soğancılar, İmge Yay., Ankara 2007, s.34. Ali Satan, **Halifeliğin Kaldırılması**, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s.237–241. Seçil Akgün, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924 – 1928)**, Turhan Yay., Ankara, s.152 – 156.

⁴⁹⁴ Heywood, **a.g.e.**, s.110.

⁴⁹⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, Ekin Yay., İstanbul 1982, s.68.

⁴⁹⁶ Constantijn A. J.M. Kortmann and Paul P.T. Bovend Eert, **Dutch Constitutional Law**, Kluwer Law International, Boston 2000, s.23-37.

⁴⁹⁷ Yunanistan Anayasası için bkz., Hasan Tunç, **Türkiye’ye Komşu Devletlerin Anayasaları**, Asil Yay., Ankara 2008, s.223. Alman ve İtalyan anayasaları için bkz., Yaşar Gürbüz, **Anayasalar**, Filiz Yay., İstanbul 1981, s.46; s.137.

⁴⁹⁸ Atay, **a.g.e.**, s.336.

Fırka etrafında örgütlenecek elitlerin bir kısmında görülen muhalefeti de entelektüel inceliğe sahip bir muhafazakârlık olarak görmek güçtür.⁴⁹⁹ Belki de, Rustow'un dediği gibi, aile geçmişinin hanedana yakınlığı onları duygusal tepkilere itmiştir.⁵⁰⁰

Şeriat mahkemelerinin tamamen kaldırıldığı 1924 Türkiye'sinin Anayasa'sında İslam devleti yazıyor olmasının laikliğin olmadığı anlamına gelmediği gibi, egemenliği ulusa devretmiş bir ülkenin krallık makamı bir yerlerde duruyor diye ulus - devlet olmadığını söylemek mümkün görünmemektedir. Onun için Hilafet'in ilgası, laikliğin derinleştirilmesi bağlamında mutalaa edilmektedir. Ulus – devlet çerçevesinde mesele semboliktir.

Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa'ya duyulan sevgi bağlamında ki Atatürk figürü bu çerçevede çok daha açıklayıcı olacaktır, ulus – devlete sadakat temin edilmeye çalışılacaktır. Özellikle kurucu neslin çekilmesinden sonra bu iradenin her yenilenmesinde Atatürk'e, Atatürkçülüğe / Kemalizm'e atıf yapılacaktır.⁵⁰¹ O'nun manevi mirasına duyulan sadakat, elitler arasındaki ayrışmanın önündeki en büyük engel olarak görülecektir.

2.1.7.4.Ulus – Devletin Esas Teşkilat Hukuku

1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu, ulus – devleti kuran bir anayasa olmakla birlikte, onun siyasal çerçevesini çizecek bir bünyeye sahip değildi. Eksikliği duyulan meselelerde Kanun-ı Esasi devreye sokuluyordu. Ulus – devlet egemenlikten pay alan bireyi patrimonyal köklerden sökecek bir programı ortaya koymak durumundaydı. Siyasal çatıda bırakılacak eksiklikler inşa edilecek süreci akamete uğratabilirdi. Ulusun yegane mümesili olan II.TBMM, kendi içinden Kanun-ı Esasi Encümeni oluşturdu. Kurucu yetkileri bünyesinde gören meclis, bu

⁴⁹⁹ Böyle bir muhafazakarlık örneği için bkz., Fatih Duman, **Aydınlanma Eleştirisinden Devrim Karşıtlığına: Liberal - Muhafazakar Bir Düşünür Olarak Edmund Burke**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s.86 v.d. Robert Nisbet, *"Muhafazakarlık"*, **Sosyolojik Çözümlemenin...**, s.98-126.

⁵⁰⁰ Dankwart A. Rustow, *"Devlet Kurucusu Olarak Atatürk"*, Çev.: Nermin Abadan, **Abadan'a Armağan**, SBFY, Ankara 1969, s.613.

⁵⁰¹ 1961 Anayasası'nın giriş kısmında *"...Yurtta sulh, Cihanda sulh ilkesinin, Milli ruhunun, millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın..."*, 1982 Anayasasında *"...Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve onun inkılap ve ilkeleri doğrultusunda..."* denilmektedir. Bkz., Süheyil Batum, Nemci Yüzbaşıoğlu, **Anayasa Hukukunun Temel Metinleri**, Betaş Yay., İstanbul 1993, s.24, s.111.

heyetin hazırladığı taslağı müzakere ederek 20 Nisan 1924'te kabul, 23 Nisan 1924'te de ilan etti.⁵⁰² Anayasa ulus – devlet çatısını şöyle inşa etmektedir:

Madde 1: Türkiye devleti bir Cumhuriyettir.

Madde 2:Türkiye Devletinin dini, Dini İslamdır: resmi dili Türkçedir; makarnı Ankara şehridir.⁵⁰³

Madde 3: Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir.

Madde 4:Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakiki mümessili olup millet namına hakkı hâkimiyeti istimal eder.⁵⁰⁴

Egemen olan ulustur. Devlet onun siyasal varlığıdır. Ulus, egemenliğini TBMM eliyle yürütecektir. Bu yapı, 1923 tadilatı ile birlikte düşünüldüğünde, 1921'in aynısıdır.⁵⁰⁵ Yasama – yürütme ilişkileri açısından meclis hükümeti sisteminden parlamenter sisteme doğru gidilmiştir. Meclis yasama yetkisini kendisi kullandığı halde (m.6), yürütme yetkisini cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu eliyle kullanabilir. Bu sisteme “kuvvetler birliği, görevler ayrılığı” denmiştir. 44. Maddeye göre, başbakan, cumhurbaşkanınca meclis üyeleri arasından tayin olunur. Öteki bakanlar başbakanca seçilip, cumhurbaşkanınca onaylandıktan sonra meclisin güvenine sunulur. Madde 46 ise hükümetin kolektif sorumluluğunu getirmiştir. 4.Maddede zikredilen hükmü, yasama ve yürütme yetkisi mecliste belirir diyen 5. madde ve meclisin hükümeti her zaman denetleyebileceği ve düşürebileceğini fakat hükümetin fesih yetkisine sahip olmadığını belirten 7.madde ile birlikte ele alındığında 1924 sistemi bir karma sistemdir.⁵⁰⁶

1924'ü ulus – devlet bağlamında mühim kılan husus, 1921'de eksik bırakılan, “Türklerin hukuku ammesi” başlıklı kısmıdır. Bu bölümün son maddesi, (m.88), “*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ıtlak olunur.*” deniliyor. Bu madde ulus – devletin vatandaşına kimlik vemektedir. Türk, etnisiteyi aşkın bir kavram olarak, siyasi sınırları belirlenmiş bir coğrafyada

⁵⁰² Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yay., Ankara 2000, s.9. A. Şeref Gözübüyük, Zekai Sezgin, **1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri**, Ankara Üniversitesi İdari İlimler Enstitüsü Yay., Ankara 1957.

⁵⁰³ Bu hüküm 11 Nisan 1928 tarih ve 1222 sayılı kanunla çıkarılmıştır. (15.2.1937'de “Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçıdır. Resmi dili Türkçedir, makarnı Ankara şehridir.” şeklinde değiştirilir.)

⁵⁰⁴ Batum, Yüzbaşıoğlu, **a.g.e.**, s.5.

⁵⁰⁵ Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, Ekin Yay., Bursa 2000, s.49.

⁵⁰⁶ Özbudun, **a.g.e.**, s.9-10.

/Türkiye’de, egemenliğin tecessüm etmiş siyasal varlığına hukuken tabi bireydir.⁵⁰⁷ Bu birey, doğuştan, tabii haklarla dünyaya gelir. Canı, malı, ırzı, meskeni dokunulmazdır (m.71). Sınıf, zümre, aile farkı gözetilmeksizin hukukun önünde müsavidir (m.69). Her türlü dini, mezhebi, felsefi, fikri hürriyete maliktir (m.75). İdarenin kanuna aykırı olduğu düşünülen uygulamalarına hukuki itiraz yolu olarak dilekçe vermeye yetkilidir (m.82). Türk’ün mahremiyeti karşısında devletin konumunu 81.madde şöyle ifadelendirir:

*“Postalara verilen evrak, mektuplar ve her nevi emanetler salahiyyattar müstantık (yetkili hakimler) ve mahkeme kararı olmadıkça açılmaz ve telgraf ve telefon ile vaki olan muhaberatın mahremiyeti ihlal olunamaz.”*⁵⁰⁸

Devlet karşısında mahremiyeti korunan bireyin vicdan, tefekkür, seyahat, toplantı, dernek kurma, çalışma, mal ve mülkünde tasarrufta bulunma hakkı vardır (m.70).

Mali hükümler de devletin keyfiliğini sınırlandıran hususlara temas etmektedir. Devlet, harcamalarını bütçe kesin hesap kanununa uygun yapmakla mükelleftir (m.95–99). Devletin gelirleri ve giderleri TBMM emrindeki Sayıştay tarafından denetlenir(m.101).⁵⁰⁹

Etnisiteyi aşkın bir kavram olarak temayüz eden Türk’ün, Rousseau’dan mülhem egemenlik kavrayışına tekabül eden esas teşkilata, birey olarak devredilemez haklarla ortak oluşu, 1924 ulus – devletini maziden atıye taşıyan bir hususiyettir. Osmanlı İmparatorluğu’nun kurumlaşması sürecinde görülen aşiret yapılarını çözen tarihi süreç, ulus – devletin kurucu nesline bu fırsatı ikram etmiştir. II. Meşrutiyet parlamentosunda görülen Müslüman anasırı mündemiç Türk kavramı esas teşkilat hukukunun 88.maddesine ruhunu vermiştir. Bundan sonrası Kant’ın *“Kendi yasalarını nesnel ve evrensel ilkeler doğrultusunda yönlendirme ve yönetme iyeliğine sahip rasyonel aktörler”* olacak bireyin taayyün edebilmesini sağlayacak kamusal alanı kurmaya kalacaktır.⁵¹⁰ Zikredilen amme hakları, bu sürecin liberal

⁵⁰⁷ Hatice Mummyakmaz, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Vatandaşlık**, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s.177.

⁵⁰⁸ Batum, Yüzbaşıoğlu, **a.g.e.**, s.17-21.

⁵⁰⁹ **a.g.e.**, s.23.

⁵¹⁰ E.Fuat Keyman, *“Kamusal Alan ve Cumhuriyetçi Liberalizm, Türkiye’de Demokrasi Sorunu”*, Ed.: Ahmet Karadağ, **Kamusal Alan ve Türkiye**, Asil Yay., Ankara 2006, s.134-135.

devlet felsefesine uygun bir şekilde yapılabilirliğini ortaya koymaktadır.⁵¹¹ Teorik çerçeve bu iken, ameliyede “militan laiklik, otoriter siyaset, ebedi şef” arayışlarına girilmesini iktidarı bir koalisyon olarak görmeyen, egemenlik tasavvurunu her türlü muhalefeti yok etmek olarak algılayan iktidar partisinin muktedir entelektüellerinin zihniyet dünyasında aramak gerekir.⁵¹² Rauf Bey’in farklı mülâhazalarına tahammül edemeyen Tunalı Hilmi, “*Avrupa’dan Asya’ya medeniyeti taşıyan Türk’tür... Türk için yenilik yoktur. Allah onu kalübeladan demokrasi için – Meşrutiyet için değil – Cumhuriyet için daima ve daima mütekâmil bir Cumhuriyet için yaratmıştır... Bu Türk arkadaşlar, Cumhuriyet’in, demokrasinin ne demek olduğunu cihanın bilmediği devirlerden başlayarak ta Afrikalara, Avrupa’ya bu kudretle atlamıştır.*” diyecektir.⁵¹³ Kılıçzade’nin mektup arkadaşı Celal Nuri, Fransa’nın 82 yılda gerçekleştirdiği ihtilali üç beş yılda gerçekleştirdiklerini, bununla ne kadar övünülse az olduğunu ifade edecektir. Keza Abidin Bey, şahıs devletinden halk devletine bir anda geçiverildiğini dile getirecektir.⁵¹⁴

Türk ulusunun şarklılıktan garplılığa, Asya kıtasından Avrupa kıtasına geçer gibi kolayca geçtiği, bir anda derisini değiştirdiği dile getirilmiştir.⁵¹⁵ Ulusun iradesinin, batı kulübüne kayıtsız şartsız girmeyi emrettiği, bu yolda karşı koyacakların demirle ateşle yok edileceği, ulusun egemenliğinin gereğinin her şartta yerine getirileceği keskin bir inançla vurgulanmıştır.⁵¹⁶ Bu iradenin kökeni on bin yıl geriye gitmektedir.⁵¹⁷ Altı yüz yıldır kara bir şalla perdelenen hakikati ulusun temsilcileri ortaya serecektir.⁵¹⁸ Onun için Rönesans değil; ama reform çok acildir.⁵¹⁹

⁵¹¹ Mustafa Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, Orion Yay., Ankara 2009, s.140-141.

⁵¹² Tanör, **a.g.e.**, s.314-318.

⁵¹³ Gözübüyük, Sezgin, **a.g.e.**, s.53.

⁵¹⁴ **a.g.e.**, s.29-36.

⁵¹⁵ Tekin Alp, **Kemalizm**, Cumhuriyet Yay., İstanbul 1963, s.13-14.

⁵¹⁶ Mahmut Esat Bozkurt, “*Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı*”, **Medeni Kanunun XV. Yıldönümü**, İÜ Yay., İstanbul 1944, s.7-11.

⁵¹⁷ Bozkurt, Birinci Türk Tarih Kongresinde “*Türkler Anayurtları olan Orta Asya’da Yontmataş devrini milattan 12.000 sene evvel geçirdikleri halde Avrupahlar ancak 5000 sene daha sonra bu devirden kurtulabilmişlerdir...*” der. Burada medeniyeti Avrupa’ya taşıyanların Türkler olduğu, Türk dilinin tüm dillere kaynaklık ettiği vb görüşler dile getirilmiştir. Nihayetinde Bozkurt gibiler için iktibas edilen her ne var ise Türk’ün bir zamanlar ürettiklerinden başkası değildir. Bkz., Büşra Ersanlı Behar, **İktidar ve Tarih, Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929 – 1937)**, Afa Yay., İstanbul 1996, s.120-125.

⁵¹⁸ Recep Peker, **İnkılap Dersleri**, İletişim Yay., İstanbul 1984, s.14. Öz, 10 Mayıs 1931’de, yapılacak kongre beklenmeden Recep Peker’in genel sekreterliğe getirilmesinin tek partili rejimin kurumlaşmasında atılan ilk adım olarak görür. Bkz., Esat Öz, **Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923 – 1945)**, Yetkin Yay., Ankara 1996, s.99.

Ayktut, diğer ideolojilerle bir mukayese yapar: “Kamalizm bunların üstünde yalnız yaşamak dinini aşıl原因 ve bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir dindir.” O zaman tarih yeniden inşa edilmelidir: “İslam devrinde Türklük tutsaklığa düşerek hep başkaları için çalışan, devlet sözünü padişahıdan başka anlamayanların elinde yıpranmıştır.” Mete’den itibaren ulus egemenliğine dayanan tek devlet Etilerdir. Hunlardan Osmanlılara kadar hepsi de şahıs devletidir.⁵²⁰ Hâlbuki Milli Mücadele dönemi metinlerinde İslami dönem Türklüğün misak-ı milli sınırlarındaki varlığının bir teminatı olarak takdim ediliyordu. Aralık 1918’de Adana’da ki Ermeni iddiaları dikkate alınmalıdır, yayınlanan gazetelerde “Feryatname” başlıklı ilanda: “Adana’ımızda İslamiyet ve Türklüğün payidar ve kıymetli medeni eserlerinden olan camiler, medreseler, kütüphaneler, mektepler, imarethaneler... Vilson prensiplerinin Adana Türklerine de tatbikini iktiza eder.” deniliyordu.⁵²¹ Erzurum vilayet kongresinde de Ermeni iddialarına karşı, bölgenin Türklüğü, ibadethanelere atflar yapılarak ispatlanmaya çalışılıyordu.⁵²²

Osmanlı ve Selçuklu geçmişi atlanılarak on bin yıl öncesine dönük atfların yapılmasının, Ermeni ve Rum tezlerini çürütmek iddiasıyla olduğu dile getirilmiştir.⁵²³ 1921 Anayasa’sı görüşmelerinde Hıristiyanların ihanetinden ve vatandaşlıktan atılmasından dem vuran Mahmut Esat Bozkurt’a, Ankara garında Atatürk’ün çalışma ofisinde, Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul edelim teklifini yaptıran husus güvenlik endişesi olmasa gerektir.⁵²⁴ Toplumun grup kimliğini belirleyen değer yargılarının dönüştürülmesi ile ulus olunabileceği düşüncesidir ki

⁵¹⁹ Celal Nuri İleri, **Türk İnkılabı**, Haz.: Recep Durmaz, Kaknüs Yay., İstanbul 2000, s.291.

⁵²⁰ Şeref Ayktut, **Kamalizim (C.H. Partisi Programının İzahı)**, Muallim Ahmet Halit Matb., İstanbul 1936, s.1-8.

⁵²¹ Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, TTK Yay., Ankara 1959, s.25-26.

⁵²² Kırzioğlu, **a.g.e.**, s.61.

⁵²³ Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türk’üm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno Seküler Sınırları (1919-1938)**, İletişim Yay., İstanbul 2004, s.180-181. 1924 müfredat programı, öğretmenlerden dinin devletten ayrılması gereğinin anlatılmasını ister. Tarihin algılanmasında ise radikal bir kopuş yoktur. Nitekim bu müfredatta Eski Yunan, Roma, Mısır, İran medeniyetlerine Türk medeniyetinden ayrı bir bahisle yer verilmesi istenmiştir. Gene aynı dönemde Ahmet Refik, Mükremin Halil gibi aydınların Türkiye tarihini Selçuklu ile başlatan yaklaşımlarının dinlenildiği görülmektedir. Bkz., Mustafa Oral, **İmparatorluktan Ulusal Devlete Türkiye’de Tarih Anlayışı**, AÜTİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s.175.

⁵²⁴ Yıldız, **a.g.e.**, s.128.

otoriteriyenizmi beslemiştir.⁵²⁵ Burada İslam'ın toplum hayatında grup kimliğini belirleyen bir unsur olması istenmemiştir. Aydınlanmanın bu şekilde gerçekleşeceği düşünülmüştür.⁵²⁶ Aydın, toplumu yeniden kuracak hakiki bir gelenekle tanıştıracaktı.⁵²⁷ Tarihe, dile, kültüre yönelik inkılâpların temelinde de aydınlanmaya dönük arayışların yattığı görülür. Peçe karşısında tayyör, Arap Alfabeti karşısında Latin harferi, hanedanlık karşısında cumhuriyet... Tüm bunlar kendisini önceleyen kurumsal formları aşan bir kamusal ihdas etme mücadelesidir.⁵²⁸

Milli Mücadale dönemi ulus kimliğinin içeriğinden, esas teşkilat hukukunun tatbikatı döneminde, aydınlanma adına vazgeçilmiştir. Elitler arasındaki bölünmenin ardından projenin tehlikeye düşeceği endişesi anayasanın liberal yönlerini tek parti otoriterliğinde perdelemiştir.⁵²⁹ Tüm bunlara rağmen, 88.maddede ifade edilen etnisiteyi aşkın form, resmi belgelere vücut vermeye devam etmiştir.⁵³⁰

Ulus – devlet tatbikatını daha anlamlı kılacak husus, onun ekonomi politikasıdır. İdeolojik söylemler etrafında seyyaliyet alan mesele, burada net bir çerçeveye kavuşacaktır.

2.1.7.4.Ulus – Devletin Ekonomi Politikası

Ulus – devlet olgusu, kapitalizmin iç pazarı bütünleştirdiği bir aşamaya tekabül etmektedir. Ulaşım havzalarının devlet merkezinden sınır hatlarına yayılması, sermayenin bankalar ve borsalar yoluyla çevreden merkeze – merkezden çevreye akması; hukukun, güvenliğin, eğitimin, iletişimin tüm ülkeye teşmili, egemenliği ulusa veren iradeyi var kılan hususiyetlerdir. Osmanlı Devleti'nin geç

⁵²⁵ Binnaz Toprak, “**Dinci Sağ**”, Der.: İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Belge Yay., İstanbul 1987, s.240.

⁵²⁶ Yahya Sezai Tezel, “*Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Sonrası Türkiye’inde Muhafazakarlık Sorunsalı*”, **Muhafazakarlık**, Ed.: Ahmet Çiğdem, İletişim Yay., İstanbul 2004, s.35.

⁵²⁷ Simten Coşar, “*Türk Modernleşmesi, Aklileşme, Patoloji, Tıkanma*”, **Doğu Batı**, Yıl:1999, Sayı:8, s.63.

⁵²⁸ Ahmet Akarlı, “*Kemalizm, Milliyetçilik ve Bugün*”, **Birikim**, Yıl:193, Sayı:49, s.22.

⁵²⁹ Esat Öz, **a.g.e.**, 101-103. Smith de ulusal bir harekette elitler arasındaki bölünmenin inşa sürecini tehlikeye atacağını belirtir. Anthony D. Smith, **Nationalism and Modernism, A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism**, Routledge, New York 2006, s.57. Mesele Türkiye’de Abdülhamit’ten İttihatçılara uzanan köklü bir geleneğe sahiptir. Siyasi hayatın otoriteryen kökleri için bkz., İlyas Söğütü, **Tek Parti Dönemi Devlet ve Siyaset Anlayışı**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2003, s.17-52.

⁵³⁰ Ergun Özbudun, “*Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu*”, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay., İstanbul 1997, s.67. Atatürk’ün yaklaşımı için bkz., A.Afetinan, **Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, AAM Yay., Ankara 2000, s.28-35. Meseleyi CHP açısından ele alan bir çalışma için bkz., Hikmet Bila, **CHP 1919 – 1999**, Doğan Yay., İstanbul 1999, s.41-43; s.55; 65-71.

sayılmayacak bir dönemde modernleşme zaruretini duymasına rağmen ulusal pazarını oluşturamamasının temelinde, modernleştirici bürokratik zümrenin tevarüs ettiği patrimonyal sadakatleri tasfiye edememesi yatmaktaydı. Sürecin kendisi bürokrasiyi iktidarda tutarken, ulusal pazarın tekâmülünü sağlayacak içtimai kategorilerin serpilmesine izin vermiyordu. Sanayi devrimini gerçekleştirememiş bir ülkenin karar alıcıları olarak, önlerinde, sermaye birikimini ihdas edebilecekleri üç aşamalı bir model görünüyordu: 1.Tarım ve ticaret birikimine dayalı ihracat, 2.İç pazara dönük sanayi sermayesi birikimi, 3.İç pazarın uluslararası rekabete açıldığı ihracata dönük sanayi sermayesi birikimi modeli.⁵³¹ Küçük ve orta ölçekli mülkiyete sahip köylülüğün korunmuş olması, ticari tarıma yönebilecek hacme sahip arazi sahiplerinin eşraf / ağa / ayan zihniyetinden tüccarlığa geçememesi Osmanlı içtimai yapılanışının patrimonyal krizlerinin temelini oluşturmuştu. İttihatçıların bu zihniyet dünyasını parçalaması ulus – devlete orijin veriyordu. Kurucu neslin, daha cumhuriyeti ilan etmeden İzmir’de Türkiye İktisat Kongresi’ni toplamaları meseleyi vukufiyetle idrak ettiklerinin nişanesi olsa gerektir.⁵³² Burada durum tespiti yapılmış ve karma ekonomi modelinin temelleri atılmıştır. Kılıçbay’ın ifadesiyle 1923 -1940 dönemi füzenin ağır ve sancılı yükselişi olacaktır.⁵³³

⁵³¹ Haldun Gülalp, **Gelişme Sıratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Yurt Yay., Ankara 1987, s.12.

⁵³² İktisat Vekâleti’nin ifadesiyle, “*Türkiye İktisat Kongresi milli iktisat tarihimizin bir dönüm günü ve aziz Türkiye’imizin iktisat tarihinin itila devrine bir başlangıç olacaktır. Bütün tarihimizde inhitat sebeplerini iktisadiyatımızın zaafıyla izah edebiliriz. Yeni Türkiye bayrağını itiladan itilaya yürütürken sabanın, çekicinin, sayın ve bütün iktisat mesleklerinin hakkını istemeği davasının en başında görmek ister ve görüyor. Hürriyet ve istiklalin sırrı buradadır.. Hayat bir iktisat cidalidir. Yeni Türkiye ve Türkiyeliler bunda mutlaka muvaffak olacaklardır.*” Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923 – İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar**, SPK Yay., Ankara 1997, s.5. Kongreye tüccarlarla toprak sahiplerinin damgasını vurması, işçilerle sanayicilerin sembolik düzeyde kalması sermaye birikimi açısından içeriye ve dışarıya verilen güvenin ip uçlarını sunmaktadır. Medeni Kanunun kabulü ile özel mülkiyetin güvence altına alınması (1926), ticari krediler için İş Bankası’nın kurulması (1924) sınaî krediler için Sanayi ve Maadin Bankası’nın kurulması (1925), Teşviki Sanayi Kanunu’nun çıkarılması (1927) kongrenin grupların beklentilerine uygun aldığı kararların tatbikinden ibarettir. Bkz.,Özgür Öztürk, **Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları Finans Kapital ve Faaliyet Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme**, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.139. Atatürk, 1923’ten itibaren bütün iktisadi gelişmelerle bizzat ilgilenmiştir. Yapılan planlar, yatırım kararları, sanayileşme çabaları onun bir şekilde etkisini taşır. Bkz., Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı, 1933**, TTK Yay., Ankara 1972.

⁵³³ Ahmet Kılıçbay, **Türk Ekonomisi, Modeller, Politikalar, Sıratejiler**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985, s.104-105. Karma ekonomi, özel teşebbüsün yanında devletin de yatırımlara giriştiği bir sistemdir. Kamu yatırımlarının sadece alt yapı ile sınırlı olmaması liberal sistemden, planın emredici değil yön verici olması sosyalist sistemden ayıran yönüdür. Atatürk’ün döneminde uygulanan modelin karma ekonomik model olduğu söylenilebilir. Bkz., Mükerrerem Hiç, **Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye**, Sermet Matb., İstanbul 1979, s.79-82; s.114-116.

Süreci sancılı kılan temel husus, sermaye birikiminin cılızlığıdır. I.Dünya Savaşı sırasında, Berlin bankalarındaki altın karşılığında, 159 milyon OL kâğıt para piyasaya sürülmüştü. Şirketlerdeki Türk sermaye payının 1908’de %3’ten, dönem sonunda %38’e çıkmasında bu likiditenin etkisi büyük olmuştur.⁵³⁴ Cumhuriyet kurulduğunda, Alman bankaları itilaf devletlerinin kontrolüne girdiğinden dolayı, piyasaya arz edilen paranın karşılığı yoktu. Türkiye’de ulus – devlet, hazinesindeki döviz veya altın karşılığı değil, kendi itibarına binaen piyasaya para sürüyordu. İç pazar teşekkülünü sıkıntılı hale sokan bu duruma, nakliye imkânsızlıklarının getirdiği ağır maliyetleri de eklemek gerekmektedir. Haziran 1924’te New York’tan İstanbul’a bir ton buğdayın nakliye bedeli 5,06 dolar iken, Ankara’dan İstanbul’a aynı miktar ürün 8,84 dolara gidebiliyordu.⁵³⁵

Hazinenin kırılğan yapısının ve iç piyasa oluşumuna engel ulaşım maliyetlerinin aşılmasında hane halkının tasarrufları kullanılabilir miydi? 1927 nüfus sayımına göre Türkiye nüfusu 13,6 milyondur. Bunun %48,1’i 20 yaşın altındaydı ve 20 – 60 yaş aralığında 1000 kadına 824 erkek düşüyordu. İstihdam verileri dikkate alındığında toplam 3 milyon 858 bin 2 kişi çalışır durumdaydı. Bunun 3 milyon 17 bin 6 kişisi tarımda, 386 bin 4 kişisi sanayidedir. Tarım dışı istihdam %21,8’dir.⁵³⁶ Toplam istihdamın nüfusa oranı dikkate alındığında 10 kişiden 2,2’sinin çalıştığı görülür. Bir kişinin beş kişiye bakmakla mükellef olduğu bir ekonomide tasarruftan söz edilebilir mi? 1923’te durumun daha iyi olduğuna dair hiçbir belirti yoktur. Üstelik tarımın pazar imkânlarının kısıtlı olduğu bir zeminde, çalışan 10 kişiden 8’inin bu sektörde olduğu düşünülürse, vatandaş birikimlerinin sermaye piyasalarına vücut vermesi nasıl mümkün olacaktır?⁵³⁷ Türkiye İktisat Kongresi’nin düzenlendiği

⁵³⁴ Çağlar, Keyder, “Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881 – 1914)”, **Toplum ve Bilim**, Yıl: 1978, Sayı:8, s.41.

⁵³⁵ Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923 – 1929)**, Yurt Yay., Ankara 1982, s.50. Osmanlı İmparatorluğunun 48.900km’yi bulan karayolunun Türkiye sınırlarında kalan kısmı 9.711km’dir. Bunun 3.477km’si islahaya muhtaç, 3.283km’si sürekli bakımı gerektiren, 3.026km’si de yeniden yapılmayı bekler durumdaydı. Alptekin Müderrisoğlu, **Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye**, Denizbank Yay., İstanbul 2007, s.179.

⁵³⁶ Adnan Gülerman, **Türkiye’nin Ekonomik ve Toplumsal Yapısı**, s.39-44.

⁵³⁷ 1927 sayımına göre ekilen arazinin %89,5’inde tahıl, %3,9’unda baklagil %6,6’sında sinai bitki ekiliyordu. Bkz., **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, DİE Yay., Ankara 1973, s.87. Buğday ithalatının 1923’te 161,4 ton, 1924’te 207,8 ton, 1928’de 155,0 ton olduğu dikkate alınrsa burada sermaye birikiminden ziyade geçim ekonomisinden söz etmek gerekecektir. Bkz., Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923 – 1978)**, Akbank Yay., İstanbul 1980, s.80.

ortamda devletçi kalkınma modelini uygulayacak devlet sermayesi mevcut değildi.⁵³⁸ Boratav'ın, böylesi bir iktisadi vasatta kurucu kadronun yabancı sermaye ile – daha doğrusu Avrupa ve ABD sermayesi ile – yaptığı pazarlıkları emperyalizmle işbirliği olarak tavsif etmesi rahatsızlık vericidir.⁵³⁹ İthal ikameci modeli ulusalcı, ihracata dayalı büyümeyi emperyalizmle işbirliği olarak görmek, soğuk savaş döneminin ideolojik ikliminden olsa gerektir. Her iki modelde nihayetinde dış bağımlılığı beraberinde getirmektedir.⁵⁴⁰

1924 -1928 döneminde ihracatın GSMH içindeki payı %11'dir. 1929 – 1938'de %9'dur. 1929 buhranına rağmen ihracat değerlerinin korunması, 1930'lu yılları içe kapanmacı /devletçi olarak takdim eden yaklaşımların hayali zeminine işaret etmektedir.⁵⁴¹ 1929'dan sonra kapitalizmin içine girdiği buhrandan, Keynesyen politikalar olarak isimlendirilen, devletin piyasaya müdahalesi ile çıktığı bilinen bir durumdur.⁵⁴² 1929 buhranına giderken Türkiye'de ithalata konan gümrük vergilerinin artırılması sırasında gerçekleştirilen spekülatif alışlardan dolayı cari açığın artması, TL'nin değer kaybına uğraması Türk Parasını Koruma Kanunu'nun çıkarılması zaruretini duyurmuştur (20/2/1930).⁵⁴³ İthalatın kısıtlanması yoluna gidilmiştir. Kapitalizmin gelişimi için karma ekonomik model uygulayan Türkiye'nin 1930 sonrası ideolojik bir kırılmaya uğradığını söylemek, liberalizmin

⁵³⁸ Abdülkadir Buluş, **Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri**, Tablet Yay., Konya 2003, s.43.

⁵³⁹ Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Savaş Yay., Ankara 1982, s.25-30. Boratav, İzmir İktisat Kongresine katılan tüccarların aracılık rolü oynamaya niyetlendiklerini, İş Bankası etrafında aferistlerin (çıkarıcılar) toplandığını, Chester projesinin de işbirliği niyetlerini ortaya koyduğunu belirterek, "1930'lara kadar Türk hükümetleri, siyasi kadrolar ve Türk burjuvazisi emperyalizmle mevcut ekonomik bağları koparmayı değil, bizzat ortak olarak yabancı sermayeyle uzlaşmayı ve işbirliğini hedef almışlardı." hükmüne varmaktadır. Bkz., **a.g.e.**, s.30. 1923 yılında Türkiye'de 63,4 milyon sterlin yani 500 milyon lira değerinde yabancı sermaye bulunuyordu. Bunlar 94 firmanın arasına dağılmıştı. 1929'a kadar yabancı sermaye girişinde artışlar olmuştur. Bkz., Nazif Kuyucuklu, **Türkiye İktisadı**, Beta Yay., İstanbul 1986, s.178. Yabancı sermayenin işbirlikçisi olarak tenkit edilen Milli Türk Ticaret Birliği, 1 Kasım 1922'de, milli iktisat anlayışı etrafında bir güç olarak örgütlenmek amacıyla kurulmuştur. Murat Koraltürk, **Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler**, SPK Yay., Ankara 1997, s.20.

⁵⁴⁰ Gülağ, **a.g.e.**, s.10.

⁵⁴¹ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 – 1950)**, Yuurt Yay., Ankara 1982, s.104.

⁵⁴² Keynes (1883 – 1946), kendiliğinden tam istihdam dengesine dayanan geleneksel yaklaşımları yıkmış, iktisat teorisinde bir devrim yapmıştır. Depresyon dönemlerinde devletin bütçe harcamalarını kısmasının krizi derinleştireceği, bunun için gevşek mali politikalarla devletin piyasalara müdahale etmesi gerektiğini düşünmüştür. Bkz., Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Yay., İstanbul 1984, s.257-284.

⁵⁴³ Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, (1929 – 1932)**, I.C, AÜSBF Yay., Ankara 1988, s.43-46.

öldüğüne hükmeden Recep Peker – Şeref Aykut çizgisini Atatürk dönemi olarak takdim etmekten başka bir anlama gelmemektedir. Onar'ın otoriteryanizmi karşısında Başgil'in ferdiyetçiliğini, Ağaoğlu'nun liberalliğini; İnönü – Muzaffer Şeref Bey'in müfrit tutumları karşısında Celal Bayar'ın dengeleyiciliğini nasıl izah etmek gerekmektedir?⁵⁴⁴ Atay'ın aferistler olarak gördüğü İş Bankası muhiti başındaki isim nasıl 1932'de iktisat vekili olmuştur? Keza 1937'de Başbakanlığa getirilmesi nedendir? Bütün bunların anlamı, ulus – devletin kurucu kadrosunun ekonomi politığının kapitalizmi ihdas etmek olduğudur. 1925'te aşar vergisinin kaldırılmasının – aynı vergiden nakdiye geçiş -, 1929'da gümrük tariflerinin yükseltilmesinin, Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsalarının kurulmasının, 1931'de Merkez Bankasının piyasayı düzenleyen bir aktör olarak devreye girmesinin temelinde bu hedef yatmaktadır.⁵⁴⁵

1923 – 1938'in büyüme ortalaması 7,4'tür. Bu rakam kendisinden sonra gelen bütün dönemlerin zirve noktasıdır. Mesela 1938 – 1950'de bu rakam 1,2 olacaktır.⁵⁴⁶ Bu büyümenin finansmanı, Gülalp'ın birinci aşama olarak değerlendirdiği, tarım ürünlerinin ihracatından, vergi yükünün artırılmasından, reel ücretlerin sabit tutulmasından, Sovyetler ve İngiltere'den alınan kredilerden sağlanmıştır. 1923 yılında 46,3 milyon lira olan dolaysız vergiler 1939'da 43,7 milyona gerilerken; 1923'te 25,9 milyon olan dolaylı vergiler 1939'da 140,6 milyona çıkmıştır.⁵⁴⁷ Bu ağır yükün vatandaşta tepkilere neden olmaması mümkün değildir. Başar'ın

⁵⁴⁴ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ Yay., Ankara 1982, s.80-81. Makal da devletçilik görüşlerinin homojen olmadığını düşünür. Kadrocular üçüncü yolcu iken, Recep Peker - İnönü devletçiliği kalıcı çizgiye, Bayar ise pragmatik özelliklere sahiptir. Ahmet Makal, **Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920 – 1946**, İmge Yay., Ankara 1999, s.235. Onar, devletçiliği hukuken tahkim ederken, Başgil ferdi ön plana çıkarır. Bkz., Hamit Emrah Beriş, **Tek Parti Döneminde Devletçilik**, Liberte Yay., Ankara 2009, s.57-58.

⁵⁴⁵ Mustafa Sönmez, **Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı**, İTO Yay., İstanbul 2004, s.43. İbrahim Okçuoğlu, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi (1923 – 1950)**, Ceylan Yay., İstanbul 1999, s.108-109. Merkez Bankası'na piyasayı düzenlemeye dönük yetkilerin verilmesinde biraz çekingen davranılmıştır. Kuruluş kanununda hazine bonolarını iskonto etme yetkisi verilmemiştir. Bu yetki 1936 ve 1938'de çıkartılan yasalarla verilecektir. Gene, devlet kesimindeki teşebbüs ve müesseselerin hazine kefaletine sahip bonolarını reeskont yetkisi 1938'de tanınacaktır. Keza Osmanlı'dan miras kalan banknot miktarını artırması da kısıtlanmıştır. Bkz., Gürkan Çelebicin, *"Atatürk Döneminde Para – Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi"*, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, AÜSBF Yay., Ankara 1982, s.27.

⁵⁴⁶ Sönmez, **a.g.e.**, s.14.

⁵⁴⁷ **a.g.e.**, s.59-60.

hatıralarında zikrettiği felaket manzaralarının altında da bu hususiyet yatmalıdır.⁵⁴⁸ 1939 yılı 100 kabul edildiğinde buğday / sanayi fiyat endeksleri oranı 1929'da 175'ten 1931'de 87'ye; pamuk / sanayi fiyat oranları 102'den 80'e düşmüştür. Sanayi bu ortamda %13,6 büyümüştür.⁵⁴⁹ Köylünün kredi borçları büyük huzursuzluklar oluşturmuştur. Zikredilen dönemde tarım kesiminde büyüme yıllık %5,1'dir. Bunun milli gelire yansımaları kaçınılmazdır. Nitekim milli gelirde artış oranı 1923 – 1929'da %8,6 iken, 1930-1939'da %5,1'e düşmüştür.⁵⁵⁰

Ulusal bankaların sayısı 1923'te 18 iken 1928'de 39'a, 1933'te 47'ye çıkmıştır. Ulusal düzeyde yayılmış bulunan yerli ve yabancı banka şubelerinin sayısı 1933'te 486'dır.⁵⁵¹ 1924 – 1929 arasında, kimilerinin emperyalizmin etkilerinin yoğun olduğunu söylediği dönemde, Türk bankalarındaki mevduat sekiz kat artarak toplam mevduatın %40'ına ulaşmıştır. 1927'de banka kredilerinin 320 – 350 milyon lira olduğu tahmin edilir. Bunun üçte birinin Türk bankalarınca verildiğini söylemek mümkündür.⁵⁵² Yabancı bankaların toplam mevduat içindeki payı 1924'te %78 iken 1950'de %14'e, toplam krediler içindeki payı %53'ten %12'ye düşmüştür. Süreç yabancı sermayenin hâkimiyetini yıkmıştır.⁵⁵³ 1919'da 159 milyon lira olan dolaşımdaki paranın hacmi her yıl %1'lik artışa uğramıştır. Reel büyümenin %6 olduğu dikkate alındığında, uygulanan para politikasının deflasyonist olduğu söylenilebilir.⁵⁵⁴

Dönemin ulus – devlet bağlamında en büyük eksikliği nüfusun şehre çekilememesi olmuştur. Ekonominin %7,4 büyüdüğü bir dönemde kırsal nüfusun yerinde sayması ilginç bir çelişkidir. Tarımda orta ve küçük işletmelerin yaygınlığı kırılmamıştır. Barkan'ın hesaplamalarına göre 125 hektardan küçük mülk toprakların oranı %99,7'dir. 1927 Tarım Sayımı'na göre çiftçi ailesi başına düşen ekili alan miktarı ortalama 25 dönümdür. Toplam ekili arazi 43.638 dönümdür. Bu rakam, ekilebilir arazinin yedide birlik kısmıdır.⁵⁵⁵ Atatürk'ün bile büyük toprak

⁵⁴⁸ Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Tan Matb., İstanbul 1945, s.40 vd.

⁵⁴⁹ Sönmez, **a.g.e.**, s.44-45.

⁵⁵⁰ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)**, İmge Yay., Ankara 2004, s.71-72.

⁵⁵¹ Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, İmge Yay., Ankara 2003, s.174.

⁵⁵² Keyder, **a.g.e.**, s.153-159.

⁵⁵³ Tezel, **a.g.e.**, s.114.

⁵⁵⁴ Cihan Bulut, **Ekonomik Yapı ve Politika Analizi**, Der Yay., İstanbul 2006, s.169.

⁵⁵⁵ Kepenek, Yentürk, **a.g.e.**, s.36.

sahiplerini tasfiye edecek, köylüyü mülkiyete kavuşturacak bir toprak reformu yapamadığı iddia edilmiştir.⁵⁵⁶ Hâlbuki problem köylünün topraktan çekilmesi, tarım alanlarının kapitalist çiftliklere dönüşmesidir. Bu süreç, bir mekânda elde edilen sermayenin kendi etrafında daire çizerek yayılmasını beraberinde getirecektir. Tarladaki pamuğun şehirde tekstile dönüşmesi ve mağazalarda konfeksiyon ürünü olarak satılması süreci harcamalara çarpan etkisi yaparak hem şehirleşmeyi hem de büyümeyi beraberinde getirecektir.⁵⁵⁷ 1950'lere kadar, Türkiye nüfusunun %80 civarında köylü kalması, hatta pek çok şehrin nüfusundaki azalma oranları, halklar arasındaki bütünleşmenin önünde engel olarak kalmıştır.⁵⁵⁸ Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın 1942'de 4300 işçiye ihtiyacı olmasına rağmen 3100 kişi ile çalışmak durumunda kalmış olması, üstelik bunların azımsanmıyacak kadarının da zorunlu askerlikten dolayı fabrikada bulunuyor olmaları, köylülüğün derecesini göstermektedir. Piyasanın ihtiyacına uygun olarak kesintisiz üretim zarureti duyan fabrikalar, hasat dönemlerinde işçi bulmakta güçlük çekmişlerdir.⁵⁵⁹ Köylüler topraksız kalsaydı, lojmanı, mektebi, sağlık ocağı, ikramiyesi olan fabrikalara koşmazlar mıydı? Köylülüğü tasfiye etmeden ulusal egemenliği taşıyacak bireyi tahkim etmek mümkün değildir. Türkiye'de ulus – devlet projesini bundan başka bir zemine çekmek, bürokrasinin patrimonial sadakatler üzerine kurgulanan iktidarını sürdürmek istemesinin işareti olsa gerektir. Şehirleşmenin başladığı süreci karşı devrim olarak gören zihniyetin, inşa dönemini mihverinden çıkartan ideolojikliği dikkate alındığında bu işaretin hiç de mat olmadığı görülmektedir. Tezel'in şu ifadeleri meseleyi berrak bir şekilde izah etmektedir:

“...Bu siyasi, toplumsal projenin temel aksiyomları, devletin, temel haklara sahip yurttaşların kendi akıl yürütmeleri ile oluşturdukları kurallardan kaynaklandığı, insanların toplum ve kültürlerini ve bu arada ekonomilerini, özel mülkiyet hakkına da sahip yurttaşların, devletin ve dini otoritelerin iznine gerek duyulmadan serbestçe gerçekleştirdikleri siyasi, kültürel ve bu arada iktisadi faaliyetleriyle oluşturmalarının hem doğru, hem de faydalı olduğudur. Bütün günahları ve sevaplarıyla cumhuriyet bu projenin Türkiye'de uygulanması girişimidir. Atatürk'ün ölümünden

⁵⁵⁶ Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1981, s.249.

⁵⁵⁷ Sabri F. Ülgener, **Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme**, İÜİF Yay., İstanbul 1966, s.314.

⁵⁵⁸ Şehir nüfusu 1912 – 1927 karşılaştırmasında İstanbul'da %39, Batıdaki 15 şehirde %44, Doğu'daki 17 şehirde %18 azalmıştır. Çavdar, **a.g.e.**, s.191.

⁵⁵⁹ **iscidemokrasisi.net**, “Türkiye İşçi Sınıfı Tarihine Kısa Bir Bakış 1”

sonra kurumlaşan ve zamanla Doğu Avrupa'nın diktatörlüklerini andıran oligarşik Kemalist tecrübe, Cumhuriyet'in bu temel özelliğinin göz ardı edilmesine yol açmamalıdır."⁵⁶⁰

Tezel, ulus – devleti var ve uzun ömürlü kılan temel noktaya dikkat çekmektedir. Etnik, dini, mezhebi, felsefi itikatlarla arasına mesafe koyan devlet, problemlerin çözüm kaynağıdır. Türkiye'de entelektüel üretimin, söylem analizleri üzerinden göz ardı ettiği husus budur. Recep Peker, Şeref Aykut, Tekin Alp, M.Saffet Engin, Yakup Kadri, Kadro Dergisi, Halk Evleri, CHF... etrafında dile getirilen görüşler, Atatürk'ün farklı zaman ve mekanlarda söylediği ifadelerle mezcedilerek Kemalist ideoloji bir söylem olarak inşa edilmektedir. İktidar mücadelesinde yer kapma telaşıyla mı, yoksa fikri bir çilenin cemiyete aktarılması şeklinde mi olduğu sorgulanmadan yapılan alıntılarla inşa edilen bir ideoloji ve gene aynı metotla serdedilen reddiyeler bu sahanın müktesebatını verir.⁵⁶¹ Devletçilik bağlamında, dört farklı anlayıştan bir tanesi Atatürk'e mal edilebilmektedir. Bu noktadan sonra zikredilen telakkinin resmiyet kazanması işten bile değildir. Benzeri çabayı iktidarın sosyal hayatla temas kuran her sahasında tecrübe etmek mümkündür. Tekraren, 1908'de orijini verilen, 1921'de ilan edilen, 1924'te esas teşkilat hukuku ihdas edilen siyasi realite ulus – devlettir. Bu olgu, iktisaden kapitalizmin, hukuken tabii hakların, zihnen aydınlanmanın, siyaseten modernleşmenin kesişim noktasına tekabül etmektedir. Bu alanların hepsi de birbirinden farklı ekollerin tartışma platformunu oluşturur. Bir tane aydınlanma, bir tane kapitalizm, bir tane tabii haklar anlayışı, bir tane modernleşme projesi yoktur. Atatürk bir kurucudur. Bu alanların hiçbirisinde de doktrin sahibi değildir.⁵⁶² Onu doktriner bir ideolog olarak takdim

⁵⁶⁰ Yahya Sezai Tezel, **Kapılanma Kültürü ve Demokrasi**, Orion Yay., Ankara 2007, s.213.

⁵⁶¹ Suna Kili, **Kemalizm**, Mentş Matb., İstanbul 1969, Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yay., İstanbul 2004. Bu iki eser söylem üzerine kurulan en muteber çalışmalar olarak görülebilir.

⁵⁶² Aysan, Kemalist iktisat doktrininden bahseder. "*O ne bir kapitalist, ne de bir sosyalistti. Kemalist Ekonomi Kalkınma Modeli'nin kurucusu ve uygulayıcısı idi.*" diyerek Atatürk'e bir iktisat teorisyenliği rolünü yükler. Atatürk'ün çeşitli zamanlarda yaptığı konuşmaları bir araya getirerek bunun ne kadar orijinal bir teori olduğuna ikna etmeye çalışır. Mustafa Aysan, **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, Es Yay., İstanbul 1980, s.4-18. Atatürk'ün bir iktisat politikasının olması, onun bir doktrin sahibi olduğu anlamına gelmez. Ne kapitalizm ne de Sosyalizm yekpare bir sistemdir. Adam Smith'ten Paul Krugman'a kadar teori sahibi pek çok iktisatçı farklı anlayışlar ortaya koymuşlardır. Aysan'ın çalışması, "Atatürkçü İktisat Doktrini'ne göre bir ülkenin cari açığının GSMH'sına oranı ne olmalıdır? Küresel bir kriz ortamında mali politikalar nasıl şekillenmelidir? Bütçe açığı ile GSMH arasında nasıl bir oran kurulmalıdır? Merkez Bankası serbest piyasa ekonomisinde döviz kurlarına hangi aparatlarla ne tür müdahalelerde bulunmalıdır?" türünden hiçbir soruya cevap vermemektedir.

eden her çaba gruplar arasındaki menfaat mücadelesinde hegemonya kurma arzusunun yansıması olarak görülmelidir. Böylesi bir durum ise ulus – devleti problem üreten hale getirecektir. Söylem analizlerine katkıda bulunmamak adına ki bir önceki bölümde zarureten yapıldı, bu bölümün zihniyet dünyası işlenmeyecektir. Bu noktadan sonra, Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör’de temayüz eden düşünce geleneğinin izlerinin takibi, Türkiye’de ulus – devletin farklı ekolleri bünyesinde barındırdığının en muhkem delaleti olacaktır.

3.BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ULUS – DEVLET ve ZİYA GÖKALP

3.1. Ziya Gökalp'in Yaşamı

23 Mart 1876 (11 Mart 1292 / 27 Safer 1293) Perşembe veya çok zayıf bir ihtimalle 24 Mart Cuma öğleden sonra Diyarbakır'da doğdu.⁵⁶³ Doğumundan kısa bir müddet önce ailenin kapısını çalan Çolu Hoca isminde bir dervişin: “*Size bir müjde vereceğim... Bu saatlerde bir oğlunuz olacak; adını Mehmed Ziya koyunuz.*” sözlerinin tesiriyle çocuğa bu isim verilmiştir.⁵⁶⁴ Ziya'nın büyük dedesi Sabir Efendi bölgenin önde gelen ulemalarından olup, şer'i bir meselenin halli için saraya davet edilmiş ve II. Mahmut tarafından ödüllendirilmiştir. Onun oğlu Mustafa Sıtkı Efendi, Babîâli'de kalem dairesinde yetişmiş, Sadrazam Küçük Sait Paşa ile seyahatlerde bulunmuş Maliye ve Mülkiye memurudur.⁵⁶⁵ Babası Tevfik Efendi ise Diyarbakır Vilayet Matbuatı'nın müdürü ve Diyarbakır gazetesinin başmuharriridir.⁵⁶⁶ O'nun hazırladığı 1884 Diyarbakır Salnamesi'ne göre şehirde 32 mescit, 4 medrese, 7 kütüphane bulunmaktadır. Türk ve Kürtlerin yanı sıra Ermeni ve Süryaniler de hatırı sayılır bir nüfusa sahiptirler. Bu beşeri ve kültürel dokuya Dicle Nehri'nin getirdiği tarım imkânını, Bağdat – Basra ticaret merkezine yakınlıktan kaynaklanan iktisadi fırsatları da eklemek gerekir.⁵⁶⁷

Farklı etnilerin ve dini grupların birlikteliği kimlik bilincini diri tutar. Bölge insanı tarıma dayalı iktisadi hayatın sunduğu boş zaman fırsatını tasavvufi sohbetlerle değerlendirme yoluna gitmiştir. Ziya'nın çocukluğu halk irfanında yer bulan kültürel telkinlerle geçmiştir.⁵⁶⁸ Mercimek Örtmesi adlı mahalle mektebinde okurken Şah İsmail'i, Âşık Kerem'i okumuştur. Medresede hocalık yapan Hasip Efendi'nin manevi dersleri ile jöntürk hassasiyetlere sahip olduğu sezilen akşamcı babanın hür fikirleri onun ilk terbiye kaynakları olacaktır.⁵⁶⁹ 14 yaşında Askeri

⁵⁶³ Hikmet Tanyu, **Ziya Gökalp'in Kronolojisi**, Ongun Kardeşler Matb. Ankara 1981, s.13.

⁵⁶⁴ Vehbi Vakkasoğlu, **Tarih Aynasında Ziya Gökalp**, Cihan Yay., İstanbul 1984, s.16.

⁵⁶⁵ Ali Nüzhet, **Ziya Gökalp, Hayatı ve Malta Mektupları**, İkbâl Matb., İstanbul 1931, s.10 – 13.

⁵⁶⁶ Enver Behnan Şapolyo, **Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, Güven Matb., İstanbul 1943, s.11.

⁵⁶⁷ Nüzhet, **a.g.e.**, s.13.

⁵⁶⁸ Mehmet Emin Erişirgil, **Bir Fikir Adamının Romanı, Ziya Gökalp**, Haz.: Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Nobel Yay., Ankara 2007, s.13 – 15.

⁵⁶⁹ Orhan Seyfi, **Ziya Gökalp, Hayatı ve Eserleri**, Cumhuriyet Matb., İstanbul 1937, s.6.

Rüştiye öğrencisi Ziya'yı babası bir akşam yanına çağırır ve üzüntülü bir şekilde şunları söyler:

“Sana çok kederli bir haber vereceğim. Çok ağlayacak, çok matem tutacaksın! Bugün senin ve bütün arkadaşların için büyük bir matem günüdür. Çünkü sizin en büyük hocanız ve milletin de en büyük adamı olan Namık Kemal vefat etti. İşte sen bu adamın arkasından gideceksin! Onun gibi vatanperver, onun kadar hürriyetperver olacaksın!”

Bu konuşmadan bir yıl sonra babası vefat eder. Gökalp, *“Bu sözler, mukaddes bir vasiyetname mahiyetinde olarak, ruhumda celi yazılarla mahkûk kaldı.”* diyecektir.⁵⁷⁰ Mülki İdadi Mektebi'nde okurken (1891 – 1894) amcası Hasip Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri almaya devam eder. Mektepte de fıkıh ve kelam dersleri verilmektedir. Tabii ilimler derslerini de hocası Yorgi Efendi'den almaktadır. Kuru bir materyalizmin etkisiyle verilen fen bilimlerini, eski kalıplarla öğretilen kelam dersleri dengeleyemez. Bu arada kolera salgını dolayısıyla Diyarbakır'a gelen Abdullah Cevdet'te Ziya ile temas halindedir.⁵⁷¹ Aynı dönemde Gazali'yi, Muhiddin-i Arabi'yi, Gustave Le Bon'u, Tarde'yi okumuştur. Abdullah Cevdet'ten de biyolojik materyalizme dair eserler edinmiştir.⁵⁷² Hakikat-i Kübra zihninde gittikçe bulanıklaşmaktadır. Derin bir maneviyat buhranı içerisinde. İstanbul'a gidip, üniversite okumak, zihnindeki sorulara cevaplar aramak arzusundadır. Halk arasında söylenen dedikodulara göre de bir sevdiği vardır. Babalık vazifesini üzerine alan amcası, Diyarbakır'dan ayrılmasını istememektedir.⁵⁷³ Ziya'nın buhranı derinleşir. Maddecilik, derdine deva olabilir mi? Ziya şunları yazacaktır:

*“Ben neyim? Bir hayat makinesi
Beni tahrike zemberek lazım.
Odur ancak hayatıma nazım,
Zemberek kainat makinesi.”*⁵⁷⁴

⁵⁷⁰ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, Haz.: M.Haluk Çay, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s.96 – 97.

⁵⁷¹ **a.g.e.**, s.99. A.Cevdet, kolera salgını dolayısıyla 1894 yılı sonlarında birkaç ay Diyarbakır'da kalmıştır. Bkz., Hanioglu, **Abdullah Cevdet ve...**, s.29.

⁵⁷² Hanioglu, *“Büyük bir ihtimalle Abdullah Cevdet, kendisinin düşüncesinde büyük değişiklik yapan, Felix Isnard, Spirtualisme et Materialisme, Paris, 1879 adlı kitabı bu fikirlerini yaymak için kullanmıştır.”* kanaatini dile getirmektedir. Bkz.,M.Şükrü Hanioglu, *“Jön Türk Akımı İçinde Ziya Gökalp”*, **60.Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp**, İÜY, İstanbul 1986, s.28, dn.2.

⁵⁷³ Şevket Beysanoğlu, **Doğumunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı (1894–1909)**, Şehir Matb., İstanbul 1956, s.11 – 12.

⁵⁷⁴ Bu şiir, bilhassa Tıbbiyede gençlerin sosyalleştiği “Sosyal Darwinizm” etkisini ortaya koymaktadır. Bir tıbbiye öğrencisi annesinin mezarını ziyaret ederken, benzer bir şekilde: *“Biz neyiz?”*

Aynı ziya aynı gün şunları da yazacaktır:

*“Tabiatın bu ibtisamı (gülmesi) giryebar eder (ağlatır) beni,
Tuluğlar (güneşin doğması), gruplar pür iğbirar eder (üzer) beni,
Beşer sefaletin içinde bir yetimi andırır,
Hazin likası her dakika dağdar eder beni.”*

Ziya, Gökalp’in yıllar sonra: *“Aklımın sevk ettiği kanaatle gönlümün istedikleri arasındaki tezat, beni cehennem hayatına sürükledi.”* diyeceği ana doğru gitmektedir.⁵⁷⁵ Amcadan aldıklarıyla Yorgi ve Abdullah Cevdet’ten dinlediklerini dengeleyemez. Diyarbakır’da Ulu Cami bitişiğinde bulunan Mesudiye Medresesi’nde arkadaşı Mustafa Bey’in oturduğu hücrenin duvarına: *“Daimi bir ıstırap altında kalmaktır hayat / Mevt eyler bir huzur-u mutlaka ima bana”* mısralarını yazdığı gün intihar eder.⁵⁷⁶ Mehmet Ziya, Gökalp olduğu dönemde intiharla mefkûre arasında irtibat kurarken kendi durumunu da izhar etmektedir:

“Ekseriya bir genç, müsbet ilimlerle temasa başlayınca, çocukluk terbiyesinin ruhuna aşılıdığı mefkûreler, riyaziyatın ve tabii ilimlerin haşin umdelerine karşı rasanetini (sağlamlığını) muhafaza edemez. Çocukluk mefkûrelerinin bu sarsılması gençlik buhranı denilen bir deruni cidal devresinin başlangıcı olur. Bu buhrana tutulan genç, bedbahtlığın bütün acılarını yaşar. Reybilik (şüphecilik), ümitsizlik, itimatsızlık hastalıklarına tutulur; geceleri uyuyamaz, nihayet bu elemelerden kurtulmak için intihara bile mecbur olur.”⁵⁷⁷

Ziya’ya ilk müdahaleyi Abdullah Cevdet’le beraber bir Rus tabip yapar. Ziya kurtulur. Yıllar sonra Abdullah Cevdet, *“Keşke kurtulmasaydı da memlekete Türkçülük gibi geri fikirler yayılmasaydı.”* diyecektir.⁵⁷⁸ Olayın üzerinden bir yıl geçmeden Ziya İstanbul’a gelir. Mülkiye Baytar Mekteb-i Alisi’ne kaydolar. İshak Sukuti, İbrahim Temo ile temas kurar. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne üye olur.⁵⁷⁹ İhtilal fikirleri ruhunu sardığı günlerde idadiden hocası olan Yorgi’nin İstanbul’da

Toprak! Pek ala senin azanın bir kısmı şimdi şu makberde mevcuttur. Ecza-yı uzviyenin kısım-ı diğeri de hayattadır. Lakin başka bir kisve altında...” diyecektir. Hanioglu, a.g.m., s.29.

⁵⁷⁵ Orhan Asena, *“Ziya Gökalp’i Anlamak”*, **Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri**, 23 Mart 1986, DÜY, Diyarbakır 1989, s.163 – 167. Tanpınar, *“Fikir hayatı, belki de sıkı Müslüman aile terbiyesiyle, biyolojiye ve tecrübi ilimlere dayanan tahsilinin neticesi olan dini bir buhranla başlar.”* der. Bkz., Ahmet Hamdi Tanpınar, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Haz.: Zeynep Kerman, Dergah Yay., İstanbul 1992, s.108. Gökalp ismini ilk defa, 16 Aralık 1911’de, Altun Destan şiirini yazdığında kullanmıştır. Bkz., Serdar Sağlam, *“Ziya Gökalp”*, **Türkiye’de Sosyoloji (İsimler – Eserler)**, Der.: M.Çağatay Özdemir, Phoenix Yay., Ankara 2008, s.167.

⁵⁷⁶ Cavit Orhan Tütengil, **Ziya Gökalp Üzerine Notlar**, Türk Sosyoloji Cemiyeti Yay., İstanbul 1956, s.6.

⁵⁷⁷ Gökalp, **Makaleler VII**, s.65.

⁵⁷⁸ Erişirgil, **a.g.e.**, s.30.

⁵⁷⁹ Kerem Ünüvar, *“Ziya Gökalp”*, **Milliyetçilik**, Ed.:Tanıl Bora, İletişim Yay., İstanbul 2002, s.28.

olduğunu duyar. Ziyaretine gider. Yorgi Efendi, ihtilalle bir cemiyetin düze çıkamayacağını, hürriyet taraftarı gençlerin Türk ulusunun sosyolojisini, psikolojisini çok iyi bilmeleri gerektiğini söyler. Bu cümleler, Ziya'nın şahsiyet dünyasını belirleyen ikinci celi ifadelerdir. "Hoca'mın Vasiyeti" olarak biyografisine girecek ve Ziya içtimaiyatla ünsiyetini böyle kuracaktır.⁵⁸⁰

Ziya, okudukça Abdülhamit'e kini, İttihat ve Terakki'ye muhabbeti artmaktadır. Bu duygular içerisinde arkadaşına yazdığı mektup, okuldan uzaklaştırılmasına ve on üç aylık bir hapis hayatına sebep olur. Zaptiye Tevkifhanesi'nde muhabbet kurduğu Naim Bey, onu çok etkiler. Nur yüzlü bir piri andıran bu zat, jöntürk mücadelesinde kemale ermiş bir kıdeme sahiptir. Ziya'nın gözünde bir mürşid-i kamil mesabesinde olan Naim Bey, birlikteliklerinin son günlerinde bir dizi nasihatte bulunur: Kısa bir müddet sonra irade-i seniye ile meşrutiyetin geleceğini, İngilizlerin irticai bir ayaklanma çıkartacağını, istibdadın daha beterinin rücu edeceğini söyler. Ziya'ya, bundan sonra bizim mefkûrelerimizin hayata geçeceğini, bunun için basın hürriyetine önem verilmesi gerektiğini, kendisi gibi gençlerin bugüne değil yarına dönük nesiller için basın yoluyla milli mefkûreyi işlemeleri gerektiğini anlatır. Bu da Gökalp'in biyografisine "Pirimin Vasiyeti" olarak girecektir.⁵⁸¹

Gökalp, bundan böyle tüm enerjisini okumaya verecektir. İstanbul'da Karadeniz'den gelenlere Laz, Şark'tan gelenlere Kürt, Rumeli'den gelenlere Arnavut denmesi garibine gider. "O zamana kadar kendimi hissen Türk sanıyordum." der. Bunların ne kadar çetrefil meseleler olduğunu da "Ya Diyarbekir'in Türkçesi bir Kürt Türkçesiydi, yahut Diyarbekir'in Kürtçesi bir Türk Kürtçesiydi." şeklinde ifadelendirir.⁵⁸² İlm-i içtima Osmanlıyı da Ziya'yı da buhranlardan kurtaracak münbit bir kaynak gibi görünür. Durkheim'a yönelmesi bundandır.⁵⁸³ II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Diyarbakır'da kalır. Burada Ticaret Odası fahri katipliği,

⁵⁸⁰ Gökalp, **Makaleler VII**, s.102.

⁵⁸¹ Erişirgil, **a.g.e.**, s.38 – 40. Gökalp, **Makaleler VII**, s.105.

⁵⁸² Gökalp, **Makaleler VII**, s.230 – 237.

⁵⁸³ Kazım Nami Duru, **Ziya Gökalp**, MEB Yay., İstanbul 1965, s.14. Sezer, Gökalp'in Durkheim'a yönelmesinde Fransız sosyoloğun "kolektif bilinç" kavramına atıf yapar. Bu, fertlerin toplamından aşkın bir bilinçtir. Yalnız bugünü değil, maziye de kuşatır. Gökalp, kritik bir kavşakta muasırlaşma özlemini dile getirirken nelerin korunacağı meselesinde bu kavrama atıf yapacaktır. Bkz., Baykan Sezer, "Ziya Gökalp ve Durkheim", **60.Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp**, İÜY, İstanbul 1986, s.23 – 25.

Vilayet İdare Meclisi zabıt katipliği yapar. Diyarbakır gazetesinde yazıları çıkar. Amcasının kızı Vecihe Hanım'la evlenir. Ziya'nın bu dönemi iş – eş meşgalelerinin yanı sıra, sosyal olayları yönlendirdiği bir zaman dilimine tekabül eder. Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın Diyarbakır köylerinde zulüm ve haksızlıklar yapması üzerine halkı arkasına alarak Diyarbakır postanesini işgal edecektir (1905). Aynı olay 14 Kasım 1907'de tekrar vuku bulur.⁵⁸⁴

Meşrutiyet'in ilanını müteakip cemiyetin bölge müfettişi olur. 1909 yılında umumi kongre için Selanik'e gider. 1910'da cemiyetin merkez-i umumi üyeliğine getirilir.⁵⁸⁵ İttihat ve Terakki İdadisi'nde sosyoloji dersleri verir. 1913 Hükümet Darbesi'nde İstanbul'dadır. Kararın fetvasını üzerine alırken, Piri'nin vasiyetine sadıktır. Olay günü orada bulunan Danişmend, vakanın neden çıktığını sorduğunda: *“Edirne'yi düşmana veren kabineyi millet devirdi.”* diyecektir.⁵⁸⁶ Aynı yıl Darülfünun'da içtimaiyat müderrisi olmuştur. Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İslam Mecmuası, İktisadiyat Mecmuası onun gözetimindedir. Türkleşmek – İslamlaşmak – Muasırlaşmak formülasyonunu bu dönemlerde kaleme alır.⁵⁸⁷ Babanzade Naim Bey, Yahya Kemal gibi muhalif görüşlerin mümessillerine üniversitede görev verir. İktidarın münevveri olarak farklı grupları uzlaştırarak ulus inşasını sağlamlaştırmak onun mefkûresi gibidir.

Görüşlerinin başta İttihat ve Terakki yönetimi olmak üzere, çevresindeki talebelerce ne kadar anlaşıldığı tartışma götürür. Gökalp'in cemiyet meselelerine en kritik yaklaşımı olan hars - medeniyet ayırımına Talat Paşa'nın lakayt tavrını Yahya Kemal teessürle zikreder.⁵⁸⁸ Keza Gökalp'in İktisadiyat Mecmuası'nın başına getirdiği ve fikri yönden hocalığını yaptığı Tekin Alp de, Cumhuriyet döneminde: *“rahmetli üstadım Ziya Gökalp'in Türkçülüğü – tabir mazur görülsün – bir nevi teslisden ibaretti... Kemalizm bidayetten beri tek tanrıya tapmıştır: millicilik.”* diyecektir.⁵⁸⁹ Akademik anlamda üniversiteyi kuran bir aydın müktesebatına sahip

⁵⁸⁴ İsa Kocakaplan, **Ziya Gökalp**, Timaş Yay., İstanbul 2001, s.17 – 18. Gökalp, bahsi geçen olayları destan şeklinde anlatır. Bkz., Ziya Gökalp, **Şaki İbrahim Destanı ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirler**, Haz.: Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.

⁵⁸⁵ Ünüvar, *a.g.m.*, s.28.

⁵⁸⁶ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, İstanbul 1961, s. 400.

⁵⁸⁷ Duru, *a.g.e.*, s.14.

⁵⁸⁸ Yahya Kemal, **Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1973, s.174 – 175.

⁵⁸⁹ Tekin Alp, **Kemalizm**, Cumhuriyet Matb., İstanbul 1936, s.32 – 33.

olmasına rağmen, Malta sonrası işsiz kaldığı günlerde, kapıların yüzüne kapandığını görecektir. Bu ifadeler ve tavırlar, Türkiye’de fikri seciyenin mesabesini göstermesi açısından düşündürücüdür.

Korkmaz, Gökalp’in Turancı ve İslamcı yaklaşımlarının Almanların Berlin – Basra projesine uygun düştüğünü, İttihat ve Terakki’nin I.Dünya Harbi esnasındaki kararlarının da bu etkinin gölgesinde oluştuğu kanaatindedir.⁵⁹⁰ Türkiye’nin umumi harbe hangi şartlar altında girdiği daha önce tartışıldığı için bu kanaatin neden paylaşılmadığı tekraren dile getirilmeyecektir. Ülken de Gökalp’in bir anda Turancılıktan Cumhuriyetçiliğe kayıverdiğini, bir zaaf numunesi olarak, zikreder.⁵⁹¹ Gökalp’in modernleşmeye getirdiği üçlü formülasyon ve Turancılığını Cumhuriyetle daraltması onun düşünce çizgisindeki telifçiliğinin yansıması olarak mütalaa edilebilir. Mütareke sonrası ortaya çıkan İttihatçı avından o da nasibini almıştır. 30 Ocak 1919’da tutuklanır. Divan-i Harbi Örfi’de yargılanır. Reis: “*Ermeni katliamına siz fetva vermişsiniz. Buna ne diyeceksiniz?*” diye sorduğunda: “*Milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye’de bir Ermeni katliamı değil, bir Türk – Ermeni mukatelesi vardır.*” cevabı resmi yaklaşımları belirlemiştir.⁵⁹² Gökalp yargılanmasının ardından önce Limni Adası’na (26 Mayıs 1919), daha sonra da Malta’ya sürülür (21 Eylül 1919). Sürgün sebebi “asayiş bozmak ve Ermenilere karşı zorbalık yapmak”tır. Polvarista zindanındaki hayatı yokluklar ve ihtiyaç içinde geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde geçen Milli Mücadele’nin aldığı seyir, sürgün hayatının 30 Nisan 1921’de bitmesini sağlar.⁵⁹³ 19 Mayıs 1921’de İstanbul’a döner. 13 Haziran’da Ankara’dadır. Geçim sıkıntısı onu Diyarbakir’e çeker (Eylül 1921). 5 Haziran 1922’de Küçük Mecmua’yı çıkartır. 33.sayıda maddi imkânsızlıktan dolayı yayınına son verir. Evini satar. Maddi sıkıntısı gittikçe derinleşir. 5 Mart 1923 tarihinde Telif ve Tercüme Heyeti’nde göreve başlamak üzere Ankara’ya gelir. CHF’nin umdeleri

⁵⁹⁰ Alaaddin Korkmaz, **Ziya Gökalp, Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri**, MEB Yay., İstanbul 2005, s.189.

⁵⁹¹ Hilmi Ziya Ülken, **Ziya Gökalp**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007, s.XXVIII.

⁵⁹² Ziya Gökalp, **Malta Konferansları**, Haz.: Fahrettin Kırzioğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977, s.18, dn4.

⁵⁹³ Milli Mücadele’nin seyri ile İngilizlerin sürgünlere gösterdiği tavır arasında birebir ilişki vardır. Mustafa Kemal Paşa’nın attığı taktik adımlar Malta sürgünlerinin dönüşünü sağlamıştır. Gökalp üzerinde Paşa’nın manevi nüfuzunda bu etki gözden uzak tutulmamalıdır. Bkz., Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yay., Ankara 2008. Gökalp sürgüne giderken Tahsin Nahid’e, “*Bütün ümidimiz Mustafa Kemal’de’dir. O, bir şeyler yapabilir. Milliyetçiler de ne yapılması lazım geldiğini biliyorlar.*” demiştir. Korkmaz, **a.g.e.**, s.286.

üzerinde çalışır. 11 Ağustos 1923'te II. TBMM'ye Diyarbakır milletvekili olarak katılır. Bu dönemde Türkçülüğün Esasları, Türk Töresi, Doğru Yol, Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnifi, Türk Medeniyeti Tarihi çalışmaları yayınlanır.⁵⁹⁴ Bu eserleri ile Mütareke öncesi yazdığı kitaplar ve makaleler arasında bazen vurgu düzeyinde, bazen de düşünce düzeyinde derin farklar vardır. Bu farklılıkları düşünce samimiyetsizliğinden ziyade içinden geçilen dönemin şartlarına vermek gerekmektedir. Kongar'ın da ifade ettiği gibi o bu dönemlerden öncü bir aydın olarak süzölmüştür. Bunun sebebini de, Kongar, 1.İçtimaiyat kürsüsünün kurucusu olmasına, 2.Yeni toplumun kurulmasında batıdan aldığı kavramları çok iyi işlemesine, 3.Partinin ideologu olduğu için toplumbilim alanında söylediklerinin geniş siyasi muhitlerde makes bulmasına bağlar.⁵⁹⁵

Gökalp'in vefat ettiği gün, 25 Ekim 1924 Cumartesi, Anadolu Ajansı'nın tüm yurda gönderdiği mesajı, yalnızca “Ölülerinizi hayırla yâd edin.” hükmünün icrası olarak görmemek gerekir.⁵⁹⁶ O gün toprağa gömülen baş, Türk düşüncesinde pek de

⁵⁹⁴ Kocakaplan, a.g.e., s.20 – 21.

⁵⁹⁵ Kongar, a.g.e., s.37.

⁵⁹⁶ Fındıkoğlu, onun sistem sahibi, yerli bir içtimaiyat mektebi kuran bir aydın olduğunu söyler. Bkz., Ziyaeddin F. Fındıkoğlu, **Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim**, Türkiye Muallimler Birliği Neşr., İstanbul 1955, s.12. Kösemihal, “Osmanlı imparatorluğu, İttihatçıların elinde son yıllarını yaşarken, fikir dünyamızda Ziya Gökalp adlı bir yıldız parlamaktaydı... Ziya Gökalp, Durkeim okuluna bağlı dünya çapındaki sosyologlar kadar orijinaldir... en güçlü yönlerinden biri sistemciliğidir.” der. Bkz., Nurettin Şazi Kösemihal, **Durkheim Sosyolojisi**, Remzi Yay., İstanbul 1971, s.5 -6. Türkdoğan, “Gökalp'i Durkheim çizgisinde birleştiren nokta, onun Durkheim'i izleyen bir kimse olmasından ziyade, sosyoloji biliminin yöntem ve kurallarını toplum yapımıza uygulamasındaki bilimsel davranış ve yeteneğidir. Gökalp'in gerçek yönü ve bilim adamı niteliği de, aslında burada aranmalıdır.” derken onun yerini tespit emektedir. Bkz., Orhan Türkdoğan, **Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri**, MÜİFY Yay., İstanbul 1998, s.11. Kızılçelik, “O Durkheim'dan aldığı kavramlar üzerinde düşünmüş, onlardan hareketle yeni kavramlar üretmeye de gayret etmiştir. Bu yönüyle Ziya Gökalp, diğer Batıcı sosyologlardan, bilhassa çağdaşı olan Prens Sabahattin'den farklı bir konumdadır.” der. Sezgin Kızılçelik, “Batı Sosyolojisine Aşırı Bağımlı Bir Sosyoloji Örneği...”, **Türkiye'de Toplum Bilimlerin Gelişimi I**, Ed.: E.Eğribel, U.Özcan, Kitabevi Yay., İstanbul 2009, s.176. Kaçmazoğlu da Gökalp'in Comte – Durkheim ekolünden milli bir sosyoloji kurma çabasına vurgu yapar. Bkz., H.Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Birey Yay., İstanbul 1999, s.13. Celkan, “Gökalp, memleketimizde sosyolojinin doğup yayılmasında emeği geçen ilk ve en önemli düşünürümüzdür... Comte – Durkheim okulunun bizdeki temsilcisi olmakla beraber, kendi araştırmalarıyla bilhassa Türk toplumunun yapısına uygun düşen milli bir sosyolojinin temellerini atmıştır.” demektedir. Bkz., Hikmet Yıldırım Celkan, **Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi**, MEB Yay., İstanbul 1990, s.142. Onun fikri muhalifi Yahya Kemal, “Birçok günlerimi Ziya Gökalp'le konuşarak geçirirdim. Diyarbakır'ın bir harika olan bu oğlu, konuştuğu zaman istikbalin muhayyel bünyasını kuran dev gibi bir mimara benzerdi; ilk Müslümanlar gibi mütedeyyin, ilk Türkler gibi bani idi.” der. Yahya Kemal, **Aziz İstanbul**, MEB Yay., İstanbul 1992, s.123.

geleneği olmayan içtimai düşüncenin kurucu babasıdır. Eksiklikleri, yanlışlıkları, dönemseller tenakuzları biraz da bundandır. Ajansın tarihe düştüğü not şöyledir:

*“Türk vatanı en büyük ilim adamını kaybetti. Milli Mücadele'nin ruhu ve istinatgâhı olan milliyet fikirlerini neşretmek hususunda Ziya Gökalp Bey'in ifa ettiği hizmetler, Türk milletinin kalbinde ebedi bir minnet bırakmıştır. Anadolu Ajansı büyük ziya karşısında duyduğu derin teessürü beyan ve Türk milletini bütün ruhu ile taziye eder.”*⁵⁹⁷

Burada Mehmet Ziya Gökalp'in düşünceleri ulus – devlet bağlamında ele alınacaktır. Önce meselenin kavramsal çerçevesine bakışı ortaya konacaktır. Daha sonra, siyasi modernleşme sürecini nasıl gördüğü ve bu süreçle ilişkisinin boyutları incelenecektir. Ulus – devletin zihniyet dünyasını oluşturan aydınlanma felsefesine yaklaşımı belirlendikten sonra, iktisadi görüşleri değerlendirilecektir.

3.2.Ziya Gökalp'te Etnisite, Ulus ve Ulus – Devlet Kavramları

Gökalp, cemiyetlerin tekâmül evrelerini aşiret, kavim, ümmet ve ulus şeklinde ele alır.⁵⁹⁸ Etnisite kavramını “kavim” (ethne) kelimesiyle karşılar. Kavramın ırk olgusuyla karıştırıldığını vurgulayarak: *“Kavim, lisanca ve teamüllerde müşterek olan zümre demektir. Arap kavmi, Türk kavmi, Alman kavmi, Sırp kavmi gibi, lisanca birbirine akraba olan kavimlerin mecmuuna galat olarak ırk denilebileceğine, kavmi aile familie ethnique demek daha doğru olur. Mesela akvam-ı samiye, indo europe'e europeem akvamı Ural Altay kavimleri birer aile-i kavmiyyeden ibarettir.”* der.⁵⁹⁹ Kavmi temsilen ortak bir ata tahayyülü klanı (semiyeye) teşhis eder. Bunların fertleri arasında müşterek mesuliyet, müşterek intikam anlayışı vardır. Amme hukuku, ferdi hak kavramı gelişmemiştir. Klan, kabile, aşiret müttehede (konfederasyon) zümreleri ailevi olup reisleri dini mahiyettedir. Kavmin müstakil bir şeniyet (realite) olması içtimai şeniyettin kavimde tecelli etmesindedir.⁶⁰⁰

Gökalp iptidai kavimleri dört aşamada inceler: 1.Farklılaşmamış klanlı kavimler, totemlidir. 2. Farklılaşmış (tehalüf etmiş) semiyeli kavimler, totem zevale yüz tutmuş, dini, askeri, siyasi uzuvlar belirmeye başlamıştır. 3. Aşiri (Tribal)

⁵⁹⁷ Tanyu, **a.g.e.**, s.162.

⁵⁹⁸ Ziya Gökalp; **Makaleler V**, Haz.:R.Kardaş, KBY, Ankara 1981, s.139. Nirun, *“Gökalp sisteminde tekâmül etmiş cemiyete millet dendiği söylenebilir.”* derken bu silsileye atıf yapmaktadır. Nihat Nirun, **Sistemik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp**, KBY, İstanbul 1981, s.107.

⁵⁹⁹ Ziya Gökalp; **Makaleler VIII**, Haz.: F.R.Tuncor, KBY, Ankara 1981, s.152.

⁶⁰⁰ Ziya Gökalp; **Makaleler III**, Haz.:M.O.Durusoy, KBY, Ankara 1977, s.8-9.

kavimler, totem yok olmuştur, ortak bir ata anlayışı birlikteliği artırmıştır. 4.Terreddiye (yozlaşmaya) uğramış iptidai kavimler, klan yok olmuş, ulus teşkilatlanmaya başlamıştır. Amme hukuku, umumi vekâlet uyanmıştır.⁶⁰¹

Kavmi evre ulusu bünyesinde saklayan çekirdek gibidir. Ustareler (mitler) de bu hususu anlatır. Sözgelimi Türklerde “altun ışık” miti kavmi evreden ulusun nasıl doğduğunu göstermektedir. Buna göre Kırgızlar, saraydaki kırk kızın altun ışığın zuhur ettiği bir gece parmaklarını suya uzatıp hamile kalmalarından oluşmuştur. Keza Oğuzlar da Tatarlar tarafından kitale uğradıktan sonra iki kişinin Ergenekon’a sığınması, orada altun ışığı bir bozkurttan bulmaları ile vücuda gelmişlerdir. Altun ışık mütareke sonrasında Anadolu’da bir kez daha görünecektir.⁶⁰² Bu bağlamda mitler kavmi evreden modern zamanlara akabilmektedir.

Ümmet aşaması dini topluluğa tekabül eder. Cemiyetler kavmi evrede din olgusunu sınırlanmış bir yerellikte yaşarlarken, ümmet devrinde kendi zümresinden müstakil bir dinle temas kurarlar. Hukuk, lisan, siyaset etnik seviye ile mahdud iken, kavimler halitasına açılır. Böylece ümmet, “*kavmin fevkinde bir cemiyet-i akvam teşekkül ettirmiş*” olur.⁶⁰³ Ulus/nation (millet) ise “*şahsiyetini uzun müddet kaybettikten sonra tekrar ihyaya çalışan bir kavim*” demektir. Kavim, ümmet evresiyle birlikte, kavmi bir medeniyet dairesine girmediği için şahsiyetini yitirir. Bu husus kendisini en fazla lisanında hissettirir. Ulus, müştereken yaşanan medeniyetin içinden kendini bulmaya çalışan bir kavim olarak, lisanını aramaya başlar. Bu evre saltanatların ve ümmetçi yaklaşımların inhilaline tekabül eder. Kavim şahsiyetini yeniden bulurken eski haline rücu edemez. Harsi (kültürel) unsurlar köklü değişimlere uğramıştır. Buradan imparatorluğun hâkim kavmi, içindeki zadeğânlardan ötürü, kaynaşmış bir ulus olarak çıkamazken, mahkûm kavimler ulus – devletlerini müttehit bir cemiyet olarak arz ederler. Osmanlı kozmopolitliğinde Sırp, Yunan, Bulgar, Türk mukayesesi bu halin müşahhas numuneleridir.⁶⁰⁴ O halde ümmet evresini yaşamak gereksiz midir? Neden etnisiteden ulusa geçilemiyor da ümmetlilik yaşanıyor? Gökalp kavmin aşiretlerden, Medinelerden mürekkep kıtavi

⁶⁰¹ a.g.e., s.11.

⁶⁰² Ziya Gökalp; **Makaleler IX**, Haz.: Ş.Beysanoğlu, KBY, İstanbul 1980, s.17-19.

⁶⁰³ Ziya Gökalp, **Malta Konferansları**, Haz.: Fahrettin Kırzioğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977 s.54-55.

⁶⁰⁴ Gökalp, **Makaleler VIII**, s.154-157.

(parçalı) bir cemiyetten, ulusun temerküz, tecanüs ve taksim-i amala (iş bölümüne) uğramış demokrat haline tekâmül edebilmesi için müşterek hayatların yaşanması gerektiğini, ümmet evresinin bunu sağladığını söyler.⁶⁰⁵

Ulusluluk hali aynı zamanda, fertler arasında yaşanan “tearüf” ve başka ulusların fertlerine karşı duyulan “tenakür” halidir. Yani fertler, uluslarını başkalarından ayıran değerlerin bilgisine sahip olmalıydılar.⁶⁰⁶ Tüm içtimai hadiseler gibi ulus olgusu da kolektif tasarım (maşeri tere’i) dir. Nasıl ki bir yerde “Biz amale sınıfını temsil ediyoruz.” fikri oluşmadan amale sınıfı teşekkül etmiyorsa “Biz ulusuz.” fikri şuurlara yerleşmeden ulus olunamaz.⁶⁰⁷ O halde “*Maşeri vicdanı olan cemiyete ulus*” denir. Ortak ahlaki, hukuki, siyasi değerler maşeri vicdanı oluşturur. Ulus, içtimai tesanüde malik hakiki bir şahsiyettir.⁶⁰⁸ Bu hal kalp ile tasdik, dil ile ikrar edilmelidir. Lisaniyla Türk’üm diyen ve kalbinde bu kanaati yaşayan her fert Türk’tür.⁶⁰⁹

Uluslar da kavimler gibi dört nevide incelenir. İmami uluslar birincisidir. Hükümdarın yasama yetkisinin bulunmadığı, dini velayet-i ammenin olduğu, köylü, feodal yapılarıdır. İkincisi teşrii uluslardır. Şehirler teşekkül eder. Hükümdar laik (laique) bir hukuka sahiptir. Üçüncüsü harsi uluslardır. Dini ve siyasi velayetten ayrı olarak harsi velayet oluşmaya başlamıştır. Dini, ahlaki, hukuki, bedii, fenni sahalarda örnek alınan şahıslar, içtihatlarıyla cemiyetin muhabbetine mazhar olurlar. Ulus vicdanı hars üzerinden müesseseseleşir. İstiklalini kaybetmiş uluslar ise dördüncüsüdür.⁶¹⁰ Uluslar istiklalini yalnızca ecnebi boyunduruğuna girerek kaybetmezler. Merkezi bir iktidar kuramayan, yerel reislere tabi olan milletler etnik çekirdeklerine, aşiret yapılarına geri dönerler.⁶¹¹ Bu bağlamda ulus mevhumunun ilk

⁶⁰⁵ a.g.e., s.158.

⁶⁰⁶ Ziya Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, I.C, Haz.: Ş.Beysanoğlu, Neyir Matb, Ankara 1985, s.137.

⁶⁰⁷ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s.213.

⁶⁰⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler IX**, s.21.

⁶⁰⁹ a.g.e., s.37.

⁶¹⁰ Gökalp, **Makaleler III**, s.11-14.

⁶¹¹ Ziya Gökalp, **Rusya’daki Türkler Ne Yapmalı? Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s.31–32.

doğduğu yerin İngiltere olması hususiyeti de, hatırlanmaya değer bir durum arz etmektedir.⁶¹²

Gökalp, “Ulus ne değildir?” sorusuna da yanıt arar. Ona göre ulus, coğrafi bir zümre değildir. Mesela İran’da sadece İran ulusu, Arabistan’da sadece Arap ulusu yoktur. Gene ulus ırk ve kavmiyet de değildir. Tarih öncesi devirlerde bile saf bir ırk yoktur. İçtimai hasletler de verasetle değil terbiye ile geçerler. Bundan dolayı ırk olgusunun uluslaşmada etkisi yoktur. Keza ulus, bir imparatorluk dâhilinde birlikte yaşayanların mecmuu da değildir. Osmanlı tecrübesi bu hakikatin ne olduğunu göstermiştir. Ulus, bir adamın kendisini, keyfine ve menfaatine göre, mensup hissettiği bir cemiyet de değildir. O halde nedir ulus? Ulus, *“lisanı müşterek olan, aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan harsi bir zümredir.”*⁶¹³ Ulus, *“müşterek duygular, müşterek mefkûreler, bilhassa müşterek misaklar etrafında toplanan mütesanid bir zümredir.”*⁶¹⁴ *“İrk kelimesi esasen meveşi (hayvanat) fennin istilahlardanıdır... İçtimai seciyeler üzerinde ırkın hiçbir tesiri yoktur. O halde milleti ırkta aramak abestir.”*⁶¹⁵ Ulus, *“ne ırki, ne kavmi, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir... lisanca, dilce, ahlakça ve bediyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir. Türk köylüsü onu dili dilime, dini dinime uyan diyerek tarif eder.”*⁶¹⁶

Gökalp, ulusların oluşumunu izah eden iki yaklaşımdan söz eder: belirlenimci yaklaşım ve rasyonalist anlayış. Belirlenimcilere göre ulus, çevrenin imkânlarının neticesinde zuhur eder. İklim insanları bir arada yaşamaya iter. İrk, dil, aile, din ortaklıkları devlet otoritesiyle birleşince ulus oluşur. Hobbes ve Hegel bu kanaatin öncüleridir. Gökalp bu yaklaşımın coğrafyaya, dile, dine önem vermesini olumlu bulurken, ahlaki bireyselliğe atf yapmamasını tenkit eder. Ahlaki bireysellik sadece

⁶¹² **Ziya Gökalp Makaleler VII**, s.139. Gökalp bir başka tasnifinde beş tip sayar: 1.Zeamî feodal uluslar, köy asıllıdır. 2.Camiavi (Communal) cemiyetler, şehirler ortaya çıkmıştır. 3.Medine citeler, Atina ve Roma’da görüldüğü gibi semiyeler kabileleri, kabileler birleşerek aşiretleri, aşiretler birleşerek Medineleri vücuda getiriyorlar. 4.Muzaaf cemiyetler, şehirleri camia, köyleri malikane şeklindedir. 5.Heyeti Corporatif cemiyetleri. Bu tasniflerin hepsinde temelde aşiret – kavim – ümmet – ulus sıralamasına tabidirler. Burada dikkati çeken husus cemiyet hayatında tarihsel kesintilerin görülmemesidir. Bkz., Gökalp, **Makaleler VIII**, s.42.

⁶¹³ Gökalp, **Makaleler VII**, s.227.

⁶¹⁴ **a.g.e.**, s.78.

⁶¹⁵ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s.181.

⁶¹⁶ **a.g.e.**, s.184.

çevreye uyum değildir, aynı zamanda onu aşan bir tavidir. İkinci anlayış ise rasyonalistlerin zikrettiği toplum sözleşmesidir. Rousseau'nun başını çektiği toplum sözleşmecilerine göre yalnızca güç, korku insanları bir araya getirmez. Birlikteliği sağlayan aynı zamanda rızadır. Gökalp rasyonalistlere de “*toplumu bir araya getiren kolektif irade dağılmayı murad ederse reddedilen fetihçi güç kullanılmayacak mı?*” sorusuyla karşı koyar. Ona göre bu yaklaşım birlikteliğin erdemini idrak edecek kültürel seviyeyi zaruri kılar.⁶¹⁷ Peki, ulus nasıl oluşur? Gökalp, bu soruya sosyolojisinin en kritik kavramı “mefkûre” ile karşılık verir. Mefkûre peşinden koşulan bir ideal değildir. Gene mefkûre, bir gün gerçekleşeceği düşünülen bir hayal de değildir. Mefkûre, cemiyetin buhran anında yaşadığı gerilimli bir haldir. Reeldir. Böyle zamanlarda fertler hodkâmlıklarını bir yana bırakarak cemiyeti bütünüyle saran ulvi duyguların peşine düşerler. Bu öyle bir haldir ki zümre menfaatleri bile kendisini izhar edecek bir muhit bulamaz. Fransız İhtilali'nin olduğu günlerde soyluların eşitliği savunması böyle bir durumdur. Cemiyetin yaşadığı büyük buhranlar ulus fikriyatının oluşumunu da sağlar. Milli şahsiyeti kurtarma arzusunun fertlerin kalbinde uyanması mefkûrenin ilkah (döllenme) evresidir. Umumda doğup ferdin kalbine düşen bu ateş, müesseseleşmeyi de beraberinde getirecektir. Ona uymayanları da yaptırım ve cazibesıyla kendisine çekecektir. Bu şekliyle mefkûre, “*halin mürebbisi, istikbalin halıkıdır.*” Nitekim Trablusgarp'la başlayan, Balkan Harpleri, I.Dünya Savaşı ile devam eden buhranlar da Türklerde milli mefkûreyi doğurmuştur.⁶¹⁸ Mefkûre ulusu ortaya çıkartırken cemiyet içerisinde lisanî zümreyi kullanır. “*Lisanı ortak olanlar çoğunlukla ortak soydan gelen bir millet, aynı zamanda bir kavim demektir.*” Yani ulus hayali bir cemaat değil doğal bir kategoridir. Bundan dolayıdır ki hislerin taşıyıcısı olan lisan ve farklı soylardan gelenlerin ortak his dünyasının mimarı olan din, etnisiteden ulusa geçişi sağlayabilmektedir. Protestan Fransızların Cermenleşmesi, Hıristiyan Bulgarların Islavlaşması bundandır.⁶¹⁹

⁶¹⁷ Ziya Gökalp, **Felsefe Dersleri**, Haz.: A.Utku, E.Erbay, Çizgi Yay., Konya 2006, s.853 – 855.

⁶¹⁸ Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s.70–73. Ziya Gökalp, **Makaleler V**, s.43, Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, s.193.

⁶¹⁹ Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s.82 – 83.

Devlet (etat) ise, “*kendine mahsus hükümete, bir araziye ve bir ahaliye “population” malik olan zümre*” demektir. Devletleri kavmi (ethnique), sultani (imperial) ve ulusal/ milli (national) olmak üzere üçe ayırır. Emeviler kavmi, Abbasiler imperial, İngiltere – Almanya – Fransa ise ulus – devlet şeklinde temayüz etmişlerdir.⁶²⁰ Ulus, yaşamak için örgütlü olmak, yasalara tabi bulunmak ve kendisini iç ve dış düşmanlardan koruyacak merkezi ve sürekli bir iktidara sahip bulunmak ihtiyacıdır. Genel otorite ile donanmış, soyut, isimsiz bu iktidar devlettir. Devlet, yasama – yürütme – yargıyı elinde tutan hükümet sayesinde cisimleşir. Zikredilen kuvvetlerin ayrılığından ziyade birleşmesi mühimdir. 1789 öncesi ulus, seçmediği reislerce idare olunur, kendisinin yapmadığı yasalara boyun eğer, rızasının alınmadığı vergileri verirdi. Bugün ulus, “*temsilcilerini ve memurlarını bizzat seçer, yasalarını bizzat tartışır, bütçesine bizzat oy verir bu da demokratik ve cumhuriyetçi hükümetdir.*” diyerek ulus – devlete göndermede bulunur.⁶²¹ Bu devlet “asri devlet”tir. Asri ifadesi manasını zamanda değil, cemiyetin tekemmül etmesinde bulur.⁶²²

Cemiyet, içtimai vicdanın tecelli ettiği kategoridir ki bunun tekemmül etmiş haline ulus demek bir beis yoktur. İçtimai vicdan ferdi vicdanların terkididir. Onların toplamından aşkındır. Nasıl ki moleküller birleşerek farklı bir maddeyi oluşturuyorlarsa fertlerin imtizacından da yeni bir keyfiyet zuhur eder.⁶²³ İşte ulus – devlete duyulan ihtiyaç da içtimai vicdanın fertlere zerkedilmesi noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu noktadan olsa gerek içtimaiyatçılar, ruhiyatçılardan farklı olarak terbiyenin gayesini ulusta görürler. “*Fert, ancak milli harsın mümessili olduğu zaman bir şahsiyete maliktir... La milli fertler nevzatlar ile hayvanlardır. Gayri milli fertler ise dejenere dediğimiz şahsiyetsiz insanlardır. Şahsiyet, ibtida millette husule gelir ki, buna hars namını veriyoruz. Fert, bu harstan alabildiği nisbette şahsiyet sahibi olur. O halde bir fert ne kadar çok millileşirse o kadar çok şahsileşmiş olur.*”⁶²⁴

⁶²⁰ Gökalp, **Makaleler VIII**, s.152–153.

⁶²¹ Ziya Gökalp, **Felsefe Dersleri**, s.855 – 856.

⁶²² Ziya Gökalp, **Makaleler V**, s.58.

⁶²³ a.g.e., s.71.

⁶²⁴ a.g.e., s.51.

Ulus, ümmet aşamasının ardından ortaya çıkıyor. Bu nokta aynı zamanda, dinin velayeti altına aldığı sahalardan çekilmesi, toplumda iş bölümünün getirdiği lisani, hukuki, iktisadi, bedii sahaların kendi velayetlerini kazanmasıdır.⁶²⁵ Bu durum modernleşmeyi getirecektir. Şark, bu hususta derin paradokslar yaşamıştır. Modernleşme ihtiyacını tatmin için talebeyle verilen maddi bilgiler derin şüpheler oluşturur. “Söylenen şeylere inanmamak ki işte ruhen çekilen ızdırapların en şedidi budur.” Edebiyat, felsefe, içtimaiyat dersleri ruhun denge arayışının ifadesi olmalıdır. Böylece milli hars hem nazariyede, hem hissiyatta dirilir. Mefkûreci nesiller yetiştirmek ulus – devletin en asli vazifesidir. Buna “millet yapmak” denir. Gökalp’in terbiyeyi milli, talimi medeni daireye almasının sebebi de “millet yapmak” endişesi olsa gerektir.⁶²⁶

İçtimai vicdan, fezada muallâk bir şey değildir. Fert onu ruhunda sezgi yoluyla hisseder. Doğuştan dini, lisani, hukuki, ahlaki vicdan getirmeyen fert, içtimaileşirken harsi vicdanla da temas kurar. Mefkûre anını müesseseleriyle yaşatan cemiyet, ferdi de ulusun bünyesine katar. Burada devletin çoğulculuk vasfı ferdi bunalımların önüne geçecektir. Edebiyat ile fenniyat birleşerek his - fikir ayrılığına nihayet verecektir.⁶²⁷

Maşeri vicdanı ferde zerketmek ve onu harsi bir varlık haline getirmek ulus – devletin temel vasfı olarak ortaya çıkmaktadır. Zira “Müşterek bir vatana istinad etmeyen bir devlet, fertlerin me’keli (geçimliği) olur.”⁶²⁸ Bu noktada gazetenin 19. asırda intişarıyla, ulus – devletlerin teşekkülü arasındaki irtibat bir zamandaşlık meselesi değildir. Zira, maşeri şahsiyet ammenin ortaya çıkması ile kendisini cemiyete duyurabilecektir. Gazete bunu sağlayan en kuvvetli unsurdur.⁶²⁹

Ulus – devlet, ferdi, ulusun harsında şahsiyet sahibi yaparken kendi cisimleşmesini bulduğu hükümeti de içtimai vicdana uydurmak zorundadır. Bunun için ferdi karakter arz eden parlamenter sistemden ziyade, içtimailik vasfı ön plana geçmiş bulunan meclis hükümeti sistemi en ideal yoldur.⁶³⁰ Meclis, ulusun dayanışmasını temsil eder. Ulus, ortak duygulardan, maşeri vicdanda doğan mihaniki

⁶²⁵ Gökalp, **Makaleler VIII**, s. 43.

⁶²⁶ Gökalp, **Makaleler V**, s.51–52.

⁶²⁷ **a.g.e.**, s.82–84.

⁶²⁸ Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s.83.

⁶²⁹ Ziya Gökalp, **Makaleler IX**, s.126–127.

⁶³⁰ Gökalp, **Makaleler VII**, s.112–118.

dayanışma ile mesleki dayanışmadan oluşur. Gökalp, burada, ferdin cemiyete mahkum edilmemesi için üçlü bir denge gözetir: 1. Yerel sorunları meclise taşıyacak olan liva mebusları, 2.Milli Mücadele kahramanları gibi genel meselelere hakim umumi mebuslar, 3.Mesleki zümrelerin temsilcileri...⁶³¹ Nihai hedef kaynaşmış bir ulusa ulaşmaktır. Türkiye özelinde, havas - halk ayrımı, Şii – Sünni ayrımı, göçebe – şehirli farklılıkları ulus – devletin “*zembereği nereden kuracağını*” göstermektedir.⁶³²

Zembereği kim kuracaktır? Gökalp bu soruya “büyük adamlar” kategorisiyle cevap verir. Maşeri vicdan mefkûre anlarında cemiyete nüfuz eder. Gerilim dönemi bitince tesiri azalır. Büyük adamlar, galeyanlı dönemlerin gerilimlerini ruhlarında her daim duyabilenlerdir. Cemiyete nüfuz edebilmeleri ondan mülhem olduklarının kanıtıdır. O halde büyük adamları ortaya çıkartan da cemiyettir. Nitekim Afrika zencileri arasından Kant, Avustralya yerlileri arasından Bergson çıkmamasının izahı da burada gizlidir. Cemiyet bünyesindeki büyük adamlar dini, siyasi, iktisadi, hukuki sahalarda duyguların benzeşmesini sağlarlar. Bu, onlardaki mübdilik vasfındandır. Duygu ortaklığı kaynaşmayı getirecektir. Aşiret bağlarından çözülmüş cemiyet müttehît hale geldikçe iş bölümü daha da billurlaşacaktır. Büyük adamların mucidlik vasfı buradan kaynaklanmaktadır. Onların cazibesıyla peşlerinden yürüyenlere de içtimai insanlar denir. Cemiyet kumaşını üzerinde taşımayan tipler ise “ferdi insan”lardır. O zaman siyasi partilerin başında büyük adamlar olmalı, milletvekilleri içtimai insanlardan, encümenler de ferdiyetçi tiplerden oluşmalıdır.⁶³³ Büyük adamların öncülüğünde kurulacak bu denge, harsi içtihatların teşekkülü, aşiret bağlarının çözülmesi, köylülüğün tasfiyesi ile müttehît bir ulusun inşası noktasında ulus – devletin önünü açacaktır.⁶³⁴

Büyük adamların nüfuz sahasını zorlayacak en çetrefil mesele, ulus evresini bir adım geriye çekecek olan, kavmiyetçiliktir. Zira aşiretler “*uzviyet-i içtimaiyyeyi istila etmiş evram- ı habise (verem mikrobu) mesabesinde dirler.*”⁶³⁵ Bu mikrobu ortadan kaldıracak olan “*milliyetin kavmiyetten daha âli, daha insani olduğunu*

⁶³¹ a.g.e., s.120-122.

⁶³² a.g.e., s.225.

⁶³³ Gökalp, **Makaleler IX**, s.22 – 24. Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, 109 – 113.

⁶³⁴ Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, s.148.

⁶³⁵ Gökalp, **Makaleler I**, Haz.: Ş.Beysanoğlu, KBY, İstanbul 1976, s.50.

anlayacak, bir akl-ı mücerredin ictihad-ı ahraranesine mütevakkıf terbiye” dir. Hür bir terbiye inşa etmek için *“saha-i vicdanı nisyan-ı mahfuzatla bir levha-i haliye haline getirmek iktiza eder. Şarkda İmam Gazali, Garbde Dekart tarafından şahsın teceddüd-i felsefesine tahsis olunan bu kaide, milletin teceddüd-i medeniyyesine de tatbik olunabilir.”* Bu unutmama hadisesini Amerika yapmıştır. Her etnik unsur kendisine “Amerikalıyım” diyebilmektedir. Ulus olabilmenin etnisiteden farkı iptidai bir eğitimden spesifik bir eğitime geçişi zaruri kılmaktadır.⁶³⁶ Ulus, *“mücerret bir lisanla içtimai bir külli-i tam”*dır. Külli-i tam olmak müstakil bir vücuda ve dahili tekamüle sahip olmak demektir. Bunun için içtimai tabakaların birbirine mutabık olması gerekir. Ulus – devlet cemiyetin bünyesinde iş bölümüne dayalı dayanışmayı ve müşterek duygulardan kaynaklanan birlikteliği dahili ve harici taarruzlara karşı koruyacak bir zümre olarak temayüz etmektedir.⁶³⁷

Gökalp’in etnisite, ulus, ulus – devlet kavramlarına bakışı meseleyi tarihi sürekliliğe haiz modern bir olgu olarak kavradığını göstermektedir. Etnik yapılar bir çekirdek olarak ulusu bünyesinde barındırmaktadır. Toplumların, siyasal şartların zorlamasıyla girdiği ümmet evresi, ulusal bilincin perdelendiği bir dönemdir. Ulus, etnisiteye gömülü bir şekilde yerinde durmaktadır. Ümmetleri çözen buhranlı hallerin doğurduğu mefkûre, itici gücü ile etnik çekirdeğin parçalanmasını ve ulusların ortaya çıkmasını sağlamıştır. 19.yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı bakiyesinden ulusların doğması böylesi bir süreçtir. Bu süreç Fransa’da 1789 İhtilali ile yaşanırken İngiltere’de daha erken dönemlerde zuhur etmiştir. Bu bağlamda ulus, etnisiteyi, ırkı, coğrafyayı aşkın bir kavramdır. Mefkûre anında doğan cemiyetin kolektif vicdanı ulus – devletin de meşruluk kaynağıdır. Lisan, hukuk, din, güzel sanatlar, iktisat bu vicdanın aktığı sahalardır. Onun için ulus – devlet çoğulcu bir anlayışla bu alanlarda ortaya çıkacak içtihatlarla hürriyet imkânı vermelidir. Bu yaklaşımlarıyla Gökalp’i Smith, Guibernau, Geertz gibi ulus olgusunu doğal bir kategori olarak ele alan toplum bilimcilerin öncülü saymak mümkündür. Onun güncelliğinin sırrı da burada gizli olsa gerektir.

3.3.Türkiye’de Siyasal Modernleşme ve Ziya Gökalp

⁶³⁶ a.g.e., s.62 – 63. Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, s.149.

⁶³⁷ Gökalp, **Makaleler VIII**, s.75 – 78.

3.3.1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönem

Gökalp, Türk siyasal modernleşmesinin ilk adımını teşkil eden ayan muhalefetini, eşitliği sağlama arayışı olarak görür.⁶³⁸ Padişahın yetkilerinin kısıtlanması asri medeniyete ulaşma noktasında elzemdir. Tanzimat reformları ile başlayıp II. Meşrutiyete ve Cumhuriyete kadar uzanan bu çizgi Gökalp'in düşünce dünyasını belirleyen muhtevalara sahiptir. Nihai hedef asri devlete ulaşmaktır. Bu noktada Gökalp, modernleşmenin taraftarı olmasına rağmen, Tanzimatçılara tenkitler yöneltir. Ona göre Tanzimatçıların birinci hatası *“hilafet-i İslamiye ile devlet-i İslamiyenin ayrı ayrı şeyler olduğuna sahip olmalarıdır. Hâlbuki İslamiyet'te halife devletin riyaset-i siyasiyesini haiz olan zat olup hilafet teşkilatı devlet teşkilatından ibarettir.”* Maverdi'nin de dediği gibi sultan hilafetten ayrılmaz. *“Hilafeti Katoliklerin papalık makamı gibi ruhani bir riyaset teşbih ederek şeyhülislamı bu makamın vekil-i mutlakı zannetmek şer'i şerif nokta-i nazarından gayet fahiş bir hatadır.”*⁶³⁹ Tanzimatçıların ikinci hatası ise iki tür kaza yetkisini var saymalarıdır. Hâlbuki müftü sistemde kimseye bağlı değildir, fetva makamıdır. Kadı kaza yetkisine haizdir, sadrazama bağlıdır. Tanzimatçılar halife sultanda iki kaza yetkisi var sandılar. İmam-ı Azam, Zenbilli Ali gibi büyük âlimlerin kadılığı reddetme sebeplerini anlayamadılar. Fıkhın diyanet boyutu müftüye, hukuk boyutu (kaza) kadıya verilmiştir. *“O halde İslamiyet'te hukuk ahkam-ı diniyyeden ma'dud (sayılmış) ise de ahkam-ı diniyaniyyeden ma'dud değildir.”*⁶⁴⁰ Tanzimatçıların en büyük hatası ise cemaat kavramına asri devletlerden hiçbirinin vermediği kaza yetkisini vererek devletin velayet hakkını bölmesidir. Müftü – kadı ikiliğini yok sayan anlayışın temelinde de İslami cemaat arayışı yatmaktadır.⁶⁴¹

Tanzimat, dini terbiyenin yanına asri terbiyeyi de taşımıştır. II. Meşrutiyet'le birlikte milli terbiye de gündeme girmiştir. Sıkıntı bu üç alanın birbirini tamamlayan unsurlara dönüşmemesidir. Bu noktada İslami terbiyenin sükût etmesi, nesillerdeki buhranı beslemektedir. Sükût, kemiyetten değil keyfiyetten gelmektedir.⁶⁴² Tanzimat hilafet meselesine dönük çarpık bakışıyla bunalımı beslemiştir. Bu üç alanın telifi

⁶³⁸ Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, s.161.

⁶³⁹ Gökalp, **Makaleler VIII**, s.62.

⁶⁴⁰ **a.g.e.**, s.63.

⁶⁴¹ **a.g.e.**, s.66 – 68.

⁶⁴² **a.g.e.**, s.13 – 15.

meselesi Gökalp'in fikri mücadelesini oluşturur. Ona göre buhran köklerde yatmaktadır. Türkler kadim zamanlardan beri kendilerinden olmayanlara “tat”, bunlara özenen seçkinlerine de “sart” derlerdi. Selçuklulardan itibaren Türk seçkinlerinde özenti artmıştır. Halk irfanında yaşayan hukuki, ahlaki, iktisadi, siyasi prensiplerle seçkinlerin dünyası farklılaşmıştır. Türk töresiyle yetişen Lala Şahin Paşalar, Ferhat Paşalar, Özdemiroğlu Osman Paşalar elinde Osmanlı devleti yükselirken, medreselerin çözülüşüyle başlayan yabancılaşma neticesinde çöküş mukadder olmuştur.⁶⁴³ Hâlbuki halk ruh, hükümet bedendir. Halk ocaklardan, hükümet divanlardan oluşur. Köyler, aşiretler, meslekler, şirketler ocak teşkilatları; meclis, kabile, ordu idare heyetleri divan teşkilatlarıdır. Ocaklarda liyakat, divanda hiyerarşi esastır. Bir ulusun ihtiyarlaması ocakların divan haline geçmesi demektir. Balkanlardaki uluslaşma ocakların diri tutulması ile olmuştur. Osmanlı ise ihtiyarlamıştır.⁶⁴⁴

Yukarıdaki çözümler, Gökalp sosyolojisini temellendiren ana temalardan birisi olan hars – medeniyet ayrımına dayanmaktadır.⁶⁴⁵ Harsı milli, medeniyeti beynelmilel gören bu yaklaşım bir yandan modernleşme zaruretine dikkat çekerken, diğer yandan da modernleşmenin sınırlarını çizmektedir. Bu iki kavram içtimai hayatın bütününe kuşatırlar. Din, hukuk, ahlak, düşünce, lisan ve fen cemiyet hayatını oluştururlar ve hars ile medeniyet bu noktada ortaktır. Medeniyetin beynelmilelilik vasfı harsta yoktur. Gene medeniyet ferdi ve usuli cehtlerin ifadesi iken, hars cemiyetin ruhunda kendiliğinden hayat bulan değerlerden oluşmaktadır.⁶⁴⁶ Harsi hadiseler fertte kıymetleri takdir ve tasnif, medeniyet hadiseleri ise hakikatleri tahlil ve terkip melekesini husule getirirler. O halde, “*Medeniyet zümresi içinde*

⁶⁴³ a.g.e., s.5 – 7.

⁶⁴⁴ a.g.e., s.8 - 10.

⁶⁴⁵ Bu ayrım Amerikan sosyolojisinde ve Alman sosyoloğu Tönies'te vardır. Durkheim'da yoktur. Bkz., Orhan Türkdoğan, “*Ziya Gökalp ve İki Kültür Nazariyesi*”, **Ziya Gökalp Sempozyumu...**, s.13. Celkan, Gökalp'i bu ayrıma iten sebebin çağdaşlaşma zarureti ve toplumsal realite olduğunu vurgular. Bkz., Hikmet Y. Celkan, “*Türk Sosyolojisinin Mimarı Ziya Gökalp*”, **Ziya Gökalp Sempozyumu...**, s.66. Dikeçligil de Gökalp'i bu ayrıma pratik endişelerin ittiğini söyler. “*Kültür ve medeniyet aynı olgunun birbirini tamamlayan, bütünleyen iki farklı görünümüdür. Nerede hangisinin başladığı, nerede hangisinin bittiğini gösteren bir çizgi çizemezsiniz.*” dedikten sonra Gökalp'in pozitivismizin sınırlarını zorladığını belirtir. Beylü Dikeçligil, “*Yeni Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp'te Kültür Kavramının Analizi*”, **Türk Düşünce Geleneğinde Ziya Gökalp Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken**, Ed.: Nevin Güngör Ergan, Hacettepe Üniversitesi Yay. Ankara 2007, s.33 – 40.

⁶⁴⁶ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 191.

müşterek bir insan hayatı yaşamak hiçbir vakit ne aile ve devlet hayatlarının hususiyetine ne de millet ve ümmetin tazammün ettiği (içine aldığı) harsi tesanüdlere münafi (zıt) değildir.” Bu noktada lisan, hukuk, bediyat ve dinin harsi şubeler olduğunu, maşeri vicdanın da bunlardan müşekkel olarak ulusu inşa ettiklerini hatırd tutmak gerekir.⁶⁴⁷

6 Kasım 1919’da, Malta sürgününde, kızlarına yazdığı mektup, Gökalp’in modernleşme hedefini izhar etmektedir:

“Biz medeniyetçe Avrupalı, harsça Türk olmalıyız. Hars; dini, ahlaki, bedii duygularla lisandan ibarettir. Hars halktan alınır. Medeniyet ilimdir, fendir, sanayidir. Avrupa’dan medeniyeti alabilmek için her Türk’ün Avrupa lisanlarından birini bilmesi lazımdır. Biz Türk ve Müslüman kalmak şartıyla Avrupalı bir millet olmaya çalışmalıyız. Gayemiz, Avrupa medeniyeti içinde bir Türk harsı yapmak olmalıdır.”⁶⁴⁸

Gökalp, teorik yaklaşımlarını Osmanlı mirasına tatbik ettiğinde cemiyetin iki farklı hayata bölündüğünü gözlemler: Türkçe – Osmanlıca, hece – aruz, Türk müziği – dümtek müziği, bilmece, destan, masal, menkıbe – gazel, manzume... Halkta yaşayan hars, Osmanlı seçkinlerinin medeniyet anlayışları ile tenakuz halindedir. Bu durum toplumda derin bir yarıklık oluşturur. Nihayetinde halk milli, Osmanlı kozmopolit, halk mütevazı, fedakâr Osmanlı bencil, kibirlidir. Toplumun kaynaşmış bir ulusa dönüşmesini engelleyen bütün meseleler harstan nasibini almamış Osmanlı yöneticilerinin uygulamalarından kaynaklanmaktadır.⁶⁴⁹ Meselenin lisana yansıyan yönü kopuşun zirve noktasıdır: *“Osmanlıca ise Türkçe, Arapça ve Acemce’den ibaret olan üç lisanın sarfını (gramerini), nahvini (sentaksını / sözdizimini), kamusunu (sözlüğünü) birleştirmekle husule gelmiş sun’i bir halitadan (yapay bir karışımdan) ibarettir.”⁶⁵⁰*

Gökalp’in ayrımlara dair yaptığı vurgular o kadar serttir ki buradan cemiyeti bir ulus olarak çıkartmak imkânsız gibidir. Güzideler zümresi medeniyet ile hars arasında irtibatı sağlayacak araçlar olarak takdim edilmektedir. Onlar halka

⁶⁴⁷ Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s.58 – 60.

⁶⁴⁸ Ziya Gökalp, **Limni ve Malta Mektupları**, C.I-II, Haz.: F.A.Tansel, TTK Yay., Ankara 1952, s.79.

⁶⁴⁹ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.194. Tanrıkorur, Klasik Türk Müziği’nin 1926 yılında din eğitimi ile birlikte yasaklanmış olmasını manidar bulur. Ud, tambur, kemanın Türki köklerine atıf yapar ve bu müziğin Türklerin müziği olduğunu anlatır. Bkz., Cinuçen Tanrıkorur, *“Türk Musikisi Kimindir?”*, **21.Yüzyılın Eşiğinde Sosyoloji Konuşmaları**, Haz.: Ümit Meriç Yazan, Timaş Yay., İstanbul 1999, s.313.

⁶⁵⁰ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.191.

medeniyeti götürecektir, halktan harsı alacaklar ve cemiyet bütünlüğüne tekrar kavuşacaktır.⁶⁵¹ Ahlakı bencil, edebiyatı sun’i, felsefesi kozmopolit, halka karşı emperyalist duygular besleyen, onu hakir gören bir zümreden bu görevi ifa edecek güzideler çıkar mı? Güzidelerin götüreceği medeniyet halkın harsına ne katacak? Böylesine hakir görülen içtimai bir zümre, ulvi değerlerin muhafızı halktan hars adına ne alabilir? Gökalp’in buradaki inkılâpçılığı içtimaiyatçılığına galebe çalmıştır. Hâlbuki II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında yazdıkları daha mutedildir:

“Osmanlı heyet-i içtimaiyyesinin ilk müessisleri o zamanın istidadı fevkinde olarak hissiyat-ı cinsiyyeden ari, efkârı kavmiyyeden bala – ter (yüksek) bir gaye-i hayal takip ettiler. Sahne-i tarihe an’ane-i nesliyyeden azade her türlü ibdaat ü ictihadat-ı içtimaiyyeye müsait yeni bir millet ithaline teşebbüs eylediler... Kan kardeşi olmayan çeşitli kavimleri can kardeşi yaptılar. Osmanlı kelime-i nezihesi bu yeni şahsiyetin ismi oldu. Enderun, Paşa Daireleri, Yeniçeri Ocağı Osmanlı milletinin güzidelerinin yetiştiği yerler oldular...”⁶⁵²

Gene aynı dönemde yazdığı bir başka yazıda II. Meşrutiyet’in, getirdiği hürriyet ortamına rağmen, neden farklı etnileri bir arada tutamadığı sorusuna şu şekilde yanıt verir:

“Osmanlılıktan maksat devlet ise, zaten her Osmanlı tebası bu devletin ferdi idi. Yok bundan maksat lisanı Osmanlıca olan bir yeni millet yaratmak idiyse, Osmanlıca Türkçe’den başka bir şey olmadığı için bu yeni millet başka nam altında Türk milleti olacaktı. Bunu unsurlar pekiyi anladılar ve milliyetlerini müdafaa için maddi ve manevi teşkilatlarına daha ziyade kuvvet ve intizam verdiler...”⁶⁵³

Osmanlıca Türkçe’den başka bir şey olmadığı gibi payitahtın i’cazına da maliktir. Bu payitaht *“bütün Türklerin kiblegahıdır.”* İslam hilafetinin makarrı olduğu için *“dini bir kutsiyete maliktir.”* *“İstanbul Türkçesi, Türk lehçelerinin en güzeli, en işlenmiş, edebiyat ve ilimce en zenginidir.”* Türk dünyasındaki birliktelik bu incelmış zevklerin dili ile sağlanacaktır.⁶⁵⁴ Türkçülüğün gayesi de *“muasır bir İslam Türkçülüğüdür.”* Onların bir ümmet programı vardır:

1. Arap harflerini muhafaza etmek,
2. İstılahların Arapça – Farsça – Türkçe ortaklığını sağlamak,
3. Terbiye ortaklığı için terbiye kongreleri düzenlemek,

⁶⁵¹ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.201.

⁶⁵² Gökalp, **Makaleler I**, s.55-57.

⁶⁵³ Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s.63.

⁶⁵⁴ **a.g.e.**, s.77.

4. Müftü teşkilatını ümmetle irtibatlandırmak,

5. İslam ümmetinin timsali olan hilali muhafaza etmek.⁶⁵⁵

Türkçe sadeleşecek, sarfı (grameri) yabancı kaidelerden kurtulacak; ama ümmet birlikteliğini sağlayan harflerden ve ıstıhlardan (terimlerden) kopulmayacaktır. Bunlar Türkçü Gökalp'in kurduğu muvazenedir. Bir bütün olarak bakıldığında bu görüşlerinde bir kırılma görülmemektedir. Hars medeniyet ayrımının sınırlarını zorladığı dönemlerde bile lisan bahsinde yukarıdaki görüşlerini değiştirmemiştir. Türkçe olmayan edatların, kip eklerinin, tamlama eklerinin atılması gerektiği, kelimelerde tasfiyeciliğin mümkün olmadığı, Arapça, Farsça kökenli kelimelerin Türkçeleştiği, ıstılah ortaklığının korunması gerektiği hususlarını sürekli vurgulamıştır.⁶⁵⁶ Bunlar Gökalp'in Turancı vizyonunun, imparatorluk bakışının zaruri neticeleridir. O, milliyetçi entelektüellerin yerelleşmesini ölüm olarak görür. Mahalli lisanlara gömülmek, yerel siyasi yapılar inşa etmek iletişimin yaygınlaştığı bir dönemde Türk dünyasının önünü karartacaktır. Bundan dolayı payitaht lisanını korumak elzemdir.⁶⁵⁷

Avrupa medeniyetinde Müslüman Türk olarak var olmak derin uzlaşmaları gerektirir. Türk aydını bir yanda muasırlaşmacılar, diğer yanda Türkçüler ve İslamcılar şeklinde üç parçaya bölünmüştür. Tanzimat'la başlayan modernleşme süreci ayrımlaşmayı tetiklemiştir. Muasırlaşmacılar aynı zamanda Tanzimat'ın da mimarlarıdır. Farklı ulusları Osmanlılık şemsiyesi altında bir arada yaşatmak gayelerinin başarısızlığı ortaya çıkmıştır. Bu asır milliyet asrıdır. *“Milliyet hissini hakim olduğu bir memleketi ancak milliyet zevkini nefsinde duyanlar idare edebilirler.”* Türkler, Osmanlı birlikteliğine halel gelmesin diye milliyet mefkûresinden ictinab ettiler. Bu durum, *“devlet için muzır ve unsurlar için müziç (zarar verici) olduğu gibi, Türklüğün hususi mevcudiyeti için de mühlikti (öldürücü).”*⁶⁵⁸ İslamcı ve batıcılar bu hakikate intibak edebilecekler mi? Üç

⁶⁵⁵ a.g.e., s.65. Timurtaş, tasfiyecilere karşı Gökalp çizgisinin bugün de önemli olduğunu ifade etmektedir. Bkz., Faruk Timurtaş, **Dil Davası ve Ziya Gökalp**, İstanbul 1965, s.35 -39. Korkmaz da Gökalp'in bu görüşlerinden dolayı hem tasfiyecilerin hem de ağıdalı dil kullanan Ahmet Haşim, Süleyman Nazif, Halit Ziya gibi güçlü kalemlerin tepkisini çektiğini belirtir. Bkz., Zeynep Korkmaz, *“Ziya Gökalp'in Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Türk Dili”*, **Ziya Gökalp Sempozyumu, Bildiriler**, DÜY, Diyarbakır 1989, s.30.

⁶⁵⁶ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.246 – 248.

⁶⁵⁷ Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, s.73 – 75.

⁶⁵⁸ a.g.e., s.46.

cereyanın medeniyete giren yanlarını dışarıda bırakarak harsi niteliklerini almak telifin en temel kaidesidir. Bu bağlamda fıkıh İslamcılığın medeniyetçi yönü, kelim ve tasavvuf harsi yönüdür. Töre Türkçülüğün medeniyetçi yönü, örf harsi yönüdür. Avrupalılaşmak muasırcılığın medeniyetçi yanındır. Hakiki asırcılık bambaşkadır. Telif bahsinde bir diğer metot istişhaddır (şahit gösterme). Büyük adamların harsi sahadaki içtihatları uluslaşmayı sağladığı gibi akımların uzlaşmasının da teminatıdır. Bir diğer yol cemiyetin türünü tayindir. Türkler Osmanlıdan önce aristokratik, Osmanlı ile otokratik bir kavim iken, Tanzimat ve Meşrutiyet ile birlikte uluslaşmaya başladılar. Ulus olgusu taayyün ettikten sonra hangi ananelerin kalıntı (pes – zinde), hangilerinin müessese hükmünde olduklarını belirlemek kolaylaşacaktır. Bu da aydınlar uzlaşmasını temin edecektir.⁶⁵⁹

Uluslaşmanın taayyün ettiği evre II. Meşrutiyet dönemine denk geldiği için Gökalp bu süreci müspet karşılar. “Abdülhamit” figürü onda, ortalama jöntürk muhayyilesine muvazi bir şekilde, savaşılmaması gereken habis bir ruhtur. Daha 1892 yılında, Mülkiye talebesi iken, yemek duasında sultanın zikredilmesi emri verildiğinde, talebelere şöyle seslenir:

*“Abdülhamit, millete ait hakimiyeti zorla onun elinden almış olan ve bu esareti ihtiyariyle kabul etmeyenleri mahvetmeye çalışan bir gasıp ve katildir. Biz böyle bir canavara yaşa diye dua edemeyiz. Mithat Paşa’yı boğdurarak öldüren, Namık Kemal’i, Süleyman Paşa’yı sürgünlerde çürüten bir müstebite biz yalnız kahrol, geber diye hitap edebiliriz.”*⁶⁶⁰

Uluslaşma, padişahın yetkilerinin kısıtlanması, siyasal iradenin ulusun rızasına dayanması sürecidir. Ona göre, II. Meşrutiyet öncesi hükümetler, ulusun maneviyatında bulunan ruhtan cesaret alamadıkları için en ufak tehditlere boyun eğiyorlardı. Bu gidişe dayanamayan ordu, hürriyet sevdasıyla eski idareyi devirmiştir.⁶⁶¹ Bu hadise ile birlikte ulus – devlet kimliği temellenmeye başlamıştır:

*“10 Temmuz inkılâbına kadar Osmanlılıkta taaddüd-i şahsiyet (şahsiyet çokluğu) denilen garib bir halet-i ruhiye vardı. Her unsur müstakil bir ruh-i içtimaiye, her cemaat münferid bir vicdan-ı milliye malikti... İnkılâb-ı Osmanî Osmanlılığın şahsiyetini, vahdet-i milliyesini temin eyledi.”*⁶⁶²

İnkılâbın ilk yıllarında ittihatçıların kabineyi ele almaması büyük hatadır. Cemiyetler, İbni Haldun’un zannettiği gibi uzuvların ihtiyarlanmasının önlenemediği

⁶⁵⁹ Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, s. 148 – 149.

⁶⁶⁰ Gökalp, **Makaleler IX**, s.188.

⁶⁶¹ Gökalp, **Makaleler I**, s.77.

⁶⁶² Gökalp, **Makaleler I**, s.70.

bir bünye değildir. Devlet hayatında asıl olan akli seçilmedir. Genç dimağların yönetimi ele alması bu açıdan elzemdir.⁶⁶³

1908’i söylem düzeyinde uhuvvet, adalet, kardeşlik fikirleri hazırlamıştır. Teorik fikirlerin temelinde yer alan içtimai dönüşümlere Müslümanlar hazır değillerdir. Bundan dolayı cemiyetin birlikteliğini sağlamak güçleşmektedir.⁶⁶⁴ Osmanlılarda vahdeti temin edecek kudret, tarihin ve mevcudun incelenmesinden doğacak olan ilm-i içtimadır. “*İhtizam-ı tabii ve tevazün-i selikiye* (doğal olarak kurulan iç disiplin ve dengeye) *malik olan mütecanis milletlerin ilm-i içtimaa o kadar ihtiyaçları olmaz. Nasıl ki sevaik-i tabiyesi* (insani arzuları) *selim ve muntazam olan kimseler ilm-ün nefis taallümüne* (nefs terbiyesine) *pek de müftakir* (muhtaç) *değildir.*” İlm-i içtima lisan, unsur, mezhep ihtilafatından cemiyeti kurtaracak prensipleri zikrederek zihniyet tezatlarına nihayet verir. Bu ilim ırkın geçici bir içtima olduğunu, kavimlerin kaynaşmasından yeni tiplerin husule geldiğini ispat ederek fenni siyasete büyük hizmetler sunmuştur. Osmanlı kavimlerinden millet oluşumu Osmanlı ilm-i içtimasının girizgâhını oluşturacaktır. Bu da Osmanlı ma’şerşinaslarına (sosyologlarına) düşen bir vazifedir.⁶⁶⁵

19. yüzyılda, tabii hakların gelişiminin cemiyeti dağıttığı iddiası bir müspet ilim olarak sosyolojiye yol vermişti. Bir başka ifadeyle tabii hukukçuların dağıttığı vahdeti sosyologlar yeniden kuracaklardı.⁶⁶⁶ Gökalp, sosyolojinin kuruluş gayesini çok iyi kavramıştır. Osmanlı siyasal modernleşmesinin en kritik dönemecinde ona biçtiği misyon, bugün siyaset mühendisliği / fenni siyaset olarak mütalaa edilse de, Gökalp’in çağdaşlığının nişanesi olarak görülmelidir. Siyaseti, müttehit bir cemiyete ulaşmanın aracı olarak görmek, onun siyasal çoğulculuğunun sınırlarını belirlemiştir. Bu minvalde, 1908 İttihat ve Terakki kongresinin yapıldığı günlerde, tek parti algılayışını İslami kavramlarla meşrulaştırması, Gökalp’te arizi bir durum gibi görünmemektedir:

“Siyasette her fert bir rey-i hususiye malik olabilir; fakat her fert bir müçtehid-i siyasi olamaz. İctihad-ı fikhi gibi içtihad-ı siyasi kuyud-ı zeka ve irfanla meşruttur. Yalnız şu kadar fark vardır ki Fıkıh’da bab-ı içtihad bir zamandan beri mesdud (kapalı) bulunduğu halde, siyasette o kapı

⁶⁶³ a.g.e., s.88 – 90.

⁶⁶⁴ Gökalp, **Makaleler II**, Haz.: S.H.Bolay, KBY, Ankara 1982, s.40 – 41.

⁶⁶⁵ Gökalp, **Makaleler I**, s.48 – 49.

⁶⁶⁶ Özbilgen, a.g.m., s.300 – 304.

ila yevmi kıyam meftuhtur (açıktır) ... Fıkıhta olduğu gibi siyasette Fırka-i Naciye (kurtuluşa eren grup) ehl-i cemaattir. Mutezile, Abbasi halifesinden destek görmesine rağmen inkızaza girmekten kurtulamadı, çünkü naci değildi. Necat ittihad-ı kelimedede, icma-ı ümmettedir. İttihat ve Terakki'nin kongresine giden il temsilcileri müçtehid-i siyasidir. İttifakla karar verdikleri hususta icma-ı siyasidir... ”⁶⁶⁷

Siyasal partileri akaid meselelerinin kavramlarıyla izaha girişince, kelami sahanın kendi içinde kurduğu çoğulculuğa bile ulaşmak neredeyse imkânsız olmaktadır. Nihayetinde menfaat çatışmaları üzerine kurulan bir partinin il temsilcisinin vereceği karar neden top yekûn bir cemiyetin icmaı olsun ki? Mesele böyle vazedilince, o partinin merkez-i umumisini teşkil eden “müçtehit” mertebesindeki zatların aldığı kararları tenkit etmek “sapık yol”un yolcularının mezhebi olmaz mı? Bu, müstebitlikte Abdülhamit’i geride bırakmak değil midir? Gökalp’in siyaset felsefesinin çizdiği çerçeve, bir merkez-i umumi üyesi olarak, Bab-ı Ali Baskını’ndan I.Cihan Harbi’ne girişe kadar olan politik süreçleri nasıl meşrulaştırdığını da göstermektedir. Biyografisinde de zikredildiği gibi bu dönemde o, hiç muhalif olmamıştır.

3.3.2. Cumhuriyet Dönemi

Gökalp, cumhuriyet kavramını sosyolojik kanaatlerinin çizdiği sınırlar içerisinde açıklar. Ona göre ilkel kabileler cumhuriyetin ilk modellerini verirler. Totem, kabile reisinin şahsında ferdileşmemiş, kabilenin bütününe ait bir kavramdır. Bundan dolayı ferdi vicdan, kabilenin bütününe mündemiç maşeri vicdanda yok olmuştur. Cumhuriyet, bir sosyal kategorinin bütününe kuşatan irade olarak kavranıldığı içindir ki kabilelerde görülebilmektedir. Totemin kabile reisinin şahsında cisimleşmesi, ferdi hâkimiyeti doğurmuştur. Reis, diğer kabileleri Avustralya yerlilerinde “potlaç”, Türklerde “şölen” denilen, karşılığı verilemeyen bir zenginlikte davet ile hâkimiyeti altına alır. Aşiretlerin kavimleşmesi, ilkel cumhuriyetlerin çözülmesini getirmiştir. Bu süreç şahsi hâkimiyetin ve saltanatların kurumlaşmasına paralel gitmiştir. Modern toplum bilimcilerin, vergi almayan devletin otoriterleşmesi paradoksunu Gökalp “şölen” hadisesiyle izah etmektedir.⁶⁶⁸

⁶⁶⁷ Gökalp, **Makaleler I**, s.114 – 115.

⁶⁶⁸ Gökalp, **Makaleler IX**, s.139 – 141.

Türklerde saltanatlaşma, maşeri vicdanın çekilmesi ile birlikte, hars medeniyet ayrımında zikredilen cemiyet yarılmasını da beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet, maşeri vicdanı gün yüzüne çıkarttığı için, Gökalp'in dünyasında mefkûrelerinin hayat bulması olarak görülmektedir. Mütefekkirin şu cümleleri bu yargının izharı gibidir:

*"...Evet, Türkiye böyle saklı bir cihana vardı. Lisaniyle, edebiyatıyla, ahlakıyla, hülasa milli harsiyle beraber Ergenekon hayatı yaşayan bir Türk halkı vardı. Osmanlı medeniyeti bunun üzerine çökmüş, şimdye kadar görünmesine mani olmuştu. Bozkurtun rehberliği ile bu Ergenekon'dan sağlam, dahi bir millet olarak meydana çıkıyor."*⁶⁶⁹

Uluslar elbise değiştirir gibi medeniyet değiştirebilirler. O zaman Osmanlı medeniyetine dahil olan musiki, gazel, bediiyat, mimari sahaları terk edilmelidir. Nitekim *"Türkçülük medeniyet sahasında inkılâpçı, hars sahasında muhafazakârdır."*⁶⁷⁰ Harsı ortaya çıkartacak Milli Müze, Etnografya müzesi, Milli Hazine-i Evrak, Milli Tarih Kütüphanesi, İhsaiyat Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmalıdır. Bunların ortaya çıkartacağı harsın üzerine Türk Darülbedayii, Türk Darülelhanı, Türk Darülfünunu, Türkiyat Encümeni Avrupa medeniyetini aşılacaklardır.⁶⁷¹ Türk ulusu, milliyetçilik – halkçılık – garp medeniyetçiliği – cumhuriyetçilik mefkûrelerini benimsemelidir.⁶⁷² Tüm bunları siyaset sahnesinde icra edecek bir aktör olmalıdır. Gökalp'in bu husustaki yaklaşımları kendi içinde tutarlıdır. Değişen tek şey isimlerdir. İttihat ve Terakki'nin yerini Cumhuriyet Halk Fırkası almıştır. Tüm teorik yaklaşımlar tek parti iktidarını meşrulaştırma çabasının izlerini taşır. Ona göre, *"Fırka, müteselsil kefaletle birbirine kefil olan binlerce fertten mürekkep bir mücadele heyetidir."* Bir fırka teşkilatının teşekkülünde üç şart vardır: 1.Güvenilir lider ve kadrosu, ulusu bir arada tutacak olan kahraman mücedditler; 2.Vazih bir program, sarih umdeler; 3.İlk iki maddede zikredilenlerin, ulusu hürriyetperver, terakkiperver ve müceddit gayelere yöneltmesidir. Bu şartların hepsine birden haiz tek parti Halk Fırkası'dır.⁶⁷³ Gökalp, Halk Fırkası'nın kuruluş umdelerini büyük bir heyecanla kabullenir. Meşrutiyet döneminde yaşamayı kapitülasyonlara malik bulunan ecnebilerin, iç kapitülasyonları uygulayan

⁶⁶⁹ a.g.e., s.42.

⁶⁷⁰ a.g.e., s.39.

⁶⁷¹ a.g.e., s.49.

⁶⁷² a.g.e., s.108

⁶⁷³ Gökalp, **Makaleler IV**, Haz.:F.R.Tuncor, KBY, Ankara 1977, s.11 – 12.

gayrimüslim cemaatlerin, saray ve mürtecilerin kısıtladığını belirtir. Hâkimiyetin ulusta olmasıyla bu şer odaklarının müdahale riskinin ortadan kalkacağını, meclisi sınırlayacak tek unsurun ferdin tabii haklarına halel getirme kaygısı olacağını vurgular. Eskiden Türk diline Osmanlı dili, Türk edebiyatına Osmanlı edebiyatı, Türk ulusuna Osmanlı ulusu denildiğini, bugün bunların tarihe karıştığını söyler.⁶⁷⁴

Bir cemiyet, muhafazakârlar ve inkılâpçılar üzerinden iki büyük siyasal fırkalaşmaya uğrar. Bir de bunların aşırı uçlarını oluşturan radikaller ve mürteciler vardır. Liberal, sosyalist; amele, köylü, burjuva farklılaşmaları bu ana hatlar üzerinden akarlar. Demek ki bir cemiyette farklı siyasal fırkaların oluşumu, üzerine yaslandıkları içtimai zeminden dolayı mümkündür. Her cemiyet, kendi değişimini, meseleyi farklı istikametlerde arayan yapıların müzakeresi ile yürütebilir. Teorik çerçevesi bu iken Gökalp tek parti otoriteryanizmini, hem de ucu açık dönemlemelerle, savunur:

“Halk Fırkası, mürteci ve radikal kırvetlerin muzır olan mevcudiyetlerine nihayet vermek için, daha bir müddet liberallerle muhafazakârları kendi içinde koalisyon halinde bulundurmağa mecbur olduğu gibi, iktisadi feodalizmin senyörleriyle serflerini halk kitlesi içinde eriterek müsavi kılincaya kadar ve memlekette milli iktisatla büyük sanayi vücuda getirinceye kadar amale ve burjuva sınıflarını kendi sinesinde yerleştirmekle mükelleftir. Vatanın kati bir vahdete muhtaç olduğu böyle mühim bir zamanda, bütün milleti içine alabilecek şümüllü bir firkanın teşekkülü, memleketi şimdiye kadar tefrika çıkarmaktan başka hiçbir neticesi olmayan fırkallıktan da kurtaracaktır.”⁶⁷⁵

Kurucu kadronun lideri Mustafa Kemal Paşa hakkındaki kanaatleri yukarıdaki çerçeveyi tamamlar:

“Türkçülüğe dair bütün hareketler akim kalacaktı, eğer Türkleri Türkçülük mefkûresi etrafında birleştirerek büyük bir inkıraz tehlikesinden kurtarmaya muvaffak olan büyük bir dahi zuhur etmeseydi! Bu büyük dâhinin ismini söylemeye hacet yok. Bütün cihan bugün Gazi Mustafa Kemal Paşa ismini mukaddes bir kelime addederek her an hürmetle anmaktadır. Evvelce Türkiye’de Türk milletinin hiçbir mevkii yoktu. Bugün her hak Türk’ündür. Bu topraktaki hâkimiyet Türk hâkimiyetidir; siyasette harsta, iktisatta hep Türk halkı hâkimdir. Bu kadar kat’i ve büyük inkılâbı yapan zat, Türkçülüğün en büyük adamıdır.”⁶⁷⁶

Gökalp, Türkçülüğün bir siyasi fırka olmadığını, ilmi felsefi, bedii bir mektep olduğunu belirtir. Harsi bir mücahede yolu olan Türkçülük siyasi bir organizasyona

⁶⁷⁴ Ziya Gökalp, **Doğru Yol, Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beyanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s.304 – 306.

⁶⁷⁵ Gökalp, **Makaleler IV**, s.27 – 28.

⁶⁷⁶ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.180.

gitmeyecektir. Bununla birlikte Türkçülük klerikalizmle, istibdatla, teokrasi ile ittifak halinde olamaz. Halk Fırkası ile itilaf edişini böylece meşrulaştırır:

*“Türkiye’de Allah’ın kılıcı halkçıların pençesinde ve Allah’ın kalemi Türkçülerin elinde idi. Türk vatani tehlikeye düşünce, bu kılıçla bu kalem izdivaç ettiler. Bu izdivaçtan bir cemiyet doğdu ki adı Türk milletidir. Siyasette mesleğimiz halkçılık ve harsta mesleğimiz Türkçülüktür.”*⁶⁷⁷

Mustafa Kemal Paşa, büyük adamların en büyüğüdür. İttihatçı Gökalp bir anda Kemalist mi olmuştur? Bundan birkaç yıl evvel Enver Paşa için övgü dolu sözler sarf eden Gökalp, Paşa’nın şehadetine dair tek bir söz bile etmeden, saf mı değiştirmiştir? Gökalp her devrin adamı mıdır?⁶⁷⁸ Bu sorulara evet diyebilmek için onun fikri çözümlerinde derin kırılmalar yakalamak gerekmektedir. Maşeri vicdan ve mefkûre kavramlarına verdiği manalar dikkate alındığında dönemsel bir farklılaşmanın olmadığı görülür. Maşeri vicdan ulusu oluşturur. Lisanî, hukuki, dini, bedii vicdanların müstakilen birlikteliği uluslaşmayı getirir. Cemiyetin galeyanlı anları bu halin kıvamında yaşandığı zamanlardır ki mefkûrede kendisini bulur. Büyük adamlar, mefkûreyi her daim yaşayan insanlardır. “Mustafa Kemal Paşa” figürünü bu çerçeveye yerleştirmek için Gökalp’in entelektüel ahlakında zaaf lar taşımasına gerek yoktur. Şu ifadeleri, 1909’dan beri yazdıklarıyla çelişmez:

*“Bir millet büyük muvaffakiyetleriyle dehasını, kahramanlığını filen ispat etmiş büyük bir şahsiyete malik olduğu zaman onun maşeri tere’iler (kolektif tasavvurlar) yaratmak iktidarı sayesinde her türlü teceddütleri kolayca icra edebilir. İşte biz bugün böyle bir deha hazinesine malikiz. Alelade fertlerin, hatta ilimde büyük bıdaaları ve amelde yüksek kudret ve faaliyetleri olsa bile, asla muvaffak olamayacakları teceddüt ve terakkileri, umumun vicdanında münci ve dahi tanınan böyle bir şahsiyet bir sözle, bir nutukla, bir beyanname ile vücuda getirebilir.”*⁶⁷⁹

Onun baktığı pencereden hakikat böyle gözükmektedir. Gökalp’in 1925 sonrası otoriter tek parti anlayışına muhalefet edeceğini söylemek de oldukça güçtür. Bu tarz bir yapılanma onun siyaset felsefesiyle çelişen durumlar değildir. Tüm bunlar onu Kemalist bir ideolog olarak görmeyi gerektirir mi? Bu noktada gene onun fikri çerçevesini tekrarlamak gerekmektedir. Gökalp’e göre din, ulusu tanımlayan bir olgudur. Gene din, maşeri vicdan denilen ferdi aşkın kolektivitenin kurucusudur:

⁶⁷⁷ a.g.e., s.288 – 289.

⁶⁷⁸ Enver Paşa için: “Sen olmasan ihtimal ki şimdi biz / Kalacaktık Avrupa’da bühtanlı”; Talat Paşa için: “Sen canları birleştiren bir ruhsun / Vicdanını sende görür cemiyet.” Mısralarını yazarken Mustafa Kemal Paşa için de: “Sensin asrı bilen, mülkü anlayan / Sende saklı nice meçhul kuvvetler” övgüsünü yapmıştır. Bkz., Vakkasoğlu, a.g.e., s.49 – 53.

⁶⁷⁹ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.214.

*“İşte bugün bir taraftan milli harsımızı taharri ederken (araştırırken) evvela dine müracaat etmelidir; çünkü harsın esası dindir. Sonrada lisanda ve halkın duygularında, gıflerinde buluruz. Anadolu Türklerinin harsı kaybolmadığına bir delil olarak şunu görüyoruz. Anadolu Türk’ü milliyeti şu düsturda icmal ediyordu: Dini dinime uyan, dili dilime uyan. Ona göre Türk demek, Türkçe konuşan Müslüman demektir.”*⁶⁸⁰

İkinci Meşrutiyet’in ilk yıllarında dile getirdiği Türkçülüğün ümmet programından da vazgeçmemiştir. Arap harflerinin muhafazasından, Arapça – Farsça – Türkçe terim ortaklığını korumak anlayışından, dilde mutedil bir sadeleşme anlayışını tasfiyenin karşısına koyma yaklaşımından vazgeçmemiştir. Cumhuriyet devrinde hilafet meselesine bakışı da bu yaklaşımların devamı mahiyetindedir. Ümmet – ulus ayrımının cemiyetlerin tekâmülünden kaynaklanan işbölümünün yaygınlaşmasının neticesi olduğunu söyler. Türkiye özelinde mütareke sonrası bu sürecin hızlandığını belirtir. İmparatorlukların dağılması ve saltanatın menfaatıyla ulusun hakları arasında çelişkiler yaşanması, özellikle *“hain bir hükümdarla onun damadı olan sadrazamın düşmanlara satılıp millet aleyhinde son derece şen’i cinayetler irtikâp etmeleri”*, bu süreçleri beslemiştir.⁶⁸¹ Bu ifadeler hilafetin saltanattan ayrılmasını neden meşru gördüğünü ortaya koyar. Ona göre hilafet imamet-i kübradır. Hz. Peygamberin Hz. Ebubekir’i imamlığa getirmesindeki hikmet budur. Keza Bağdat’taki halifenin statüsü böyle idi. Selçuklu sultanları siyasi velayeti, halife dini velayeti üzerine almıştı. Sultan Selim’den sonra dini ve siyasi velayetin birleştirilmesi Osmanlı inhitatının sebebinin oluşturur. Hilafeti saltanattan ayırması II. Meşrutiyet döneminde dile getirdiği görüşlerle tam bir çelişki arz eder; lakin Vahidettin hadisesinden sonra ortaya çıkan reel politiğin bunu dayattığını da gözden uzak tutmamak gerekmektedir. İnkılâplara en mesafeli muhitlerde bile baskın olan kanaat Gökalp’in çizdiği çerçeveye ile örtüşüyordu. Tam bu noktada hilafetin akıbetine dair görüşleri önem arz etmektedir. Gökalp yeni halifeyi şöyle karşılar:

“Geçen Cuma günü İslam âleminin bütün camii şeriflerinde müttehiden ilan olunan yeni Halife Hazretleri’ne intihap merasimi, bütün Müslümanları kalben birleştiren büyük bir bayram oldu. Zira o gün tamamiyle ümmete ait bir imam-ı ekbere nail olan İslam alemi mütesanid bir ümmet olduğunu geçmiş zamanlara nisbetle daha kuvvetle hissetti... Halife hazretleri hiçbir devletin hususi siyasetine merbut bulunmadığından, bütün İslam âlemindeki hatiplere ve imamlara berat vermek

⁶⁸⁰ Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, s.172.

⁶⁸¹ Gökalp, **Makaleler VII**, s.177.

hakkını istimal edebilecektir. Bütün dünyadaki dini müesseseler üzerindeki hakkını tatbik edebilecektir."⁶⁸²

Yeni hal, hilafeti siyasi velayetten ayrılmış bir şekilde, ümmet programının önemli bir unsuru haline getiriyordu. Gökalp'in modern Türkiye'sinde hilafet makamı cumhuriyetle çelişmiyordu. Hars – medeniyet ayrımı Gökalp'in inkılâpçılığını sınırlamıştır. Bu ayrımın medeniyet ayağında, Osmanlıya bakan yönleriyle kimi sertleşmeler görülse de Türkleşme – İslamlaşmak – Muasırlaşmak terkinde görülen telif çabası devam etmiştir. Daha berrak bir hükme varabilmek için aydınlanma bahsini nihayetlendirmek gerektiği hususu göz önünde bulundurmak şartıyla, onu kurucu Kemalizm'in ideologu olarak görmek oldukça zorlama bir yaklaşım gibi gözükmektedir. Tekraren, Gökalp'in dünya görüşünü belirleyen temel yaklaşım hars – medeniyet ayrımında düğümlenmiştir. Ulus tarifinde dine yer vermesi, gene ulusu inşa eden üst kavram olarak harsi vicdanları din ve lisanla temellendirmesi, Arapça ve Farsça kökenli kelimelere tasfiyeci yaklaşmaması, terimleri eski Türkçe köklerden değil, bu iki lisanla birlikte yerleşmiş, yaşayan Türkçe'den üretme anlayışı ve nihayetinde hilafetin ilgasını müspet bulan, harf inkılâbına özlem duyan bir görüşünün olmaması hars – medeniyet ayrımından mütevellit ve Cumhuriyet dönemi inkılâpçısının zihin dünyasında oldukça muhafazakâr yaklaşımlar gibi durmaktadır. Zira inkılâpçı zihin hars medeniyet ayrımını oldukça lüzumsuz bulmuştur.⁶⁸³

Burada zikredilmesi gereken bir husus da Gökalp'in bu kadar önem verdiği hilafet meselesine, ilga hadisesinden sonra, hiç değinmemiş olmasıdır. Bu husus, Korkmaz'ın da vurguladığı gibi, Enver, Talat ve Cemal Paşa gibi çok sevdiği zatların şahadetlerini anmamasına benzer bir şekilde kişiliğine ait açıklanması zor bir durum arz etmektedir.

3.4. Aydınlanma ve Ziya Gökalp

⁶⁸² a.g.e., s.179 – 180.

⁶⁸³ Parla, Atatürk'ün vefatına kadar Gökalp'in hiçbir eserinin Latin harfleriyle basılmadığına dikkat çeker. Türkçülüğün Esasları 1939'da yayımlanır, 1944'te yasaklanır. Ona göre Kemalistler, cumhuriyetçilik ve milliyetçiliği Gökalp çizgisinde algılarken, halkçılığı vesayetçiliğe, devletçiliği de idari devletçiliğe döndürmüşlerdir. Bkz., Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, Haz.: Füsün Üstel, Sabir Yücesoy, İletişim Yay., İstanbul 1989, s.119. Nirun da Gökalp'in ulus - devlet algılamasının demokratik ve hürriyetçi olduğunu söylemektedir. Bkz., Nirun, a.g.e., s. 121.

Türk yazınında, akademik ilgisizlik bir yana, Gökâlþ hakkında iki farklı değer yargısının belirlediği görülmektedir.⁶⁸⁴ Bir görþe göre Gökâlþ, İttihat ve Terakki'nin Osmanlı imparatorluğunu dağıtan politikalarının mimarı, Türkiye'de pozitivizmin öncüsü, dil devriminden hilafetin ilgasına kadar Osmanlı mirasının reddine dair tüm uygulamaların aksiyoner bir teorisyenidir. Bu minvalde Gökâlþ, Şinasi'den Abdullah Cevdet'e uzanan hattın Türk versiyonudur.⁶⁸⁵ Diğer yaklaşıma göre, o inkılâpçı olamamıştır. Hars medeniyet ayırımına takılıp kalmıştır. Türklğnde bile hilafeti, gelenekçi, taşralı değerlerin izleri görülür. Devrimlerin müjdecisi bir aydın olmaktan ziyade, tutuculuğun mümessili olarak anılmalıdır.⁶⁸⁶

Aydınların içinden çıktıkları grup menfaatleri, bu menfaatleri yansıtan ideolojik tasavvurlar gibi sübjektif durumların meselenin vazediliş şeklini belirlediği ne sürülebilir. Bu durum Gökâlþ'in iki farklı yaklaşıma da malzeme verdiğini gizlemeye sebep olmamalıdır. Telifiliği en mümeyyiz vasfı olarak ne çıkan bir aydının farklı mekteplerin tenkidine uğraması bir tesadüf olmasa gerektir. Hilafeti

⁶⁸⁴ Kocakaplan'ın akademik duyarsızlığa atıf yapması yerinde bulunmaktadır. Bkz., Kocakaplan, **a.g.e.**, s.12. YK'n internet sitesindeki tez arama kaydına göre de Gökâlþ hakkında yapılmış doktora tezi sayısı ikidir: Zeki Can, **Ziya Gkalþ ve Batılılaşma**, ESBE, Kayseri 1998; Mohsen Alaei Bousjin **Tarihe Bakış Açısından Ziya Gkalþ ve Ali Őeriatî Sosyolojilerinin Karşılaştırılması**, MSGSSBE, İstanbul 1999.

⁶⁸⁵ Necip Fazıl Kısakürek, **Sahte Kahramanlar**, Büyük Doğu Yay., İstanbul 2002, s.74 – 75. Ergun Göze, **Profesörler Geçiyor**, Bedir Yay., İstanbul 1975, s.177. Samiha Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları 3**, Damla Yay., İstanbul 1981, s.123. Mürsel, "*Din, dil ve sanat başta olmak üzere hayatın her safhasında kendisini gösteren ve yirminci asrın başlarında turmanışa geçen çözülme ve inkılaplar, Ziya Gkalþ'te mihraklaşıp günümüze uzanan menfi milliyetçiliğin tecellisinden başka bir Şey değildir.*" der. Bkz., Safa Mürsel, "*Takdim*", Vehbi Vakkasoğlu, **a.g.e.**, s.7 – 8. Sav da tüm inkılapların kökenini Gkalþ'te bulur. Ona göre Atatürk'ün ulus tarifi ile Gkalþ'in tarifi bile aynıdır. Bkz., Ergun Sav, **Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürü, Namık Kemal – Ziya Gkalþ**, Bilgi Yay., Ankara 2001, s.25 – 30. Halbuki Gkalþ'in dine yer vermeyen bir ulus tanımlaması yoktur. Bkz., Nirun, **a.g.e.**, s.111.

⁶⁸⁶ Kongar, Gkalþ'in pozitivist, evrimci dayanışmacı yönleriyle takdire Őayan olduğunu, mantığı sağlam, analitik ve sistematik düşündüğünü; lakin hars – medeniyet ayırımında yanıldığını belirtir. Bkz., Emre Kongar, "*Ziya Gkalþ*", **Türk Toplum Bilimcileri**, Emre Kongar vd., C.I, Remzi Yay., İstanbul 1982, s.36 – 43. lken, "*İki sene içinde Turancılıktan cumhuriyetiliğe inkılap etmesi Şaşılacak Şeydir.*" diyerek gündelik siyasetin fikirlerini belirlediğini belirtir. Bkz., Hilmi Ziya Ülken, **Ziya Gkalþ**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007, s.XXVIII. Betin, Atatürk inkılabının Gkalþ sistemini geride bıraktığını, onun mmet ile milli hars arasında örf temelli bağlar kurduğunu, inkılapılığın bunu yıktığını belirtir. Bkz., Saffet rfi Betin, **Atatürk inkılabı ve Ziya Gkalþ-Yahya Kemal-Halide Adıvar**, Güven Yay., İstanbul 1951, s.18 – 19. Meram ise, "*mmetiliğin ve Őeriatılıęın Osmanlılık kadar, Trklğn diriliş ve gelişiminde ne gcl bir karşıt akım olduğunu açıklayamıyordu. Trklğn ırkçılık olduğunu bildiği halde Türk olmak için Türk'ten gelmiş olmanın gerekmediğini, bu Şuurun bir terbiye ve ahlak meselesi olduğunu syliyordu.*" diyerek onun Trklğn ne kadar problemlili bulduğunu dile getirir. Gene Meram'a göre "Diyarbakırlı bir Kürt" denilmesi Gkalþ'te ırk fobisi oluşturmuş, bu yüzden intihar etmiş ve dahi mmetiliğe sarılması da bu yzdenmiş... Bkz., Ali Kemal Meram, **Trklk ve Trklk Mücadeleleri Tarihi**, Kültür Yay., İstanbul 1969, s.181.

cumhuriyetle, Türkçülüğü İslamcılık ve garpçılıkla, cemiyeti bireyle, devleti yurttaşla, Türk tarihinin erken dönemlerini bugünle telif çabası onun düşünce dünyasını belirlemiştir. Bu çaba Mannheim'ın grup menfaatlerinin üzerinde “*serbestçe süzülen entelijensiya*” yaklaşımını hatırlatmaktadır.⁶⁸⁷ Gökalp'in, sanayi toplumuna özgü böylesi bir tamlama ile vasıflandırılması, kimi tenkitleri davet edebilir. Onun başlangıçta İttihat ve Terakki'ye, daha sonraları CHF'ye yapışık pozisyon aldığı, istibdat uygulamalarından hiç de gocunmadığı dile getirilebilir. Bu tenkitler haklı bulunmakla birlikte aile tabanından aldığı fıkıh, kelam terbiyesini sosyoloji ve felsefeyle buluşturması, imparatorluktan cumhuriyete akan kırılmalarda, taşralı kökenine rağmen iktidardan hisse alması ilginç değil midir? Üniversite mezunu bile olmayan birinden, Malta sürgününde, dönemin asker sivil bürokratlarının, ellerinde kâğıt kalemle felsefe dersleri almaları neyi ifade etmektedir? Darülfünun'un muktedir bir entelektüeli olarak kendi görüşlerine muhalif Babanzade Naim Bey, Yahya Kemal gibi akademisyenlere kadro vermesi ondaki uzlaşma arayışının ifadesi olarak mütalaa edilemez mi? Keza kendisine en sert tenkitleri yönelten Satı Bey'le fikri yönden mücadele etmeyi tercih etmesi, devlet-i ruh olan bir organizasyonun beyninden beklenecek tavır mıdır? Tüm bunlar, Gökalp'in aydınlanmaya ilişkin tasavvurlarını ortaya koymayı zaruri kılmaktadır. Bu minvalde onun felsefi, dini ve tarihi görüşleri ele alınacaktır.

3.4.1.Felsefi Tasavvuru

Gökalp, aydınlanma felsefesinin müellifi Kant'ın pratik aklın postulatları olarak takdim ettiği mantıki yasaları kabul eder. Bunlar:

1. Eğer vazifeye itaatle yükümlüysem, onların emirlerini icraya kudretim olmalıdır. O halde ben özgürüm.

2. Aklın bize teklif ettiği ve hatta yüklediği ideale bu dünyada ulaşmak bizim için imkânsızdır. O halde bugünkü hayattan sonra gelecek başka bir hayat olmalı. Demek ki ruh ölümsüzdür.

3. Akıl bize tasdik ediyor ki, mutluluk faziletten ayrılamaz, oysa maddi yasalar bu ikisinin birleşmesine kayıtsızdır. O halde bu kadar çok karışıklığa uğrayan

⁶⁸⁷ Karl Mannheim, **İdeoloji ve Ütopya**, Çev.: Mehmet Okyayaz, Epos Yay., Ankara 2004, s.27.

ahlaki düzeni bir gün kuracak olan adil ve iyi bir varlığın var olduğunu kabul etmek lazımdır. Demek ki Allah vardır.⁶⁸⁸

Comte, ahlak felsefesinde, Tanrı'nın yerine insanlığı koyar. İnsanlık için özgeci tavır alınmasını ister. Bütün iyilikler buradan zuhur edecektir. Gökalp, "eğer birey kötü ise nasıl oluyor da toplum iyi oluyor?" diyerek bireyi topluma feda eden anlayışları tenkit eder.⁶⁸⁹ Bireyin vicdanında derunileşebileceğini ifade eder. Onun bireyi toplumla telif çabası, aydınlanma felsefesinin de çerçevesini çizmektedir:

(İnsan) "Yavaş yavaş kanaat getirir ki yalnız mensup olduğu toplumdaki dolaylı değere sahip değildir, aksine kendi kendine de bir değere sahiptir; bir kelime ile akıl sahibi ve özgür bir varlık olduğu için kendisi saygındır. Bu kanaatin ruhunda kök salmasından itibaren eşitlik ve sosyal adalet fikirleri açığa çıkmakta gecikmez. Ve yasalar bunların etkisi altında teşekkül edip değişir. Bu andan itibaren insan, kendi davranış kurallarını dışarıda aramaz, içinde arar. Toplumun kendine yüklediği yasalar hakkında hüküm verdiği gibi toplumdaki hakikatler hakkında da hükümler verir. O artık özerkliğini kazanmıştır. Bazen, vicdan derunleşmiştir denildiği zaman anlaşılacak istenilen budur."⁶⁹⁰

Bu tenkitlerden Durkheim da nasibini alır. Ahlakın kaynağını toplumda arayan müellif, toplumun irade beyanını nasıl ortaya koyduğunu söylememektedir. Bu beyan nerededir? Yasalarda mı? Güzidelerin içtihatlarında mı? Vatandaşların çoğunluğunun kabul ettiği kararlarda mı? Bu farklı kaynaklardan gelen bilgilerdeki uyumsuzluk nasıl halledilecektir? Durkheim da ferdi topluma feda ederek despotizme kapı aralamaktadır. Hâlbuki "bireysel ahlak toplumsal ahlaka ne irca edilebilir ne de tamamıyla tabi tutulabilir."⁶⁹¹

Onun asıl karşı çıktığı yaklaşım ise üç hal yasağıdır. İlahiyat – metafizik – pozitif dönemleri Comte, bir evrim şeması şeklinde sunar. Hâlbuki Pirare Leraux, Platon gibi bir ilahiyatçı, Epikuras gibi bir pozitivist aynı dönemde yaşamışlardır. Gizli kuvvetleri metafizikten kovmuş Descartes, Newton, Leibniz gibi metafizikçiler şemanın neresine yerleşeceklerdir?⁶⁹² Comte'un yaklaşımları tarih ve ilm-i akvam ile aşılmıştır.⁶⁹³

⁶⁸⁸ Gökalp, **Felsefe Dersleri**, s.772.

⁶⁸⁹ a.g.e., s.770.

⁶⁹⁰ a.g.e., s.747.

⁶⁹¹ a.g.e., s.773 – 774.

⁶⁹² a.g.e., s.874.

⁶⁹³ Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, s.66.

Bilgi felsefesinde de duyumcuları tenkit eder. Apriori bilgilerin varlığında Kant'a yakın durur. *"Kompleks bilgiler verasetle intikal etmez."* der. Bu noktada Descartes'e atfen sonsuzluk, Allah, ekmel gibi kavramların hariçte / duyumla idrak edilemeyeceğini, bu değerlerin Allah tarafından ruha nakşedildiğini söyler.⁶⁹⁴ Ruh, *"bedene emredebiliyor, onu idare edebiliyor, ona önceden sezilmemiş ve özgür hareketleri öğretiyor."* der.⁶⁹⁵ Bu noktada materyalizme reddiyesini şöyle ortaya koyar:

*"Maddecilik, düşüncesini izahta köklü bir şekilde iktidarsızdır. Hayatı ve hatta kendisi vasıtasıyla her şeyi izah ettiği maddeyi bile izah etmekte iktidarsız olduğunu biliyoruz. O halde o, kendisinin iddia ettiği gibi, muhayyilenin basit bir metafiziği diye tanımlandığı zaman, mahiyeti pek haklı bir şekilde tanımlanmış olur."*⁶⁹⁶

Bu ifadeler Gökalp'i pozitivist, materyalist çizgiye yerleştiren yaklaşımları problemlili hale getirmektedir.⁶⁹⁷ Onun yetiştiği dönemde felsefeyle temas kurupta materyalizme bu mesafeyi koyabilen okumuşa rastlamak zor gibidir. Gökalp, Descartes – Pascal – Leibniz – Rousseau ve hatta Montesquieu üzerinde derinleşebilme fırsatı bulsa, amcasının okuttuğu en son eser olan El-Munkizü Mine'd Dalal üzerinden yepyeni terkiplere gidebilirdi. Ludwig Büchner'in Madde ve Kuvveti'nin elden ele dolaştığı bir dönemde zikredilen terkiplere gitmenin zemini oluşmamıştır. Böylesi zihinleri inşa edecek ulema amcalar Mehmet Ziya dahil hiçbir Osmanlı okumuşuna nasip olmamıştır. Belkide bu yüzden Gökalp'te din meselesi politik konjonktürlerin gölgesinde kalacaktır.

3.4.2.Dini Tasavvuru

⁶⁹⁴ Gökalp, **Felsefe Dersleri**, s.98.

⁶⁹⁵ **a.g.e.**, s.895.

⁶⁹⁶ **a.g.e.**, s.898.

⁶⁹⁷ Bunlardan birinde Heyd, Gökalp yazımını etkileyen bir şekilde şunları söyler: *"Gökalp'e göre, insanlığın ilk aşamasında din yani peygamber ve diğer ermişlere inanç egemendir. Daha sonra ikinci aşamada hukuk doktorları manevi önderler haline gelmekte ve dinsel geleneklerle (nakliyat) mantık ve felsefe (akliyat) çatışmaktadır. Nihayet son aşamada geleneklerin kati bir inanç değil, tarihsel gelişmenin insan aklının takip edebildiği bir simgesi olduğunu kanıtlayan pozitif bilim nakliyat ile akliyat arasındaki boşluğu doldurmaktadır."* Bkz., Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, KBY, Ankara 1979, s.100. "Felsefe Dersleri"nin ortaya çıkmasından önce bile bu hükümler öylesine zorlanarak inşa edilmiştir ki, Heyd'in yukarıdaki hükümlerinin dayanağı "Dinle İlim" adlı şiire atfen kurulmuştur. Bir içtimaiyatçının dünya görüşü yalnızca şiirlere değil, düşüncelerini ifade ettiği metinlere atfen tahlil edilmeli değil midir? Heyd, bu ifadelerinin hemen ardından Gökalp'in 1922'de yazdıklarıyla ilk dönemlederkine benzer bir şekilde dinin şahsiyet eğitimindeki yerine vurgu yaptığını söylemektedir. Sanki düşüncesinde bir kırılma varmış gibi göstermektedir. Bkz., **a.g.e.**, s.101.

Aydınlanma felsefesinde Kant'ın zaruri postulatlar olarak zikrettiği hususlar Voltaire – Comte - Büchner hattında üzerinde durulmaya değer görülmezler. 19.yüzyıl felsefesinde pozitif bilimlerin hakikati kuşatacağı varsayımı baskın bir kanaat olarak temayüz etmektedir. Türkiye özelinde de bu çizginin belirgin olduğunu söylemek mümkündür. Gökalp Meşrutiyet'in ilk yıllarında yazdığı yazılarda geleneğin etkisinde görünmektedir. Bilimin hakikati kuşatamayacağını şöyle ortaya koyar:

*“İlmin her içtihadı bir istikray-ı nakısa müstenit (eksik bilgiye dayalı) olduğu için yakın-i zannidir... İlim hiçbir tehlikeyi veya muvafakiyeti yüzde yüz bir doğrulukla haber veremez. İlim müşehdat-ı mahdüde (sınırlı gözlem), tecarib-i ma'düde (sayılı deney), istikraat-ı nafla temelleri üzerine müesses bulunduğuna binaen, hayat-ı vicdaniyyeye daima gayr-i kâfi kalacaktır. İlmin bu zaafını telafi edecek yalnız bir kuvvet vardır. Bu kuvve-i mukaddese, dindir.”*⁶⁹⁸

İlim tedbir, din itminan verir. İnsanlığın kurtuluşu bu ikisi arasında kurulacak dengededir. Dini terbiyeden mahrum kişi *“istinadgahsız bir meflüçten, tabibsiz bir hastadan başka bir şey değildir.”*⁶⁹⁹ İslam dini şarkın tek dayanağıdır:

*“Din-i İslam öyle bir kenz-i maaldir (zengin hazinedir) ki, müşa'şa bir medeniyeti tevlid için (şaşalı bir medeniyeti ortaya çıkartmak için) yalnız bir cevher-i hakikati kâfidir. Fakat o cevahir-i hakikati kitab ve hadisten iktıtaf ve bütün aleme ithaf için dar-ül icthadlar lazımdır ki, onlar da medreselerdir.”*⁷⁰⁰

Meşrutiyetin muhkemliği de hikmet-i diniye ile kuracağı irtibata bağlıdır. Zira, *“Ahalimiz her hakikati ulemadan işitmek, her neyyir-i medeniyeti medreselerden tulü etmiş görmek ister.”* O halde medreseler ıslah edilmelidir. Bunun için din âlimlerinin eserleri okutulmalı, telif eserler yazılmalı, yeni meseleler üretilerek yeni yaklaşımlar geliştirilmeli, dağınık halde bulunan medreseler birleştirilerek ehil hocalara verilmelidir.⁷⁰¹

Aydınlanmanın en kritik kavramı olan “hürriyet”e de *“Hürriyet, Allah'tan başka hiçbir kimsenin kulu olmamaktır. Cenabı Hakkın gayrine kul olmamağa Ruz-i Elest'deki peymanımızla müteahhidiz.”* diyerek tasavvufi bir izah getirmektedir.⁷⁰² Ona göre tasavvuf hakikat-i kübrayı anlatır. Garp felsefesini de bütünüyle kuşatır.

⁶⁹⁸ Gökalp, **Makaleler I**, s.99 – 100.

⁶⁹⁹ a.g.e., s.102.

⁷⁰⁰ a.g.e., s.78.

⁷⁰¹ a.g.e., s.81 – 82.

⁷⁰² a.g.e., s.58.

Gazali, şüphe meselesini Descartes'ten önce; Muhiddin-i Arabi, fikirlerin kuvvetini Foullee'den önce, gene aynı zat Berekley ve Kant'ın içtihatlarını da onlardan önce dile getirmiştir.⁷⁰³

Meşrutiyet'in ilerleyen yıllarında ve Mütareke sonrasında bu fikirlerinde kırılmalar yaşanacaktır. Hars medeniyet ayrımı daha bir belirginleşecek ve Gökalp aydınlanmayı temele alan yaklaşımlar geliştirecektir. Burada kritik soru Gökalp'in ulus evresinde dine nasıl bir yer verdiğiidir. Ona göre ümmet evresi efkârı umumiyenin dini bağlarla teşekkül ettiği evre idi. Ulus evresinde ise efkârı umumiye harsi bağlarla teşekkül eder. Cemiyette işbölümünün yaygınlaşması dini, siyasi, hukuki, bedii sahaları müstakilen muavin hale getirmiştir. Din, iptidai kavimlerde bütün alanları kuşatırken uluslaşmış cemiyetlerde kendi alanına çekilmiştir. Hakiki dindarlar ulusal heyecanları yüksek kimselerdir. Hakiki milliyetperverler de dinin layezal (bitimsiz) olduğunu kabul ederler.⁷⁰⁴ Din bir inanç alanı olarak fertlerin kalbinde var olacak; fakat sanat, hukuk, siyaset, mimari kendi alanında serpilecektir. Bunlar kamuoyunu oluşturacaklarından dolayı, devletin dini ilgilendiren meselelere müdahil olması doğru değildir. Tıpkı tesettür bahsinde olduğu gibi:

*“Tesettür meselesi efkârı ammenin karar vereceği bir meseledir. Amme matbuatın karilerinden müteşekkil olan zihni bir zümredir, hamallar, ameleler gibi okuyup yazmadan mahrum kimseler değildir. Binaenaleyh ahlaki mefkûreler bu gibi ümmilerin hissiyatında aranmaz, az çok okuryazar olan mutavassıt tabaka ile münevver tabakanın duygularında aranır.”*⁷⁰⁵

Hükümetin dini ve ahlaki işlere müdahalesi dindarı dinsiz, ahlaklıyı ahlaksız yapar. Dini alanın bağımsız müftüleri olduğu gibi fennin ve sanatın da müçtehit ve müftüleri vardır. Hükümet bunlara yön göstermemeli, faaliyet alanlarında teşvikler uygulamalıdır.⁷⁰⁶ Terbiyenin önemi de buradadır. Ferdin vicdanı terbiye ile oluşacaktır. Fert, kendisine mahsus ahlaki, dini, siyasi kanaatlere sahip olacak, amme vicdanına katkıda bulunacaktır.⁷⁰⁷

Cemiyetin ulus evresi, la – zühdi (laik) bir medeniyete doğru gitmektedir. Avrupa Rönesans ve Reform'la bu sürece girmiştir. La – zühdi bir ahlak, sanat gelişmiştir. *“Biz la- zühdi bir medeniyeti ölmüş bir mazide değil, canlı bir hal-i*

⁷⁰³ Gökalp, **Makaleler II**, s.20.

⁷⁰⁴ Gökalp, **Tamamlanmamış Eserler**, s.106.

⁷⁰⁵ **a.g.e.**, s.155.

⁷⁰⁶ **a.g.e.**, s.153.

⁷⁰⁷ Gökalp, **Makaleler IV**, s.76.

*hazırda yani Avrupa’da bulduk. Edebiyatta bilhassa Şinasi ile başlayan bu devir... imanlı müceddit Tevfik Fikret” ile kendisini bulmuştur. O halde bizde klasikler Fuzuli, Baki, Nedim değildir. Avrupa edebiyatını taklit eden Şinasi ve Tevfik Fikret’tir.*⁷⁰⁸

Dinin bütün şüpheleri giderdiğini, İslam’ın yepyeni medeniyeti kuracak zengin hazinelere sahip olduğunu söyleyen Gökalp, Tevfik Fikret’ten ibdalar bekler olmuştur.

Harsi alanlar müstakilleşti. Edebiyat Şinasi – Fikret hattına yerleşti. Din ferdi vicdanı belirleyen alanlardan sadece bir tanesi oldu. Aydınlanmanın kemale ermesi için hukuki sahanın da la- zühdeleşmesi gerekmez mi? Gökalp, diyani - kazai ayrımında bunun ipuçlarını vermişti. Din, ibadete bakan yanlarıyla mukaddestir. Değişmezdir. Buraya müdahale edilemez. Kazai alan ise fennin, iktisadın, hukukun sahasıdır. O halde fıkıh yeniden ele alınmalıdır. Hukuk modern hayatla / ulus evresiyle uyumlu hale getirilmelidir. Gökalp’e göre fıkıh dört temelden oluşur. Hüsün ve kubuh (iyilik ve kötülüğün takdiri), ibadetler ve muamelat. Sonuncusu fikhin hukuki veçhesidir. Muamelat maslahata göre değişir. İçtimai usul-i fıkıh, hukuku modern hayatla buluşturacaktır. Nasıl nassi bir usul varsa içtimai bir fıkıh usulü de vardır. Bu, cemiyetin vicdanında kendisini bulan örfdür.⁷⁰⁹

Gökalp’in çerçevesini çizdiği görüşler hukuki alanda yapılan inkılâplara zemin oluşturmaktadır. O, hukuki Türkçülüğün gayesini de bu minvalde tespit eder:

*“Hukuki Türkçülüğün gayesi Türkiye’de asri bir hukuk meydana getirmektir. Milli hukukun bütün şubelerini teokrasi ve klerikalizm bakıyelerinden büsbütün kurtarmaktır. Teokrasi, kanunların Allah’ın yeryüzünde gölgeleri addolunan halifeler ve sultanlar tarafından yapılması demektir. Klerikalizm ise esasen Allah tarafından vaz edildiği iddia olunan ananelerin la –yetegayyer (değişmez/bozulmaz) kanunlar addolunarak, Allah’ın tercümanları itibar olunan ruhaniler tarafından tefsir edilmesidir.”*⁷¹⁰

⁷⁰⁸ Gökalp, **Makaleler V**, s.176.

⁷⁰⁹ Samire Hasanova, **Modernleşme Sürecinde İslam Hukukunda Maslahat Tartışmaları**, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s.180 – 199. Şeriat nass ve örf göre karar verir. Nass kitap ve sünnet, örf cemaatin ameli siyret ve maişetinde tecelli eden içtimai vicdandır. Nass amelleri vacip ve haram; örf maruf ile münker şeklinde değerlendirir. Örf, nassın da yerini tutar. Şu halde fıkıh bir taraftan vahye, diğer taraftan içtimaiyete istinat eder. Yani İslam şeriatı hem dini hem de içtimaidir. Bkz., Gökalp, **Makaleler VIII**, s.18 – 19.

⁷¹⁰ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.283.

Böylece din siyasi, hukuki yönlerinden soyutlanarak ahlaki bir norma dönüşür.⁷¹¹ Bunlar Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e laikleşmeye dönük adımlarda Gökalp etkisini açıklar. 1916'da başlayan reformlarla şeyhülislamlık kabineden çıkarılır, bakanlık seviyesinden daire düzeyine indirilir. Şeriat mahkemeleri şeyhülislamlıktan alınarak Adalet Bakanlığına bağlanır. Evkaf Dairesi Meşihat'tan ayrılarak, dini işlerin mali yapısı Evkaf Bakanlığına verilir. Ulemanın cemiyete nüfuz eden mali ayakları kırılmış olur. Bütün medreseler Meşihat dairesinden ayrılır, Maarif Bakanlığına verilir. Din harsi alanlarda varlığını korumakla beraber, ulemanın nüfuzu kısıtlanmış olur.⁷¹² 1917 – 1918'de gerçekleştirilen, Cuma hutbelerinin Türkçe okunması ve Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen Kuran-ı Kerim'in Türkçe mealinin hazırlanması, Gregoryan Takvimi'nin kabulü, ağırlık ve uzunluk ölçülerinde birlik sağlanması hususlarında Gökalp etkisi vardır.⁷¹³ Gene aile hukuku kararnamesinin hazırlanmasında (1917) da Gökalp etkisinden söz edilebilir. Atatürk dönemi inkılâplarında aydınlanma felsefesinin izlerini taşıyan, cemiyeti bir arada tutan bağ olarak dinin yerine milliyet duygusunun ikamesinde de onun izleri aranabilir. Buradan Medeni Hukuk'un da fikir babası Gökalp'tir gibi abartılı hükümlere gitmemek gerekir. Hukuk inkılâbı pozitivist telakkiyle gerçekleştirilmiştir. Gökalp'in hukuk felsefesini “cemiyetin vicdanında makes bulan örf”ten hareketle sosyolojik ve tarihçi ekole yerleştirmek gerekir.⁷¹⁴ Sarıbay da Gökalp etkisinin büyütülmemesi kanaatindedir. Ona göre Atatürkçülüğün ideologu, eğer bir ideoloji olarak tasavvur ediliyorsa, Atatürk'tür.⁷¹⁵

3.4.3.Tarih Tezi

Türkiye'de aydınlanmanın bireyi, Türk tarihinin bilinmeyen dönemlerine atıf yapılarak inşa edilmeye çalışılmıştır. Dinin cemiyetin kolektif kimliğinden

⁷¹¹ Parla, **a.g.e.**, s.47. Malta sürgününde ailesine yazdığı mektuplarda Allah'a duyduğu imanla ayakta durabildiğini söyler. Gökalp, dinin diyani boyutuna kalpten bağlıdır. Misal olmak üzere 6 Ekim 1919'da zevcesi Vecihe Hanım'a; “Gerçekten İslam olanlara göre Allah Kerim'dir. Allah vardır ve gam yoktur.”; 16 Ekim'de gene eşine: “Allah'ın doğru kullarına vefalı olduğuna itimat ediniz...”; 25 Ekim'de kızlarına: “İnsan ayağını yere basmadan duramaz. Ruhunu da Allah'a dayandırmadan yaşayamaz... Dua ve tevekkülden ayrılmaya bir ruha gam, kasavet gelmez...”; 25 Ağustos'ta kızlarına: “Bir Müslüman'a göre Allah varken gam yoktur. Türk, Allah varken her türlü vesveseden azade yaşar...” demektedir. Bkz., Gökalp, **Limni ve Malta Mektupları**, s.49; 58; 66; 24.

⁷¹² Korkmaz, **a.g.e.**, s.208.

⁷¹³ **a.g.e.**, s.219.

⁷¹⁴ Hasanova, **a.g.t.**, s.187.

⁷¹⁵ Ali Yaşar Sarıbay, **Ziya Gökalp ve Türk Devrimi**, İstanbul Matb., İstanbul 1976, s.117.

çekilebilmesi için Osmanlı ve Selçuklu dönemleri itibarsızlaştırılarak İslam öncesi dönemlerde Türklerin medeniyeti tüm insanlığa taşıdıkları tezleri batılılaşmanın da meşrulaştırıcısı olarak takdim edilmiştir. Böylece birey, donmuş gelenekten soyutlanarak kendi atalarının inşa ettiği aydınlanma dünyasının değerleriyle temas kurabilecekti. Türk Tarih Tezi, zikredilen inşanın çerçevesini çizmiştir. Gökalp bu çizginin neresindedir? Din bahsinde görülen konjonktürel dalgalanmaların tarih tezlerinde yaşandığını söylemek zordur. Anadolu'daki Türklüğün bekası olarak gördüğü Türkçülüğün önemini şöyle dile getirir:

“Türkçülük bize Osmanlı imparatorluğundan müstakil, hususi ve milli bir hayatımız; hudutları etnografya ilmi tarafından çizilmiş milli bir vatanımız; bu vatanda kendi kendimizi tam bir istiklalle idare etmekten ibaret olan milli bir hakkımız olduğunu vaktiyle birçoğumuzun zihnine ve ruhuna yerleştirmiş olmasaydı, bugün halimiz ne olacaktı?”⁷¹⁶

Türk ulusunun bekasını sağlayan bu ideolojinin temellerini Avrupalılar Türk harsına duydukları ilgiyle atmışlardır. Türkperestlik olarak ifade edilen bu ilgi zamanla Türk tarihinin erken dönemlerine duyulan merakı artırmıştır. Fransız tarihçisi Deuignes'nin çalışması, Leon Cahun'un Asya Tarihine Medhal'i bu ilginin yansımaları olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa'nın Darülfünun'da hikmet-i tarih dersleri, Şecere-i Türkiye'yi şark Türkçesinden İstanbul Türkçesi'ne çevirmesi, Lehçe-i Osmanî isminde bir Türk Kamusu vücuda getirmesi Türkiye Türkçesi'nin umumi Türkçe'nin bir kolu olduğunu göstermiştir. Süleyman Paşa, Türkçülüğü askeri mekteplere taşımıştır. Hunların, Türklerin ilk ataları olduğunu belirtmiştir. Sonra Sarf-ı Türki'yi yazarak Türkçülüğe en büyük hizmeti yapmıştır. Gökalp'e göre A.Vefik Paşa ile Süleyman Paşa Türkçülüğün kurucu babasıdır. Resimleri Türk Ocaklarına asılmalıdır. Hüseyinzade Ali Bey, Necip Asım, İsmail Gasprinski, M.Emin Yurdakul da zikredilmeye değer isimlerdir.⁷¹⁷

Türkçülüğün kurucu kadrosu Türk Tarih Tezi'ne de kaynaklık etmiştir.⁷¹⁸ Gökalp de Osmanlıdan müstakil bir Türklüğü Türk tarihinin İslam öncesi dönemlerinden çıkartmaya çalışacaktır. Akder'e göre onun “Ergenekon Destanı”, Atatürk'ün tarih tezine öncülük etmiştir. Destandaki şu ifadeler dikkat çekicidir:

⁷¹⁶ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.291.

⁷¹⁷ **a.g.e.**, s.176 – 178.

⁷¹⁸ Büşra Ersanlı Behar, **İktidar ve Tarih**, s.120-125. Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, Çev.: Ali Berktaş, TTV Yay., İstanbul 1998, s. 41 – 48.

“Ak ordumuz sola gitti.
Üç hakanlık tesis etti.
Medi, Sümer – Akad, Hit’i, Bu üç şanlı oymağımız!
Birincisi Azerbaycan,
İkincisi Geldanistan,
Üçüncüsü Arzı Ken’an,
Fıskırdı üç kaynağımız!”⁷¹⁹

Makalelerinde Anadolu uygarlıklarını oluşturan bu kavimlerin Türklüğüne dair bir vurguya rastlanmaz. Muhaceret tezini hatırlatan görüşleri vardır:

*“Türk âlemi gayet geniştir. Anadolu Türklerinin tarihini yazarken, bütün Türk tarihini bunun içine sokmak doğru değildir. Mesela Göktürklerle Kırgızların ayrı tarihleri vardır. Anadolu Türkleri ne Göktürklerdendir ne de Kırgızlardandır. Bu iki uruğun tarihinde Talaz uruğu vardır. İşte Anadolu Türklerinin aslı olan Oğuzlar bu Talaz uruğundandır.”*⁷²⁰

Yazdığı destandan, Akder’in yaptığı gibi bir tarih tezi çıkartılamayacağını da şu cümleleriyle ifade etmektedir:

*“Ergenekon, Göç gibi menkıbeleri de tamamıyla tarihi vakalar sırasına koymak doğru değildir. Mamefih bu ananelerden diniyata taalluk eden kıymet hükümlerini çıkarırsak, bunlarda gayet cüzi bir hakikat umdesi bulabiliriz. Herhangi tarihi şahsiyet yahut vaka sonradan kutlu bir mahiyet alırsa ondaki şeniyet ikinci planda kalır. Birinci plana kıymet hükmü geçer.”*⁷²¹

Objektif bir tarihçi kimliği ile eski Türk medeniyetinin izlerine yönelmeyi ihmal etmez. Ona göre Macaristan’dan Mançurya’ya kadar uzanan Turan coğrafyası vahalarla bölünmüş çöl denizi şeklinde idi. Bir Türk atı ile baştanbaşa bu coğrafyayı geçebilirdi. O halde Türklerde coğrafyanın cemiyeti böldüğü aşiret hayatına pek rastlanmaz. Onların il teşkilatında huzurun egemen olduğu “küçük bir millet” yaşamı görülür. Çinli, Moğol, Finovalı, Macarlarla ortak bir medeniyet dairesinde yaşarlar.⁷²²

Türk töreli demektir. Töre eski Türklerin atalarından kalan kaidelerin mecmuudur. İslamiyet’e girmeden önce Türk, kendisini lisan ve din noktasından diğer kavimlerle ayırıyordu. Orhun kitabelerinde Bilge Kağan: “*Ey Türk milleti, eğer*

⁷¹⁹ Necati Akder, “Ziya Gökalp’e Göre Dil İnkılabı ve Ötesi”, **Türk Kültürü**, C.4, Sayı:37, Yıl:1965, s.20.

⁷²⁰ Gökalp, **Makaleler VII**, s.215.

⁷²¹ Gökalp, **Makaleler VII**, s.204.

⁷²² Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s. 334 – 335.

o ülkeye gidersen öleceksin. Fakat içinde ne zenginlik ne de keder bulunmayan Ötüken ülkesinde kalarak, kervanlar ve kabileler gönderirsen, ebedi bir saltanatı muhafaza edeceksin.” sözlerinde “Çin’e gidiş” harsın kaybolması, “Ötüken’de kalarak kervanlar gönderilmesi”, harsı koruyarak Çin medeniyetinden yararlanma anlayışını anlatmaktadır.⁷²³ Bu, eski Türklerde var olan, Osmanlı’da izine rastlanamayan, ulusal şuurun nişanesidir. Eski Türk, dininde de barışı, sevgiyi, ahlakı egemen kılmıştır. *“İstikbale ait bütün tekemüller, cürsüme halinde Türk’ün eski harsında mevcuttur.”* diyerek 20.yüzyılda kurulmaya çalışılan Milletler Cemiyeti’nin eski Türk harsından temelleneceğini söylemektedir.⁷²⁴

1916’da “İslam medeniyeti” olgusundan söz açan Gökalp, 1923’te böyle bir medeniyetin olmadığını, bunun şark medeniyeti olduğunu söyler.⁷²⁵ O halde Türk’ün gideceği yer eski medeniyetidir. Feminizmde zikredilen tüm haklar eski Türk medeniyetinde fazlasıyla mevcuttur:

*“Eski Yunanilerin medeniyette muallimleri İskitler, eski Keldanilerin Sümerler olduğu gibi, eski Cermenlerin üstatları da Hunlardı. İstikbalde bitaraf bir tarih, demokrasi ile feminizmin Türklerde doğduğunu itirafa mecbur olacaktır.”*⁷²⁶

Kadının hukukça yüksek olması iştirak ettiği içtimai ve iktisadi hayatın çok olmasının neticesidir. Avcı, çiftçi, savaşçı kadın şölen ve kurultayların hür ve müsavi aktörüdür.⁷²⁷ Kadını cemiyet hayatına sokmak için de eski Türk medeniyetine dönmekten başka çare yoktur. Modern cemiyetlerde işbölümünün etkisiyle din, ibadet hayatıyla kendini kısıtlarken siyasi, hukuki, bedii alanlar hürriyetine kavuşuyordu. Bu minvalde Gökalp, eski Türk medeniyetini modern cemiyete dönüşün modeli olarak takdim etmektedir.⁷²⁸ Zira *“medeniyet de tıpkı din gibidir, ona da ibtida inanmak ve kalben bağlanmak lazım”*dır.⁷²⁹ *“Asri medeniyete girmek için eski medeniyete dönmek mecburidir.”*⁷³⁰

⁷²³ Gökalp, **Türk Töresi, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s.100.

⁷²⁴ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.282.

⁷²⁵ Nuran Abdülkadiroğlu, *“Ziya Gökalp’de İslamiyet Telakkisi”*, **Türk Kültürü**, C.23, Sayı: 1 – 2, Yıl: 1985, s.122.

⁷²⁶ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.279.

⁷²⁷ Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, s.402.

⁷²⁸ Gökalp, **Makaleler VIII**, s.50.

⁷²⁹ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.203.

⁷³⁰ a.g.e., s.279.

Gökalp ve Aydınlanma meselesi nihayetlerken, siyasal modernleşme bahsinin bitiminde açılan paranteze tekrar dönmekte fayda vardır. O'nun ulus – devleti hedefleyen bir entelektüel olduğuna dair zikredilen kanaatin pekiştiği görülmektedir. Ulus – devletin cemiyeti harsi bir cemiyettir. Harsi cemiyet moderndir. Din, iptidai medeniyetlerde olduğu gibi cemiyetin bütünü örtün bir kavram alanı değildir. Sanat, hukuk, siyaset ve bediiyat kendi hâkimiyet alanlarını ilan ederler. Gökalp'in aydınlanmış bireyi, teşekkül eden faklı içtihatlardan vicdanını inşa edebilen bireydir. Devlet buraya müdahil olmamalıdır. Bu tavır onun totaliter rejimlerle mesafesidir ve konjonktürel değildir. Dinin felsefi ve tarihi kanaatlerini belirlemesi noktasında dönemsel kırılmalar görülmektedir. Onu materyalist bir düşünür addetmek imkânsızdır. Pozitivizmle ilişkisini de varlık kavrayışını belirleyen bir düşünce alanı şeklinde tanımlamak oldukça güçtür. İçtimai fıkıh usulü gibi dini kavramlar üzerinden laik bir kamusal devşirmeye çalışması, Hasip Efendi ile Yorgi'nin tesirini telif etmeye çabalayan bir zihnin yansıması olsa gerektir. İlk yıllarında, İslam'ı medeniyet kurmaya muktedir eşsiz bir hazine olarak telakki ederken, son dönemlerinde eski Türk medeniyetinde hazineler araması Kurucu Kemalizm'in aydınlanma anlayışına en yakın olduğu noktadır. Gökalp'e kuruculuk vasfını vermekte tereddüt ettiren sebep, onun telifçiliğidir. Zira kurucular, medeniyetin kendisine uymayanları yakan bir ateş olduğunu düşünüyorlardı. Gökalp ise, içinde, dönemsel ağırlığı net olmamakla birlikte, dinin de yer aldığı, harsın medeniyetle telifini arıyordu. Hars – medeniyet ayrımıdır ki aydınlanmacı, siyasal modernleşmeci, ulus – devletçi hülâsa Türk milliyetçisi Mehmet Ziya Gökalp'i Kemalizm'in kurucu babası olarak vasıflandırmayı engellemektedir.⁷³¹

⁷³¹ Türkdoğan, tam aksi kanaattedir: “Gökalp'in Türkleşme akımı Mustafa Kemal'de Milli Devlet ilkesi içinde yeni bir uyum kazanır. Milli Devlet için atılan her adımda Türkleşme sürecinin bir gerçekleşmesini sezinlememek mümkün değildir.” dedikten sonra, Kemalist düşüncede Milli Devlet düşüncesinin temel ilkelerinin Gökalp'te olduğunu söyler. Şu ifadeler de ona aittir: “Temelleri Gökalp tarafından derinleştirilerek Atatürk tarafından gerçekleştirilen milli devlet sistemi Osmanlı toplum yapısından genç Türkiye Cumhuriyetine giden yolda kanlı çatışmalar ve fikir kavgaları sonucu ancak gerçekleştirilebilmiştir.” Keza, “Cumhuriyetin gündeme gelmesiyle Kemalist sistemin alt yapısı, Gökalp sosyolojisinin mimarisi üzerine inşa edilmeye başlıyordu. Atatürk'ün İtalyan diplomatı Kont Sforza'ya: Bedenimin babası Ali Rıza, hislerimin Namık Kemal, fikirleirimin babası da Ziya Gökalp'tur tarzında görüş beyan etmesi anlamlıdır. Cumhuriyet rejimi veya Kemalist sistem, tamamen Gökalpçi sosyolojinin izlerini taşır.” Orhan Türkdoğan, **Ulus – Devlet Düşünürü Ziya Gökalp**, IQ Yay., İstanbul 2005, s.192; 203; 377. Kösoğlu'nun da ifade ettiği gibi bu tarz yaklaşımlar abartılıdır. Yazı hayatının hiçbir evresinde “Kemalist sistem” türünden tamlamaları kullanmamış bir aydına zikredilen sistemin kuruculuğunu vermek başka nasıl değerlendirilebilir? Paralellikler, benzeşmeler

3.5. Ziya Gökalp'in Ekonomi Politigi

Gökalp, iktisada ilişkin yazılarında grafik, denklem, formül, rakam kullanmamıştır. Sermaye piyasalarının oluşumu, borsa, faiz, kamu borçlanması, milli gelir, istihdam gibi kavramları da ortalama bir gazete yazarının idrak genişliğinden daha geniş bir ufukla ele aldığını söylemek güçtür. Siyasetin pür iktisadı gölgelediği bir düşünce ikliminde, içtimaiyat sahasında kendine miras kalanı zorlayan bir zihinden, iktisadi meselelerde de aynı çabayı görmek zor olsa gerektir. Onun için iktisadın matematiğe değil felsefe ve tarihe bakan yönü önem arz etmiştir. Gökalp'in ekonomi politiginin belirlenmesinde politik olan iktisadi olana galebe çalmıştır. Bundan dolayı da onun siyaset felsefesinde kullandığı aparatları ve hars medeniyet ayrımında iktisadı koyduğu yeri hatırlamak gerekmektedir.

Tolga'nın da vurguladığı gibi, bu mevzuda ilk söylenecek şey onun çokçu bir ilim telakkisine bağlı olmasıdır. Monistler, şeniyetin madde – hayat – ruh – cemiyet boyutlarını kendi yapıları içerisinde incelemek yerine maddeyi ve hayatı ruh ve cemiyetin izahında temel addederler. Hâlbuki bu şeniyetler basamaklandıkça kompleksleşirler. Gökalp, bir plüralist olarak, ferdi vicdandan daha karmaşık olan cemiyeti kendi gerçekleğinde ele alırken diğer şeniyetlerin tesirlerini de göz ardı etmez. İktisat ferdin maddi ihtiyaçlarına tekabül edebileceği gibi, bazen de lüks mallarda görüldüğü üzere bedii ihtiyaçlarına da cevap verebilir. Hayata göre daha karmaşık olan ferdi vicdan ve içtimai vicdan belirleyici bir aktör olarak ortaya çıkmaktadır. Plüralizmi temele alan bu izahlar Gökalp'i Marksist telakkilerden ayırır. Hars veya medeniyetin şubeleri teke indirilemez. İktisadın temel, diğerlerinin gölge hadiseler olduğu bir telakki onun sisteminde monisttir.⁷³²

Hars medeniyet ayrımında iktisat nereye yerleşir? Tolga, Gökalp'in *"Ekonomik davalarımızda, orijinali arama kaygısına kapılmadan Garbın denenmiş usülleri ile tekniklerini olduğu gibi almakta mahzur yoktur. Ayrıca memleket şartlarını göz önünde tutan makul herhangi bir ferdi görüş de, aynı şekilde, iktisadi*

olması doğaldır; ama kuruculuk, mimarlık vasıfları biraz zorlama gibi durmaktadır. Kösoğlu, Ahmet Ağaoğlu'nun bu vasıflara daha yakın olduğunu söyler. Bkz., Nevzat Kösoğlu, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp**, Ötüken Yay., İstanbul 2009, s.239 – 243.

⁷³² Osman Tolga, **Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri**, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1949, s.6 – 8.

hayatımızda tatbik yeri bulabilir.” telakkisine sahip olarak, iktisadi olanı medeniyet dairesine yerleştirdiğini söyler.⁷³³ Harsın ve medeniyetin cemiyetin bütününe kuşattığı, harsın güçlü olmasının beka için elzem olduğu hatırlanırsa, iktisadı medeniyet dairesine yerleştiren müellifin “milli iktisat” anlayışının da öncüsü olması arasında bir çelişki görülmez.⁷³⁴ Cemiyetin birliğini, bütünlüğünü sağlayacak içtimaiyat ilmi nasıl teknik bir aparatısa, iktisat da öyledir. Hatta iktisat, hukuk – lisanıyat – diniyat – ahlak gibi, içtimaiyatın şubesidir.⁷³⁵ Bu aparatın mazideki kullanımına dair yönelttiği tenkitler Gökalp’in ekonomi politikasını de anlatır. “*İktisatta Adam Smith’i ve ardıllarını takip etmek izmihlalimizin teminatıdır.*” der. Amerika’da Henry Carey, Almanya’da Friedrich List’in bu sisteme ilk karşı koyanlar olduklarını söyler.⁷³⁶ Aşağıya alınan ifadeler 1838 Ticaret Sözleşmesi’nden II. Meşrutiyet’in Milli İktisatı’na geçişte Gökalp düşüncesinin izlerini ortaya koymaktadır:

“Tanzimat’tan beri milli ruhumuza uymayan İngilizlerin iktisat nazariyeleri bizi şaşırttı... Devletin iktisadi rol alamıyacağı, şirketlerin fertlerin kurduğu müesseseler olduğuna dair çarpık nazariyeler yüzünden bu hale geldik. Hâlbuki İngiltere’de kömür ve demir madenleri var. Ahali arasında kendiliğinden büyük sanayi tessüs etmişti... İktisadi hayat devletin teşvikine muhtaç değildi... Türkiye’de büyük sanayinin teşekkülüne şiddetle ihtiyaç vardır. Memleketimizde büyük sanayi teşebbüsleri ise, asla fertlerin ve şirketlerin teşebbüsleriyle olamaz... Hükümetin, vilayet şuralarının, belediyelerin teşebbüsleriyle memleketimizde her türlü sanayi teessüs edebilir.”⁷³⁷

“Devlet nasıl kurtulur?” sorusuna Gökalp’in verdiği en can alıcı cevap, “Büyük sanayi kurarak”tır. Büyük sanayi, işbölümünün hem neticesi hem sebebidir; aynı zamanda nüfus kesafetini sağlayacak yegâne amildir. Etnik yapıları çözecek, ulus kimliğini inşa edecek, aydınlanmış bireyi yetiştirecek içtimai yapılar sanayi toplumlarından ortaya çıkmıştır. Köylü ve memurluğa inhisar etmiş bir kavimden ulus çıkartmak neredeyse imkânsızdır. Böylesi toplumlarda iktisadi meslekler teşekkül etmediği için, lisanın sadeleşmesinden güzel sanatların gelişimine kadar ulusal tesanüdü sağlayacak harsi alanlar da oluşamaz.⁷³⁸ Bunlar aile iktisadı, şehir iktisadı ve milli iktisattan oluşan evrelerin sonuncusuna ulaşamayan toplumlardır.

⁷³³ a.g.e., s.9.

⁷³⁴ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 191. Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat**, s.26 – 28.

⁷³⁵ Gökalp, **Makaleler V**, s.162.

⁷³⁶ a.g.e., s.154 -155.

⁷³⁷ Gökalp, **Makaleler VII**, s.163 – 165.

⁷³⁸ Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak...**, s.46.

Keza milli iktisat evresi işbölümü ve pazarın kurulduğu evredir.⁷³⁹ Osmanlı toplumu bu evreye neden tekâmül edememiştir sorusuna şu cevabı verir:

“...Evet, iktisat yalnız tasarruftan ibaret değildir. İnsan yalnız masraflarını azaltmakla zengin olmaz. Servet sa'yin ve mahsul-i sa'yin artmasıyla husule gelir... Çiftçilik âlemine bir nazar atalım. Görürüz ki tarlalar bereketlerini bizden esirgiyor. Sanayi cihanını bir yoklama edelim. Anlarınız ki mahsulâtımız, Avrupa mahsulâtına katiyen rekabet edemiyor. Ele geçirdiğimiz zahireler alış pahasına mal olduğu için, onları ihraç edemiyerek kuyular derununda çürütüyoruz. Ticaret ve san'atla meşgul akvamı bu babta muvaffak eden vasıtalar nelerdir? Başlıcaları makineler ve şirketlerdir. Makineler az emekle çok iş gören cansız amelelerdir. Şirketler, az sermaye ile büyük teşebbüslere girişen manevi şahıslardır. Büyük makinelerin iştirasına bir adamın sermayesi kifayet etmez. Fakat birçok kimselerin birleştirilen sermayeleri bu müşkülü kolaylaştırır. Bundan başka bir sanatkâr istediği kadar müşteri bulamaz. Bir şirket ise her yerde şubeler açarak emtiasını sürdürebilir... Fakat bu babta Hükümet-i Seniyye'nin de bir teşebbüsü lazımdır...”⁷⁴⁰

Köylü toplumdaki şehirli, sanayi toplumuna geçişi sağlayacak olan sermayenin nereden geleceğine dair gösterdiği adresler devletçiliğe, bu yapılardan çıkacak bireyden beklenen performans ise liberal felsefeye gönderimde bulunur. Bu, Gökalp'in solidarizmidir:

“Türkler, hürriyet ve istiklali sevdikleri için iştirakçi olamazlar. Fakat müsavatperver olduklarından dolayı fertçi de kalamazlar. Türk harsına en uygun sistem solidarizm, yani tesanüdçülüktür. Ferdi mülkiyet, içtimai tesanüde hadim bulunmak şartıyla meşrudur... Ferdi mülkiyet gibi içtimai mülkiyet de olmalıdır.”

Ferdi mülkiyetin olduğu toplumda devlet, halktan aldığı vergilerle fabrikalar inşa edecek, elde edilen gelirler ki toplumundur, yoksullara, özürülere yardım olarak dağıtılacaktır. Bunlar ulusal servetin teşekkülüdür. List'in de öngördüğü gibi korumacı gümrük tarifelerinin uygulanması, devletin bir plan dâhilinde çalışması elzemdir.⁷⁴¹

Solidarizm, ferdi mülkiyetle içtimai mülkiyet arasında denge anlayışını ifade etmektedir. Zira devlet, üretimi, kolektivist bir zihniyetle ele alırsa, piyasanın rakipsiz gücü konumuna gelir. Bireyler her sorunda devlete yönelirler. Ferdi hak ve

⁷³⁹ Gökalp, **Makaleler VIII**, s.81.

⁷⁴⁰ Gökalp, **Makaleler I**, s.25.

⁷⁴¹ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. Sarıbay'ın değerlendirmesi yerindedir: “Liberal iktisada karşı olan Ziya Gökalp, ferdi mülkiyeti ortadan kaldıran bir sosyalizmden yana da değildir. Bu iki sistem arasında yaptığı telifçilik tesanüdçülük – solidarisme adını verdiği, toplumun menfaatini bireysel menfaatin üstünde tutan fazla temettüleri cemiyete mal eden ortalama bir görüştür.” Bkz., Sarıbay, **a.g.e.**, s.103.

hürriyetler zaafa uğrar. “Birey, patronundan memnun olmazsa itiraz mercileri var. Devletten memnun olmazsa nereye gidecek?” sorusu cevapsız kalır.⁷⁴² Toplumda, insanların birbirlerine gıpta etmelerinden doğan, girişimcilik ruhu zayıflar. Tabiat, say (emek) ve sermayeden daha mühim olan unsur girişimciliktir.⁷⁴³ “Ticarete nazar-ı lakaydiyle bakmayalım ki en büyük meydan-ı kisbdır (kazanç alanıdır). Kisb ise nazar-ı manevi ilahiye mazhariyetimizi muciptir.”⁷⁴⁴ Ticaret ve kazanma arzusu, milli iktisat döneminin temel zihniyeti olmuştur.

Sanayiye teşvik için gümrük duvarlarının yükseltilmesini savunurken, yabancı sermaye hususunda oldukça teşvikkârdır. Chester Projesi’ni de destekleyen Gökalp’in meseleye bakışı şöyledir:

“Sermayenin bir memleketten çıkıp diğer bir memlekete girmesi, kanın bir uzviyetten çıkıp diğer bir uzviyete nakledilmesi gibidir. Sermaye bir ülkenin iktisadi kanı mesabesinde. Sermayesiz bir memleket, kansız bir vücuttan farksızdır... Ecnebi sermayeler geliyor derlerse hoş geldiler safa geldiler demeliyiz. Milli sermayemiz çoğaluncaya kadar, memleketimize ecnebi sermayeler gelsinler, milli teknisyenler yetişinceye kadar, ecnebi teknisyenler de gelsinler. Bunlar ikisi beraber çalışarak memleketimizi imar etsinler. Biz şimdilik tek başımıza ne ferden ne de hükümetçe bu işi başaramayacağız.”⁷⁴⁵

Gökalp’i devletçi yapan amiller yabancı sermayeye de davetçi yapmıştır. Bir yanda modern bir ulus – devlet olmak arzusu, diğer yanda harsi sahaların ortaya çıkmasını sağlayacak taksim-i amalin faili sermayenin kısırlığı... Gökalp, Türkiye’deki tasarrufların milli iktisadı kurmaya kifayet etmediğini görmüştür. Bu sorunun çözümünde, devletçi yaklaşımlarla sanayi yatırımlarını finanse etme çabasına yabancı sermayenin girişinin teşvik edilmesini ortak etmiştir. Bir yanda içtimai mülkiyet, diğer yanda ferdi mülkiyet; bir yanda devletin kurduğu şirketler, diğer yanda yabancı sermayeyi kendine ortak etmiş piyasalar... Bunlar Gökalp’in telifçi yaklaşımlarının iktisada yansımalarıdır. O, bu noktada ideolojik hareket etmez. İçtimaiyatçılığının objektifliğini meseleye yayar. Zamanın reel politikasına uygun yaklaşımlar sergiler. Sağlamin da ifade ettiği gibi onu, Cumhuriyetin karma

⁷⁴² Gökalp, **Felsefe Dersleri**, s.834 – 835.

⁷⁴³ Gökalp, **Makaleler IX**, s. 111.

⁷⁴⁴ Gökalp, **Makaleler I**, s.36.

⁷⁴⁵ Gökalp, **Makaleler IX**, s. 164 – 167.

ekonomisinin öncüsü olarak görmek mümkündür.⁷⁴⁶ Devlet kontrolünde, tepeden planlanmış bir iktisadi model öngörmez. İktisadi adem-i merkeziyetten bahseder:

“Charles Gide diyor ki: Bulgaristan’dan daha büyük şirketlerin bir saat gibi intizamla işlemesi, şirketlerin siyasi memurlar tarafından idare edilmeyip, iktisatçı memurlar tarafından idare edilmesindedir. O halde bir devletin idaresi iktisatçı memurlar tarafından yapılmış olsaydı, o devlette iktisadi işlerinde tamamen muvaffak olurdu. Fakat maateessüf, bugün bütün devletlerin memurları siyasi memurlardır. Bütün iktisadi işleri yalnız iktisat mütehassısları tarafından idare olunan bir devlet vücuda geldiği gün, Devlet iktisat işlerine karışmamalı kaidesi, ortadan kalkar... Fakat bugünkü gibi bütün işler siyasi memurların elinde iken karışamaz.”⁷⁴⁷

Gökalp, yukarıdaki ifadeleri burjuvazisi olan, iktisadi menfaat gruplarının siyasal mücadelelerde taraf olduğu bir toplumda söylemiyor. Devleti ele geçirmenin tüm ekonomiyi belirlemek olarak algılandığı, burjuvazinin iktidarı sınırlamak şöyle dursun, iktidar olanın mülakat usulüyle burjuva ihdas edebileceği tahayyülüne kapıldığı bir politik iklimde söylüyor. Parla, *“Derin bir eşitlikçilik ilkesi taşıyan Gökalp düşüncesi özünde demokratiktir.”* derken bu hususa dikkat çekiyor olsa gerektir.⁷⁴⁸

⁷⁴⁶ Sağlam, a.g.m., s.207.

⁷⁴⁷ Gökalp, **Makaleler IX**, s.148.

⁷⁴⁸ Parla, **a.g.e.**, s.98. Mülakatla burjuva ihdası meselesi patrimonyal köklerden beslenen, ittihatçı radikalizmi ile muhkemleşen ve kurucu kadroya genetik bir miras olarak devredilen, izleri bugüne değin uzanan, bittiğine dair güçlü kanaatlerin yerleşemediği bir olgu gibi görünmektedir. Döneme ilişkin Buğra: *“Cumhuriyet döneminde de, devlet seçici olarak uyguladığı ödüllendirme ve cezalandırma mekanizmaları ile özel kesimde sermaye birikiminin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Doğuştan bu kamburu taşıyan Türk işadamlarının, gerek devletin kendisinden gerekse diğer toplumsal katmanlardan kaynaklanabilecek saldırıları karşılamak için hukuksal ve ahlaki savunmalara başvurmaları oldukça güçtür. Girişimcilik faaliyetinin meşruiyetini dayandırabileceği bağımsız bir ahlaki temel veya hukuksal bir çerçeve pek bulunmamaktadır. İlave olarak, özel sektörün devlet desteğine olan önemli mali bağımlılığı, işadamlarının bağımsız bir toplumsal konum kazanmalarına engel olmaktadır.”* demektir. Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları**, Çev.: Fikret Adaman, İletişim Yay., İstanbul 1997, s.81 – 82. Sönmez ise 2010 Ağustos itibariyle teşvikli yatırım tutarının 35 milyar TL olduğunu, bunun 15 milyar TL’sinin tek başına, hükümete yakınlığı ile bilinen, bir gruba ait olduğunu söylemektedir. Genetik kodların devamlılığını anlatan bu değerlendirme için bkz., Mustafa Sönmez, *“Anadolu Sermayesi Değil, İslami Sermaye”*, **Cumhuriyet**, 13.10.2010.

4.BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ULUS – DEVLET ve MÜMTAZ TURHAN

4.1.Mümtaz Turhan'ın Yaşamı

Turhan, 1908 yılında Erzurum'un Horasan ilçesinin Akçataş köyünde doğmuştur. Babası Erzurum'un tanınmış ailelerinden Pasinlerli Şerif Efendi, annesi gene Erzurum'un eşraf ailelerine mensup Cebriye Hanım'dır. Onun çocukluk ve gençlik dönemleri sancılı dönüşümlerin yaşandığı bir evreye tekabül eder. Aile 19.yüzyılın ilk yarısında başlayan büyük göç dalgalarının sürüklediği çekilişlere uygun olarak, Kafkasya göçmenidir. Üç kardeşin en büyüğü olan Turhan ilk eğitimini Cüce Hoca'nın ve İsmail Hoca'nın rahle-i tedrisinde gerçekleştirir.⁷⁴⁹ İlk mektebe başlayacağı sırada memleketinin Rus işgaline girişine tanıklık eder (1916). Ailesinin de içinde bulunduğu yüz hanelik köy cemaati, yıllardır yaşaya geldikleri kültürel muhiti terk ederek Kayseri'ye göç ederler. Turhan, ilköğrenimini burada tamamlar.⁷⁵⁰ Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinin ardından cemaat köye döner. Zekiliği ve çalışkanlığıyla temayüz etmiş bir öğrenci olan Turhan, Kayseri'de başladığı lise öğrenimini Bursa'da devam ettirdikten sonra Ankara'da tamamlar.⁷⁵¹

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümüne girer. Milli Eğitim Bakanlığının açtığı sınavı kazanarak 1928 yılında Berlin Üniversitesinde psikoloji öğrencisi olur. Bu alandaki doktorasını Frankfurt Üniversitesinde yapar. Aynı dönemde Max Wertheimer, Wolfgang Köhler, Kurt Koffka gibi Gestalt psikolojisinin kurucularıyla tanışmış olması, hadiselere bütüncül bir bakışın yanı sıra bilim zihniyetini ve metodunu şahsiyetinin mümeyyiz vasfı haline getirmesinde etkilidir.⁷⁵²

⁷⁴⁹ Beğlan Toğrol, "Prof. Dr. Mümtaz Turhan (1904 – 1969)", **Türk Yurdu**, C.11, Sayı:44 (390), Yıl: 1991, s.83.

⁷⁵⁰ Abdullah Korkmaz, "Mümtaz Turhan (1908 – 1968)", **Türkiye'de Sosyoloji**, Der.: M.Çağatay Özdemir, Phoenix, Ankara 2008, s.703 – 704.

⁷⁵¹ Selda Çiftçi, **Mümtaz Turhan'ın Sosyal Psikoloji Alanındaki Çalışmaları**, GÜEF Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s.6.

⁷⁵² Yılmaz Özakpınar, **Kültür Değişimleri ve Batılılaşma Meselesi**, Ötüken Yay., İstanbul 2003, s.15 – 20. "Gestalt psikolojisinin temel fikri, bütünüün deneyimleri, onu oluşturan duyuşal elementlerine indirgeyerek anlamamız olanaksızdır. Bir melodi onu oluşturan ses tonlarına bölünerek anlaşılır. Bir Gestalt veya bütünde, onun parçalarında olmayan, başka özellikler vardır." Newton fiziğinin değişmez uzay algısından, Einstein'ın uzay – zaman algısında zamanın göreceliği kuramına geçilmesinin Gestaltçılığı belirlediği düşünülür. Wertheimer'ın psikolojinin yanında fizik eğitimi de almış olması, Einstein'la samimi birer dost olmaları bu bağlamda bir tesadüf değildir. 1.70'lik bir adamın 1.50'lik biri yanında uzun, 2.00'lik biri yanında kısa olması "Gestalt aynı anda iki adamdır."

1936 yılında Türkiye'ye dönünce İstanbul Üniversitesi Tecrübi Psikoloji Kürsüsüne asistan olur. 1939 yılında, "Yüz İfadelerinin Tetkiki Hakkında Tecrübi Bir Tetkik" adlı teziyle doçent olmuştur.⁷⁵³ Doçentliğinin üçüncü senesinde, fakültenin felsefe bölümünden mezun olan, Diyarbakır'ın tanınmış isimlerinden Ögel ailesine mensup Mevhibe Hanım'la evlenir. Bu birliktelikten iki kızı olacaktır.⁷⁵⁴

1932 senesinde, tatil için Türkiye'ye geldiğinde, köyünü ve bir kısmı civar köylerde bulunan cemaati ziyaret eder. Bundan dört yıl sonra, 1916 – 1923 arası Kayseri'ye göç edip geri dönmüş olan cemaatin yaşadığı yöreyi tekrar ziyaret eder. 1942 yılında köy cemaati üzerinde gözlemlerini devam ettirir. Akademik formasyonunun getirdiği birikimle cemaate yönelen tecrübi bakışlar Turhan'ı hayrete düşürür. Bir köy cemaati nasıl olmuştur da yüzyıllardır yaşadığı geleneklerin içinden şehir hayatına bu kadar kolay intibak edebilmiştir? Daha şaşırtıcı olanı ise ne olmuştur da sekiz yıllık bir şehir hayatının ardından köye dönen cemaat, geleneksel yaşamına geri dönebilmiştir? Şehir hayatının izleri nasıl buharlaşmıştır? Bu sorular Turhan'ı "Kültür Değişmeleri" olgusuna yöneltecektir.⁷⁵⁵

1944 yılında İngiltere'nin Cambridge Üniversitesine gidince, müşahedelerine dayalı tasavvurlarının muazzam bir akademik literatür oluşturduğunu görür. Üniversitenin Psikoloji Laboratuvarı direktörü Prof. Dr. Frederic Bartlett, Turhan'ın anlatımlarına değer verir ve araştırmalarını tez haline getirmesini ister. "Kültür

yaklaşımını getirmiştir. Frank J. Bruno, **Psikoloji Tarihine Giriş**, Çev.: Nesrin Hisli, Ege Üniv. Yay., İzmir 1982, s.92 – 96. Psikolojinin ortaya çıkışı da Descartes'in ruh – beden ikilemine dayanır. Ruh beden üzerinde mutlak hâkim gören klasik yaklaşımlara karşın Descartes, bu etkinin düşünme ile sınırlı olduğunu, insanın diğer eylemlerinde beden fail olduğunu söyler. Bireyin yapıp ettikleri böylece gözlem alanına girer. Bkz., Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, Çev.: Yasemin Aslay, Kaknüs Yay., İstanbul 2002, s.67 v.d. Sosyal Psikoloji ise 19.yüzyıl sonunda belirir. İlk çalışma 1908'dedir. Bugünün yaklaşımlarını belirleyen temeller ise 1925'te ABD'de atılır. Durkheim'nin meseleye "konusu olmayan, değişik ve kesin olmayan her çeşit genelliği belirten bir kelimededen başka bir şey değildir." şeklinde bakması manidardır. Bkz., Maurice Reuchlin, **Psikoloji Tarihi**, Çev.: Tanju Gökçöl, Gelişim Yay., İstanbul 1975, s.120.

⁷⁵³ Özakpınar, a.g.e., s.16.

⁷⁵⁴ Hasan Küçük, **Türk Milliyetçiliğinin Büyük Önderlerinden Prof. Dr. Mümtaz Turhan, Bütün Yönleriyle**, TÜRDAV Yay., İstanbul 1977, s.64.

⁷⁵⁵ Yılmaz Özakpınar, **Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler**, Ötüken Yay., İstanbul 1998, s.14 – 17. Turhan şöyle anlatır: "...Bu köyler halkını, sekiz dokuz senelik bir ayrılmadan sonra, eski yurtlarında, ilk defa 1932'de ziyaret ettiğim zaman, gördüğüm değişmeler ve umumi manzara karşısında hayret etmişim: Sekiz dokuz senelik bir şehir hayatından ve onun itiyatlarından sanki eser kalmamıştı. Bu bakımdan o andaki yaşayış tarzları Kayseri'dekine nazaran büyük bir değişme ifade etse bile 1915 den evvelki hayatlarına göre ehemmiyetli bir tahavvül sayılmazdı..." Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri, Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, MÜİFY, İstanbul 1987, s.73.

Değişmeleri” Turhan’ın ikinci doktorası olur. Bu eser, Türkiye’de sosyal psikoloji dalında olguyu ele alan ilk çalışma olarak literatüre girecektir.⁷⁵⁶

1951 yılında profesör unvanını alan Turhan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Sosyal Psikoloji kürsüsünün kurucusu olmuştur. 1953 – 1969 yılları arasında Tecrübi Psikoloji Kürsüsü Başkanlığını yürütmüştür. 1949 – 1951 yıllarında Birleşmiş Milletler Sosyal Komisyonunda Türkiye temsilciliğini üstlenmiştir. Türk Psikoloji Derneğinde başkanlık, Sosyoloji Derneği, Muallimler Birliği ve Türkiye Turist Derneği gibi sivil toplum kuruluşlarında da üyeliklerde bulunmuştur. Türk Ocağı İstanbul Şubesinin reisliğini üstlenmiştir.⁷⁵⁷

İçinde bulunduğu sosyal gruplar Turhan’ı ilmi ve siyasi kişiliğe taşırlar. Öz, onun milliyetçi muhafazakâr gelenekte Gökalp çizgisinin devam ettiricisi olduğunu söyler.⁷⁵⁸ Benzer bir şekilde Bostancı da Turhan’ı Gökalp çizgisine, hususiyetle milliyetçiliği naif bir duygusallıktan ilmi çerçeveye yerleştirme çabasında ve muhafazakâr modernleşmenin mottosu olan Türkleşmek – İslamlaşmak – Muasırlaşmak üçlemesine bağlılık noktasında, yerleştirir.⁷⁵⁹ Bu yaklaşımlar, Turhan’ın eserlerini verdiği dönemle Türkiye’de yaşanan iktidar dönüşümleri arasındaki ilişkiye, zımmen de olsa, atıf yaptıkları için anlamlıdır. 1920’lerin başlarında Gökalp’e izafe edilen teorisyenlik, 1950’lerde Turhan’a atfedilecektir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ Özakpınar, **Kültür Değişmeleri....**, s.17.Kağıtçıbaşı’nın “1950’den önce yapılmış sosyal psikolojik diye adandırılabilir araştırmaya pek rastlanmıyor. Daha sonraki araştırmaların çoğunun da 1950’lerin sonlarıyla 1960’larda yapıldığı görülüyor.” demesi ve Mümtaz Turhan isminden hiç söz etmemesi, dönemin ideolojik ikliminin bir yansıması olsa gerektir. Bkz., Çiğdem Kağıtçıbaşı, “Türkiye’de Sosyal – Psikolojik Araştırmaların Genel Görünümü, Gruplanması ve Bazı Problem Sahaları”, **Türkiye’de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi**, HÜY, Ankara 1970, s.s.16 – 39. Kongar, Turhan’ın, Almanya’da Profesör Wertheimer, İstanbul’da Profesör Peters ve İngiltere’de Profesör Bartlett gibi sayılı bilim adamlarının takdirini ve dostluğunu kazanması onun ilmi kişiliğinin objektif, tarafsız ve güven veren vasıflarından kaynaklandığı kanaatini taşımaktadır. Emre Kongar, “Mümtaz Turhan”, **Türk Toplum Bilimcileri 2**, Remzi Yay., İstanbul 1988, s.218.

⁷⁵⁷ “Prof. Dr. Mümtaz Turhan’ın Hayatı ve Eserleri”, **Aramızdan Ayrılışının 40.Yılında Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sempozyumu 02 – 03 Kasım 2009**, GÜY, Ankara 2009, s.10.

⁷⁵⁸ Mehmet Öz, “Mümtaz Turhan, Milletleşme Sürecimiz ve Tarih Bilinci”, **Aramızdan Ayrılışının 40.Yılında Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sempozyumu**, s.116.

⁷⁵⁹ Naci Bostancı, “Mümtaz Turhan’ın Bugün İçin Anlamı”, **Aramızdan Ayrılışının 40.Yılında Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sempozyumu**, s.122. Bayram, “Mümtaz Turhan bir milliyetçi idi. Fakat o milliyetçiliği sadece bir hamaset olarak görmüyordu. Türk milletini milletlerarası camiada var olmasını, müstakil kalmasını, kuvvetli ve ileri olmasını istiyor, sağlam bir kültürün yerleşmesini istiyordu.” dedikten sonra Turhan’da Gökalp’in Türkçüyüz, İslamcıyız, Garpcıyız düsturunun çok güzel bir yorumunu bulduğunu söylemektedir. Cezmi Bayram, “Mümtaz Turhan ve Maarif Davamız”, **Türk Kültürü**, C.7, Sayı: 78, Yıl:1969, s.399.

⁷⁶⁰ Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Birey Yay., İstanbul 1999, s.115.

Mütareke öncesi Gökalp'le Turhan'ı buluşturan nokta da milliyetçiliğin dönüşürken kendi kökleriyle buluşması bağlamında önem arz etmektedir.

Sosyal psikoloji kürsüsünün kurucusu, modern bilimin intihali noktasında mutaassıp denecek seviyede kati görüşlerin sahibi bir akademisyen olan Turhan, ders notlarını Osmanlıca tutacak kadar da muhafazakâr bir kimlik taşımaktadır. Küçük, onun biyografisini *“milliyetçi - mukaddesatçı bir gençlik yetiştirme mefkûresi”* üzerine yerleştirir. Hocalığının ilmi kişiliğinin önüne geçtiğini söyler.⁷⁶¹ Gerçekten de pek az akademisyene nasip olacak bir şekilde, Mümtaz Hoca'nın talebelerine bahis açmadan, onun yaşam öyküsünü nihayetlendirmek mümkün değil gibidir. Yazdığı eserleri ilmi kişiliğinin, yetiştirdiği talebeleri ise hocalığının nişanesi olmuştur. Beğlan Toğrol, Sabri Özbaydar, Erol Güngör, Yılmaz Özakpınar, Doğan Cüceloğlu, Alev Arık gibi isimler Mümtaz Hoca'nın talebeliği unvanını ilmi kariyerlerinin her döneminde taşıyan ve ilk etapta akla geliveren bilim insanlarıdır.⁷⁶² Bir talebesi ona öğrenci olmayı şöyle anlatır:

*“Manchester Guardian muhabiri, İngiltere’de akademik yılın başlangıcında, üniversiteye yeni yazılmış bir öğrenciye soruyor: “Niçin üniversitede okumak istiyorsun?” Öğrencinin cevabı: Üniversite dışında kaldığı zaman asla karşılaşamayacağım beyinlerle temasa gelmek için.” Bu cevap Mümtaz Turhan’ın öğrencisi olmanın anlamını çok güzel anlatıyor.*⁷⁶³

Özbaydar, üniversiteyi bitirdikten altı yıl sonra akademik hayata kendisini çekenin Mümtaz Hoca olduğunu söyler. Oda sıkıntısı yaşayan asistanlarına kendi odasını bırakan da Mümtaz Hoca'dır. İyi bir eğitim alabilmesi için öğrencisini İngiltere'ye gönderirken, geçim sıkıntısı yaşayan ailesinden dolayı tereddütler yaşayan talebesine, *“masraflarını ben üstlenirim.”* diyebilmiştir.⁷⁶⁴

Turhan, talebelerinin gözünde ilmi kimliğin yanında vakar, haysiyet, dostluk, şecaat, cesaret gibi ahlaki hususiyetleri şahsiyetinde mezcedebilmiş mümtaz bir hocadır. Böyle bir hocaya da ölüm, talebesinin kucağında nasip olmuştur. 1968'in sonlarına doğru karaciğer rahatsızlığı ile Haseki Hastanesine yatar. Yılın son günlerinde durumu iyice ağırlaşır. Sürekli dalmaktadır. Yılbaşı gecesi çalan vapur

⁷⁶¹ Küçük, **a.g.e.**, s.39 – 41.

⁷⁶² Fatma Derya Öztürk, **Prof. Dr. Mümtaz Turhan'ın Eğitim Görüşlerinin Günümüz Eğitim Sisteminde Yansımaları**, İÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2006, s.35.

⁷⁶³ Yılmaz Özakpınar, *“Hocam Prof. Dr. Mümtaz Turhan”*, **Aramızdan Ayrılışının 40.Yılında Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sempozyumu**, s.18.

⁷⁶⁴ Sabri Özbaydar, *“Mümtaz Hocamız”*, Hasan Küçük, **a.g.e.**, s.157 – 161.

düdüklere uykusunu böler. Asistanı Cüceloğlu'na "Doğan, nedir bu gürültü?" diye sorduğunda, "Yeni yıl geliyor hocam, vapurların sesi." cevabını alır. "Hangi seneye giriyoruz?" diye sorduğunda Doğan, "1969 hocam" der. "Happ Nev Year!" ifadesi hocanın son sözleri olur.⁷⁶⁵

Turhan, 1908 – 1969 yılları arasında yaşadı. I.Cihan Harbi, Milli Mücadele ve Türkiye'nin modernleşme çabası onun akademik hayatını ve ideolojik tasavvurlarını belirlemiştir. Akademik şöhretinin zirvesindeyken vefat eden mütevazı bir milliyetçinin ardından yazdıkları, Özakpınar'ın ifadesiyle, sanki kendisi için söylenmiş gibidir. Hoca, Emin Molu için, şunları yazar:

*"Mertti, cesur ve atılgandı. Fedakâr, vefakâr, cesaretli ve çilekeşti... Birinci Dünya Harbi'nin ızdırıp ve sefaleti, Milli Mücadele ruhunun büyüklüğü içinde yetişen, böylece hem memleketin ve milletin can çekişen nefesini göğüslerinde hem kurtuluşun hamlelerini nabızlarında duyan bu nesil, vatanın kaderinin ta kendisi olmuş, ondan artık bir türlü ayrılamamıştır... Her milletin dört ele sarıldığı, hiçbir memleketin hizmetlerine karşı istiğna gösteremeyeceği böyle bir nesle dayanmasını bilen bir demokrasi ne kadar özlene yine azdır."*⁷⁶⁶

Keza, meşhur bir milliyetçi olan Remzi Oğuz'un ardından yazdıklarını da, Turhan'a atfetmek mümkündür:

*"Vatan onun büyük ve ebedi aşkıydı. Bu uğurda katlanamayacağı cefa, yapmayacağı fedakârlık yoktu. Bütün varlığıyla vatanın emrinde, vatan onun benliğinde idi... Onun milliyetçiliği de vatanseverliğinin bir icabı idi. Zaten hakiki vatanseverlik ile milliyetçilik arasında bir fark yoktu..."*⁷⁶⁷

Onun düşüncelerinin incelenmesi, Emin Molu için söylediği "böylesi bir nesle dayanabilecek demokrasi özlemi"nin izahatı olacaktır.

4.2.Mümtaz Turhan'da Etnisite, Ulus, Ulus – Devlet Kavramları

Turhan, Türk düşünce geleneği içerisinde milliyetçi – muhafazakâr bir çizgide olmasına rağmen başlıkta zikredilen kavramları pek nadir kullanmıştır. Gökalp'te olduğu gibi aşiret, etni, etnik, etnisite, ümmet, ulus gibi sosyal kategorilerin tarihi şekillenişleri üzerine bahis açtığı, bu olguları tartıştığı pek görülmemektedir. Bir sosyal psikolog olarak edindiği müktesebatın, olguyu kavramsal çerçevenin menşei üzerinden tartışmaktan ziyade, daha bütüncül bir

⁷⁶⁵ a.g.e., s.50 – 51.

⁷⁶⁶ Mümtaz Turhan, "Emin Molu", İstanbul Sanat Edebiyat, , Yıl: 1954, Sayı:5 s.18; 50.

⁷⁶⁷ Mümtaz Turhan, "Remzi Oğuz", İstanbul Sanat Edebiyat, , Yıl: 1954, Sayı:7, s.6.

alandaki, “kültür değişimleri” başlığı altında ele almak, ona daha makul görünmüş olsa gerektir. Keza, Gökalp çizgisinin kavramsal tartışmayı bitirdiğine dair bir önkabülün de bu ilgisizlikte etkisi olduğu düşünülebilir.⁷⁶⁸ Kurucu dönemin tartışmalarının, insanın ardından aynı aparatlarla devam etmesi bir zenginlik olmasa gerektir. Bu bağlamda Turhan, etniste gibi tarihsel bir geçişgenliğe atıf yapmaksızın ulus olgusunu ortaya koymaktadır: “*Modern bir millet, fevkalade farklılaşmış, her bakımdan ihtisasa dayanan müesseselerden teşekkül ve tesislerden, teşkilatlardan meydana gelmiş bir örgüdür.*”⁷⁶⁹ Din, dil, tarih şuuru, örf ve adetler, gelenekler bir kültürel grubu ulus haline getirirler.⁷⁷⁰ Bunun sosyal psikolojik bir süreç olduğu kanaatindedir:

*“Zira millet her şeyden evvel sosyolojik bir birlik, sosyal psikolojik bir vakıa olduğuna göre onu meydana getiren unsurların bu çok karışık terkip ve bütün içinde gerek yapı ve gerek fonksiyon bakımından incelenmesi icap etmektedir. Çünkü millet sadece muhtelif teşekküllerden, teşkilatlardan, müesseselerden ve bütün bunların tabii olduğu idari bir mekanizmadan ibaret değildir. Millet aynı zamanda herkesin dahil olduğu her nevi teşekkül ve teşkilatlar, sosyal gruplar ve fertler arasında asırlar boyunca devam eden bir karşılıklı tesir neticesinde meydana gelen kaideler, nizamlar, örf ve adetler, gelenekler, inanç ve kıymet sistemleri, anlaşma vasıtaları, hülasa birçok beşeri faaliyetlerin kristalize olmuş maddi ve manevi unsurlarını da ihtiva eder ki işte buna kültür denmektedir.”*⁷⁷¹

Sosyal psikolojik bakış, olguyu kültür kavramına taşımaktadır. Keza bir başka yerde şöyle diyecektir:

*“Kültür ve medeniyetçe müşterek, ahenkli, tabii en büyük bir içtimai bütün olmak üzere yalnız millet dediğimiz topluluk vardır; bunun altında aynı vasıfların mühim bir kısmını haiz daha küçük gruplar bulmak mümkün ise de bunun üstünde aynı hususiyetle, aynı imkânları havi daha büyük bir içtimai bütün tespit edilememiştir... Hülasa medeniyet ve kültür birliğinin cari olduğu en büyük içtimai varlık millettir ve öyle kalması da çok muhtemeldir.”*⁷⁷²

Kültür, ulusta tecessüm ederken onu da tarih sahnesine çıkartıyor. Bunun için ulus denilen o karmaşık yapı kendisini sosyal psikolojinin çözümleyebileceği ilişkiler örüntüsünde ortaya koyuyor. Peki, bir cemiyet nasıl müstakil bir ulusa dönüşür? Turhan bunun iki yoldan gerçekleşebileceği kanaatindedir: 1. Muayyen bir içtimai

⁷⁶⁸ Turhan, ulus olma mefkûresinin Ziya Gökalp’le birlikte çekildiğini söyler. Bkz., Mümtaz Turhan, “*Remzi Oğuz Arık*”, **İstanbul Sanat ve Edebiyat**, Yıl: 1956, Sayı: 5, s.6.

⁷⁶⁹ Mümtaz Turhan, **Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri, Bütün Eserleri:1**, Yağmur Yay., İstanbul 1980, s.326.

⁷⁷⁰ Mümtaz Turhan, **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma, Bütün Eserleri**, s.553.

⁷⁷¹ **a.g.e.**,s.406.

⁷⁷² Turhan, **Kültür Değişimleri**, s.40.

grup kesif faaliyetleriyle milli bir kültür inşa ederek müstakil bir devlet kurmaya muvaffak olur. 2.Önce milli bir devlet kurulur. Bunun çevresinde milli bir kültür inşa edilir. Hangi yoldan gidilirse gidilsin müstakil bir ulus, milli kültür etrafında oluşacaktır.⁷⁷³

Avrupa'nın feodal bağlardan krallıklara ve ulus – devletlere doğru gelen tarihi serüveni, kurulan milli kültür çevresini anlatır:

“Böylece bir taraftan siyasi sahada muayyen müesseseler etrafında mütecanis bir kitle halinde birleşme cehdi ve faaliyetlerine engel olacak bütün mâniolar ortadan kaldırılırken, diğer taraftan yeni doğmakta olan bu teşekkülün millet bünyesini kazanıp müessir bir şekilde işleyebilmesinin manevi şartları hazırlanıyordu. Bu şartların başında bütün fertler gibi onların teşkil ettikleri her nevi sosyal grupları, teşekkül ve teşkilatları, müesseseleri birbirine bağlayacak, mecz edecek, böylece amorf bir cemiyetten millet dediğimiz içtimai varlığın meydana gelmesini temin etmek üzere bir nevi harç vazifesini görecek milli kültürün ve unsurlarının gelişmesi ve kuvvetlenmesi gelir.”⁷⁷⁴

Ona göre ulus olgusu Fransız İhtilali'ne mal edilemeyecek kadar derin tarihi köklere sahiptir.⁷⁷⁵ Avrupa'da tabii bilimlerde yaşanan gelişmeler, cemiyet bünyesinde orta sınıfların gelişmesine sebep olmuştur. Dikkatler yeni sınıfların diline, sanatına çekilmiştir. Bu sınıf kendi menfaatlerinin bütün bir ulusa şamil olduğu kanaatini yaymıştır. Aynı evrede kralların kendi mülklerinin sınırlarını çizme gayretleri ulusun üzerinde yeşereceği toprağı inşa etmiştir.⁷⁷⁶ Kralların 13. asırda başlayan merkezileşme çabaları 17.asırda kemale ermiştir. 5 asır boyunca süren mücadeleler neticesinde hukuki, idari, adli teşkilata malik merkezi hükümetler kurulmuştur. Borsaların, bankaların ihdası milli iktisadın nüfuzunu artırmıştır.⁷⁷⁷ Zira feodal veya zirai evrede ulus - devlet inşasına girişilmemesinin temelinde cemiyette bu ihtiyacı duyacak zümrelerin billurlaşmamış olmasının etkisini aramak gerekmektedir.⁷⁷⁸ Yeni zümreler yaşam şekillerini milli kültüre dönüştürürken ulus –

⁷⁷³ Turhan, **Atatürk İlkeleri...**, s.405.

⁷⁷⁴ a.g.e., s.404 – 405.

⁷⁷⁵ Turhan, 12.asırda milli şuurun varlığını hissettiren edebi vesikaların varlığından söz eder. Mümtaz Turhan, “*Garbda Milli Kültürlerin Doğuşu*”, **Yol**, Yıl:1966, Sayı:32, s.8. Özellikle Yunanlı ve Yahudi kavimlerinde milliyetçilik duygusunun çok erken dönemlerde varlığından söz edilmektedir. Mümtaz Turhan, “*Eski Çağlarda Milliyetçilik*”, **Yol**, Yıl:1966, Sayı:26, s.8. Keza vatan kavramının tüm ülkeyi kapsayacak bir şekilde kullanılmaya başlanması da 13.asra tekabül eder. Mümtaz Turhan, “*Garbda Milli Kültürlerin Doğuşu*”, **Yol**, Yıl:1966, Sayı:34, s.8.

⁷⁷⁶ Mümtaz Turhan, “*Millet ve Milliyetçilik*”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 23, s.7 – 9.

⁷⁷⁷ Mümtaz Turhan, “*Avrupa'da Millet ve Milliyetçiliğin Doğuşu*”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 230, s.8.

⁷⁷⁸ Mümtaz Turhan, “*Milliyetçilik Milliyetçilerin Eseridir*”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 25, s.8.

devleti de inşa edeceklerdir. Almanya ve İtalya’da önceliği milli kültürün inşası, Garbi Avrupa’da ise ulus - devletin teşekkülü almıştır. İngiltere ve Amerika’da aynı milli dile inhisar eden bir milliyetçiliğin olmaması da bu açıdan bir tesadüf değildir.⁷⁷⁹

Ulusların teşekkülünde hayal ve hurafelerin de rolü olabilir; fakat bunlar hadiseyi izah edemezler. Genel kabule göre: 1.Toprak / vatan, 2.Dil, adet, gelenek, edebiyata dayalı kültür, 3.Müştereken hâkimiyeti istenen din, iktisat gibi müesseseler, 4.Müşterek bir tarihten gelindiğine dair bir inanç, 6.Aynı ulustan olanlara duyulan sevgi, 7.Ulusa nefsin hasredilmesi, 8.Ulusun başarılarına duyulan gurur, itimat, 9.Kendi ulusunun başarılarını istemeyenlere duyulan husumet, 10.Ulusunun gelecekte büyük başarılar elde edeceğine dair güçlü inanç... Bunlar milliyetçiliği ve ulus olgusunun mahiyetini sınırlayan hususiyetlerdir.⁷⁸⁰ Eğer bir yerde ulustan söz ediliyorsa merkezi bir devlet, hiçbir vakit büyüklüğü kâfi görülmeyen toprak parçası, dil, edebiyat, örf ve adetlerde ifadesini bulan kültürel bir kimliğin varlığı elzemdir. Nitekim Orta Çağ Fransa’sında kim olduğu sorulan ferde “*Her şeyden önce bir Hıristiyan, sonra bir Burgonyalı, daha sonra da bir Fransızım.*” dedirten manzara yukarıda zikredilen şartların kemaliyle yerini bulmamasındandır. Bu minvalde ulus yapma ameliyesi, plansız, şuursuz bir şekilde başlamış ve kendiliğinden gelişmiş tarihi süreçleri anlatır. Kaldı ki hiçbir kral, ulus yapayım diye yola çıkmamıştır. İktisadi ve siyasi şartların zorlaması meseleyi ulus – devletlere taşımıştır.⁷⁸¹

Bir medeniyet dairesinde milli bir kültüre sahip olmak, cemiyeti amorfluktan kurtarıp ulus haline tekâmül ettirir. Lisan, din, sanat, anane, gelenek farkları ile cemiyetler birbirinden ayırmıyor olsalardı tek çatı altında birleşmek mümkün olabilirdi. Amorfluk, tabii sürecin yok sayılmasındandır. Bu ise, “*tek bir milletin emrinde, inhilal etmiş, insicamsız, rabitasız, kuru bir kalabalık*” haline dönüşmektir.⁷⁸²

Turhan, bütün çözümlmelerini kültür kavramı etrafında kurgulamaktadır. Avrupa milli kültüre ulaştığı için ulus – devletler şeklinde teşkilatlanabilmiştir. Garp

⁷⁷⁹ Mümtaz Turhan, “*Garbda Milli Kültürlerin Doğuşu*”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 31, s.8.

⁷⁸⁰ Turhan, “*Milliyetçilik Milliyetçilerin Eseridir*”, s.8.

⁷⁸¹ Mümtaz Turhan, “*Avrupa’da Millet ve Milliyetlerin Doğuşu*”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 29, s.8

⁷⁸² Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s.40.

medeniyetinin haricindeki cemiyetlerin garplılaşma sürecine girmeleri bünyelerinde milli bir kültür inşa etmeleriyle mümkün olacaktır. Bu noktadan sonra milli kültür inşasını uluslaşmak, ulus – devleti kurmak olarak algılamakta bir sakınca yoktur. Nihayetinde bu bir garplılaşma meselesidir. Onun düşünce dünyasında pek çok meseleyi bünyesine çeken kültür kavramını tarif ediş şekli meseleyi daha bir berrak hale getirecektir. Turhan, alanındaki bilim insanlarının meseleye bakışını tahlil ettikten sonra kendi tarifini şöyle ortaya koyar:

“Kültür, bir cemiyetin sahip olduğu maddi ve manevi kıymetlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her nevi bilgiyi, alakaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, umumi atittüt, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar birlikte, o cemiyet mensuplarının ekserisinde müşterek olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırt eden hususi bir hayat tarzı temin eder.”⁷⁸³

Böylece kültür, bir cemiyeti bütünüyle kuşatan ve onu diğer cemiyetlerden ayırt eden maddi ve manevi öğelerin yekûnu olarak kendisini hissettirecektir. Milli olana mündemiç bir tarif vermektedir. Ulusun müstakilen temayüz edebilmesi için milli kültürü kesbetmesi zarureti hatırlandığında, Turhan’ın kültür tarifinden etnisetiği, ulusu, ulus – devleti çıkartmak hiç de zorlayıcı bir çaba gerektirmez:

“Hakikatte bütün bir cemiyete şamil bir kültürün o cemiyetteki siyasi, dini ihtilafları bertaraf ettiğine, sınıflar arası uyumsuzlukları giderdiğine, fertleri ve halk kitlelerini birleştirip içtimai tesanütü meydana getirdiğine inanılmaktadır. Binaenaleyh bir cemiyette bu nevi ihtilafların ortaya çıkması, o cemiyette milli kültürün bir zaafı olarak kabul edilmektedir.”⁷⁸⁴

Bir cemiyet yukarıda tarifi verilen çerçeveye girdiği an uluslaşmıştır. Onun sosyal psikolojik okumaları bu hadisenin ilkönce İngiltere’de vuku bulduğunu, daha sonra garp medeniyetine nüfuz ettiğini anlatır.⁷⁸⁵ Garp, milli kültürü inşa ederken maddi ve manevi olan birbirinden ayrılmıştır. Laik bir saha ortaya çıkmıştır. Ulusu teşkil edecek birey buradan neşet etmiştir. Umumi medeniyetlerde kültürün maddi yanı ile manevi yanı iç içe geçmiştir. Toprağı işleme, mesken inşası, avlanma gibi maddi meşgaleler bile manevi ayinlerle bezenmiştir.⁷⁸⁶ O halde garplılaşma olgusu, Avrupalı olmayan, feodalite – krallık – ulus –devlet aşamalarını yaşamamış, umumi medeniyet sahaları için bir uluslaşma meselesi olarak görünmektedir. Avrupalı

⁷⁸³ a.g.e., s.48.

⁷⁸⁴ Turhan, **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**, s.409.

⁷⁸⁵ a.g.e., s.411.

⁷⁸⁶ Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s.254.

olmayan bir kültür, garp medeniyetiyle temas kurduğunda, uluslaşmaya heves ettiğinde, benimsediği unsurları objektif, hakiki, fonksiyonel münasebetlere ve taşıdıkları mana ve kıymetlere nazaran ıktibas edemez. Yerli unsurlarla şekli benzerlikler arar. Garbın ilmi zihniyeti benimsenmezken, teknik başarıları göz kamaştırır. Gelenek terk edilirken yeni olan bir türlü gelememektedir. İki arada bir derede kalan cemiyet çöker.⁷⁸⁷ Garplılaşmak isterken ki bu ifade artık modern bir ulus olma arzusu şeklinde okunmaktadır, cemiyetin, kültürün maddi ve manevi yanları arasındaki ayrımı görememesi, ruhi muvazenesini kaybetmesine, itiyatlarını, kanaat ve telakkilerini yitirmesine ve onların muadillerini koyamadığı için de inhilale sürüklenmesine sebep olmaktadır.⁷⁸⁸ Peki, cemiyet niye garplılaşmak ister? Durup dururken kültür değişimine gitme cehdi nereden zuhur etmektedir? Cemiyetin ya coğrafi ve içtimai yapısında değişmeler olur. Eski yapı yeni hale cevap veremez ve cemiyet kültür değişmesine uğrar. Ya da cemiyet, kendi dışından bir kültürel taziyik altında kalır. Eski yapılar dış kültürün gücüne mukavemet edemez, cemiyet değişimi aramaya başlar. İşte bu noktada değişimin öncülerinin, cemiyetin o muayyen zümresinin, kültürün sert ve yumuşak taraflarını çok iyi görmeleri gerekmektedir.⁷⁸⁹ Turhan, bu minvalde Charles White'ın Türkiye'ye dair gözlemini zikre değer bulur:

“Türk halkının gözünde şapka ile ebedi bir lanete mahkûmiyet arasında bir fark yoktur. Bir İstanbul efendisi, uşaklarından birisinin ne dereceye kadar itaatli ve temkinli olduğunu denemek maksadıyla bir bardağa ağaç çileği şurubu doldurup “Osman al, şu şarabı iç.” der, bir an tereddüt içinde şaşalayan uşak, yalvaran bir eda ile “Allah Allah! Efendim, neredeyse bana şapka giy diyecek.” cevabını verir.”⁷⁹⁰

Bu süreç sanki kaçınılmazdır. Garplılaşma zaruretini duyan muhitlerde ortaya çıkan muayyen zümreler, kültürün sert unsurları ile başlamayı yeğlerler. Halkın muhafaza etmek istediği değerlere yönelik sert müdahaleler ulus bütünlüğünü zedeler. Özellikle sanayileşmemiş, burjuvazisi olmayan, nüfusunun kahir ekseriyeti köylerde yaşayan cemiyetlerde memurlar eliyle yürütülen kültür değişmeleri şehirli – köylü bölünmelerine ve bu ayrımlarda iktidarı elinde tutan bürokratların otoriterleşmesine zemin hazırlar:

⁷⁸⁷ a.g.e., s.266.

⁷⁸⁸ a.g.e., s.268.

⁷⁸⁹ a.g.e., s.224.

⁷⁹⁰ a.g.e., s.227.

“...bünyesinde esaslı değişiklikler yapmak isteyen aynı cemiyetin içinde çıkan bir zümrenin, üstünlüğüne inandığı ve hayran olduğu memleketin gönüllü bir mümessili olmak üzere yeniliklere karşı gösterilen mukavemetleri kırmak, aksülamelleri bertaraf etmek maksadıyla memlekette idari mekanizmayla birleşmesi veya onu eline alıp otoriter bir rejim kurması çok muhtemeldir.”⁷⁹¹

Artık, uluslaşmak / garplılaşmak meselesi merkezdeki bürokratik elitlerin şehirlerdeki memurlara yönetmeliklerle giydirdiği bir kalıba dönüşmüştür. Köyler kendisini bu mecburi değişmelere kapatmıştır. Onlar seçicilik vasfını koruyabilmişlerdir. Bölünmüş cemiyeti kurtarmanın tek yolu Batı'nın ilim zihniyetini ve adaleti merkeze koyan demokrasi anlayışını iyi kavramış muayyen zümrelerin yetişmesidir. Umumi medeniyetlere mensup cemiyetlerin milli kültürü inşa edip müstakil bir ulusa dönüşebilmeleri için başka bir yol yoktur.

Yukarıdaki değerlendirmelerden umumi bir netice çıkartılmak istendiğinde, etnisite, ulus, ulus – devlet kavramlarına bakışı noktasında Turhan'ı, hayali cemaatçilerden ziyade ulus olgusunu doğal bir kategori olarak mütalaa eden Smith, Guibernau, Geertz gibi sosyal bilimcilerle paralel bir yere koymak gerekmektedir. Formasyon farklılıkları gözden uzak tutulmamak şartıyla, gene bu yaklaşımlar, onu Gökalp çizgisine yerleştiren değerlendirmelere meşru zeminler sunar. Durkheim'dan ilham alan Gökalp'in sosyolojik algılamalarıyla Tecrübi Psikoloji kürsüsünün kurucusu Turhan'ın bakışı arasında, özellikle önem atfedilen kavramlar haricinde, farklılıklar yok gibidir. Onun etnik kökenlere atıf yapmaksızın ulusa ve ulus – devlet olgularına yoğunlaşmasında sosyal psikolog olmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Keza bütün meseleyi kültür kavramı etrafında çözümlemesinde de edinilen sosyal bilim formasyonunun hususi katkılarını görmemek mümkün değil gibidir; lakin bu noktada da o, Gökalp'in kültür – medeniyet ayırımına sadık kalmaktadır. Bu minvalde, milli kültür inşası etrafında Garplılaşarak ulus – devleti kurmak meselesi siyasal modernleşmeye bakışının çerçevesini çizecektir.

4.3.Türkiye’de Siyasal Modernleşme ve Mümtaz Turhan

Garplılaşma, modernleşme, muasırlaşma bunların hepsi de aynı manaya gelir. Nihai hedef modern bir ulus olabilmektir. “Garplılaşma nedir?” sorusunu şöyle cevaplandırır:

⁷⁹¹ a.g.e., s.218.

*“Şu halde biz, Garplılaşmadan, bir millet veya cemiyetin kendi örf ve adetleri, ananeleri içinde zirai, iktisadi, sınaî, siyasi, maarif, sanat ve sair içtimai faaliyet ve sahaları ihtiva eden umumi bir kültür inkişafını kast ediyoruz ki bu da, Garptan her şeyden evvel ilim ve teknikle ilmi zihniyeti almakla tahakkuk edebilecektir. Onun için bunun adına ister Garplılaşma, ister muasırlaşma veya modernleşme, ister ilerleme densin hiçbir ehemmiyeti yoktur.”*⁷⁹²

Garplılaşmanın kendisi bir zaruret olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun inkârı Molier’in komedi kahramanına dönüşmek gibidir.⁷⁹³ Garplılaşma süreci aynı zamanda bir kültür değişmesi meselesidir. Turhan, kültürleri değişime zorlayan esas amilin mevcut yapıların ihtiyaçları karşılamaya kifayet etmemesi olduğunu söyler. İlk olarak mücedditler yabancı bir kültüre ait unsurları iktibas edip benimserler. Daha sonra da topluma takdim ederler. Ticari hayatın güçlü olduğu dönemlerde yeni unsurlar cemiyet bünyesine yayılır. Cemiyet için yeni olanın içeriden mi, yoksa dışarıdan mı kaynaklandığının bir önemi yoktur. İhtiyaca cevap verebildiği müddetçe bünyeye dahil edilir. Kendiliğinden gerçekleşen kültür değişmelerine Turhan “serbest kültür değişmeleri” diyecektir. Yabancı bir kültüre ait unsurun veya unsurların, idari mekanizmaların zorlamasıyla empoze edilmesine de “mecburi kültür değişmeleri” demektedir.⁷⁹⁴

Turhan, III. Selim’e kadar olan kültür değişmelerini kendiliğinden cereyan eden serbest kültür değişmeleri, III. Selim ile başlayan süreci geçiş, II. Mahmut’tan Cumhuriyet Türkiye’sine kadar süregelen değişmeleri de mecburi kültür değişmeleri olarak dönemselleştirir.⁷⁹⁵ Mesele, onun başlıklandırması çerçevesinde ele alınacaktır.

4.3.1. Serbest Kültür Değişmeleri

15.asırda Yahudilerin matbaayı getirmesini, Garptan teknik hususiyetlerin alınmasının başlangıcı olarak görmek mümkündür. Cemiyetin bünyesinde şuurlu

⁷⁹² Mümtaz Turhan, **Garplılaşmanın Neresindeyiz?, Bütün Eserleri:1**, Yağmur Yay., İstanbul 1980, s.65. Turhan, bu ifadelerinden yaklaşık bir yıl sonra, ilim ve teknik meselesine olan vurgusunu daha da artıracaktır: *“İlim ve teknikle bunlara ait müesseselerin alınması, birinci sınıf ilim ve teknik adamlarının da bunların yardımcılarından ve ilim zihniyetiyle mücehhez idareci maneger ve sair unsurlardan teşekkül eden bir kadronun ve ilim zihniyetini yayma bakımından topluluk üzerinde muhtelif istikametlerde tesir icra eden çeşitli münevver zümrelerinin meydana gelmesini neticelendirmektedir. Bu sayede cemiyetin bünyesi Garp milletlerinin içyapısına en yakın bir tarzda değişiyor.”* Mümtaz Turhan, *“Garplılaşmanın Manası”*, **Türk Yurdu**, Yıl: 1959, C.10, Sayı: 272, s.19 – 20.

⁷⁹³ Mümtaz Turhan, **Garplılaşmanın Neresindeyiz?**, s.62.

⁷⁹⁴ Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s.48 – 52.

⁷⁹⁵ a.g.e., s.136.

tesirlerin cereyan etmesi için psikolojik setlerin yıkılması gerekmektedir ki bu Lale Devri'ne tekabül eder. Bu dönem 1683 – 1699 bozgunu, Pasarofça ve kanlı yıkımların ardından gelen sefahat ve intibah devridir. Psikolojik setleri deviren de mağlubiyetler zinciridir. Derin bir kompleks başlamıştır. Çekilişin asıl sebebi “Osmanlı imparatorluğunun farkına varmadan düşmanlarının maddeten ve manen kuvvetlenmiş, bilhassa medeniyet bakımından ilerlemiş olmalarında idi.”⁷⁹⁶ Batı'nın gelişimi karşısında Osmanlı cemiyetinde, hususiyetle yönetici zümrede, teknik olana karşı alakasızlık gerçekten dikkat çekicidir. Matbaanın icadından 40 yıl sonra Türkiye'ye gelmiş olmasına rağmen Türklerin kullanmak için iki asır beklemeleri ilginçtir. III. Mustafa (1757 – 1774) döneminde Mühendishanede matematik anlatan Baron de Tott, “bir müsellesin üç zaviyesi mecmuunun ne olduğunu” sorduğunu ve cevap alamadığını, talebelerin en cesurunun “müsellesine göre değişir” cevabı üzerine imtihanı bitirdiğini söyler.⁷⁹⁷ Sultanın kendisi de mühendishaneyi kurdurmuş olmasına rağmen ilmi bir zihniyete sahip değildir. Prusya'nın 7 yıl savaşlarında (1756 – 1763) galip gelmesini kaliteli müneccimlere sahip olmasına bağlar. Ahmet Rasim Efendi'yi Prusya'ya gönderir. Muzaffer hükümdardan üç adet müneccim ister. Frederic'in cevabı, zihniyet farkını ortaya koyar: “İyi bir orduya sahip olmak, sulh zamanında, harbe derhal girebilecek şekilde onu talim ettirmek, hazinesini dolu tutmak; işte benim üç müneccimim. Başkalarına malik değilim. Dostumuz padişaha böylece bildirmenizi rica ederim.”⁷⁹⁸ Keza Baron de Tott'un süratçi namıyla meydana getirmiş olduğu topçu ocağı da lağvedilir. Uzmanlar geri gönderilir. Böylece altmış sene önceye, başlangıç noktasına geri dönülür.⁷⁹⁹

III. Selim'le birlikte Batı ile kurulan ticari münasebetler yoğunlaşır. Artık Fransa ile Türkiye arasında yılda 500 adet ticaret gemisi gidip gelmektedir. Bilhassa saray ve yüksek tabaka arasında Garbın yaşam şekline dair yüksek bir alaka

⁷⁹⁶ a.g.e., s.148. Turhan, Osmanlı gerileyişini göç nazariyesiyle izah eden İbni Halduncu ve Toynbee eksenli değerlendirmeleri reddeder. Zira 6 asır süren bir göçebe hâkimiyeti meseleyi izah edememektedir. Selçuklu bakiyesine dayanan Osmanlılar daha kuruluş evresinden itibaren şehirli bir bünye arz ederler. Batı'nın 17.asırda başlayan ilmi zihniyetini Garplılaştırma evresinde tevarüs edememek ve seçkin zümre ile halk arasındaki kültür farklılıkları çözülmeyi getirmiştir. Bu hususta bkz., Mümtaz Turhan, “Osmanlı Medeniyeti Neden Durakladı”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1955, C.5, Sayı:241, s.580.

⁷⁹⁷ Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s.144.

⁷⁹⁸ a.g.e., s.144.

⁷⁹⁹ a.g.e., s.145.

başlamıştır.⁸⁰⁰ Turhan'ın bu padişah hakkındaki değerlendirmeleri modernleşmeye bakışını da ortaya koyar:

“Birçok cihetlerden talihsiz olan bu padişahın en büyük bedbahtlığı hiç şüphesiz muhitindeki insanlardan, kaderine hakim olmak istediği cemiyetten başka türlü duyup düşünebilecek bir yaradılıştadır... Devlet adamları lakayt ve beceriksizdiler, her vakit en büyük payın kendi hisselerine düşmesini isteyen ulema, en küçük bir fedakârlık yapmak niyetinde değildi.”⁸⁰¹

Sultanın etrafındaki engeller modernleşmenin sınırlarını da belirlemiştir. Bu dönemde modernleşme ordu eksensidir, belli bir plan dahilinde değil, günlük acil ihtiyaçlar çerçevesindedir. Garpla aradaki esas farkın ilim ve ilim zihniyetinden kaynaklandığı görülmektedir. *“Nasıl hareket edileceğini, hangi unsurları daha evvel alıp hangilerini sonraya bırakacağını veya reddedeceğini bilmeyen, benimsemek istediği medeniyet ve onun kıymetleri hakkında sarih bir fikri olmayan bir cemiyetin kültür değiştirme hareketi”* şeklinde mütalaa edilmektedir. Padişahların kişiliğinden, bazen ulema veya yeniçeriden kaynaklanan muhalefetler, bir mihveri olmayan kültür değişmelerini çoğu kez engelledikleri için, belki de faydalı olmuştur.⁸⁰²

4.3.2.II. Mahmut'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Mecburi Kültür Değişmeleri

II. Mahmut dönemi (1808 – 1839) mecburi kültür değişmelerinin başlangıcıdır. Dönemin muhalif unsuru yeniçerileri *“küstahlık ve şımarıklıkları hudutsuz”, “serkeş teşekkül”* gibi sıfatlarla vasıflandırır. Dönem kendisini saray teşrifatında hissettirir. *“Eski mutantan, muhteşem, vakur, ince ve işlenmiş saray teşrifatı yerini, sade, fakir ve acemice kaide ve etkilere terk eder.”* Resmi davetlerde şarap içilmesine müsaade edilmeye başlanır. Değişim, muhtevasından ziyade tarzı ile diğer dönemlerden ayrılır. Turhan, dönemin tahlilini *“bir sosyal psikoloji alimi gibi değerlendirmelerde bulunan”* Avusturyalı devlet adamı Metternich'e yaptırır. Bu devlet adamının II. Mahmut hakkındaki gözlemleri dikkate şayandır:

“...Bence yapmış olduğu en büyük hata, icraat ve teşebbüslerinin esaslarına ve hakiki mahiyetlerine atfetmesi lazım gelen ehemmiyet ve kıymeti onların şekline vermiş olmasıdır. Tutulmuş olan bu hatalı yolun kolaylıkla sezilebilen iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi padişahın gayet tabii

⁸⁰⁰ a.g.e., s.138.

⁸⁰¹ a.g.e., s.152 – 153.

⁸⁰² a.g.e., s.159.

olan cehaleti, ikincisi de hükümdarın düşünce ve emellerini icra edebilecek kabiliyette devlet adamlarının noksanlığıdır... milli şekillere uygun olarak yapıldığı takdirde faydalar tevhit edebilecek bir hareket ve teşebbüsü, hiç tereddüt etmeyerek onu yabancı şekli ile nazara alması ve böylece tatbik ve icraya girişmesidir... Her ne kadar bugün Babiâli'nin az çok Avrupalı gibi giyinmiş asker ve zabitanı varsa da ordusu yoktur. Babiâli eski Türk ordusunu inhilale sevk etmiş, fakat yenisini tesis eylemek iktidarını gösterememiştir.”⁸⁰³

Turhan'ın ikinci müşahidi, “Müşavir Paşa unvanıyla o vakit donanmada hizmet ve bilahare Kırım harbine iştirak eden, devrin ricalinden Ahmet Vefik Paşa'nın teveccüh ve takdirini kazanmış olan A.Slade”’dir. Slade, “1826'dan sonra sarayın vakur, muhteşem teşrifatının yerini, açıktan açığa resmi geçitler, üniformalar ve garip bir hengâme almıştı.” der. II. Mahmut'un kişiliğine ilişkin olarak da “Frenkler, camiye gitmeği ihmal ettiği, şarap içtiği, çizme giydiği, Hıristiyanlara ziyafet verdiği... için onu methetmektedirler... Hülâsa Mahmud, bırakılması lazım geldiği yerde işe başlamıştır.” demektedir.⁸⁰⁴

Mecburi kültür değişimleri Avrupa'nın yaşayış tarzının taklit edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Turhan bu hususun kalıcı bir süreç olduğunu: “Avrupalıya yaşayış tarzında ve şekil itibariyle benzeme ihtiyacı halinde, çok kuvvetli şekilde tezahür eden bu temayül, artık garp medeniyetinin üstünlüğünü tasdik etmekten, ona teslim olmaktan başka çare kalmadığını ifade eder... Müteakip devirlerin de takip edeceği bu yol, maalesef iyi seçilemediği içindir ki Türkiye bugüne kadar bocalamıştır.” cümleleriyle dile getirir.⁸⁰⁵ Tüm bunlara rağmen, yeniçeriliğin kaldırılması, garplılaştırmanın kadrolarını yetiştirecek mekteplerin açılması Turhan'ın müspet bulduğu yanlardır.

Mecburi kültür değişmelerinin ikinci safhası Tanzimat'tır. Ferman hakikatte Osmanlı imparatorluğunun esas teşkilatını, amme hukukunu değiştirmek isteyen bir Charter'dir. Bu haliyle Tanzimat, ordu modernleşmesinin ardından siyasi bünyede değişiklik arayışının ifadesi olmuştur. Bir başka deyişle I.Mahmut, III. Mustafa, I.Abdülhamit, III. Selim ve II. Mahmut'un modernleşmede geldiği aşamanın kifayetsizliğinin ifadesi olmuştur. “Böylece Osmanlı imparatorluğu gayesini iyi tayin edemediği bir garplılaştırma uğruna yaptığı iki asırlık bir mücadeleden parçalanmış,

⁸⁰³ a.g.e., s.165.

⁸⁰⁴ a.g.e., s.166 – 167.

⁸⁰⁵ a.g.e., s.167 – 168.

yorgun, bitkin ve hayal inkisarıyla çıkar. Ne umduğunu elde edebilmiş ne de beklenen akıbeta düşmekten kurtulmuştur.”⁸⁰⁶

Modernleşmenin ordu dışına taşması, maarif sisteminde atılan adımlar olumlu bulunmuştur; lakin bunlar da nihai noktada garplılaşmayı getirmez.⁸⁰⁷ Bu dönem, garplılaşmanın getirdiği bocalamaların bir neticesi olarak, harici tesirlerin etkisini artırdığı bir süreci içerisinde barındırır. Turhan bu hususu tenkit eder:

“...devletin müstakil, harici tesirlerden uzak, memleketin ihtiyaçlarına uygun, önceden tasarlanmış iktisadi bir plan ve siyasetin bulunmaması, ecnebilere verilen imtiyazlar, yabancı rekabete karşı gelememek, bilgisizlik, tecrübesizlik, en zaruri vasıta ve elemanlardan mahrumiyet, bu teşebbüslerin çoğunu daha başlangıçta akim bırakmaya mahkûm etmiştir.”⁸⁰⁸

Osmanlı imparatorluğunun Garp’la mesafesini açan ne Rönesans ne de reformdur. Kopernik, Galile, Dekart’la başlayan objektif ilmi düşüncedir. İslamiyet’in böylesi bir değişime engel olmaması büyük bir fırsatken bunun başarılammış olması büyük talihsizliktir. Garplılaşmanın başladığı safhada Avrupa ile arada ince bir fark varken, plansız, insicamsız, ilmi düşüncüyü dikkate almayan bocalamalar yüzünden uçurumlar oluşmuştur.⁸⁰⁹ Şu değerlendirmesi de döneme ilişkindir:

“Tanzimat’ın asıl kabahati bugünkü zihniyetle cezri hareket etmemesinde değildi. İcab ettiği gibi hazırlıklı, planlı, sistemli bir şekilde muayyen bir gayeye göre faaliyetlerini tanzim edememesinde ve tasavvur ettiği şeyleri yapacak, bunları tahakkuk ettirecek insanları yetiştirmeden bunlara teşebbüs etmesindeydi.”⁸¹⁰

Sürekli tenkit edile gelen, Tanzimat’ın ikili modernleşme arayışı, gelenekle modern bir arada götürme çabası, Turhan tarafından müspet bulunur. Cemiyetin yeni olana nasıl bir tutum alacağı bilinemediği için eskinin cezri bir şekilde terk edilmesi sosyal psikolojik bakımdan hiç de istenilen bir durum değildir.⁸¹¹ Sorun,

⁸⁰⁶ Mümtaz Turhan, **Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri, Bütün Eserleri:1**, Yağmur Yay., İstanbul 1980, s.228.

⁸⁰⁷ Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s.175 – 176.

⁸⁰⁸ a.g.e., s.178.

⁸⁰⁹ Turhan, **Garplılaşmanın Neresindeyiz?**, s.21 – 22. Bir başka yerde bunu daha net bir şekilde izah edecektir: *“Türkiye şuurlu bir şekilde garba yöneldiği zaman bu medeniyetin temelini teşkil eden ilim, ancak bir buçuk asırlık bir tarihe sahipti ve teknik halinde tezahürü ile endüstriye tatbikatı henüz yeni başlamıştı. İlimin cemiyet hayatının diğer sahalarına tatbiki ise ancak yirminci asrın ilk çeyreğine rastlar... Görülüyor ki bizimle Garp arasındaki uçurum, biz garplılaşmaya başladıktan sonra derinleşmiştir.”* Turhan, **Maarifimizin Ana Davaları...**, s.330.

⁸¹⁰ Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s.181.

⁸¹¹ a.g.e., s.180 – 181.

garp medeniyetine asıl hususiyetini veren ilmi düşüncenin iktibas edilememesinde düğümlenir. Abdülmecid döneminde (1839 – 1861) 160’a yakın fabrika açılır. Bu iyi niyetli çaba, ilmi düşüncenin zihinlerde yer edememesinden dolayı, başarısızlıkla neticelenir. Rusya, Japonya, İskandinavya ülkeleri bu hakikati gördükleri için modernleşebilmişlerdir.⁸¹²

Abdülhamit dönemi (1876 – 1909) garplılaşmanın devletin resmi politikası olmaktan çıkıp cemiyete intikal ettiği bir evreye tekabül eder. Devlet, ferdi teşebbüslerin başaramayacağı tarzda tren, vapur, tramvay gibi unsurların alınmasında etkindir. Cemiyet, II. Mahmut ve Tanzimat sarsıntısını üzerinden atmıştır. Hayatını kolaylaştıracağına inandığı maddi unsurları iktibas ederken manevi değerlerini korumasını bilmiştir. Eğitim ve yayın faaliyetlerinin ortaya çıkardığı fikri birikim, değişmeyi kültürün maddi boyutundan manevi alanlarına doğru çekmiştir. Bununla birlikte Batı karşısında gerçekçi bir tutum alınamamıştır.⁸¹³ Abdülhamit için “*O, ne garplılaşmanın düşmanı ne de onun taraftarıdır; bu hususta ne yapmışsa kendisini mecbur hissettiği veya kaçınmadığı için yapmıştır. Binaenaleyh şahsına zarar gelmediğinden, tahtında duracağından emin bulunabilseydi belki de en hararetle bir yenilik taraftarı olabilirdi.*” der.⁸¹⁴

Sultanın ilk dönemlerini, bilhassa eğitim hamlelerini takdir eder. Zamanla vehimlerine yenik düştüğünü sansürle, sürgünle istibdadını artırdığını belirtir. İttihat ve Terakki yapılanmasını, sürgündeki aydınların faaliyetlerini, garpla kurulan kültür temasları adına müspet karşılar. Ona göre istibdat marazi bir şekilde garbı taklidi pekiştirmiştir. Daha evvel tiyatro, hikâye, roman türlerinde Batı’yı şekli yönden taklit varken, Servet-i Fünuncular muhtevaya da dalmışlardır. Bunun siyasal yansımaları Meşrutiyet’i getirecektir.⁸¹⁵

4.3.3.II.Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kadar Mecburi Kültür Değişmeleri

Makedonya’daki hadiselere Avrupa devletlerinin müdahaleleri, İstanbul hükümetlerinin kayıtsızlığı, bölgedeki vatanperverleri harekete geçirir. “*İstibdat*

⁸¹² Turhan, **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**, s.493 – 495. Abdülmecit’in başarısızlığını günümüze bağlar: “*Ana şartlara riayet etmeden, zaruri tedbirleri almadan, sihrin kudretine inanıyormuş gibi hareket ederek memleketi çok kısa bir zamanda kalkındıracağımızı vehmetmekteyiz.*” Mümtaz Turhan, “*Umumi Bir İçtimai Kalkınma Planı*”, **Ölçü**, Yıl:1957, Sayı: 4, s.20.

⁸¹³ Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s.188 – 190.

⁸¹⁴ a.g.e., s.185.

⁸¹⁵ a.g.e., s.188.

idaresi hadiselere kayıtsız kalmış ve vatanperverler harekete geçmiştir.” Turhan’ın bakışı budur. Siyasal modernleşme tarihinde dönemi oturttuğu yer de bu bakışla uyumludur:

“Memleketi, gelecek değişmelere zihnen hazırlayan, içtimai şuur ve benliği kuvvetlendirmek suretiyle milli mukavemeti artıran, milliyetçiliğin temellerini atan, milli bir edebiyat ve fikir hareketini meydana getiren böyle bir devir olmadan, bugünkü inkılâbın vukuunu düşünmek, içtimai oluş ve tarihi realiteyi kavrama bakımından kolay değildir. Onun için bu devrin garplılaşma hareketi içerisinde mühim bir mevki olması icab eder.”⁸¹⁶

Turhan, dönemin paradoksal vaziyetine dikkat çekercesine şunları da söyler:

“Birbirine taban tabana zıt gaye ve emeller besleyen müşterek hiçbir ideali bulunmayan bu kadar tecanüsten mahrum bir kütleyi, asırlarca istibdatla idare ettikten sonra ani olarak gelen bir hürriyet rejimi içinde birleştirmek, toplu bir halde tutmak hemen hemen imkânsızdı.”⁸¹⁷

II. Meşrutiyet, Türkiye’nin önüne üç alternatif sunar: 1.Meşrutiyet içinde dağılmak, 2.İstibdada dönüp imparatorluğu kurtarmak, 3.Ulus – devleti kurmak. *“İttihat ve Terakki erkânı siyasi olgunluk ve dirayeti gösterememiş, imparatorluğun içinde ve dışında onu yıkmaya çalışan kuvvetlerin faaliyet ve tesirine mani olamamış, bilakis taassup ve tecrübesizliği yüzünden memleketin başına yeni gailer açmış, birbiri arkasına felakete neticelenen harplerin çıkmasına sebep olmuştur.”⁸¹⁸* Yine de memlekette bir fikir cereyanı olarak Türkçülüğün doğmuş olmasını milli kültürün gücü olarak görür.⁸¹⁹

Ortalığın toz duman olduğu bir dönemde ulusun gözünde bir ışık gibi parlayan büyük bir mütefekkir vardır. Turhan’ın ifadesiyle:

“Meşrutiyet devrinde ilmin ve maarifte gaye, prensip ve keyfiyetin ehemmiyet ve kıymetini müdafaa eden bizzat bir âlim ve büyük çapta bir mütefekkir mevcuttur. Bu büyük mütefekkir Ziya Gökalp’ti.”⁸²⁰

Ziya Gökalp, *“yaratıcı ilim melekesine sahip olmak birçok yaratılmış bilgileri ezberlemekten bin kat faydalıdır.”* diyordu. Turhan’ın en çok hoşuna giden Gökalp yaklaşımı ise *“Hasılı iptidailerde dersler ve saatleri azaltmak, sultanilerde ehemler mühimlere tercih olunmak suretiyle keyfiyete kıymet vermek ve kemiyetin kıymetini dun görmek lazımdır.”* ifadesidir. Bu yaklaşımlar Turhan’ın modernleşme

⁸¹⁶ a.g.e., s.191.

⁸¹⁷ a.g.e., s.191.

⁸¹⁸ a.g.e., s.191.

⁸¹⁹ a.g.e., s.206.

⁸²⁰ a.g.e., s.196.

anlayışının özeti gibidir. Turhan, bütün mücadelesini kültür değişmelerine hasreder. Onun da özü maariftir. Maarif o muayyen zümreyi yetiştirecek münbit bir kaynaktır. Mesele idrak seviyesi müsait olan çocukları o kaynakla buluşturmadır. Hâlbuki Türk modernleşmesi başlangıcından nihayetine kadar eğitimi okuma yazma seferberliği mesabesinde algılamıştır. Bu süreci tersine çeviren Gökâl, onun için Turhan'ın gözünde parlak bir zekâdır.⁸²¹ Peki, neden Gökâl'in görüşlerine değer verilmemiştir? Turhan bunu iki şekilde açıklar: 1.Garp karşısında hayranlık ve aşağılık duygusunun idare adamlarının düşüncelerini belirlemesi ve Gökâl'in görüşlerinin bir nazariye olarak görülmesi, 2.Maarif teşkilatında bu fikirleri anlayacak kifayette meslek adamlarının bulunmayışıdır.⁸²² Turhan'ın kaderi de Gökâl'ten pek farklı olmayacaktır.

Turhan iki asırlık modernleşme tecrübesini üç noktada özetler:

1.Belli bir gaye ve planı yoktur. Lale Devri'nden Tanzimat'a kadar tüm çabalar ordu modernleşmesine yöneliktir. İstenilen netice elde edilemez.

2.Tanzimat, kendinden evvel devam etmiş olan bir asırlık modernleşme çabasının iflasının ilanıdır. Artık esas teşkilat hukukunun, içtimai bünyenin garba intibakı hedefe alınmıştır.

3.II. Meşrutiyet'le garpla asıl farkın ilim ve ilim zihniyetinden kaynaklandığı anlaşılır; fakat bu teşhis iki asrın yılgınlığı ve ümitsizliğine kurban gitmiştir. Programlarına ilmi almayan garpçuların batı medeniyetinde ne varsa bütünüyle ıktibas edilmeli görüşü revaçta olmuştur. Bu yılgınlıkta doğru teşhisin mücadele gerektiren azmi görülmemiştir.⁸²³

4.3.4. Cumhuriyet Dönemi Mecburi Kültür Değişmeleri

Turhan, inkılâpları 1929'da başlatır. Bunlar, *“İki yüz seneden beri devam eden bir cehdin emsalsiz bir hayat mücadelesinin ve fikri gelişmenin o zamanın şartlarına ve içtimai seviyesine göre meydana getirebildiği düşüncelerin*

⁸²¹ Öztürk, **a.g.t.**, s.68 vd. Turhan, *“ezber, yarı münevverin saplantısıdır. İlim akıp giden bir şeydir. Ezberlenen ilim olamaz...”* der. Mümtaz Turhan, *“Kitabi Ne Demektir?”*, **İstanbul Sanat Edebiyat**, Yıl:1956, Sayı: 7, s.6. Bir başka yerde, *“Biz neden geriyiz? Garplılaşmanın sebebinin bilmediğimiz için geriyiz.”* der. Mümtaz Turhan, *“Geriliğimizin Sebepleri”*, **İstanbul Sanat Edebiyat**, Yıl:1956, Sayı: 10 – 11, s.5 – 7.

⁸²² Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s.197.

⁸²³ **a.g.e.**, s.210 – 212.

mahsulüdür."⁸²⁴ Atatürk inkılâplarının gayesi "çağdaş medeniyet seviyesinde bir millet olma ve milli kültüre kavuşmadan" başka bir şey değildir.⁸²⁵ Atatürk ilkelerinin temeli milliyetçiliktir. Turhan Atatürk'ten hiçbir alıntı yapmadığı eserinde bu hususta şunları söyler:

*"...Atatürk'ün büyük dehası burada da kendini göstermiş, milliyetçiliğin modern bir millet olma ve milli bir kültüre kavuşma hususundaki büyük rolünü sezmiş, onu umdelerinin başına koymuştur. Atatürk'ün aşırı derecede milliyetçi olması da bundandır... Atatürk ilkelerinden milliyetçilik çıkarılacak olursa bu sistem, orta direği alınmış bir çadır gibi çöker. Zira modern bir millet olamayan, milli bir kültüre erişemeyen bir cemiyette artık diğer umdelerin gerçekleşmesine imkân kalmaz."*⁸²⁶

Atatürk'ün diğer bir ilkesi de halkçılıktır. Turhan'da bütün ilkeler milliyetçiliğin farklı kalıplarda ifadesine dönüşür. Modern bir ulus olma, bunun için milli kültüre ulaşma mefkûresi halkçılığın da çerçevesini çizer. Halkçılık, milli kültürün halkta aranmasıdır. Halk aydın bölünmesi, bu ilkenin önemini gözler önüne serer. Turhan'ın, Gökalp milliyetçiliğinin izlerini anımsatan ifadeleri şöyledir:

*"Halk kültürünün şimdiye kadar tanınmamış veya tanıtılmamış olması Türk milli kültürü gibi münevverinin de felaketini getirmiştir. Hiç şüphesiz bu Türk münevverinin cehaleti ve aczinden ileri gelmektedir. Çünkü bir kültürün içinde bilfiil yaşamadıkça onu tanımak, layıkıyla kıymetlendirmek için derin ihtisasa dayanan bilgiye ihtiyaç vardır. Onun için bundan mahrum kalan Türk münevverinin halk ve onun kültürü karşısındaki tutumu, Garplıyı körü körüne taklitten ibaret kalmıştır... İşte bu noktayı kendisine has dehasıyla vazih bir şekilde gören ve bunu defalarca ifade eden Atatürk bu zararlı ve sun'î ayrılığı bertaraf etmek gayesiyle halkçılığı kabul etmiştir."*⁸²⁷

Turhan da, tıpkı Gökalp gibi, halkın derin bir kültür hazinesine sahipken aydınların ondan kopuk olduğunu, bunun milli kültürün inşası önündeki en büyük engeli teşkil ettiğini söyler. Gökalp'ten çeyrek asır sonra onu halkçılık umdesi üzerinden tekrar eder. Bu tavır, Atatürkçülüğü farklı menfaat gruplarının kendine göre yorumladığı dönemlerde anlaşılabilir bir çaba gibi görünmektedir. Var olduğu söylenen ayrımın, %80'ninin köylü olduğu bir toplumda birtakım ilkeleri izah ederek kalkacağını beklemek oldukça iyimser bir beklentidir.

Cumhuriyetçilik ilkesi de milliyetçiliğin bir başka şekilde ifade imkânını vermektedir:

⁸²⁴ Turhan, **Garplılaşmanın Neresindeyiz?**, s.15.

⁸²⁵ Turhan, **Atatürk İlkeleri ve...**, s.414.

⁸²⁶ **a.g.e.**, s.416.

⁸²⁷ **a.g.e.**, s.420.

“...Millet bünyesine ve millî kültüre kavuşmamış bir cemiyette demokrasiyi gerçekleştirmek güçtür. Şu halde milliyetçilik, halkçılık ve cumhuriyetçilik, başka bir ifade ile millet olma, millî bir kültüre ve demokratik idareye kavuşma cehd veya ilkeleri birbirinden ayrılmaz bir bütün teşkil eder.”⁸²⁸

Halkı dikkate almayan bir idare bugünün dünyasında düşünülemez. Ona tepeden bakan aydınlardan, üniversite profesörleri de dahil, halkın sıdkı sıyrılmıştır. Esasen geri kalmış memleketlerde irtica besleyenler de aydınlardır. Halkın önüne refah seviyesini yükseltecek bir program sunamayan aydınlık, yaşattıkları umutsuzluğun bedelini irtica ile öderler.⁸²⁹

Modern bir ulus olma cehdinin bir diğer ifadesi laikliktir. Laiklik yalnızca din ve devlet, dünya ve ahiret işlerinin birbirinden ayrılması değildir. “Her nevi hadise ve vaka karşısında – ister bunlar tabiat hadiseleri, ister içtimai vakıalar olsun – objektif bir tutum takınmak, hiçbir tesire kapılmadan realiteyi olduğu gibi idrak edip bitaraf olarak incelemektir.” İlmî zihniyetin vakıa ile temas kurmasıdır. Sosyolojik kültürden mahrum hukukçuların kanuna mistik bir mahiyet arz etmeleri de bir çeşit taassuptur.⁸³⁰

Laikçilikten mühlhem taassup kendisini en çok inkılâpçılık noktasında hissettirir. Turhan meselenin kültür değişimleri bağlamında titizlikle ele alınması gerektiğini düşünür. Bu hususta dikkat edilmesi gereken üç önemli husus vardır:

1.Kültürel ve sosyal değişimler bir elbise değiştirir gibi olmaz. Yeni bir bilgi ve maharet kazanıp eski itiyatları bırakmaya benzer. Meslek edinmek gibidir.

2.Gayesi bilinmeyen inkılâpçılığın değeri yoktur. Değiştirilmek istenen nedir? Bunun sosyal zemini ne ile bağlantılıdır?

3.Değişimin sürekli olduğu ve kurumsal ve mekânsal olarak bütün alanları etkilediği unutulmamalıdır.⁸³¹

Yukarıdaki hususlar dikkate alındığında, İnkılâpçılığın tek ve hakiki manası, “dünyanın gidişine ayak uydurabilmek ve tekrar geri kalmamak için muayyen dogmalara, kaidelere saplanmamak, fikri cevvaliyet ve içtimai dinamizmi temin

⁸²⁸ a.g.e., s.422 – 423.

⁸²⁹ a.g.e., s.423 – 424.

⁸³⁰ a.g.e., s.426 – 427.

⁸³¹ a.g.e., s.436 – 437.

etmek ve korumaktır."⁸³² Bu minvalde Türkiye özeline bakıldığında, Türk inkılâbının Türkiye'nin modernleşmesine kifayet etmediği görülmektedir:

*"...Zira inkılâplar tamamıyla gerçekleşip bütün Türkiye'ye yayılmış ve benimsenmiş olsa idi yine de modernleşme tamamlanmış olmayacaktı. Bir defa inkılâpların gerçekleşmesinin tabi olduğu içtimai şartların bütün Türkiye'de mevcut olmadığı, bu yüzden de gerçekleşmeyeceği noktası bir tarafa bırakılsa bile, onların meydana getireceği değişmeler modern bir cemiyette bulunması zaruri olan teçhizat teminine kâfi gelmez. Nitekim bu hakikat inkılâpların bütün bir nispette gerçekleştiği büyük şehirlerde bariz bir şekilde görüldüğü gibi, modernleşme ve kalkınma gayesiyle alınan ilave tedbirlerde de görülmektedir. Onun için inkılâpçılığın Atatürk ilkelerine bağlılık veya inkılâpları gerçekleştirme, yayma şeklindeki tefsiri de Türkiye'nin modern bir millet olma ve yüksek seviyede milli bir kültüre kavuşma gaye ve cehidlerine kâfi gelmediğinden uygun değildir..."*⁸³³

Turhan, inkılâplara karşıt olduğunu değil, inkılâpların modern bir ulus olma idealine erişme noktasında yetersiz kaldığını, ilave tedbirlere ihtiyaç olduğunu söylüyor. Bu yaklaşım onu inkılâpçı aydından uzaklaştırırken, muhafazakâr çizgiden de farklı bir yere çeker. Kültür değişmelerinde cerrah hassasiyetinin gösterilmesi gerektiğini, Tanzimat ikiliğinin ne kadar faydalı olduğunu söyleyen, Gökalp'in kültür – medeniyet ayrımının devam ettiricisi olan Turhan, bu hususlara hiç de riayet edilmeyen bir dönem için muhalif bir söyleme girmemektedir. İnkılâpları 1929'da başlatarak Cumhuriyet'in ilanı, hilafetin ilgası, harf değişimi gibi büyük dönüşümleri paranteze alması da manidardır. Onun tenkitleri inkılâplara değil, inkılâpçı aydınlara yönelik olacaktır. Şu ifadeler, onu sağ muhafazakâr söyleme epey yaklaştırır:

*"...hiçbir insan, mesleğinin bilgi ve maharete dayanan bir hüner ve ehliyetin elinden ayrılacağından korkmaz. Bunun hayatıyla kaim olduğunu bilir. Ölmedikçe ve öldürülmedikçe bilgi ve maharetlerini kaybetmeyeceğini düşünür. İnkılâpçılığı kaybedilebilecek şeylerin muhafazasından ibaret sayıp bundan doğacak korkuyu besleyenler ya modernleşmeyi ve Garp medeniyetini anlayamamakta veya gizli bir maksat gözetmektedirler."*⁸³⁴

İnkılâpçının korkularını sol mihraklar da tahrik ederler. Turhan, artık sağ söylemin içindedir:

"İnkılâpçılığın bu yanlış ve tehlikeli tefsirine muvazi olmak üzere, inkılâpçılık perdesi altında halkın örf ve adetlerine, geleneklerine, milletin dinine, diline, tarihine, mezbuhane bir şekilde saldırılmasıdır... Atatürkçülük maskesi altında laiklik prensibi, dinsizlik ve din düşmanlığı şeklinde

⁸³² a.g.e., s.439.

⁸³³ a.g.e., s.439 - 440.

⁸³⁴ a.g.e., s.442.

tefsir olunmuş ve fırsat düştükçe din müesseseleri, din adamları tezyif edilmiştir. Dindarlık yobazlık, gerilik diye vasıflandırılmıştır... ”⁸³⁵

Her şey yolunda giderken solcular inkılâpları rayından çıkarmışlardır. Dil inkılâbı meselesinde “*bizim solcular ve onlara katılan bazı heveskâr gafiller birçok mefhumları uydurma veya mevcut tek öz Türkçe kelime ile ifadeye çalıştıklarından birçok müteradiflerin ve bu arada mefhumların ortadan kalkması neticesinde dili korkunç bir derecede fakirleştirmektedirler.*” demektedir. Aynı şekilde tarih bahsinde de “*Solcularca Türkiye’de zayıf düşürülmesine, mümkünse büsbütün tahrip edilmesine lüzum görülen kültür unsurlarından birisi de tarih şuurudur. Görünüşte riyakâr ve aşırı bir Atatürkçülük gayreti içinde, bir taraftan Türk tarihi, Kurtuluş Savaşı, inkılâplar veya Atatürk’le başlatılmağa çalışılmış, böylece an az yedi asırlık Türkiye tarihi unutturulmaya çalışılmıştır...*” diyecektir.⁸³⁶

Turhan’ın inkılâpçıları tenkit ederken söylediklerini, inkılâba bakışı olarak okumak gerekmektedir. Turhan, ortalama bir Türk milliyetçisinin baktığı yerden, Atatürk’ü Milli Mücadele’nin lideri, modern bir ulus olma mefkûresi ile çerçevelemiş projelerin gerçekleştiricisi olarak görür. Ona karşı bir söylemin içerisine girmemek için döneme muhalif durmaz. Kültürün sert ve yumuşak tarafları, kültür medeniyet ayrımı gibi sosyal psikolojiden tevarüs ettiği yaklaşımlar, onu inkılâpçılık karşısında muhafazakâr bir tutum almaya zorlar. Bu durumda da söylemini inkılâpçıların tenkidi üzerinden kurar. Solcuları bir tahrikçi olarak görmesi soğuk savaş konjonktürüne uygun düşer. Bu durum onu DP çizgisi ile yakınlaştırır. 1923 – 1947 arasında yol yapımının güvenlik endişesiyle ihmal edildiğini, inkılâpçı aydınının demokrasi korkusunun da benzer bir şekilde ülkenin önünü tıkadığını söyler. “*Türkiye, son beş sene zarfında erişmiş olduğu zirai istihsal seviyesine eğer bundan yirmi beş sene evvel erişmiş olsaydı bugünkü iktisadi vaziyetin çok başka olacağını tahmin etmek bir marifet sayılmaz.*” der. Şu ifadeler, milliyetçi muhafazakârlığın demokrasi telakkisini yansıtır:

“Demokrasinin tahsilden ziyade bir terbiye ve tecrübe işi olduğu unutulurak, halk okuma yazma bilmez, halk cahildir, hürriyetin manasını anlamaz, birbirimize düşeriz, memleket elden gider; teraneleriyle, bu rejimin memlekete girmesini geciktirmek için elimizden geleni yaptık. Hâlbuki bugün hasis menfaat ve küçük politika oyunlarına kendilerini kaptıran münevverlere o cahil halk rehberlik etmektedir. Eğer inkılâptan gaye garplılaşmak ise en büyük nimet hürriyettir...”⁸³⁷

⁸³⁵ a.g.e., s.446 – 447.

⁸³⁶ a.g.e., s.451.

⁸³⁷ Mümtaz Turhan, “*Bazı Vehimlerimiz ve Hürriyet Korkusu*”, **İstanbul Sanat Edebiyat**, Yıl: 1955, Sayı:7, s.6 – 7.

Hürriyet bir türlü bu ülkeye girememektedir. İttihat ve Terakki onu kendisine şiar edindiğini söyleyerek iktidara gelmiş; lakin devirdiği istibdattan beterini kurmuştur. İnkılâplara hanel gelir endişesiyle demokrasi ertelenmiştir. DP de demokrasi vaadiyle iktidara geldiği halde, gene inkılâpları bahane ederek, hürriyetlere kısıtlamalar getirmiştir. Bunun temelinde yatan neden Batı'nın ilmi inkişafı elde ettiği demokrasi tecrübesini Türkiye'nin lalettayin bir medeniyet unsuru gibi ithal etmek istemesindedir. İlimi düşünce yeni sınıfları, yeni sınıflar temsili demokrasiyi, birey haklarını, hukuki güvenceleri getirmiştir.⁸³⁸ Sorun, temsilde pay sahibi bireyin ilmi düşünce etrafında yetiştirilmesinde düğülenmektedir. Bu husus Turhan'ın aydınlanmış bireyden ne anladığının ortaya konulmasını zaruri kılmaktadır.

4.4. Aydınlanma ve Mümtaz Turhan

Turhan, kendisini milliyetçi muhafazakâr düşünce geleneğinde fikri bir mevkie taşıyan hiçbir değerlendirmesinde, aydınlanma kavramını kullanmamıştır. 1942'de Millet Mecmuası'nda başlayan, Ölçü, Türk Yurdu, İstanbul Sanat Edebiyat mecmuaları ile Yol gazetesinde devam eden yazı hayatında ve Kültür Değişmeleri dahil yazdığı Bütün Eserleri'nde bu kavramdan bahis açtığı görülmemektedir. Felsefi alan onun ilgisini çekmemiştir. Dekart ve Leibnitz'in ismini Kepler, Kopernik, Laplace ile birlikte, felsefi bir kaygı ile değil, Batı'nın teknik gelişmelerinin altında yatan ilmi zihniyetin öncüleri olarak zikreder. Pascal, Newton, Lavoisier de aynı şekildedir.⁸³⁹ Kant, Mümtaz Hoca'nın değerlendirmelerinde müspet veya menfi bir atfa mazhar olamamıştır. Aydınlanma felsefesi ile mesafesi, modern ulusu oluşturacak bireyin hususiyetlerine dair görüşlerde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Onun hocalığının ve fikri mücadelesinin zemini bu gaye etrafında şekillenmiş gibidir. Fertle şahsiyet arasındaki tenakuza dikkat çeken değerlendirmeleri bu paradoksal durumu çözümleyecektir.

Turhan'a göre sosyolojide, en genel hatlarıyla, iki temel yaklaşım vardır. Durkheim'dan mülhem toplumcu nazariyeler cemiyetin her şey olduğunu, ferdin yok mesabesinde bulunduğunu söylerler. Bir cemiyet iyi ise onun mütemmim cüzleri

⁸³⁸ Mümtaz Turhan, "Demokrasi ve İnkılâplar", **Türk Yurdu**, Yıl: 1960, Sayı: 282, s.13 – 14.

⁸³⁹ Bu hususta örnek bir değerlendirme için bkz., Mümtaz Turhan, "Medeniyet Anlayışımız", **Türk Yurdu**, Yıl: 1960, Sayı: 280, s.1.

olan fertler de iyidir. Ferdin kendine has bir çizgisinin olması mümkün değildir. Toplumcu nazariyenin nihai noktası her türlü otoriteryanizmi içinde barındıran cezri sosyalizmdir. Buna muarız olanlar ise cemiyeti belirleyen fert olduğunu söylerler. Cemiyetin kurucu unsuru ferttir. Ferdin hür iradesi, aklı, çalışma şevki cemiyeti ayakta tutacak müesseseleri kurar. Fert olmazsa cemiyet çöker. Bu nazariyenin de nihai noktası infiratçı liberalizmdir.⁸⁴⁰

Zikredilen nazariyeler, farklı kavramları tek bir kalıpta ifade etmeye çalıştıkları için çelişik görünürler. Fert, ulusu oluşturan teklerden her biridir. Vatandaştır. Medeni hakları vardır. Cemiyeti dönüştüren fert değil şahsiyettir. “*O, ferdin bütün siyaset, içtimaiyat, hukuk, bir kelime ile medeni haklarına sahip olduktan başka kendi özünün taşıdığı değerlerin bir dışı vurması demek olan hususiliklere de sahiptir.*” Psikoloji onu her türlü kıymet hükümlerinin dışında arar. Sosyoloji, kendisinin ve ailesinin geçimini üstlendikten sonra cemiyet yararına çalışan kimseleri şahsiyet sahibi görür. Bunun için ferdin ahlaki kıymetlere sahip olması zarureti vardır. O halde fert nasıl şahsiyete dönüşür? Turhan’ın cevabı biraz uzundur:

“...asıl şahsiyet; ortayı çoktan aşan ve doğuştan gelen bir kabiliyete, metotlu bir bilginin verebileceği yapabilmek iktidarına ve bunun şuuruна sahip olmaktır. Eğer bu şahsiyet yüksek ahlaki kıymetleri de barındırabiliyorsa büyük adam olmağa namzettir, denilebilir. Şu halde bir insanın şahsiyet olabilmesi, doğuştan getirdiği kabiliyete, mesleki iktidarına, bilgideki kudretine dünya ve cemiyet karşısında hür ve müstakil bir vaziyet alabilmesine, yani hiçbir tesire kapılmadan bir dünya görüşüne sahip olabilmesine; bütün bu kıymetlerle birlikte ahenkli bir bütün olabilmesine bağlıdır ki onu yarı aydından ayıran nokta da budur. Şahsiyeti fertten ayıran başka bir nokta da iyi veya kötü diye sıfatlanabilmesidir. Ancak şahsiyet olan birisi cemiyetin kötü meyillerine karşı gelebileceği gibi iyi meyillerine de örnek olabilir... büyük adam; mutedil ve ahenkli bir ahlak muvazenesine, yüksek ve vicdandan gelme bir temyiz kabiliyetine eriştikten başka şahsiyetin bütün vasıflarını da nefsinde toplayan insandır...”⁸⁴¹

Turhan’ın şahsiyet üzerine söyledikleri Kant’ın aydınlanmış bireyini hatırlatır. Hiçbir tesire kapılmadan dünya görüşü ihdas edebilen, cemiyetin kötü meyillerine ahlaki mukavemet gösterebilen, derin bir temyiz gücü ile nefsi zaafalarına galebe çalabilen şahsiyet sahibi fert, öyle davranacaktır ki sanki “*eyleminin maksimi irade tarafından evrensel, genel geçer bir yasa olacaktır.*” Yalnız ebedi barışa giden

⁸⁴⁰ Mümtaz Turhan, “Şahsiyet Üzerine Düşünceler”, **Millet**, Yıl: 1942, C.1, Sayı:1, s.4.

⁸⁴¹ Turhan, *a.g.m.*, s.5 -6.

yol ulus – devletlerin muvazenesinden geçecektir.⁸⁴² Birbirlerini dengeleyebilen uluslar evrensel birliktelikler kurabilirler. Ulusa hayat veren hakikatleri görmezden gelmek cemiyeti amorf hale getirir. Amorf olmayan cemiyetle şahsiyet arasındaki ilişkiye dönüldüğünde, bunun medeni hakların sahibi fertle cemiyet arasındaki gibi tabi ve metbu ilişkisi olmadığı hatırlanmalıdır. Zira şahsiyet sahibi mükemmel insan, cemiyet bünyesinde yeşerirken, temyiz kabiliyetiyle onun dışına çıkmasını da bilir. Cemiyeti meydana getiren telakkiler zamanla değişecektir. Onun için mükemmel insan, “kıymetleri silsile içerisinde sıralayabilen, yeni kıymetler ortaya koyabilen, eskilerle mücadele edebilen, bu hususta şahsi hiçbir menfaati gözetmeden hayatını feda edebildir.”⁸⁴³ Demek ki insan ancak şahsiyet sahibi olduktan sonra şu veya bu siyasi kanaati hür olarak ve hakiki manasıyla benimseyebilmektedir. Bu da cemiyetin mütenevvi müesseselere mensup şahsiyetler vasıtasıyla kendi kendisini idare etmesiyle mümkün olabilir. Şahsiyet sahibi mükemmel insanlar, mütenevvi müesseselerin muvazenesinde ortaya çıkabilmektedirler. İdeal cemiyet budur. “*Böyle bir cemiyet ise ancak millet bünyesini haiz olan bir cemiyetin gayesi olabilir; yani ancak millet haline gelmiş bir cemiyetten doğabilir.*”⁸⁴⁴

Yukarıdaki ifadeler, Turhan’ın her türlü kozmopolitizmle mesafesini belirler. Gene bu ifadeler modern bir ulus yaratmak cehdine binaen otoriteryanizme fetva veren telakkilerle Hoca’nın yollarını ayırır. Siyasal demokrasisini kuramayan cemiyetlere ulus denilemeyeceği, şahsiyet sahibi fertlerin ancak ve ancak ulus bünyesinden neşet edebileceğine dair görüşler, Milli Şef’in muktedir olduğu bir dönemde serdedilmektedir. Onun milliyetçiliğinin demokratik mahiyetini bu tekabüliyet gayet vazıh bir şekilde anlatır. Siyasal temsilde hisse sahibi fert, şahsiyete dönüştüğünde, cemiyette ulusa dönüşür. Ferdin şahsiyete, cemiyetin ulusa dönüştüğü bir dünya onun aydınlanmaya dair mütefekkirane vizyonudur:

⁸⁴² Turhan şunları söyler: “*Müşahhas, gerçek bir varlığa tekabül eden millet fikrinden ayrıldığı andan itibaren mücerret ve müphem kalmağa mahkûm olan insanlık, beynelmilelcilik “Enternasyonalizm, Kozmopolitlik” gibi meşhumların, ancak millete dayandığı takdirde müşahhas bir mana kazanabileceği unutulmaktadır. Çünkü bütün insanlara şamil bir nizam, eğer bir gün tahakkuk edecek olursa, ancak aynı seviyede bulunan milletler arasında kurulabilecektir. Bir millet, fertten sonra gelen içtimai bir bütündür. Bu itibarla ona dayanmayan şümüllü bir nizam düşünmek imkânsızdır.*” Mümtaz Turhan, “Niçin Milliyetçiyiz?”, **Millet**, Yıl: 1942, C.1, Sayı:9, s.259.

⁸⁴³ Mümtaz Turhan, “*Mükemmel İnsan ve İdeal Cemiyet*”, **Millet**, Yıl:1942, C.1, Sayı: 5, s.134.

⁸⁴⁴ Turhan, *a.g.m.*, s.135.

“...bize göre bir cemiyetin millet haline gelmesi, bir ferdin şahsiyet haline gelebilmesine tekabül eder; fertteki kabiliyetin, kudretin insan melekelerinin en yüksek gelişmesi, verimi nasıl ancak şahsiyette tahakkuk ediyorsa; maddi ve manevi imkânların, siyaset, iktisat, fikir, sanat sahalarına ait eserlerin meydana gelmesi de ancak millet karakterini kazanmış olan cemiyetlerde mümkün oluyor. Yani bir cemiyetin, millet haline gelebilmesi demek onun muayyen bir kıvamı alması demektir. İşte bir cemiyetin muayyen bir kıvama gelmesine, yani şahsiyetini idrak etmesine biz, millet hali diyoruz.”⁸⁴⁵

Aydınlanmış birey ilk numunelerini Garbi Avrupa’da verdi. Avrupa iptidai zihniyet ve Orta Çağ zihniyetini aşarak ilmi zihniyete kavuştu. İptidai zihniyet, gerçekte objektif bir temas kuramaz. Orta Çağ zihniyeti üstatların söylediğini hakikat kabul eder. Tenkidi tefekkür burada yoktur. Kavramların tarifi ve ezberlenmesi onun düşünce sınırlarını çizer. Hadiseye müşahedenin girmesi ilmi zihniyeti getirmiştir.⁸⁴⁶ Hakikatin objektif bir şekilde incelenmesi, yapılan gözlemler arasında kurulan korelasyonlar, kıymetlerin yanında ölçüyü de kültürel bir değer haline getirir. Cemiyet batıl itikatlardan, peşin hükümlerden, ölçüye dayanan ilmi bilgi sayesinde kurtulma cehti gösterir. Gerçi en modern cemiyetlerde bile bunlar varlığını korurlar; ama ilmi zihniyetin girdiği yerde sıhhatli bir denge de oluşur. Katılık, sahihlik, objektiflik, realiteye uygunluk ilimle gelir. İlmi ölçü nüfuzunu yitirdiğinde, en mantıki meselelerde bile hissilik devreye girer. Peki, cemiyetin tarihten, dinden, gelenekten kaynaklanan kıymetleri, bunlar da mı ilmi bilginin ölçüsüne tabi kılınacaktır? Bu durum, iki farklı hakikat alanından birini diğerine mahkûm etmek değil midir? Turhan bu meselede gayet sarihtir. İki farklı bilgi, kendi alanında akmaya devam edecektir. Cemiyet bu akışta kıvam bulacaktır. Fert, şahsiyete bu akışta dönüşecektir. Bunun için kıymet hükümleri mühimdir. Kroeber ve Kluckhon’un “*Kültürün esas özü, ananevi (yani tarih boyunca edinilmiş, geliştirilmiş ve seçilmiş) fikirlerle bilhassa bunlara izafe edilen kıymetlerden teşekkül eder.*” hükmü boşuna değildir. Kıymet hükümleri, ferdi davranışların akıbetini sezebilme melekesi verir. Cemiyeti mütecanis hale getirir. Garplılaşmamış Çin, Hindistan gibi memleketlerin cemiyet olarak varlığını koruması kıymet hükümleri sayesinde mümkün olabildiği. İlim, sunduğu imkânlarla kıymet hükümlerinin varlık gayesini

⁸⁴⁵ Turhan, “Niçin Milliyetçiyiz?”, s.260.

⁸⁴⁶ Mümtaz Turhan, “Üç Zihniyet”, **Yol**, Yıl: 1962, Sayı:2, s.6.

pekiştirmiştir. “İlim, hakiki ilim adamına hakikat severliği, dürüstlüğü, objektif ve bitaraf olmayı öğretmekle ahlaki davranışları temel alarak onları teşvik” etmiştir.⁸⁴⁷

Hiçbir cemiyet kıymet şuurunu ve temyiz kabiliyetini tamamıyla kaybetmedikçe, sırf yenilik aşkına hakiki kıymetlerinin hırpalanmasına tahammül edemez. Her yeni, cemiyetin kıymet ölçüsünden oluşan mihenk taşını atlamak mecburiyetindedir. Cemiyet, inkılâp karşısında realisttir. Eski - yeni ayırımından ziyade ihtiyaçlarına bakar. O halde her inkılâp, “yapmış olduğu şekil değişikliklerine muhteva vermek, faaliyetini hakiki kıymetler üzerinde teksif etmek, eskileri muhafaza edip yenilerini kazanmak mecburiyetindedir.”⁸⁴⁸

Türk Ocakları İstanbul şubesi reisi sıfatıyla, Ocakların 45.yıldönümü münasebetiyle yaptığı konuşmada I.Cihan Harbi ve Milli Mücadele döneminde ulus varlığını korumanın ocaklının mefkûresi olduğunu, bugün kıymet hükümlerinin hırpalanmasından kaynaklanan ahlaki buhranın davanın özünü oluşturduğunu söyler. Bundan dolayı “tam demokratik bir fikir hürriyeti içinde, ilim rehberliğinde ve ışığı altında, her vakit en sağlam mesnedimiz ve kuvvet kaynağımız olan köy ve halk kültürüyle birleşme”yi salık verir.⁸⁴⁹

Türkiye özelinde mesele, ilmi zihniyetin tevarüs edilmesi olarak tezahür etmektedir.⁸⁵⁰ Garplılaşma ameliyesinin başarıyla neticelenmemesi ideolojik körlüğün, fikri taassubun, ilmi ölçüden vareste bilginin, alaylı zihniyetin cemiyet bünyesinde kökleşmesine sebep olmaktadır. Bir aydınlama projesi olarak takdim edilen Köy Enstitüleri, Türk münevverindeki irticam doruk noktasını teşkil eder. Yarım aydınlar, bu okulların Türkiye’ye has olduğunu, bizzat öğretmenler tarafından yapıldığını, köylünün irticai fikirlerinin aydınlanmış öğretmenler eliyle tedavi edildiğini anlatıp dururlar. Hâlbuki bu müesseseler 1890’larda Amerika’da Jeans’s Schools adıyla kurulmuş, 1900’lerin başlarında da Afrika’da açılmıştır. Türkiye’de, 70 – 80 yıl sonra, muallimler tarafından değil müteahhitler tarafından yapılmışlardır. “Köylü sadece kırılan sapanını tamir edemediği, penceresinin camını takamadığı, kapısını bizzat yapamadığı veya okuryazar olmadığı, batıl itikatlara saplandığı, gelenekçi olduğu için kalkınamıyor

⁸⁴⁷ Mümtaz Turhan, “Ölçü ve Kıymet”, **Ölçü**, Yıl: 1957, Sayı: 1, s.7 – 9.

⁸⁴⁸ Mümtaz Turhan, “Hakiki kıymetlere Doğru”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1955, C.6, Sayı: 246, s.7.

⁸⁴⁹ “İstanbul Türk Ocağı Reisinin 25 Mart Ocak Bayramını Açış Nutku”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1956, Sayı: 255, s.797 – 798.

⁸⁵⁰ Mümtaz Turhan, “Geriliğimizin Sebepleri”, **İstanbul Sanat Edebiyat**, Yıl: 1956, Sayı: 10 – 11., s. 5 – 7.

olsaydı ve Enstitü mezunları da bunları temin etseydi, iddia bu kadar saçma olmazdı... Köylü toprağını ilmi usullerle ekmediği için kalkınmıyor. Batıl itikat bunu tersine çevirmektedir. Neden köylünün batıl itikatları zararlı, münevverlerin faydalı olsun?”⁸⁵¹

Cemiyetin ulusa, ferdin şahsiyete dönüştüğü bir aydınlanma, Turhan'ın ifadesiyle Garplılaşma nasıl olacak? Maarifin ana davası ferdi mektepte şahsiyete dönüştürmektir. Öğretmen, köyde değil üniversitede yetişecek. Köylünün kalkınmasını öğretmen değil mühendisler, teknik elemanlar yapacaklar. Onun toprağında hangi tohumun en mümbit mahsulü vereceğine, hayvanlarını hangi usullerle yetiştirmesi gerekeceğine, ürününü nasıl pazarlayacağına bu alanın mütehassısları karar verecekler. Ama önce Garplılaşmanın öncü kadrosu için Avrupa ve Amerika'ya talebeler gönderilecek. Bunlar Tanzimat'tan bu yana yapıla geldiği gibi alelusul metotlarla gönderilmeyecekler. En girift ölçme ve değerlendirmelerin neticesinde seçilenler gidecek. Fenni, zirai, içtimai sahalarda açılacak olan enstitülerin kurucu kadroları olacaklar. Etrafındaki kırk köyü merkeze alan gelişmiş kasabalarda bu enstitülerin şubeleri olacak. Doktor, mühendis, ziraat teknisyenleri, veterinerler, sosyal hizmet uzmanları köylünün hizmetinde olacaklar. İlahiyat liselerinden mezun, pedagojik eğitimini tamamlamış imam – öğretmenler, köylünün kıymet hükümleriyle çekişmeden modern eğitim verecekler. Enstitü kompleksi sinema, tiyatro, sanat merkezini de bünyesinde barındıracak. Tüm köyler, yollarla enstitülerin bulunduğu kasabalara, kasabalar daha gelişmiş enstitülerin bulunduğu şehirlere bağlanacak. Herkese eşit eğitim veren, eblehle dâhiyi bir tutan maarif sistemi yıkılarak, adaletin egemen olduğu bir sitem ihdas edilecek. İlkokula başlayan her yüz çocuktan yirmisini üniversiteye, diğerlerini mesleki ve teknik eğitime yönlendiren bir sistem olacak. Böylece fitri imkânlarını en iyi şekilde değerlendiren fertlerin meslekli olduğu, akademik eğitim alması gerekenlerin harcanmadığı meritokratik bir düzende fert şahsiyete, cemiyet ulusa dönüşecek.⁸⁵²

⁸⁵¹ Mümtaz Turhan, “Köy Enstitüleri Masalı”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1959, Sayı: 278, s.24. Turhan bu değerlendirmelerini yalnızca subjektif okumalara dayandırmaz. Bizzat yerinde yaptığı gözlemler ona mekteplerde yetişen çocukların perişanlığını anlatır. Bu konuda bkz., Mümtaz Turhan, “Köy Enstitüleri”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 18, 19, 20, s.14,8,8.

⁸⁵² Turhan, **Maarifimizin Ana Davaları...**, s.248 – 253; **Garplılaşmanın Neresineyiz?..**, s.109 – 118; **Üniversite Problemi...**, s.348 – 354; “*Üniversitenin Vazifeleri*”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1956, Sayı: 254, s.649.

Turhan'ın sosyal psikoloji müktesebatından kaynaklanan yukarıdaki çözümlenmeleri, okuma yazma seferberliği ile aydınlanmanın gelivereceğini zanneden bürokratik zihniyeti aşamamıştır. Hatta imam – öğretmene takılıp, Turhan'ı Köy Enstitülerinin yaktığı aydınlanma ateşini söndürmeye kalkan bir yobaz olarak takdim edenler bile olmuştur.⁸⁵³ Bu ironik durum, onun bir ideolojinin vaizi olmadığını gösteren en muteber manzara olarak mütalaa edilmektedir.⁸⁵⁴

4.5.Mümtaz Turhan'ın Ekonomi Politikası

Turhan iktisadi meselelerde bir ideolojinin mümessili gibi hareket etmez. Nasıl fert ve şahsiyet arasındaki farka dikkat çeken psikolojik çözümlenmeleri toplumcu ve bireyci yaklaşımları öteliyorsa, topyekûn kalkınmaya dair önerileri de liberalizmi ve Marksizm'i öteler. Zaten ona göre bu iki ideoloji de tarihe karışmıştır. Garbın ki Türkiye'de modern bir ulus – devlet inşa etmenin yolu garplılaşmadan geçmektedir, bugün geldiği nokta mutedil devletçiliktir. Artan refahın geniş toplum kesimlerine adil bir şekilde dağıtılması hususunda devlet rol almaktadır. Kurucu

⁸⁵³ Köy Enstitülerinin en itibarlı sözcülerinden birisi olan Tonguç şöyle der: “...Bütün bu işler hurafeyi bilmeyen; talihini kadere bağlamayan, dinsel inançlardan ümit beklemeyen, buna karşılık iradesine ve iş yapma gücüne güvenen, hiçbir hareketinde ve düşüncesinde darlaşmayan, iyi fikir nereden gelirse gelsin onu saygıyla karşılayan, göğsünün altında her zaman vicdan denilen bir Allah taşıyan laik yurttaşlarla yapılabilir...” Mızraklı İlmihal'i evinin en muteber köşesinde tutan köylünün böylesi bir aydınlanmayı kıymet hükümleriyle bağdaştırması oldukça zor görünmektedir. Gene Tonguç'a göre, “Yurttaşlar arasında farklar yaratan seçkinci eğitim sistemine son vermek” gerekmektedir.Bkz., Pakize Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, YKY, İstanbul 2008, s.373; 514. Dündar, Enstitüleri “Cumhuriyet tarihinin gelmiş geçmiş en büyük eğitim hamlesi” olarak görür. Can Dündar, **Köy Enstitüleri**, İmge Yay., Ankara 2000, s.7. Turhan'ı yalancılıkla itham eden Makal'a göre Cumhuriyet'in 1923 – 1940 arası ilerleme, 1940 – 1945 arası duraklama, 1945 sonrası da gerileme dönemidir. Ahmet Makal, **Deli Memedin Türküsü**, Literatür Yay., İstanbul 2008, s.80 – 82; 105. Benzer tenkitler için bkz., Yalçın Kaya, **Bozkırdan Doğan Uygurluk Köy Enstitüleri, Antigoneden Mızraklı İlmihale**, C.2, Tıglat Matb., İstanbul 2001, s.85 – 87. Eyüboğlu, “27 Mayıs sosyal devlet kavramıyla birlikte Enstitüler umudunu getirmişti. Ama kara güç pusudaydı hala. Kesti yine köylerin yolunu...” der. Sabahattin Eyüboğlu, “Yarın Bir Gurbet Bayramı”, **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1966, Dursun Kut, **60 Yılda Basında Köy Enstitüleri, 1940 – 2000**, Güldiken Yay., İstanbul 2000, s.138. Cahit Tanyol 20 ve 27 Temmuz 1962'de yazdığı yazılarda Turhan'ı yobazlıkla itham eder. Onun tenkitleri ve bu tenkitlere verilen cevap için bkz., “Garplılaşmanın Neresindeyiz?”, **Yol**, Yıl: 1962, Sayı: 9, s.6.

⁸⁵⁴ Cüceloğlu, Mümtaz Hoca'ya nasıl asistan olduğunu anlatırken, hocanın siyasal çizgisinin farkına varınca ürker: “Milliyetçi muhafazakâr, sağ denilen grubun düşünce liderlerinden birisi Mümtaz hoca ve o zaman annee dedim, ben neredeyim?” Hoca, bilim adamı yetiştirmekten, TÜBİTAK'tan bahsetmektedir. Özgür düşünce, akademik bilgi, dil öğrenme teşviki, yurt dışında eğitim Cüceloğlu'na yapılan telkinlerdir: “Mümtaz hoca hiçbir zaman beni ideolojik yönde baskı altına almadı, yani saçıcılıkla ilgili ne herhangi bir vaaz verdi ne de böyle olman lazım dedi... O hakikaten bilimsel düşüncenin kutsallığına inanmış birisiydi ve bilimsel düşünce içerisinde kaldığı sürece kesinlikle her türlü argümanı gösterebilirdin karşısında...” der. Doğan Cüceloğlu, **İnsanı Ararken**, C.1, Söyleyişi: Canan Dila, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2005, s.236 – 237; 293.

dönemin devletçilik anlayışı bu gayenin izahatını vermektedir. Turhan bu umdeyi şöyle tariflerdir:

*“...devletçilik, Türkiye'nin modern bir millet olma, milli bir kültüre kavuşabilme ve demokratik bir nizam içinde gelişerek iktisadi istiklalini kazanabilme imkânlarını hazırlamak üzere devletin yüklenebileceği vazife ve mükellefiyetlerin bütününden ibarettir... Atatürk'ün devletçiliği tamamiyle demokrasi ve hürriyet rejimi içinde kalan ve en mühim vasfı ve hususiyeti iktisadi sahada rehberlik olan bir devletçiliktir.”*⁸⁵⁵

Atatürk'ün iktisadi görüşlerinden cezri bir otoriteryanizme varmak mümkün değildir. Devlet, ferdi teşebbüslerin üstlenemeyeceği hacimde yatırımları uhdesine alacaktır. Zaten en katı bir şekilde uygulandığı dönemlerde bile devletçiliğin geçiciliğine vurgu yapılmıştır. Sanayinin alt yapısını kurmak, piyasanın ihtiyaç duyduğu kadroları yetiştirmek, finans akışını koordine etmek, milli bankaların işbirliğini teşvik etmek ve hane tasarruflarının mali piyasalara güvenle akışını temin etmek devletçiliğin mümeyyiz vasıflarıdır.⁸⁵⁶

Siyasal demokrasiyi kısıtlamayan, fikir hürriyetine engel olmayan mutedil bir devletçilik Türkiye'nin modern ulus olma gayesine hizmet edecektir. Burada kritik olan nokta köylülüğün tasfiyesi meselesidir. Zira modern ulus olmanın ilk numunesini veren İngiltere uzun yüzyıllara dayanan bir tarihi tecrübe içinde bu tasfiyeyi gerçekleştirmiştir. Fransa, köylülük vasfını devrimle törpülemeye çalışmıştır. Türkiye, muhkem köylülüğünü nasıl aşacak? Köy Enstitülerinde yakılmaya çalışılan aydınlanma ateşinin bir masal olduğunu söyleyen Turhan, bu hususta oldukça mutedildir. Köylülüğün tasfiyesinden değil modernliğin köye taşınarak, ılımlı bir şekilde şehirleşmeye geçilmesinden yanadır. Köye dair projeler serdedilirken, onun, *“Müstakil bir bütün, içtimai faaliyetler ve karşılıklı münasebetleri içine alan, kendine has bir içtimai bünyeye sahip”* olduğu dikkate alınmalıdır.⁸⁵⁷

Köyün müstakil bütünlüğü, modernleşme ile kırk haneyi merkeze alan sanayi ve kültür merkezleri vasıtasıyla tanışacaktır. Türkiye'de atıl bekleyen kırk bin köye karşılık, İngiltere'de üç yüz bin çiftlik olduğu gerçeğini dikkate almayan yarı münevver, ilk tahsil seferberliğini ve Köy Enstitülerini bir sihirli değnek gibi takdim

⁸⁵⁵ Turhan, *Atatürk İlkeleri ve...*, s.461 – 462.

⁸⁵⁶ a.g.e., s.463.

⁸⁵⁷ Turhan, *Garphlaşmanın Neresindeyiz?..*, s.126.

etmektedir. *“Başka milletlerin medeniyet merhalelerinden bin bir güçlkle emekleyerek geçerken neden bu kadar kolay, neden bu kadar ucuz bir tedbire başvurmadıklarını bizim yarı münevverin bulucu dehası hala kavrayamamıştır.”* Teknik ve mesleki okullar açılmadan ilk tahsil seferberliğine yüklenilmesi modernleşmenin memur zihniyetiyle yürütüldüğünün nişanesi olarak görülmelidir.⁸⁵⁸ Bu bağlamda toprak reformu da köy realitesine ütöpik bakan yarı münevverin oyun sahasına dönmüştür. Turhan, ilk tahsil meselesinde olduğu gibi, toprak reformunda da her türlü tenkidi göze alarak dikkat edilmesi gereken noktaları maddeleştirir. Buna göre:

1. Türkiye'nin umumi, içtimai, iktisadi kalkınma planı olmalı, toprak reformu burada kendisine yer bulmalı. Köye su, yol götürmekten daha önemli olan toprağın vasıflarının belirlenmesi, ekim dikim alanlarının tasnifi, ne tür gübrenin kullanılacağı gibi hususların tespitidir.

2. Toprak reformu sosyal yapıya göre ayarlanmalıdır. Amerika'da 1850'de 8 kişi çalışarak 9 kişinin tarımsal ihtiyacını karşılarken, 1950'de 1 kişi 9 kişiye bakabilir hale gelmiştir. Modern toplumun altında yatan şehirleşme olgusu budur.

3. En uygun zirai istihsal ünitesi hesaba katılmalıdır. Toprak dağıtımı, Türkiye'nin en önemli ihracat kalemini oluşturan ürünlerin kapasitesini düşürmemelidir. Söke Ovası'nda düzenli işletmeler 60 bin dönüm araziden 11 milyon ton pamuk alırken, küçük üreticiler 220 bin dönüm araziden 22 milyon ton ürün alabilmektedir. Kooperatifçiliğin bu dramatik düşüşün önüne geçeceği iddiası ise gerçekleşmesi mümkün olmayan hoş bir hayaldir.

4. Toprak reformu zirai istihsalini artıracak bir araç olarak düşünölmelidir. Türkiye, sanayisini tahkim için ihtiyaç duyduğu dövizini tarım istihsalinin artırılmasından elde edecektir. *“Köyü muhayyel, illüzyoner bir projeye dayanarak ilk tahsille kalkındırmak maksadıyla köy enstitüleri açılacağı yerde, sayın Şevket Raşit Hatipoğlu'nun tavsiyesine uyularak her seviyede ve çok sayıda teknik ziraat okulları açılmış olsaydı, memleket bugünkü hale düşmeyecekti.”*

⁸⁵⁸ Turhan, **Toprak Reformu ve Köy Kalkınması, Bütün Eserleri:1**, Yağmur Yay., İstanbul 1980, s.143.

5.Toprak dağıtımı mı, yoksa başka iş sahalarına yatırım mı? Bu soru hayatidir. 200 bin aileye toprak dağıtımı teklifleri, bütün iktisadi dengeleri alt üst edecek ve ülkenin felaketini getirecektir. Belli büyüklükteki bir arazi, hayvancılık imkânları, gübre, zirai usullerin takdimi gibi hususiyetler dikkate alındığında milyarlarca liralık bir harcama bütçesi gerekmektedir. İkinci maddede de zikredildiği gibi, tarımsal modernizasyonun nüfusu şehre çekeceği dikkate alındığında, yapılan masraflar boşa gitmeyecek midir? Bu yatırım farklı iktisadi alanlara yönlendirildiğinde daha verimli olmaz mı?

6.Toprak dağıtımı devlete ağır maliyetler açmadan yapılmalıdır. Devlet Su İşleri bu hususta dikkati çeken çalışmalar yapmıştır. Fırat bölgesinde yarım milyon hektardan fazla alan sulamaya açılmıştır. Bu araziye 2,5 milyon nüfus yerleşebilir.

7.Toprak reformu kültürel faktörleri dikkate almalıdır. Cemiyet maddi ve manevi ihtiyaçlarını kültürel muhiti içerisinde tatmin eder. Ağa köylü ilişkilerine dönük yapılan tahlillerde de bu gerçek göz önünde bulundurulmalıdır. Erzurum ve Diyarbakır'da yapılan alan incelemeleri sol aydınların hayal dünyasında olduklarını gösteren karinelerle doludur. Türkiye'de ekilebilen arazinin %3,3'ünü büyük çiftlikler teşkil ediyor. Ağa saltanatına son verme, Orta Çağ feodalizmini yıkma söylemlerinin ideolojik sloganlardan öteye gitmediğini bu rakam ortaya koymaktadır.

Nihayetinde, toprak reformunun idare, hukuk, maarif alanlarında yapılması gereken reformlardan daha önemli ve acil olduğuna dair ikna edici bir cevap verilmelidir.⁸⁵⁹

Toprak reformunu, toprak dağıtımı olarak algılayan politik söylem karşısında Turhan, ilk tahsil seferberliğinin lüzumsuzluğu noktasında olduğu gibi, analitik değerlendirmelerde bulunmaktadır. Fırat bölgesinde toprak dağıtımını müspet bulurken yaptığı taksimat, ortalama 100 dönüm araziye bir aileye verir. Tarımın piyasadan kopmaması açısından Turhan'ın bu yaklaşımı önemlidir. Ege Bölgesi'nde pamuk üretimi bağlamında iktisadi çiftliklere atıf yapması, ihracat kapasitesini vurgulaması, sanayinin döviz ihtiyacını görebilmesi de önemlidir. Turhan, radikal bir köylü tasfiyesi değil mutedil bir geçiş arıyor. Ağa köylü ilişkilerine, köyün müstakillğine yaptığı atıflar ne kadar muhafazakâr olursa olsun onun sosyal

⁸⁵⁹ a.g.e., s.146 – 154.

psikolojik çözümlerinin neticesi olarak görülmelidir. Gerçekten de, aydınlanma bahsinde de zikredildiği gibi, onun dine, geleneğe, tarihe yaptığı atıflar İslami kaynaklarla kurduğu ünsiyetten ziyade alanında edindiği müktesebata dayanır. Onun muhafazakârlığında farklılık arz eden bu hususiyetin aydınlara yönelik tenkitlerinde tebellür etmesi ne kadar manidardır. Aydınlarla şöyle seslenir:

“Türkiye’de içtimai problemlerin halli hususunda en çok rağbet gören tedbirler ihtilal, inkılâp veya reformdur. Başka milletlerin, medeni memleketlerin geceli gündüzlü çalışmaları, didinmeleri, emek ve göz nuru sarf etmeleri neticesinde ancak asırlar sonunda varabildikleri bir merhaleye bir gecede yapılacak bir ihtilal, bir inkılâp veya bir reform sonunda erişilebilecek zannedilmektedir. Fakat ne yazık ki bu mümkün değil, işte hakiki gericilik, bunun mümkün olabileceğini sanan iptidailikten geliyor.”⁸⁶⁰

Bu aydın zihniyeti ihtisas sahibi olmayı memurun salahiyetiyle bir görür. Türk modernleşmesinin hikâyesi memur zihniyetinin cemiyete zerk edilmesi süreci gibidir. Bu zihniyet kendisini en çok MEB’nda ve İmar ve İskân Bakanlığında gösterir. Köy kalkınması davası onların fantezi projelerinin uygulama sahası olmuştur. Bu süreç tersine çevrilmelidir. Kalkınma meselesi bir içtimai değişim sürecidir. *“Bu itibarla köyün kalkınması davası bir ziraatçı, bir baytar, bir sebze ve meyve mütehassısı kadar sosyal psikoloji mensubunu, bir mühendis ve doktoru da ilgilendirmektedir.”⁸⁶¹*

Turhan, din eğitimi almış, pedagojik formasyona sahip imam öğretmenleri, sosyal hizmet uzmanları, antropologlar, veterinerler, tabipler ve mühendislerle birlikte köylere gönderir. Tiyatro, sinema, kütüphane, sanat merkezleri bilimsel enstitülerle yan yanadır. Köylülük müstahkem mevkilerini bir merhale içerisinde kaybederken cemiyet anomiyeye düşmeyecektir. Cemiyet, garptan aldığı ilmi, tarihten getirdiği kıymet ölçüleriyle terkiplerken kıvam bulacaktır. Bu kıvamda köylü şehirliye, fert şahsiyete ve cemiyet ulusa dönüşecektir. İhtilale, devrime, reforma gerek yoktur. Milliyetçi muhafazakâr modernleşme galiba böyle bir şeydir.

⁸⁶⁰ a.g.e., s.158.

⁸⁶¹ a.g.e., s.177.

5.BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ULUS – DEVLET ve EROL GÜNGÖR

5.1.Erol Güngör'ün Yaşamı

Güngör, 25 Kasım 1938'de Kırşehir'de dünyaya gelmiştir. Babası Hacıhafizoğullarından Abdullah Sabri Bey, annesi Zeliha Gülşen Hanım'dır. Sabri Bey, adliye zabıt kâtibi olduğu için zamanının büyük bir bölümünü dışarıda geçirir. Hanenin reisliğini evin büyük babası, Ahi Evren Camii İmamı, Hafız Osman Efendi uhdesine alır.⁸⁶²

Âşık Paşa, Gülşehri, Hacı Bektaş-ı Veli, Ahi Evren çizgisinin son temsilcilerinden olan Osman Efendi dört torunundan üçüncüsü ile ayrı bir şekilde ilgilenmektedir. Eve gelen misafirlere, yedi, sekiz yaşlarındaki torunu için, “Oğlum profesör olacak.” demektedir.⁸⁶³ Dedesinin taltiflerini boşa çıkartmayacak bir zekâya sahip olan Erol, çoğunluğunu yazma eserlerin oluşturduğu kütüphaneden kendini alamamaktadır. Ondaki öğrenme merakını, okumayı çok seven anne Zeliha Hanım'ın teşvikleri de pekiştirecektir. Anne tarafından dayılarının da geleneksel kültürle kitabi bir bağ kurdukları bilinmektedir. Onların da kütüphanesi klasik kültürün yazılı eserleri bakımından zengindir. Böylece imparatorluğun manevi kültürü anne ve baba tarafından genetik bir miras olarak Güngör'ün şahsiyetini oluşturacaktır. Daha ilk mektep sıralarında Yazıcızade, Muhammediye ve Ahmediye'yi okur.⁸⁶⁴ Türk adab-ı muaşeretini denilen değerleri Kırşehir'in sosyal hayatı içinde edinir. Lütfi İkiiz Ağabey'inden o yaşlar için hayli kuvvetli sayılabilecek bir din kültürü alır.⁸⁶⁵ Ortaokul sıralarında iken eski yazma eserlerini okumaya başlar. Türk musikisine ilgi duyar. Lise dönemlerinde başarılı bir öğrencidir. Kırşehir Lisesini Fransızca'yı öğrenerek bitirir. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine kayıt için gelen genç, Osmanlıca notlar tutan, rik'a bilen, Arapça ve Farsçaya aşına, Fransızca okuyabilen, Türk musikisini makamlarıyla öğrenmiş, Evliya Çelebi'den Peçevi'ye Osmanlı

⁸⁶² Şeyma Güngör, “*Erol Güngör*”, TDVA, C.1, TDVİSAMY, İstanbul 1996, s. 305.

⁸⁶³ Hidayet Güngör, “*Erol Güngör'ün Hayatı, İlmî ve Fikrî Şahsiyeti*”, Yayına Haz.: Ahmet Sevgi, **Prof. Dr. Erol Güngör'ün Anısına Armağan**, SÜTAEY, Konya 1998, s.108.

⁸⁶⁴ Erol Güngör, **Sosyal Meseleler ve Aydınlar**, Haz.: R.Güler E. Kılınç, Ötüken Yay., İstanbul 2003, s.217.

⁸⁶⁵ a.g.e., s. 474.

tarihinin birincil kaynaklarıyla temas kurmuş; Ziya Gökalp ve Hilmi Ziya'nın eserleri üzerinden sosyal bilime merak duyan bir münevver adaydır (1956).⁸⁶⁶

1950'ler İstanbul'u inkılâpçı zihniyet dünyasıyla mesafeli, milliyetçi – muhafazakâr entelektüellerin bir muhit oluşturabildikleri şehirdir. Türk Tarih Tezi'nin dile getirildiği kongreye ilmi görüşleri aleyhinde söz söylememek için katılmak istemeyen ve bunun da yolunu sağlam dışlerini çektirerek rapor almada bulan Mükrimin Halil, Yahya Kemal sonrası geleneksel şiirin önemli temsilcisi Asaf Çelebi, Sorbonne'da ilk felsefe doktorasını yapabilen Türk unvanına sahip Nurettin Topçu, Büyük Doğu'nun müellifi Necip Fazıl, Türkçülüğün mühim adamı Nihal Atsız ve zeki milliyetçi gençleri üniversite ile buluşturan gönül adamı Fethi Gemuhluoğlu... Küllük Kıraathanesinin bu müdavimleri Güngör'ü çekecektir.⁸⁶⁷

Hukuk Fakültesinin ikinci sınıfında okurken Gemuhluoğlu tarafından Mümtaz Turhan'la tanışırılır.⁸⁶⁸ Bu an onun hayatının en önemli dönüm noktalarından birisini oluşturur. Ağabey'i hadiseyi "Mümtaz Hoca'ya intisap etti." cümlesiyle özetler.⁸⁶⁹ Gerçekten de hukuk fakültesinin başarılı bir öğrencisini, üstelik ikinci sınıfta iken, edebiyat fakültesinin felsefe bölümüne kayıt yaptırmaya iten saiki "intisap" kavramından başka bir şekilde izah etmek güçtür. Mümtaz Hoca'nın belki de en önemli eseri, bu genç talebesinin yetişmesi olacaktır. Birlikteliklerinin ilk yıllarında Robert Kolej'de düzenlenen bir konferansa not alması için talebesini gönderir. Sunulan tebliğler soldan sağa yeni, sağdan sola eski harflerle olduğu gibi kayda geçirilmiştir. Tarih bölümünün asistanları bile hayret edecektir.⁸⁷⁰ Güngör'ün öğrencilik yıllarının sonunda üniversiteye Avrupa'dan gelen akademisyenler İngilizce ve Fransızca tebliğler sunarlar. Mümtaz Hoca'nın talebesi tüm konuşmaları Osmanlı Türkçesiyle notlar haline getirmiştir. Fakültenin asistanları ve öğretim

⁸⁶⁶ Cihan Kara, **Erol Güngör'de Milliyetçilik**, NÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Niğde 2007, s.10 – 11.

⁸⁶⁷ Hidayet Güngör, *a.g.m.*, s.109.

⁸⁶⁸ Harun Ceylan, **Çağdaş Türk Düşüncesine Erol Güngör Katkısı**, SÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006, s.23.

⁸⁶⁹ Hidayet Güngör, *a.g.m.*, s.110.

⁸⁷⁰ Ahmet Nuri Yüksel, "Erol Güngör'ün Bıraktığı Miras", **Kültür Ocağından Bir Mütefekkir**, KOCAV Yay. İstanbul 2009, s.239.

üyeleri arasında mesele tevatüre dönüşür. Artık Hoca, Arapça kökenli bir kelimenin yazılışında tereddüde düştüğünde “Bunu Erol’a soralım.” diyecektir.⁸⁷¹

Erol’un Hocası’na intisabı her daim o kadar derindir ki hocasının vefatından yıllar sonra doğan oğlunun müjdesini Mevhibe Hanım’a verirken “*Oğluma Mümtaz adını koymak isterdim; ama gel buraya Mümtaz diyemeyeceğim için Turhan koydum.*” diyecektir.⁸⁷²

1961 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünden pekiyi derecesi ile mezun olduğunda felsefenin yanı sıra sosyoloji, psikoloji ve pedagojinin temel kavramlarına vakıf bir akademi adayı vardır.⁸⁷³ Tecrübî Psikoloji kürsüsünde, Mümtaz Hoca’nın asistanı olur. “Kelami Sahada Estetik Yapı Organizasyonu” adlı çalışmasıyla psikoloji doktoru unvanını alır (1965). 1966 – 1968 yılları arasında ABD Colorado Üniversitesine bağlı “Institute of Behavioral Science” de çeşitli konularda araştırmalar yapar. “Şahıslararası İhtilafların Çözümünde Lisanın Rolü” adlı çalışmasıyla doçent (1969), “Değerler Psikolojisi” çalışmasıyla profesör olmuştur (1978).⁸⁷⁴

Yaptığı akademik çalışmalar onun ününü uluslar arası alana taşımıştır. Psikoloji ve sosyal bilimler alanında dünya çapında bir bilimsel kuruluş olan “Society for the Psychological Study of Social Issues” adlı derneğin Türkiye’den seçilen tek üyesi olmuştur. Mümtaz Hoca’nın vefatından sonra Sosyal Psikoloji Kürsüsünün başkanlığını Güngör’ün devam ettirmesi bu açıdan bir tesadüf değildir.⁸⁷⁵

1982 yılında Selçuk Üniversitesi Rektörlüğü, akademiya da aldığı unvanların zirve noktasıdır. Bu dönemde Konya şehri, üniversite rektörünün daveti münasebetiyle, Süleyman Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Kafalı,

⁸⁷¹ Tayfun Amman, “Örnek Bir Akademisyen ve Türk Aydını Olarak Erol Güngör”, **Kültür...**, s.276. Güngör, ders notlarını da Osmanlıca tutar. Seri not alabilmektedir. Hilmi Ziya Ülken’in Tanzimat sonrası Türk Tefekkür Tarihi’ne dair eseri de onun tuttuğu notların neticesinde hazırlanacaktır. Bkz., Erol Güngör, “Hilmi Ziya Ülken İçin”, **Ortadoğu**, 16 Haziran 1974, s.1.

⁸⁷² Ahmet Nuri Yüksel, “Erol Güngör’ün Biraktığı Miras”, **Kültür...**, s.242.

⁸⁷³ Cafer Vayni, **Erol Güngör**, Alternatif Yay., Ankara 2002, s. 15 – 17. Genç, “O zamanlar Batı dünyasında özellikle Amerika’da çok moda olan, yalnız moda da değil hakikaten aynı zamanda bir ihtiyaç: enter – disiplinarite dediğimiz, disiplinler arası formasyon. Mükemmel bir örneği Erol bunun.” demektedir. Mehmet Genç, “Örnek Bir Aydın Olarak Erol Güngör”, **Kültür...**, s.231.

⁸⁷⁴ Vayni, **a.g.e.**, s. 18.

⁸⁷⁵ Beğlan Toğrol, “Prof. Dr. Erol Güngör (1938 – 1983)”, **İstanbul Üniversitesi Tecrübi Psikoloji Çalışmaları**, C.14, Yıl: 1984, s. XI – XII.

Mertol Tulum, Nur Vergin, Yılmaz Özakpınar gibi ilim ve fikir insanlarıyla tanışır.⁸⁷⁶

Akademik yaşamının en parlak dönemlerinde kalp rahatsızlığı onu yalnız bırakmaz. Kendi ifadesiyle “göğsünde fitili çekilmiş bir bomba” taşımaktadır.⁸⁷⁷ 1973 yılında ağır bir hastalık geçirir. Aynı sene Şeyma Taşçıoğlu Hanımefendi’ye evlilik teklifi, kalp rahatsızlığı izhar edilerek götürüldüğünde, “*Ben kocam olsun diye evlenmiyorum. Ben bir dâhinin kalbini kazanıyorum. Bu beni mutlu etmeye yeter...*” cevabıyla kabul edilir. Üç yıl sonra Londra’da geçirdiği ameliyat, onu bir nebze olsun rahatlatacaktır.⁸⁷⁸

Güngör’ün mütefekkir vasfı akademik unvanlarının önüne geçmiştir. O yetiştirdiği talebeler veya kurduğu kürsülerden ziyade, verdiği eserler ve fikri mücadelesiyle temayüz etmiştir. İlk eserini 1963’te, daha 25 yaşında iken vermiş olmakla birlikte onu milliyetçi muhafazakâr düşünce hayatında önemli bir kalem yapan yazılarını 1966 yılında Yol gazetesinde yayınlamıştır. Türk Yurdu, Töre, Türk Edebiyatı Güngör’ün makalelerinin yayınlandığı milliyetçi dergiler arasındadır. 5 Nisan 1974’ten 17 Şubat 1977’ye kadar Ortadoğu gazetesinin başyazarlığını yapmıştır. Vecdi Bürün, Cemil Meriç, Necmettin Hacıeminoğlu, Ahmet Güner ve Şaban Karataş gibi köşe yazarlarının yer aldığı bu gazetenin milliyetçi çizgide birlikteliği savunan bir vizyonu siyaset gündemine taşıması, Güngör’ün biyografisinde altı çizilmesi gereken bir nokta olarak mütalaa edilmektedir. Güngör, başyazılarında MSP, AP ve MHP’yi milliyetçi muhafazakâr çizgide paydaş gören değerlendirmelerde bulunur. Benzer çizgisini 1 Şubat 1979’dan 9 Mayıs 1979’a kadar yazdığı Ayrıntılı Haber gazetesinde de sürdürmeye çalışmışsa da çok etkili olduğu söylenemez. Gazetenin de Ortadoğu gibi bir misyonu yerine getirdiği görülmemektedir. Sürecin kısa sürmesi de zikredilen gazetenin yayın politikasının belirsizliğinden olsa gerektir. 10 Mayıs 1979’dan 3 Haziran 1979’a kadar Yeni

⁸⁷⁶ Süleyman Hayri Bolay, “Erol Güngör Üzerine Hatıralar”, **Prof. Dr. Erol...**, s.239. Kılınç, “...Arkadaşlar, 8 ayda bir gecekondudan üniversite yaptı; halkla kaynaştı...” der. Erol Kılınç, “Editörün Gözüyle Erol Güngör”, **Kültür...**, s. 297.

⁸⁷⁷ Gültekin Tarı, “Ölümden Dirilişe”, **Türk Edebiyatı**, Yıl 1983, Sayı: 116, s.30.

⁸⁷⁸ Hidayet Güngör, *a.g.m.*, s.110.

İstanbul gazetesinde yazılarına rastlanmaktadır. 12 Eylül 1980 sonrasında Yeni Sözcü, Yeni Düşünce gazetelerinde ve Hamle Dergisi'nde yazıları görülmektedir.⁸⁷⁹

Zaman zaman politik polemiklere giren, sosyalist sol ve inkılâpçı aydınlarla fikri mücadeleyi yansıtan yazıları olmakla birlikte, CHP karşısında milliyetçi muhafazakâr bir siyaset arayışı onun düşüncelerinin çerçevesini belirleyecektir. Gökalp, İttihat ve Terakki'nin lider kadrosunda bir teorisyendi. Mümtaz Turhan, milliyetçi muhafazakâr çizgide bir Hoca olarak kaldı. Herhangi bir siyasal partiye girmedi. Güngör, siyasal çoğulculuğun ve kutuplaşmanın şiddete büründüğü bir dönemde Türk milliyetçiliğinin köklü geleneğinin temsilcisi oldu.⁸⁸⁰ Belki de yaslandığı tarih onu parti tabelasından uzak tuttu. Yetmişli yıllarda pek çok milliyetçi genci etkilemiş olan Dündar Taşer'in vefatının ardından Güngör "*Kendisini kaybettiğimiz zaman uzun müddet yarı mefluç dolaştım.*" diyecektir.⁸⁸¹ 24 Nisan 1983'te geride bıraktığı milliyetçi aydınlarla yaşattığı duygu da bundan farklı değildir.⁸⁸² Onun görüşlerinin ulus – devlet bağlamında ele alınması, neden pek çok insanın "yarı mefluç dolaştığına" dair bir izah çabası olacaktır.

⁸⁷⁹ Vayni, **a.g.e.**, s.183 – 185.

⁸⁸⁰ Edibe Sözen, "*Bir Geleneğin Yazarı: Erol Güngör*", **Kültür...**, s.83.

⁸⁸¹ Nevzat Kösoğlu, "*Erol Güngör ve Tarih*", **Türk Yurdu**, Sayı: 165, Yıl: 2001, s.14.

⁸⁸² Bolay, "*Ölüm haberini, eve girince kızım haber vermişti. Öyle sarsıldım ki ben de o anda ölümden döndüm dersem mübalağa sayılmaz. Bu sarsıntı haftalarca devam etti.*" der. Süleyman H. Bolay., *a.g.m.*, s.239. Yüksel, "*Ziya Nur ağabeyin evindeydik galiba (1983), Erol'un vefat ettiği yıl. Mehmet Genç'e çok üzülüyorsunuz değil mi? diye sordum. Bakın ne cevap verdi: Bu da sual mi, nasıl üzülmem? Ben amip miyim ki? Amip ikiye bölününce biri gider kalamı hayatına devam eder. Tekrar etti: Ben amip miyim? Erol benim ayrılmaz yarım idi; ben de onun.*" der. Ahmet Nuri Yüksel, *a.g.m.*, s.240. Göze, "*Yılmaz Öztuna, telefonda "Ne diyorsun?" diye haykırdıktan sonra dondu kaldı. "Büyük kayıp. Büyük Kayıp." diyebildi. Necmettin Hacıeminoğlu telefona cevap vermiyordu..."* der. Ergun Göze, "*Bir Büyük Kayıp*", **Tercüman**, 25 Nisan 1983, s.11. Kabaklı, "*Bir alim göçer, bir alem göçer.*" hadisini zikrettikten sonra yüreğindeki acıyı Taşlıcalı Yahya'nın Şehzade Mustafa için yazdığı "*Medet! Medet! Bu cihanın yıkıldı bir yanı!*" mısralarıyla aktarır. Ahmet Kabaklı, "*Bir Âlim Göçtü*", **Tercüman**, 26 Nisan 1983, s.2. Hacıeminoğlu, "*...Yüreğimizi kavuran sızı soğumadan, yaramız küllenmeden yazdıklarımız bir feryat, bir çığlık olacaktır... Peyami Safa'nın ölümü üzerine hepimiz onun bıraktığı boşluğu kim dolduracak diye yakındığımızda, Güngör'ün hocası Profesör Doktor Mümtaz Turhan bize inşallah Erol, Peyami beyin yokluğunu hissettirmeyecektir, demişti.*" dedikten sonra onun ölümüne dair, "*Erol öldüğüne göre, ölüm güzel demektir.*" der ve ardından bir okuyucusunun mektubundan alıntı yaparak "*Bir camia çöktü.*" demekten kendisini alamamaktadır. Necmettin Hacıeminoğlu, "*Sen Öldün, Ölüm Güzel Demektir*", **Yeni Düşünce**, Sayı: 83, 6 Mayıs 1983, s.5; Sayı: 85, 20 Mayıs 1983, s.7. Işınso, "*Gidişin içimi dağlamakta. Fakat belki bu, bencil bir duygu. Tesellim var çünkü orada bir yerlerde mutlaka rahat olduğuna inanıyorum.*" der. Emine Işınso, "*Erol Güngör'ü Kaybetmişiz.*", **Yeni Düşünce**, Sayı: 87, 10 Haziran 1983, s.41. Aynı gazetede Şaban Karataş, "*Azrail nasıl kıydı diyesim geliyor.*", Ahmet Güner, "*Profesör Erol Güngör'le birlikte hepimizden bir şeyler öldü.*" der. Türk Edebiyatı dergisinin Haziran 1983 sayısı Erol Güngör'e ağıt gibidir. Feyzi Halıcı "*Ölüm kalım neymiş dostlar, bir görün / Tarihsiz acısı Erol Güngör'ün /*" derken, Bahattin Karakoç, "*Çarpmıyor artık yüreği / Tabana çökmüştür tavan / Zaman su gibi bulandı /*

5.2.Erol Güngör'de Etnisite, Ulus ve Ulus – Devlet Kavramları

Turhan gibi Güngör de etnisitenin içtimai zemini üzerinde çok fazla durmamıştır. Türk düşüncesinde milliyetçi geleneğin 1960 sonrası önemli temsilcilerinden olan bir sosyal bilimcinin ulus - devlet, milli kültür, modernleşme meselesi üzerinde yoğunlaşan eserleri arasında “etni” kavramına atıf yapmaması düşündürücüdür. Etninin kültür olgusu içerisinde gömülü, her bakan gözün varlığını hissedemeyeceği incelikte bir sosyal bünyeye tekabül etmesi, soğuk savaş sonrası karşılaşılan problemler dikkate alındığında, gerçekten de manidar bir tenakuzdur. Güngör'ün ulus ve ulus – devlet kavramlarına bakışı, bugünün ortalama entelektüelinin anlamakta zorlanacağı bir minvalde şekillenmiştir. Etnik kategoriye atıf yapılmaksızın kültür potasında billurlaşan bir yaklaşımla mesele şöyle ortaya konmaktadır:

“Millet sosyal organizasyonun bugün ulaşılmış bulunduğumuz en ileri merhalesidir. En küçük sosyal birliği aile olarak kabul edersek, en yüksek sosyal birlik millet dediğimiz bünyedir... Millet maddi olmaktan ziyade manevi bir birliği ifade eder. Bir milletin insanları genellikle aynı soydan gelirler; fakat yalnız başına soy birliği onları bir arada tutmaya yetmez. Aralarında maddi (ekonomik) münasebetin çok olduğu insanlar da bir millet teşkil etmezler. Milleti yekpare bir sosyal bünye yapan şey kültür birliğidir. İnsanlar kültür birliği sayesinde aynı bütünün parçaları olduklarına inanırlar ki birliği asıl sağlayan şey bu ortak inançtır. İnanç birliği veya birlik şuuru insanların belli başlı noktalarda ortak olmalarına dayanır. Aynı dili konuşmak ve yazmak, aynı manevi kıymet sistemine sahip olmak, aynı vatani paylaşmak gibi...”⁸⁸³

Dil, vatan, dini kıymetler cemiyet bünyesinde birlikteliği sağladıkları müddetçe ulus meselesini izah ederler. İnanç birliğinin en önemli harcı olan din, mesela Budistlere milliyet şuurunu verememiştir.⁸⁸⁴ Ulus, “Hayatı ve hayat tecrübesi birbirinden farklı; fakat kendi içinde benzerlik gösteren topluluk”tur.⁸⁸⁵ Kendisinin farklı olduğuna inanan cemiyetler ulus olmaya adaydırlar. Tarih, ortak geçmiş duygusunu verirken milli kültürü ihya edecek müesseselere de meşruiyet zemini sunar.⁸⁸⁶ Ortak kültür, inanç birlikteliğini, inanç birliktelikleri de zihniyet

Halktan Hakk'a uçtu bu can /” der. Sevgi Kafalı, bir arkadaşının yakınının Burdur'daki cenazesinde herkesin Erol Hoca'nın vefatından bahsettiğini ve arkadaşının “*Sanki amcam, Burdurlular birbirlerine başsağlığı dilesinler diye vefat etmiş.*” dediğini nakleder. **Türk Edebiyatı**, Sayı: 116, Haziran 1983, s.26 – 29.

⁸⁸³ Erol Güngör, **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, Ötüken Yay., İstanbul 2008, s.165.

⁸⁸⁴ “*Erol Hoca'nın Cevapları*”, **Erol Güngör'ün Anısına...**, s.93.

⁸⁸⁵ Erol Güngör, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Yay., İstanbul 2010, s.79.

⁸⁸⁶ **a.g.e.**, s.80.

beraberliklerini inşa eder. Bu muazzam birliktelik şehirlerin bünyesinde vücut bulmuştur. Şehirlileşebilen içtimai birimler, aileden ulusa uzanan sosyolojik merhaleyi kat ederler. Ulus altı sosyal kategoriler şehirlere yerleşirken vatan duygusunu tadabilecekleri mekânlar kurmaya başlarlar. Göçebelik dönemlerinin sosyal organizasyonu olan aşiret, kabile, soy birliktelikleri çatırdamaya başlar. Tarihin milli hafızası kurulma sürecine girer. Otlaklarını elde tutmak için sürekli mücadele eden yapılar, tarımın ve ticaretin sunduğu imkânları kaybetmemek için nihai noktası ulus olan beraberliklerin kapısını aralarlar. Anadolu'ya gelen Türklerin kabileler federasyonunun çözülüşü bunun en canlı örneğidir. Bu minvalde ahilik, medrese, tekke küçük ölçekli grup taassuplarını yıkan manevi müesseseler olarak yükselmiştir. Anadolu'nun fethi, ortak kültüre gömülü etninin nasıl ulusa dönüştüğünü anlatır:

*“Türklerin fetih ve iskân politikasının değişmez uygulaması fethedilen bir yerde derhal sükûn ve huzur temin ettikten sonra oraya cami, medrese, hamam, şifa yurdu, imaret gibi müesseseler kurmak olmuştur. Bu müesseselerin etrafında toplanan halk, hangi aşiret kökünden gelirse gelsin, bir cemaat teşkil eder; bunların eğitimleri, dünya görüşleri ve günlük hayatları birbirine benzer hale gelir...”*⁸⁸⁷

Ortak inanç alanını kültür, kültürün cemiyete verdiği bünyeyi ulus olarak tanımlamakta bir beis yoktur artık. Şehir, fertlerin birbirlerine benzeştikleri, kamu vicdanının teşekkül ettiği bir mekândır. Manevi yapılar kırlardan şehirlere doğru yükselirken ortak inançların yeşerdiği ulusu inşa ederler. Türklerin kurduğu büyük tarikatların Selçuklu dönemine tekabül etmesi ve Osmanlılarla birlikte bu sürecin durması ulusu oluşturacak manevi bağların teşekkül ettiğinin habercisidir. Bu bağlamda Güngör, Malazgirt'ten Bursa'nın fethine kadar olan süreyi uluslaşma evresi olarak görür. Ümmet içinde ulus olunmuştur. Medrese ve tekke, birisi yazılı, diğeri sözlü kültürü cemiyet bünyesine derinlemesine ve genişlemesine yaymışlardır. Türkçe, ortak zihniyetin anlatım aracı olarak bir medeniyet dili kıvamına kavuşmuştur.⁸⁸⁸

Hacı Bayram, *“Nagehan bir şara vardım / Ol şarı yapılır buldum / Ben dahi yapılır oldum / Taş ü toprağ arasında / ”* derken dağınık Türkmen gruplarının nasıl

⁸⁸⁷ “Erol Hoca'nın Cevapları”, Erol Güngör'ün Anısına..., s.96 – 98.

⁸⁸⁸ Güngör, Türk Kültürü ve..., s.201 – 203.

uluslaştıklarını anlatır. İnşa edilen manevi bir binadır. Zaten ulus denilen olgu da “*maddi bir varlığa mana veren bir manevi bağlantı sisteminin adı değil midir?*”⁸⁸⁹

Arınmış bir İslam inancı ve kültürü Anadolu’da Türk birliğini kurmuştur. Süleyman Şah ve onun beyleri bu sürecin maddi sütunlarını inşa ederken, Yunus Emre, Hacı Bektaş, Ahi Evren, Âşık Paşa ve daha pek çokları manevi yönünü ihya etmişlerdir.⁸⁹⁰

Dil, manevi kıymet sistemi, vatan birlikteliği ulusu meydana getirmektedir. Bunlar engin bir tarihin mirasçılarıdır. Ulusun “*kökü mazide, gövdesi bugünde, dalları ise istikbale doğru uzanmış bulunan büyük bir çınar.*” olarak tanımlanması boşuna değildir.⁸⁹¹

Onuncu asırda büyük siyasi çalkantılar yaşayan Türklerin kısa bir sürede aşiret bağlarını aşkın birliktelikler kurarak büyük bir devlete kavuşmaları manevi yapıların gücü kadar Orta Asya’dan gelen tecrübenin izlerini verir.⁸⁹² Orhun abideleri uluslaşmaya doğru yürüyen bir kavmin iradesini ortaya koymaktadır:

“*Orhun Abideleri Türk milletinin binlerce yıllık tarihi boyunca meydana getirdiği eserlerin en başta gelenleridir; dünyada başka hiçbir milletin tarihinde bu derece ebedi hakikatleri bu kadar yüksek bir edebiyat diliyle ortaya konan eser bulunmaz. Orada Türk tarihinin ve Türk milletinin özü taşlara kazınmıştır...*”⁸⁹³

Yukarıdaki yaklaşımlarıyla Güngör’ün, ulus olgusunun modern yanını inkâr ettiğini söylemek mümkün müdür? Ümmet içinde ulus olmaktan, sekizinci asırdaki abidelerde Türk ulusunu görmekten bahseden bir sosyal bilimcinin kapitalizm, sanayileşme, aydınlanma vetirelerini görmezden geldiği iddia edilebilir mi? Burada seçilen kelimelere dikkat etmek gerekmektedir. Güngör, abideler için “Türk milletinin özü” diyor. Hacı Bayram ve diğerlerinden bahsederken “manevi rabitaların kurulması” diyor. Onun modern öncesi tarihte gördüğü şey, aşiret bağlarını aşkın özdür. Manevi yapılar ve bu yapıları müşahhas hale getiren isimlere verdiği önem “öz” kavramında mündemiçtir. Şu ifadeler, meselenin modern yanının ıskalanmadığını göstermesi açısından mühimdir:

⁸⁸⁹ a.g.e., s. 197.

⁸⁹⁰ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yay., İstanbul 2006, s. 93.

⁸⁹¹ Güngör, **Ahlak Psikolojisi...**, s.165.

⁸⁹² Güngör, **Tarihte Türkler...**, s.165, **Ahlak Psikolojisi**, s.166.

⁸⁹³ a.g.e., s.29.

“Milletlerin çeşitli bölgeler ve zümrelerine milli kültürün eşit derecede yayılması, her şeyden önce güçlü bir haberleşme şebekesine bağlıdır. Kara ve demir yollarıyla ülkenin her tarafının birbirine bağlanması, bu yolda atılacak ilk ve en önemli adımlardan biridir. Bunlara paralel olmak üzere radyo ve televizyon şebekesinin her tarafa yayılması kültür birliğinin temel şartlarındadır.”⁸⁹⁴

Sınırları belli bir coğrafyada homojen bir kültür ihdası ulus – devlete giden yolu döşemektedir:

“Devlet, milletin siyasi birlik ve organizasyon kurmasıdır... Milli devlet millet kültürünün üstüne kurulduğu için, gerek içerde, gerekse dışarıya karşı birlik halindedir. Bu sayede vatandaşlarında tam bir birliği sağladığı gibi hasımlarına karşı da bölünmez bir güç gösterebilir.”⁸⁹⁵

Ulus – devlet, imparatorlukların çözülüşü ardından yaşanan siyasi bir süreçtir. İmparatorluklar ayakta durabilmek için tüm kaynakları merkeze akıtma gayesi güden bir yapı kurarlar. Meşruiyetini halktan almayan merkezîyetçi idareler, nüfuz alanlarının çeperlerinde derin sefalet tortuları biriktirirler. Modernleşme ile birlikte bu yapıların çözülmesi kaçınılmazdır:

“Kuvvetli bir merkezi otoriteye dayanan idareler kısa bir süre çok başarılı olsa bile uzun vadede yozlaşmaya mahkûmdur; çünkü halkın idarecileri halka değil merkezdeki yüksek makam sahiplerine karşı sorumludurlar. Bu ise dolaylı bir sorumluluktur ve merkezdekilerin taşra yöneticileri veya alt kademedekiler tarafından aldatılması çok kolaydır. Büyük imparatorlukların yıkılma çağıında, merkezdeki ihtişam ve kudrete rağmen, taşranın sefil ve yoksul kalmasının sebebi budur.”⁸⁹⁶

Modernleşmenin milliyetçilikle birlikte yürümesi, sosyal bilimin gelişmediği memleketlerde, milliyetçilerin imparatorluğu dağıttıkları gibi müstehzi değerlendirmeleri gündeme getirir. Türkiye örneğinde tozlu bir külliyat oluşturan bu söylemi Güngör, mütevazı bir üslupla tenkit eder:

“İmparatorluğun yıkılışı ile milliyetçilik hareketlerinin aynı zamana rastlaması bazıları tarafından hala yanlış anlaşılmakta, milliyetçiliğin bize imparatorluğu kaybettirdiği zannedilmektedir. Milliyetçilik bizi yıkmadı; sadece enkaz altında kalıp ezilmekten kurtardı.”⁸⁹⁷

Ulus – devlet bir mecburiyet olmanın da ötesinde milli kültürün beka şartıdır. Bu bağlamda Güngör’ün ulus – devlet anlayışına sıkı bir şekilde bağlı olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁹⁸ Onun bu noktadaki tenkitleri, ulus – devletlerin kendilerini tahkim edebilmek için homojen bir kültür kurma çabalarının milli irade ile çelişen

⁸⁹⁴ Güngör, **Ahlak Psikolojisi...**, s.167.

⁸⁹⁵ **a.g.e.**, s.170.

⁸⁹⁶ **a.g.e.**, s.184.

⁸⁹⁷ Erol Güngör, “*Elli Yıl Sonra Gökalp*”, Ortadoğu, 9 Kasım 1974, s.1.

⁸⁹⁸ Edibe Sözen, “*Erol Güngör’de Şahsiyetin İnşası*”, **Kültür Ocağında...**, s.256.

metotlarına yönelik olmuştur. Modernist elitlerin hukuku bu yolda bir aparat olarak kullanmaları, tercüme ve iktibas yoluyla ulus inşa etme teşebbüsleri, meseleyi kültür değişmesine taşımıştır. Bu süreçte, halkın manevi kıymet sistemleri bir engel olarak görüldüğünden, törpülenmek istenmiştir.⁸⁹⁹ Evrensel kültüre ulaşmak noktasında milli kültür bir set gibi algılanmıştır. İşte milliyetçilerin siyaset tasavvurları bu noktada ortaya çıkmaktadır. “*Milliyetçilik, milli kültürü bizzat bir medeniyet kaynağı haline getirmek ve cemiyeti soysuz değişmelerin açık pazaryeri halinden kurtarmak hareketidir.*”⁹⁰⁰ “*Geniş kitlenin iradesine dayanan bağımsız bir siyasi idare (self – government) ve bu siyasi birlik içinde milli bir kültür meydana getirmek*” milliyetçiliğin asıl hedefi olmuştur. Milli kültürün teşekkülünden sonra ulus – devlete geçildiği görülmekle birlikte siyasi birlik ve kültür birliği yoluyla modern bir cemiyet haline gelme çabası milliyetçilerin değişmez programı olmuştur. Bu yolda verilecek bütün mücadele meşruiyetini halktan alacaktır.⁹⁰¹

Ulus – devletin siyasi meşruiyetini tarihi tecrübe ile beslenmiş halkın egemenliğinden alması önemlidir. Devleti insanüstü iradenin temsilcisi olarak görenler fertleri vasıta mesabesine indirirler.⁹⁰² Hâlbuki ulus, “*kendine mensup fertleri ve grupları, zümreleri bir arada yaşatan kıymetlere ve ideallere dayanır, bunlar ortadan kalktığı anda millet değil; fakat sadece aynı coğrafya içinde yaşayan zümreler bahis konusudur.*”⁹⁰³ Dağınık zümreler derekesine düşmemek için ulusun iradesinin devlete teşmil edilmesi gerekmektedir. Milli irade denilen şey, yekpare bir tarihin fertlerde oluşturduğu şahsiyettir. Güngör’ün modernleşme ve aydınlanmaya dair yazdıkları, bu şahsiyetin arayışı olacaktır.

5.3. Türkiye’de Siyasal Modernleşme ve Erol Güngör

Güngör, Batı’da sanayileşme sürecine eşlik eden siyasi, hukuki, iktisadi, felsefi gelişmeleri modernleşme kavramı ile ifade eder. Ampirik bilginin tekniğe uygulanması büyük değişimleri tetiklemiştir. Göz kamaştırıcı gelişmelerin altında özel bir rasyonalite anlayışı vardır. İnsan yaşantısının tahlil edilebilen parçalara ayrılması ve bunları tek tek ölçüp tesirlerini arama tavrı, insanı, tabiatı yeniden inşa

⁸⁹⁹ Erol Güngör, **İslamın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yay., İstanbul 1991, s.104.

⁹⁰⁰ Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.113.

⁹⁰¹ **a.g.e.**, s.23.

⁹⁰² Güngör, **Ahlak Psikolojisi...**, s.171.

⁹⁰³ Erol Güngör, **Sosyal Meseleler ve Aydınlar**, Ötüken Yay., İstanbul 2007, s.260.

edebileceği fikrine götürmüştür. Organizasyonel bir hiyerarşi etrafında çalışan ve teknik maharet sahibi olan küçük gruplar, büyük insan grupları, olaylar ve makineler üzerinde rasyonel kontrol mekanizmaları kurarlar. Böylece “*insanların tabiata, dünyaya, insana karşı görüşlerinde meydana gelen büyük değişmeler*”den müşekkel dönüşümler modernleşmeyi oluşturur.⁹⁰⁴

Modernleşen Batı medeniyetinin maddi temeli liberal – kapitalist ekonomiye dayanır. Osmanlı Devleti ise sermaye birikimine izin vermeyen, en büyük servetin memurların elinde toplandığı bürokratik bir yapı arz eder. Onun bu vasfı modernleşmenin kendi bünyesinden neşet etmesini engellemiş ve devlet batılılaşmak mecburiyetinde kalmıştır.⁹⁰⁵

Osmanlıyı batılılaşmaya iten amillerin ağırlığı, sürecin İslam medeniyetinin duraklamasının üzerine gelmiş olmasındandır. Coğrafi keşiflerin ardından ticaret yollarının değişmeye başlaması ve Batı medeniyetinde başlayan ilmi gelişmeler, kültürün problem alanlarını daraltırken, yenilenme imkânlarına da sekte vurmuştur. Sıkça sözü edilen “Gazali sonrası İslam düşüncesi neden durakladı?” sorusuna Güngör şu cevabı verir:

*“Benim bu konuda en çok üzerinde durduğum nokta, düşüncedeki gelişme için yeteri kadar motivasyon bulunmamasıdır. Gazali’den sonra İslam dünyasına tembellik veya yobazlık hâkim olmuş değildir. Yine âlimler ve mütefekkirler yetişmiş ve bunlar kendi sahalarında alabildiğine derinleşmişlerdir. Fakat düşünce yenilikle gelişir; zihne meydan okuyan yeni problemler çıktıkça onlarla uğraşmak mecburiyeti insana o güne kadar fark etmediği veya kullanmadığı yeni boyutlar gösterir.”*⁹⁰⁶

Gazali’nin rasyonel düşüncüyü engellediğine dair güçlü kanaatlerin olduğu bir dönemde Güngör’ün meseleyi farklı yönde mütalaa etmesi önemlidir. Ticaret yollarının değişmesi ile daralan ufuklar, müesseseseleşmenin zihne bıraktığı konforla bütünleşince medeniyet duraklamıştır. Onun bu tavrını kültür ve medeniyete dair yaptığı tasniflemeyle birlikte değerlendirmek gerekir:

“Bizim kültür dediğimiz şey, medeniyetin cemiyete intikal ediş tarzı veya onlarca benimsenmiş şeklidir. Aynı kültüre mensup fertlerde ve gruplarda o kültürün değerleri nasıl birbirinin

⁹⁰⁴ Erol Güngör, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Yay., İstanbul 2010, s.36 – 38.

⁹⁰⁵ Güngör, **Sosyal Meseleler ve Aydınlar...**, s.90 – 92.

⁹⁰⁶ a.g.e, s.470.

tıpatıp benzeri olarak benimsenmiyorsa, aynı medeniyetin unsurları da çeşitli cemiyetlerde birbirinden farklı şekil ve muhtevalar kazanmaktadır.”⁹⁰⁷

İslam medeniyeti içerisinde var olagelen Osmanlılar bu medeniyetin duraklamasını kendi kültürel dünyalarında farklı mahiyetlerde hissetmişlerdir. Medeniyeti yekvücut, tekil, bütün gören Batıcı aydınların göremediği nokta budur.⁹⁰⁸ Muhafazakâr kesimlerin modernleşme zaruretini görmezden gelen kolaycı yaklaşımları, maneviyatı tahrip ettiği gerekçesiyle sürece karşı aldıkları reddiyeci tavırlar, meseleyi problemler yumağı haline getirmiştir. Hâlbuki gâvur padişah olarak nitelenen II. Mahmut, *“bütün gayretine rağmen ne bizi batıdan ıktibas yapmaktan alıkoyabilirdi, ne de Türkiye’yi mesela Fransa’ya benzetebilirdi... Bütün mesele şahsi iradelerin dışında cereyan eden bir değişmeyi en kısa zamanda ve en az sarsıntı ile yürütmekten ibarettir. Fertlere ve zümrelere ait hatalar işte bu yürütme işinin sağlam bilgi ve tecrübeye dayanmadığı hallerde ortaya çıkmaktadır.”⁹⁰⁹* Bu minvalde Güngör bir modernleşme modeli önermeksizin sürecin tahliline girer. Karşılaşılan sorun alanlarını ortaya koyar.⁹¹⁰ Onun dönemlendirmesinde III. Selim’le girilen yenileşme çabaları II. Mahmut’la birlikte batılılaşmaya dönüşür. Tanzimat reformları Cumhuriyet’e kadar olan değişimleri belirlemiştir. Cumhuriyet ise batılılaşmanın radikal dönüşümlere yol açtığı bir dönemdir. Süreç onun kronolojisine bağlı kalınarak incelenecektir.

5.3.1. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e

III. Selim’le başlayan batılılaşma, II. Mahmut döneminde kıvamına kavuşur. Tanzimat Fermanı ile sürecin çerçevesi çizilir. Bu dönemde saraya karşı sadakatini kaybetmiş münevver tabakası, köklü değişimlerin itici gücü olmuştur. Modernleşmenin kaynağını oluşturan Batı’da münevverler, cemiyetin bünyesini güçlendirecek siyasi ve iktisadi değişimlerin mücadelesini vermişlerdir. Bu uğurda, ittifak ettikleri gruplarla çelişkiye düştükleri dönemler de olmuştur. Osmanlı modernleşmesini hazırlayan münevverler ise batılı kıymet sistemleri içerisinde yetişmiş olduklarından, halktan kopukturlar. Onların malul oldukları bu köksüzlük,

⁹⁰⁷ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s. 101.

⁹⁰⁸ **a.g.e.**, s. 101.

⁹⁰⁹ **a.g.e.**, s. 103.

⁹¹⁰ Mehmet Akgül, **Türkiye’de Din ve Değişim, Bir Erol Güngör Çözümlemesi**, Ötüken Yay., İstanbul 2002, s.68.

cemiyet bünyesini güçlendirecek dönüşümlere girmelerini engellemiştir. Askeri hedefleri merkeze alması, Osmanlı modernleşmesinin ikinci vasfını oluşturur. Münevverlerin siyasi ve iktisadi dönüşümlerde yaşadıkları sıkıntıların kaynağında meselenin dar bir çerçeveden alınmasının da etkisi olmuştur.⁹¹¹

Klasik dönem okumusunda görülen kılıç ehli – kalem ehli ayrımı, askeri zaruretlerle girilen modernleşme sürecinde anlamını kaybetmiştir. Ulemanın nüfuzunu kaybettiği süreç, münevverlerin bürokratlaşması ile neticelenmiştir. Zaten onların arasındaki mücadeleler de, Genç Osmanlılarda olduğu gibi, iktidar çatışması şeklinde olmuştur.⁹¹²

Modernleşmeyi yürüten münevverlerin kahir ekseriyetinin Mason localarında kümelenmiş olmaları, Batı medeniyetinin nüfuzunu göstermesi açısından anlamlıdır. Güngör, sürecin şekillendiği Tanzimat'a ilişkin değerlendirmelerinde, batılı kıymet sistemlerinin etkisine göndermede bulunur:

*“Tanzimat hareketi Türk devletinin III. Selim'den beri büyük dikkat ve gayret sarf ettiği modernleşme hareketleri içinde önemli bir adımı teşkil etmektedir. Fakat Tanzimat'ın diğer yenileşme hareketlerinden çok büyük bir farkı vardır ki, bu farkı hala pek çoğumuz göremiyoruz. Tanzimat ve Gülhane fermanları Türkiye'yi modernleştirmek iddiasıyla batılı devletler tarafından empoze edilen birer anlaşma mahiyetindedir. Her ikisinin de asıl hedefi Türk devletinin kendi vatandaşları ve kendi ülkesi üzerindeki hükümlerini sınırlamak ve bilhassa Avrupalıların yerli temsilcisi durumunda bulunan azınlıklara imtiyaz vermektir.”*⁹¹³

Tanzimat devrinde siyasi endişelerle verilen imtiyazlar yabancı kültür müesseselerinin serbestçe çalışmasına yol açmıştır. Hukuki müsavat olarak düşünülen mesele, kültür istilasına dönüşmüştür. 1854'te Lord Stratford, din değiştirme hususunda Ali Paşa'ya *“Bir memleket ki başkalarının muavenetine muhtaç bulunur, bu memleket için başkaları kan dökerse Hıristiyanlık namına istediğim şeyleri kendisinden istihsale hak kazanılmış olur.”* der.⁹¹⁴ Nihayetinde Batı'nın empoze ettiği Tanzimat kapısından misyonerler girerler. Bizans'ı diriltmek ve Hıristiyan nüfuzunu artırmak gayesiyle açılan mektepler, önü alınamayan çözümleri perçinler. Azınlık mektepleri Türkçe öğretmedikleri gibi Türk çocuklarına Rumca, Ermenice, Bulgarca öğretmeye başlarlar. Amerikalı bir tüccar

⁹¹¹ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s. 227.

⁹¹² **a.g.e.**, s. 230.

⁹¹³ **a.g.e.**, s. 91.

⁹¹⁴ Güngör, **Sosyal Meseleler...**, s.17.

olan Robert, “Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u nasıl Rumeli Hisarı’nı yaptırarak fethetti ise kendisinin de oradan aynı şehri manevi kültürel yoldan fethedebileceğini düşünerek Fatihane bir jestle mektebin Bebek sırtlarında yapılmasında ısrar etmiştir.”⁹¹⁵

Tanzimat’tan sonra Türk münevveri altın çağı bugün içinde, yani yaşayan Avrupa’da görmeye başlamıştır.⁹¹⁶ Hürriyetçi bir ütopya içerisinde, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının açtığı tahribatı görememişlerdir. Şinasi zikredilen fermanları medeniyet müjdecisi diye alkışlamıştır. Namık Kemal, Ziya Paşa gibi hürriyetçiler ki çok iyi yetişmişlerdir, devletin içinde bulunduğu vaziyetin ciddiyetini görememişlerdir. Mustafa Fazıl Paşa, hidivlik mücadelesinde destek bulmak gayesiyle bunlara mali imkânlar sağlamıştır.⁹¹⁷ Ali ve Fuad Paşalar ise meselelere devlet adamlığı veçhesinden bakabilmişlerdir.⁹¹⁸ Bu noktada Güngör, devlet adamları ile münevverler arasındaki farka dikkat çekmektedir:

“Avrupa’daki aydınlanma felsefesinin tabii hukuk, adalet, ferdi haklar, kardeşlik vb. kavramları münevverlerin kafasında yıldız gibi parlarken, devlet adamları birçok müesseselerde esaslı reformlar yapmaya çalışıyorlar, zayıflayan devlete kuvvet aşlamak için uğraşıyorlardı. Fakat devletin sorumluluğu dışındaki Türk münevveri milli varlığın en büyük dayanağı olan Türk devletini bu yaldızlı kavramların üstünde göremedi.”⁹¹⁹

Güngör’ün tahlillerinde iki isim öne çıkar: Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamit. Sultan Abdülaziz II. Mahmut ve Abdülmecit tahribatını gidermek için çalışmış Türk tarihinin en önemli devlet adamlarından biridir. Bu da gayet normaldir. Zira bir inkılâbın yaptığı tahribatın görülebilmesi için en az on beş yirmi sene geçmesi gerekmektedir.⁹²⁰ Onu tahtından edenler, iktidardan pay almak isteyen batıcı münevverlerdir. Bunların en mühimi “görgüsüz bir aileden gelen”, “saraydaki kadınlara yaptığı sarkıntılıklardan dolayı seraskerlikten azledilen” Hüseyin Avni Paşa ile fikirleri “Fransız ihtilalinin yaydığı harcıâlem klişelerden ibaret” olan, “valilikteki başarısını hazmedememiş” bulunan Mithat Paşa’dır.⁹²¹ Sultan Abdülaziz’e yapılan zulüm yüzünden bu memleketin lanetlendiğine dair halkta

⁹¹⁵ Erol Güngör, **Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri**, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s.38.

⁹¹⁶ Güngör, **Sosyal Meseleler...**, s.31.

⁹¹⁷ Güngör, **Tarihte Türkler...**, s.426.

⁹¹⁸ **a.g.e.**, s.423.

⁹¹⁹ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s. 92 – 93.

⁹²⁰ **a.g.e.**, s.231, Güngör, **Dünden Bugünden...**, s.27.

⁹²¹ Güngör, **Tarihte Türkler...**, s.427.

yaygın bir inanç bile yerleşmiştir. Belki de bu nedenle Hüseyin Avni'yi öldüren Çerkez Hasan Bey, halk tarafından bir kahraman sayılmıştır.⁹²²

Modernleşmenin iktisadi temelini göremeyen, siyasi zeminin üzerinde süzülen temsili kurumların altındaki özel rasyonaliteyi dikkate almayan, askeri zaferle meselelerin çözümleneceğini düşünen batıcı münevverler gerçekleştirdikleri darbenin ardından fantezilerini uygulamaya girişirler. Mithat Paşa'nın Müslüman ve Hıristiyan askerlerden oluşan millet ordusu, ihtilalci diktatörlerin devrim muhafızlarının ilk örneğidir.⁹²³ Gene onun gayretiyle girilen 93 Harbi'nden acı bir mağlubiyetle çıkılması da *"ihtilalci paşaların birbirleriyle giriştikleri utanç verici rekabetten"* dolaydır.⁹²⁴

Mithat Paşa'nın başlattığı tahribat sürecine medreseli münevverlerin destek vermesi düşündürücüdür. Güngör, medreselilerin böyle bir tavra girmesinin sebebini, batılı fikirlerin tesir gücünde arar. *"Medreseliler, medeniyet diye geçerli olan şeyin dışında kalmak istemiyorlardı; kendilerini şaşırtan ve henüz karşı koymaya hazır bulunmadıkları bir kuvvetle uzlaşmayı daha uygun gördüler."* der.⁹²⁵

Eşit temsil zemini üzerinden birlikteliğin sağlanacağı da fanteziden öteye gidememiştir. *"Sultan Abdülhamit Han böyle bir meclisi tatil edip dağıtmakla memleketine en büyük hizmetlerden birini yapmıştır."*⁹²⁶

Sultan Aziz ile Abdülhamit Han realiteyi kuşatan devlet adamlarıdır. Ali ve Fuad Paşaları müspet vasıflarla anarken Hüseyin Avni ve Mithat Paşa'ya yönelttiği tenkitler, milliyetçi muhafazakâr modernleşme anlayışının çerçevesini çizer. İlk gruptakiler devlet adamı iken, diğerleri batıcı münevverlerdir. Onların modernleşmeye dair görüşlerinin reel zemini yoktur. Sultan Aziz donanmayı güçlendirerek, Osmanlı'nın rakiplerinde bulunmayan Martini tüfekleri ile kara kuvvetlerini donatarak Rusya'ya karşı caydırıcı bir güç oluşturup, savaşmadan, içeride modernleşmeyi tahkim etmek istiyordu. Bunu gerçekleştirirken, savruk hayaller peşinde değildi.⁹²⁷ Sultan Abdülhamit ise tam bir kültür milliyetçisi gibi

⁹²² a.g.e., s.429.

⁹²³ a.g.e., s.431.

⁹²⁴ a.g.e., s.436.

⁹²⁵ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s. 232.

⁹²⁶ Güngör, **Tarihte Türkler...**, s.437.

⁹²⁷ a.g.e., s.425.

hareket etmiştir.⁹²⁸ Onun döneminde Berlin Antlaşması haricinde bir toprak kaybı görülmemiştir. Sultan, böylesi bir akıbeti gördüğünden, çekimser kalmış, süreç, Mithat Paşa'nın ittirmesi ile yaşanmıştır. Padişahın hilafeti merkeze koyan İslamcı siyaseti sayesinde “*bütün İslam dünyasının kalbi Türkiye’de atmaya başlamıştır... Memlekette bolluk vardı ve paramız kıymetli idi. Türkiye dünyanın belli başlı devletleri arasında geliyor, Padişah’ın Avrupa devletleri nezdinde de büyük itibarı bulunuyordu.*”⁹²⁹

Tanzimatçıların modernleşmeye yönelik en önemli katkıları maarif noktasında olmuştur. Abdülhamit Han bu yönü daha da genişletti. Devleti harbe sokmadan, suhuletle, ülkenin meselelerini çözecek kadrolar yetiştirmeye çalıştı. Bu çabaları görmezden gelip, ona karşı ilk darbe tezgâhını kuran kişi, Güngör’ün ifadesiyle “*sapık bir gazeteci*” olan Ali Suavi’dir.⁹³⁰ Ermeni komitacıları ve Türk komitacıları da ondan rahatsızdılar.⁹³¹ Onun muhalifleri içinde akliselim sahibi olanlar, Ziya Bey ve Namık Kemal gibiler, Sultan’la görüşme fırsatını bulduktan sonra hatalarından dönmüşler ve ona yardımcı olmuşlardır.⁹³² Nihayetinde Komitacı, darbeci subayların ve batıcı münevverlerin tahrikleri sonucu o da tahtından indirilmiştir. Darbecilerin fetva arayışı için, “*Kendisinden fetva istenen Hacı Nuri Efendi, Padişah’ın tahttan indirilmesi için hiçbir sebebin bulunmadığını söyleyince, oradan acele bir yobaz hoca bulup fetva yazdırdılar.*” der. Zikredilen fetvayı yazan Elmalılı Hamdi Yazır ile Sultan hakkında “*Gölgesinden korkan bir ödle otuz üç yıl milleti inim inim inetti.*” diyen Mehmet Akif’in Cumhuriyet’ten sonraki hallerini ibretlik bulur. Dönem hakkındaki kanaatini “*İkinci Abdülhamit Han bizim tarihimizin çok büyük bir şahsiyeti ve dünya siyaset tarihinin en önemli adamlarından biridir... Hatta bazı batılı diplomatlar, o tahtta olsaydı; Birinci Dünya Savaşı’nın bile önlenebileceğini söylerler...*” cümleleri ile ortaya koyar.⁹³³

II. Meşrutiyet ve dönemin aksiyoner kadrosu İttihatçılar, Tanzimat reformlarının eserdirler. Tanzimat’ın maarife getirdiği yenilik yöneticilerin saray ve Babıâlinin dışına kaymasına neden olmuştur. Abdülhamit’in maarif siyaseti ile

⁹²⁸ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s.238.

⁹²⁹ Güngör, **Tarihte Türkler...**, s.442 – 443.

⁹³⁰ **a.g.e**, s.438.

⁹³¹ **a.g.e**, s.443.

⁹³² **a.g.e**,s.444.

⁹³³ **a.g.e**,s.448 – 450, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s.232.

tahkim edilen bu süreç ittihatçı, milliyetçi, cumhuriyetçi kadroların temellerini atmıştır. Monarşinin muhalifleri Sultan'ın mekteplerinde yetişmişlerdir. Jöntürkler de Yeni Osmanlı ataları gibi yıldızlı fantezileri olan münevverlerdir. Meşrutiyet'in ilanı ile kurtla kuzunun yan yana yaşayacağını zanneden ittihatçılar monarşik iktidarı devirmek üzere Ermeni ve Bulgar komitacıları ile birlikte hareket etmişlerdir.⁹³⁴ Devlet ciddiyetinden uzak iyimserlikleri, karşılaştıkları problemlerin temelini oluşturmuştur:

“İttihatçılar devlet sorumluluğunun dağ başlarındaki tatlı hayallerden çok farklı olduğunu acı bir şekilde öğrendiler. Kendi elleriyle kurmuş oldukları meşrutiyeti yine kendi elleriyle boğdular. Monarşik idarenin muhalifleri devlet tarafından maaş bağlanarak sürgüne gönderiliyordu, hürriyetçilerin siyasi muhalifleri özel katiller tarafından sokak ortalarında öldürüldü yahut merkez kumandanlığının hapisanelerinde turnakları söküldü.”⁹³⁵

Abdülhamit'in otuz üç yıl ayakta tuttuğu Türk devletinin, çetecilikten yetişme genç subayların elinde dağılmasının temelinde İttihatçıların orduyu siyasete sokmaları yatar:

“İttihatçılar orduyu politikaya karıştırdıkları için, Türk ordusunda subayların büyük çoğunluğu ya İttihatçı, ya onların muhalifi Halaskaran grubuna mensuptu; birbirine düşmanlıktan Bulgar'la, Sırp'la harbedecek durumda değillerdi. İttihatçılar Abdülhamit tarafından sürgün edilen rüşvetçi bir paşayı, Padişah'a muhalif olduğu için ödüllendirmişler ve Selanik'e kumandan yapmışlardı. Bu adam tek kurşun atmadan şehri Yunanlılara teslim etti. Sultan Abdülhamit'i tahtından indiren Toptani Paşa (Arnavut), Arnavutluk'ta savaştan Hasan Rıza Paşa'yı arkasından vurarak İşkodra'yı Karadağlılara teslim etti...”⁹³⁶

Güngör'e göre İttihatçılar elli – altmış yıl öncesinin dev gençleridirler. *“Selçuklu arşivleriyle kışlalarda soba tutuşturarak koca bir imparatorluğun külünü göğe savurmuşlardır. Dünya tarihinde Romalıların Kartaca seferinden beri böylesine kesin neticeli bir imha muharebesi görülmemiştir.”* der.⁹³⁷

Batıcı münevverler üst başlığında toplanan Tanzimatçılar, Mithat Paşa, Hüseyin Avni, İttihat ve Terakki kadrosu *“şahsi iradelerin dışında cereyan eden bir değişmeyi en kısa zamanda ve en az sarsıntı ile yürütemeyen”* bir nesil konumundadırlar. Sultan Abdülaziz, II. Abdülhamit Han ve onlara destek veren

⁹³⁴ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s. 91.

⁹³⁵ **a.g.e.**, s. 91.

⁹³⁶ Güngör, **Tarihte Türkler...**, s.452.

⁹³⁷ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s. 123.

bürokrat ve aydınlar devlet adamı hassasiyetiyle modernleşmeyi yürütmeye çalışan bir kadro olarak görülmektedir. Birinci gruptakilere yönelttiği tenkitlerin dozu onun milliyetçi muhafazakâr çizgisinin ipuçlarını verir. Süreci bir zaruret olarak görmesi sosyal psikoloji mütehassısı tavrını yansıtır. Keza Tanzimatçılara yönelik şu ifadeler de Güngör'e aittir:

*“Batıyı anlamakta kusurları olduğu söylenilebilir. Türkiye’yi anlamakta kusurları olduğu söylenilebilir, kendi şahsiyetlerinin birtakım kusurlarla sakat olduğu da söylenebilir; fakat genel siyaset ve istikametleri hususunda onları ağır bir şekilde suçlamanın hiçbir manası yoktur... Her halde Tanzimatçılar – bütün kusurlarına rağmen – bugünkü Tanzimat aleyhtarı aydınlarımızın yanında son derece muhafazakâr, yerli, İslam kalırlardı...”*⁹³⁸

İttihatçılara ilişkin olarak da benzer kanaatler dile getirmiştir. Onların en çok suçlandığı I.Dünya Savaşı'na giriş meselesini “Enver Paşa'nın büyük bir Turan hayaline” bağlayan yorumları “iftira” olarak değerlendirir.⁹³⁹ Gene, “*Milli Mücadele için girişilen teşkilatlanma faaliyeti daha önce İttihatçılar tarafından temelleri atılan ve esas unsuru öğretmen olan taşra teşkilatına dayanmıştı.*” cümlesi onun objektif tutumunu yansıtmaktadır.⁹⁴⁰ Zürcher'e kadar, akademik yazında altı pek çizilmeyen bu durumun, Abdülhamit Han meselesindeki tutumu dikkate alındığında, Güngör tarafından dile getirilmiş olması önemlidir.

Yaşadığı bütün olumsuzluklara rağmen Osmanlı Devleti gerçek bir Yüce Devlet'tir. Batı karşısında gösterdiği mukavemetin uzunluğu Türk kültürünün gücündendir. Tıpkı Beethoven'ın Dokuzuncu senfonisi gibi Türklerin kurduğu diğer bütün devletler bu muhteşem eseri vücuda getirmek için yapılmış gibidir.⁹⁴¹ Modernleşme sürecinde girilen hatalar halk ile münevverler arasındaki bağları kopartırken milli kültürde de derin yaralar açmıştır. Batılı gözlemcilerin eski Türk'te gördükleri meziyetleri yeni Türk'te görememelerinin altında bu hatalar yatmaktadır.⁹⁴² İşte inkılâpçı aydınların önündeki fırsat budur. Milli Mücadele gibi zorlu bir zaferin ardından milli kültürü ihya edecek modern müesseseler kurmak. Modernleşme zaruretini tarihi mirası zedelemekten gerçekleştirmek. Onun inkılâpçılara yönelik tenkitleri bu minvalde olacaktır.

⁹³⁸ Güngör, **Dünden Bugünden...**, s.24 - 26.

⁹³⁹ Güngör, **Tarihte Türkler...**, s.454.

⁹⁴⁰ Güngör, **Dünden Bugünden...**, s.67.

⁹⁴¹ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s.78.

⁹⁴² a.g.e., s.66, **Kültür Değişmesi ve...**, s. 142 – 148.

5.3.2. Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı modernleşmesinde batıcı münevverleri dengeleyen devlet adamları vardı. Onların yıldızlı fantezilerini reel zemine çekenler bu devlet adamları olmuştu. Nitekim sürecin son ismi olan II. Abdülhamit Han'ın sahneden çekilmesiyle birlikte imparatorluk da çözülmüştür. Cumhuriyet, bu büyük çöküntünün ardından gelirken batıcı münevverlere ki onlar artık inkılâpçıdır, radikal dönüşüm projelerini gerçekleştirebilecekleri iktidar alanları sunar. Güngör'ün tenkit alanında inkılâpçı aydınlar vardır. İlk önce onların tipolojisini çizer. Cemiyetin neden muhafazakâr olması gerektiğini anlatır. Dil, din ve tarih üzerinden milliyetçi çizgisinin farklılığını ortaya koyar. Cumhuriyet modernleşmesine bakışı bu başlıklar altında ele alınacaktır.

5.3.1.2.1. İnkılâpçılık – Milliyetçi Muhafazakârlık

“Kültür bir cemiyetin kendi problemlerini çözenin bir tarzı olarak benimsenmiş olup kullandığı her türlü davranış sistemleri ve maddi vasıtaların bir terkidir.” ⁹⁴³ Bu davranışların temelinde inançlar, normlar ve kıymet sistemleri bulunur. Eski tarzlar, tatmin edici çözümler getiremezse kültür değişime uğrar. İçten gelen değişimler sorun teşkil etmezken, dıştan, zecri bir baskıyla gelenler, kültürün çekirdeğinde bulunan bütünleştirici değerleri tahrip eder. Güngör, bu değerleri önemser:

“Ortak manevi inançlar bir kültürün çekirdeğini meydana getirir, yani bunlar bir ülkedeki insanların birlik duygusu kazanmaları ve işbirliği yapmaları için şart olan bir cazibe merkezi teşkil eder. Bütün sosyal ilim adamları kültürün en az ve en son değişen kısmının bunlar olduğunu söylerler, öyle ki kültürün çekirdeğinde meydana gelen bir parçalanma artık bütün bir milletin – eğer herkesi toplamaya yeten yeni bir cazibe merkezi bulunamamışsa - çözümlü dağılması manasına gelir... Kültür çekirdeğindeki birlik, aydınların temel değerlerindeki birliğin de kaynağıdır. Bu birlik dağıldığı zaman aydın kitlenin düşünce yapısı ve dünya görüşü de parçalanır ve böylece bir çeşit sosyal şizofreni ortaya çıkar, topyekûn cemiyetin yapısında bir çatlak meydana gelir...” ⁹⁴⁴

Cemiyete asıl karakterini veren değişim değil devamlılıktır. İnançlar, örf ve adetler geçmişten geleceğe düzen ve istikrar içinde yürümenin teminatını verirler.⁹⁴⁵ İnkılâpçılar, cemiyetin derin bir sükûnetle akan istikrarından rahatsızlık duyarlar. Onların vakitleri dardır. Fransız devrimcileri çok önemli bir tecrübeyi

⁹⁴³ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik...*, s.31.

⁹⁴⁴ Güngör, *Sosyal Meseleler ve...*, s.408 – 409.

⁹⁴⁵ Güngör, *Kültür Değişmesi ve...*, s. 115.

tamamlayabilmek için kendilerinden birkaç gün müsaade isteyen büyük âlim Lavoisier'ye “*Devrimin âlimlere ihtiyacı yok.*” demişler ve adamı idam etmişlerdir. Esasen devrimlerin demokrasi ve insan hak ve hürriyetleri ile de bir ilgisi yoktur. Halkın özgür iradesinin müdahil olduğu bir devrim görülmemiştir.⁹⁴⁶

İnkılâpçı aydınlar modernleşme meselesinde tam bir entellektüalist tavır takınırlar. Onların bu tutumu sosyal psikolojinin ilgi alanına giren bir dramı oluşturur:

“İnkılâpçının dramı kitap ile hayat arasında daima hayatın lehine sonuçlanmak üzere sürüp giden çatışmadan doğmaktadır. İnkılâpçı sosyal olayı bir zihin olayı olarak ele alan ve bu yüzden zihinden geçenlerle cemiyette meydana gelen olaylar arasında bir intibak bulunması gerektiğini zanneden adamdır.”

Zikredilen özellikleri ile inkılâpçı, zihni tasavvurları gerçeklikten kopmuş bir egosantriktir.⁹⁴⁷

Türkiye’de, tipolojisi çizilen aydının kitabi dünyası devrim Fransa’sıdır. “*Bu model, yapmaktan çok yıkmaya yöneliktir, imandan çok inkâra önem verir. Fransız inkılâbının geleneği Avrupa’da bile esefle karşılanırken, Türkiye’nin onu modernleşme davasına bayrak yapması hem üzücü hem düşündürücüdür.*”⁹⁴⁸ Hâlbuki Avrupa, modernleşmesini uzun bir tarihi süreçten beslenen tecrübelerle gerçekleştirmiştir. Fransa bile devrimin yaptığı tahribatı görmüş ve tedavi yolları aramıştır. İnkılâpçı münevverin telafi öncesi Fransa’yı model alması Türkiye’de milli kültürün çekirdeğini çatlatmıştır:

*“On yıl aralıksız savaşa girmiş bir millet kendi kıymetlerinden hiçbir şey kaybetmediği halde onu ilerletmek iddiasıyla ortaya atılan sözde problemler, sahte ilerilik gayretleri Türkiye’de Batı’nın yıkamadığı yapıyı kısa bir zamanda darmadağın etti.”*⁹⁴⁹

İnkılâpçılar Avrupalılar için mahalli adet hükmünde bulunan özellikleri birinci derecede önemli görüp benimsedikleri için gericidirler.⁹⁵⁰ Hiçbir cemiyet onların takipçisi oldukları değerler etrafında modernleşemez.⁹⁵¹ Nitekim Türkiye’de iktisadi modernleşmeyi gerçekleştirenler, teknik medeniyeti iktibas ederek ülkenin

⁹⁴⁶ a.g.e., s. 120.

⁹⁴⁷ a.g.e., s. 48.

⁹⁴⁸ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.409.

⁹⁴⁹ a.g.e., s.109.

⁹⁵⁰ Güngör bu tarz ifadeleri inkılâpçılar için çok sık kullanır. Onun inkılâpçıları “yobaz” olarak tavsif ettiği değerlendirmesi için bkz., “*Bir Yobazlık Örneği Daha*”, **Ortadoğu**, 30 Mayıs 1975, s.1.

⁹⁵¹ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.45.

çehresini değiştirenler inkılâpçı siyasi kadrolardan ziyade muhafazakâr olarak nitelenen ekipler olmuşlardır. Bu minvalde Güngör, 1923 – 1950 arasını modernleşmenin gerçekleşmesi bakımından, 1823 – 1850 döneminden daha başarısız bulur. Bu iddialı tezini şöyle temellendirir:

*“Türkiye’de teknolojik değişme böyle bir değişmeyi en çok ister görünen ve bu yolda manevi kültürü hazır duruma getirebilmek için radikal reformlar yapan ekipler tarafından gerçekleştirilmiş değildir. Cumhuriyet inkılâpçıları Avrupa medeniyeti denince bundan esas itibariyle laiklik ve pozitivist düşünceyi anlıyorlardı. Bu bakımdan cumhuriyetten önceki ıslahat hareketlerinin teknolojik medeniyeti kazanmak bakımından daha şuurulu ve daha isabetli olduğu söylenilebilir...”*⁹⁵²

Cumhuriyet, Türk tarihinde kültürel bir kırılma oluşturur.⁹⁵³ Pozitivist çizgi, inkılâpçı münevverlerin eliyle geçmişi cumhuriyet öncesine çeker. Aslında olup biten şey, modernleşme meselesinde kültür ile medeniyet arasındaki ayrımı kaldırarak topyekûn batılılaşmaya engel görülen kıymet sistemlerini tasfiye etmekten ibarettir. Kılıçzade Hakkı, *“değil Asya’ya çekilmek, kutuplara firar etsek Avrupalılar gibi düşünmedikten, Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra orada dahi yakamızı bırakmazlar... Bugün Avrupa’dan tart ettiler, yarın dünya yüzünden kaldıracaklardır.”* derken hadisenin neden böyle cereyan ettiğini anlatır. Ağaoğlu Ahmet’i tek medeniyete götüren ve bu noktada Osmanlıyı hakir gördüren de aynı saiktir.⁹⁵⁴ Tarihin radikal bir şekilde budanması yeni nesillerin kifayetsizliğini getirmiştir:

*“Türkiye’nin eskiden İngiltere, Fransa, Rusya gibi düşmanları vardı; cumhuriyet devrinde nesillere düşman olarak tanıtılan millet Yunanlılar olmuştur. Bugün devletin çok yüksek kademelerinde görev yapan pek çok kimsenin imparatorluk zamanında ancak basit mevkilerde hizmet verebilecek çapta oldukları söylenebilir. Cemiyetin sosyal ve idari entegrasyonu bugünküne kıyas edilemeyecek kadar mükemmeldi... bize parçalanmış imparatorluktan bağımsız bir devlet çıkararak o saygıdeğer kadronun bile imparatorluğun yetiştirdiği insanlardan meydana gelmiş olması, geçmişe hasreti artıran belli başlı noktalardan birini teşkil ediyor.”*⁹⁵⁵

⁹⁵² a.g.e., s.41 – 42.

⁹⁵³ Güngör, *“Cumhuriyete gelince, bu olay Tanzimat’tan, daha doğrusu II.Mahmut’tan beri gelen değişmelerin tabii bir sonucu sayılabilir. Fakat cumhuriyet modernleşme yerine batılı olmayı kesinlikle tercih ederek Tanzimat’ın geleneğini kesinlikle reddetmiştir. Modernleşme ile batılı olma basit bir kelime farkından ibaret değildir; tamamen değişik dünya görüşlerini ifade eden kavramlardır.”* Güngör, **Dünden Bugünden...**, s.27.

⁹⁵⁴ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s.71 – 73.

⁹⁵⁵ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.64 – 65.

Güngör, Milli Mücadele’yi gerçekleştiren kadronun kültürel seviyesine ondan sonraki nesillerin ulaşamadığı kanaatindedir. Beklide bu boşluk inkılâpçı münevveri Atatürk etrafında bir ideoloji üretmeye sevk etmiştir. Meşrutiyetten beri hayalini kurdukları dünyayı cumhuriyet sonrasında gerçekleştirmelerinde ve demokrasi devrinde bile muktedir olmalarında tarifi yapılamayan Atatürkçülük ideolojisinin izlerini aramak gerekmektedir.⁹⁵⁶ Güngör, tanımlanamadığını, herkesin siyasi hasmını zaafa düşürmek için karşısına geçirmeye gayret gösterdiğini söylediği bu kavram hakkındaki mütalaasını şöyle ortaya koymaktadır:

“Bu satırların yazarı on beş yıl kadar önce Türkiye’nin tanınmış yazarları, politikacılar ve Atatürkçülüğü ile tanınmış kimseler üzerinde yaptığı bir araştırmada Atatürk ilkelerinin neler olduğunu sorduğu zaman, birbirini hiç tutmayan cevaplar almıştı. Elli kişilik bir grupta beş kişinin bile bu konuda birbiriyle anlaşığı görülmedi. Aslında bu neticede şaşılacak bir taraf da yoktur; çünkü Atatürk ilkeleri denilen şeyler Atatürk’ün inkılâplarına ve çeşitli beyanlarına bakılarak onun temel düşünceleri hakkında herkesin yaptığı yorumdan ibarettir.”⁹⁵⁷

Güngör, Atatürkçülük hakkındaki kanaatlerinde ısrarlıdır. Siyasi rakiplerin muhataplarını zaafa düşürmek noktasında kavramı nasıl kullandıklarını anlatır:

“Atatürkçülük, isminden anlaşılacağı gibi bir ideolojidir. Fakat bu ideolojinin ne olduğunu kimse bilmez, daha doğrusu herkesin anlayışı başka başkadır... Atatürkçülük herhangi bir sistem veya ideoloji manasında mevcut olmamakla beraber siyasi hayatımızda en çok kullanılan kelimelerden biri olmuştur. Kısacası herkes Atatürkçüdür, ama herkes kendi hesabına asıl Atatürkçü veya öz Atatürkçüdür, onun dışındaki herkes Atatürkçü değildir. Eğer farklı düşünen kişiler aynı zamanda o kimsenin siyasi rakibi durumunda iseler o zaman sadece Atatürk’e aykırı olmakla kalmaz, Atatürk düşmanı sıfatını da kazanırlar... Hiçbir Türk milliyetçisi kendisi gibi düşünmeyenleri Atatürk düşmanlığı ile suçlamak gibi bir bayağılığa düşmez...”⁹⁵⁸

Güngör, milliyetçilik anlayışında, inkılâpçı münevverin iktidar aracı olarak kullandığını düşündüğü Atatürkçülük ideolojisiyle mesafesini koyar. Gazi Mustafa Kemal Atatürk ismini, onun Milli Mücadele’nin lideri olduğu gerçeğini ve kültürel

⁹⁵⁶ Güngör, “Türkiye’de bilhassa demokrasi, hürriyet ve insan hakları üzerinde mücadele eden insanları susturmak için eskiden beri onlara Atatürk düşmanı yaftası takmak adet olmuştur. Her iyi ve faydalı iş Atatürkçülük adına önlenir, doğruyu söyleyen ağızlar Atatürkçülük adına kapatılır.” derken meseleye bakışını ortaya koyar. Erol Güngör, “Amerika’da Atatürkçü Oluyor”, **Ortadoğu**, 27 Ocak 1976, s.1. Gene şu ifadeleri de dikkat çekicidir: “Türkiye dışındaki ülkelerde Atatürk olmadığı halde yine de ilim, sanat, teknik, ahlak vs. vardır; ama biz bunları kabul ettirmenin başka hiçbir yolu yokmuş gibi hepsinin altına birer Atatürk imzası koymayı adet edinmişizdir.” Erol Güngör, “Ankara Şehrinde Atatürk Panosu”, **Ortadoğu**, 24 Temmuz 1975, s.1.

⁹⁵⁷ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.112.

⁹⁵⁸ Erol Güngör, “Atatürk Düşmanlığı ve Dostluğu Üzerine”, **Ortadoğu**, 27 Ocak 1976, s.1.

müktesebatının derinliğini bilir. Döneme ilişkin tenkitlerinde onun şahsına yönelik olumsuz tek bir ifadeye bile rastlanılmaz.⁹⁵⁹ Ulus – devlet bağlamında milliyetçi muhafazakâr çizginin konumlandığı bu nokta, kendilerini liberal ve Kemalist olarak tanımlayan aydınların söylem analizleri etrafında tıkanan Türk düşüncesi için farklı bir alan açar. Bu çizgi, modernleşmenin en önemli ismi, Atatürk’ü, paranteze alırken döneme ilişkin tenkitlerini inkılâpçı münevverlere yükler. Bu haliyle Kemalistlerden, liberallerden ve hatta bütün günahları İsmet Paşa’ya fatura eden milliyetçi söylemlerden farklılaşır. Onun Türk milliyetçisi kimliği, ifade edilen noktanın önemini daha da artırır. Güngör, sanki günlük bir gazeteden değil de tarihten geleceğe sesleniyor gibidir:

*“Milli Mücadele başından sonuna bir milliyetçilik hareketidir; milli kıymetlerden alınan güçle yürütülmüş, milli kıymetleri yaşamak ve yaşatmak gayesiyle yapılmıştır. Eğer bu büyük milli güç savaştan kısa bir zaman sonra durdurulmasa ve milletimiz kalkınma yolunda iyi rehberler bulabilseydi şimdiki buhranlarımızın büyük bir kısmını çoktan atlatmış olacaktık... CHP inkılâpçı bir parti olarak ortaya çıkmış, ama çok geçmeden geri bir zihniyetin temsilcisi olmuştur. Geri düşüncenin en büyük örneği milli hâkimiyet prensibine dayanan bir istiklal savaşından sonra tek parti hâkimiyeti ve milli şef sistemine dönülmüş olmasıdır. Milliyetçilik ile milli hâkimiyet birbirinden ayrılmayacağına göre Türk milliyetçiliği en büyük kötülüğü CHP’den görmüş bulunmaktadır. Milli Mücadele’den sonra Türk milletinin hayatındaki en büyük hadise CHP kadrosuna ve zihniyetine karşı verilen mücadele olmuştur...”*⁹⁶⁰

Milliyetçiliği milli hâkimiyet üzerinden tanımlarken siyasal modernleşmenin demokrasi ayağına sahip çıkar. Bu minvalde milliyetçilik inkılâpçılıkla / devrimcilikle bir arada yürüyemez. Neden? *“Devrim bir azınlığa ait görüşün iktidar kadroları tarafından çoğunluğa zorla tatbik edilmesinden ibarettir... Hiçbir devrimci*

⁹⁵⁹ İsmat Paşa için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir: *“İnönü gibi birkaç harbin felaketlerini görmüş, mağlubiyetten mağlubiyete koşmuş bir insanın tam bir atalet içinde adeta devekuşu politikası gütmesi kolay anlaşılabilir...”* der. Erol Güngör, *“Kimden Korktuğunuzu Açıkça Söyleyin”*, **Ortadoğu**, 27 Ağustos 1974, s.1.

⁹⁶⁰ Erol Güngör, *“Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri”*, **Ortadoğu**, 16 Şubat 1976, s.1. I.Meclisi öncesi ve sonrası ile ayırır. I.Meşrutiyet Meclisi’nin paşalar darbesi le kurulduğunu, ülkeyi Rusya ile harbe sokan bu paşaların, İstanbul’u işgal tehdidinde bıraktıklarını söyler. II. Meşrutiyet Meclisi’nin de azınlıkları koruyan yabancı müdahalelerinin neticesi olduğunu düşünür. Güngör’ün birinci meclis hakkında kullandığı şu ifadeler önemlidir: *“Bu meclisin arkasında ne Jöntürk denilen hamakat kervanı, ne de azınlıklar hesabına bizi batılılaştırmaya (!) çalışan emperyalist devletler vardı. 1920 meclisi doğrudan doğruya milletin kurtuluş azminden ve gücünden doğmuştur.”* Erol Güngör, *“Şimdi Hergün 23 Nisan”*, **Ortadoğu**, 20 Nisan 1974, s.1. Güngör, TPCF ile başlayan SCF ve DP ile devam eden siyasi çizgiyi de sahiplenir. *“Kazım Karabekir ve arkadaşlarını ezmek için, milliyetçi aydınları tesirsiz hale getirmek için yapılan her teşebbüs bir hadiseye bağlanmıştır...”* der. Erol Güngör, *“27 Mayıs ve CHP”*, **Ortadoğu**, 7 Temmuz 1975, s.1.

demokratik usullere yani milli iradeye başvuramaz, başvuracak olursa yapmak istediği devrim derhal reddedilir. Devrim ve demokrasi böylece birbirine temelde zıt iki hadisedir.” Devrimciler metotlarını halkın cahilliği ile meşrulaştırırlar. “Milliyetçiler, bu görüşe tamamen zıt bir tavra sahiptir.” Onlar, farklı menfaat gruplarının mutlak hakikati temsil etmediklerini bilirler. Demokrasiyle ünsiyetleri buradan kaynaklanır.⁹⁶¹

Onun din, dil ve tarih meselesine bakışı, inkılâpçılara yönelik tenkitlerini sertleştirirken milliyetçi muhafazakârlığı daha da demokratik bir çizgiye çekecektir.

5.3.1.2.2. Din, Dil ve Tarih

Güngör, Türkiye’yi İslam medeniyeti içerisinde görür. Türklerin Selçuklu ve Osmanlı asırlarını tarihlerinin en parlak dönemleri olarak mütalaa eder. Medrese ve tekkenin Türk insanının şahsiyet bütünlüğünün oluşmasında ve dağınık grupların ulus kıvamına kavuşmasında önemli hizmetleri olduğunu düşünür. Tarihin bu şekilde cereyan etmesinde bizatihi İslam’ın temel prensiplerinin etkili olduğunu söyler:

*“Kur’an’da insanların birbirlerini tanımaları için şubeler ve kabileler halinde yaratıldıkları bildiriliyor. Bu bizim anladığımız manada kültürlerin farklılığı ve çokluğu demektir ki medeniyetin gelişmesi, hatta bizzat insan soyunun gelişmesi bakımından son derece önemli bir vakianın ifadesidir.”*⁹⁶²

Maverdi, sunni hilafet doktrinini ortaya koyarken halifeye bağlı çevre eyaletlerde Müslüman emirliklerin kurulabileceğini söylemiştir. Sunni anlayış tek devlet doktrinine dayanmadan, örfe fıkhıta yer açarak, dini işleri içtihat sahibi âlimlere bırakarak farklı kültürlerin yeşermesine dair meşru zeminleri tahkim etmiştir. Hususiyetle İslam hukukunun örfe verdiği değer, medeniyetin milli kültürleri koruyarak gelişmesini temin etmiştir. Bu anlayış çerçevesinde dil, adet, örf farklılıkları Türklerin İslam medeniyet dairesine girmelerinden sonra bir sorun teşkil etmemiştir.⁹⁶³ Onların bu medeniyetin hâkim unsuru konumunda bulunmaları, tarihe yaslanan Türk milliyetçiliğinin İslami duyarlılıklara sahip modern bir hareket olarak gelişmesinde etkisi olmuştur. Nitekim bu mirasa sahip olmayan Arap coğrafyasında milliyetçilik, laik karakterli bir dil hareketi olarak gelişmiştir.⁹⁶⁴

⁹⁶¹ Erol Güngör, “Milliyetçi ve Devrimci”, **Ortadoğu**, 16 Temmuz 1975, s.1.

⁹⁶² Güngör, **İslamın Bugünkü...**, s.177.

⁹⁶³ a.g.e., s.180.

⁹⁶⁴ a.g.e., s.183.

İslam medeniyeti dairesinde yaşanan, milli kültüre dayalı tarihi tecrübenin modern bir ulus – devlet olma noktasında avantajlar içerdiği gayet açıktır.⁹⁶⁵ Nitekim Gökalp de aynı gelenek etrafında hilafet müessesesinin varlığının müstakil Müslüman devletlerin müderrislerinden oluşan konferanslarla desteklenmesi zaruretine işaret ederken bu hususa dikkat çekmiştir.⁹⁶⁶

Yukarıdaki değerlendirmeleriyle Güngör, dini modern bir ulus olma noktasında engel olarak gören ve bu nedenle dine vicdani alanın dışında pek bir yer tahsis etmeyen, pozitivist, inkılâpçı aydınların bakışından ayrılır. Zira ona göre din bir vicdan meselesi değildir:

*“Din insan vicdanı ile Allah arasında bir şey değildir. Böyle olması ancak din ve vicdan hürriyetini ortadan kaldırmak isteyenlerin buldukları ve pek çok safdil vatandaşa yutturdukları bir formüldür.”*⁹⁶⁷

Onun şu ifadeleri de meseleye bakışını ortaya koyarken inkılâpçılarla mesafesini gösterir:

*“Türkiye’de din eğitimi kötü bir ilericilik ve inkılâpçılık anlayışı yüzünden daima hücumlara ve tahribata uğramış çok partili demokratik rejim zamanında bile dine ve din eğitimine karşı gizli kapaklı bir husumet devam etmiştir... Vicdan hürriyetinin amansız düşmanı olan bu materyalist ve yobaz çevreler halen pusuda yatmaktadırlar...”*⁹⁶⁸

Din eğitiminin lüzumuna karşı gelenlerin durumunu şu cümlelerle ifadelendirir:

*“Din eğitimine olduğu kadar din eğitimi görmüş olanlara da eskiden beri bazı çevrelerde duyulan husumetin sebebi gayet iptidai bir inkılâpçılık ve ilericilik anlayışıdır. Birtakım adamlar alfabesini dahi bilmedikleri ilmin din ile tezat halinde olduğunu sanmakta ve ilim daha itibarlı görüldüğü için dinin karşısında yer almaktadırlar.”*⁹⁶⁹

Modern bir ulus kurma iddiasıyla yola çıkan inkılâpçı münevverlerin dini kıymetlerle şekillenen kültürel mirası tasfiye edebilmek için dil meselesine el

⁹⁶⁵ a.g.e., s.157, s.172.

⁹⁶⁶ a.g.e., s.172 – 175.

⁹⁶⁷ Erol Güngör, “Bir Çocuk ve Bir Büyük”, **Ortadoğu**, 6 Mayıs 1975, s.1. Şu ifadeleri de meseleye bakışını ortaya koyması açısından önemlidir: “Türkiye’ye çok partili demokrasi girmeden önce laiklik dinin bir vicdan işi olması, hep vicdanda kalarak oradan dışarı çıkmaması manasına geliyordu. Demokrasi devrinde halkın reyine ihtiyaç olduğu için dini ihtiyaçların karşılanmasına imkan vermeyi vadeden politikacılar çok büyük bir taraftar kütlesi kazandılar.” Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s.190.

⁹⁶⁸ Erol Güngör, “Din Eğitimi”, **Ortadoğu**, 2 Temmuz 1974, s.1.

⁹⁶⁹ Erol Güngör, “Fırsat Eşitliğini Kimler İstemez”, **Ortadoğu**, 5 Ocak 1976, s.1.

atmaları zaruridir. Güngör bunun medeniyet değiştirme ameliyesi olduğunun altını çizer:

“İnkılâpçılar, milliyetçiliğin ve modernizmin bir gereği olarak, cumhuriyetten önce kullanılan Türkçenin değiştirilmesini, çünkü bu dilin bizim ayrılmak istediğimiz Ortadoğu İslam medeniyeti içinde geliştiğini düşünüyordular. Türk kültürü çağdaş batının ilim, teknik ve sanatına yabancı olduğu için, bunları ifade eden kelime ve kavramlara da sahip değildi. Üstelik Türk dilinde kökü Arapça ve Farsça’da bulunan kelimeler atıldığı zaman ortada ancak kabile hayatını idare edebilecek bir dil kalacaktı. Bu durumda inkılâpçılar Batı kültürünün kavramlarını Batıdan almayı, ancak bunu tıpkı Latin harflerini alırken yaptıkları gibi bir çeşit adaptasyon haline getirmeyi düşündüler... İnkılâpçılara göre Batı dillerinin adı zaten Türkçe idi, biz onlardan kelime aldığımız takdirde kendi malımızı almış oluyorduk...”⁹⁷⁰

İnkılâpçı münevver, Osmanlı ve Selçuklu mirasını unutmak ister. Batı medeniyetine bütünüyle intibak edip modern bir ulus kurmanın yolu bu unutmadan geçmektedir. Yeni ulusa parlak bir tarih lazımdır. Hem batılılaşmayı hem de unutturmayı meşrulaştıracak bir tarih.⁹⁷¹ Türk Tarihinin Ana Hatları bu ihtiyaca binaen oluşturulur. Türklerin ilk yerleşik medeniyeti kurdukları, atı evcilleştirdikleri, madeni işledikleri, tüm dünyaya medeniyeti göturdükleri halde Osmanlılarla birlikte, İslam’ın da etkisiyle geri kaldıkları anlatılır. Çocuklar, dünyaya medeniyeti taşıyan uluslarının tarihini batıcı ve milliyetçi bir anlayışla, pozitivizmin daha çok vülger materyalizmi öne çıkartan yaklaşımları etrafında öğrenirler. *“Mesela devlet okullarında öğrencilere dinin bir vicdan işi olduğu, devletin buna müdahale etmeyeceği söylenirken hürriyetçi ve laik bir tavır gösteriliyor, buna karşılık maddi tabiatın dışında insan zihninin tasavvur ettiği her şeyin – tabiatıyla bunların başında Allah fikri gelir – uydurma olduğu söyleniyordu.”⁹⁷²*

Avami pozitivizmin etkisiyle Türk tarihinin İslam medeniyeti içindeki gelişmesi adeta uzun bir kâbus gibi gösterilir. *“Hâlbuki Türk milleti için asıl tarih,*

⁹⁷⁰ Güngör, **Dünden Bugünden...**, s.109.

⁹⁷¹ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.83.

⁹⁷² Güngör, **Dünden Bugünden...**, s.106. Güngör, “Cumhuriyet devrinde milli eğitim faaliyetlerine milli sıfatına uygun bir yön vermeye çalışan tek bakan rahmetli Teyfik İleri olmuştu. Türk milleti ilk defa onun bakanlığı zamanında tek partili bir rejimin otoriter ve totaliter eğitim sisteminden kurtulmuş, demokratik ve milli bir karakter kazanmaya başlamıştır... Bizim çocuklarımız yıllarca okullarında milli kültürün kırıntısını bile göremeden yetiştiler...” der. Erol Güngör, “Türkçenin Kurtuluşu Yolunda”, **Ortadoğu**, 4 Aralık 1975, s.1. Gene “Laiklikten son senelere kadar anlaşılan mana münhasıran din düşmanlığı ve dinsizlik idi. Hatta din hürriyetinden bahsedilirken diğer tarafta kanaati uğruna darağacında sallandırılan din adamlarının bulunduğunu söyleyen Türk muharririnin sözleri de tamamen doğrudur.” ifadeleri de dikkat çekicidir. Güngör, **Türkiye’de Misyoner...**, s.88.

yani eserleriyle ve hatıralarıyla canlı bir şekilde yaşayan tarih Osmanlı tarihi idi. Bu yüzden Türkiye’de milliyetçilik uğruna milli tarih tezini savunanlar hakikatte içinde bulunduğumuz milli tarih buhranının temellerini atmış oluyorlardı.”⁹⁷³

İnkılâpçı münevverin zaman perspektifinin darlığı ki tarihin ulaşılmayan evrelerinde medeniyet yayan ulus tasavvurunun burada bir anlamı yoktur, meseleyi Hz. Âdem’le başlatan halktan kopartmıştır. Güngör, münevverlerin cumhuriyeti sıkıştırdıkları zaman aralığından rahatsızdır:

“Bu münevverlerin gözünde bizim milli tarihimiz cumhuriyetin kurulmasıyla başlar; çünkü milli kültür diye benimsemiş oldukları şeyler ancak batılılaşma hareketleri sonunda Türkiye’ye giren yabancı kültür unsurlarıdır. İnkılâpçı adını verdiğimiz bu münevverlerimize göre Türkler yakın zamana kadar medeniyetin sırtında bir yük olarak yaşamışlar, hatta at ve kılıç kültüründen başka şey bilmedikleri için bizim şimdi geri kalmış olmamızda başlıca rolü oynamışlardır. Böylece inkılâpçıların zaman perspektifi geçmişe doğru en çok yüz elli yıl kadar geriye gitmektedir. Zaman perspektifinin ikinci boyutu olan istikbal de onların nazarında son derece dardır. İnkılâpçılar biz adam olmayız iddiasındadırlar... Halkta ise eski yeni ayrımı yoktur. Zaman Hz. Âdem’le başlar...”
974

Güngör, Türkçülerin halka dönük olduklarını, tıpkı halkın irfanında olduğu gibi Türkçülerin de zaman perspektifinde geçmiş, bugün, gelecek arasında herhangi bir kesinti bulunmadığını söyler. “Türkçüler, Türk kültüründe en az bin yıllık bir gelişmeyi temsil ederlerken, inkılâpçılar bin beş yüz yıl önceki ilkel kültürün şampiyonu oldular.” der. Abdullah Cevdet’in kurucu babalığını yaptığı bu inkılâpçı çizgi Osmanlı ve Selçuklu mirasını emperyalizm gibi görür. Ondandır kurtulmak için yapılan her hamle mubahtır. Milliyetçiler bu tecrübeden iki ders çıkartmalıdırlar:

1.Halka dönüş ile geriye dönüşü birbirine karıştırmamalıdırlar. Yetişkin bir insanın bebeklik çağına dönmesi anormalliktir.

2.Tarihi yanlış yorumlamamalıdırlar. Türk milli kültürünün en zirve noktası Selçuklu ve Osmanlı devirleridir. Araplar ve İran Türklerin hâkimiyetinde iken nasıl olur da onların emperyalizminden bahsedilebilir?⁹⁷⁵

Milliyetçilik halk kültürüne dönüş hareketleriyle başlar. II. Meşrutiyet dönemi Türkçülerinin dilde sadeleşme çabaları takdirle karşılanmalıdır. Ömer Seyfeddin’in, Reşat Nuri’nin, Falih Rıfkı’nın, Yusuf Ziya Ortaç’ın kullandığı dil

⁹⁷³ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.77.

⁹⁷⁴ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.28.

⁹⁷⁵ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s.48 – 50.

Türkçenin 19.yüzyıl sonundan itibaren gösterdiği tedrici gelişme içinde eriştiği mükemmelliğe örnektir.⁹⁷⁶ Bu çaba cumhuriyetle birlikte akamete uğrar. İnkılâpçılar, sadeleşmeyi tasfiyeye dönüştürürler. Tüm hedefleri İslam medeniyetiyle kurulan bağların kopartılmasıdır. “Onlar geçen nesillerle aramızda hiçbir anlaşma ve intibak kalmadığı zaman Türkiye’nin modern bir ülke olacağını iddia ediyorlar.” Böylece “Türk milleti her on yılda bir hafızasını kaybeden hasta durumuna düşürülmüştür.” Bu tavırları milliyetçilikle izah etmek mümkün değildir. “Millet olmanın en bariz vasfı insanları zaman ve mekân içinde birleştiren ortak noktaların güçlenmesidir.”⁹⁷⁷

Güngör, tasfiyeciliğin kurumu olarak gördüğü TDK’nin Atatürkçü olmadığını, Ortaçağ skolastisizmine bulanmış bir Aristoculuğu kendisine şiar edindiğini söyler. Dil devrimi diye bir devrimin anayasada belirtilmemiş olmasına rağmen sürecin tek parti dönemine eşlik etmesi yapılan tahribatı büyütülmüştür.⁹⁷⁸ Cumhuriyet sonrası nesillerde görülen seviye düşüklüğünün temelinde de dilde yapılan tahribat yatmaktadır:

“Türkiye, Batı düşüncesine ciddi bir şekilde girmeye başlaması ikinci meşrutiyet devrine rastladığı halde, bugünkü Türk düşünce geleneğini ancak otuz kırk yıllık bir mazisi vardır. Cumhuriyet nesli kendinden önceki düşünceye ister istemez yabancı kaldığı için her şeyi yeniden bulmak mecburiyetinde kalmış kırk yıllık bir gayretten sonra elli yıl önceki düşünce seviyemize ancak ulaşabilmiştir... Yeni yetişenler karşılarında fikir ve düşünce aleti olarak sadece Latin harfleriyle yazılmış kitapları ve babalarının bile anlamadığı bir dili buldular.”⁹⁷⁹

“Her şeyden önce, insan cemiyetini hayvan topluluğundan ayıran ve kültürün doğuşunda yegâne amili teşkil eden dil Türkiye’de otuz kırk yıllık bir maziye sahiptir; bugün yeni nesillere

⁹⁷⁶ a.g.e., s.46.

⁹⁷⁷ Güngör, **Dünden Bugünden...**, s.62 – 63.

⁹⁷⁸ a.g.e., s.58. Güngör, “Onun 1938’de hasta yatağında Mareşal Fevzi Çakmak tarafından okunmak üzere Türk ordusuna hitaben kaleme aldığı konuşma bizim kurumlara göre tam bir gericilik örneği teşkil eder.” diyor. Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.334. Gerçekten de 1938’de Atatürk’ün kaleminden çıkan “...Balkan birleşik vaziyetinin birgün birçok kimselerin hatırlarından bile geçirmedikleri mütekamil şekli alacağına itimadım berkemaldir...”, “Memleketin en buhranlı müşkül anlarda zulümden, felaket ve musibetlerden ve düşman istilasından nasıl korumuş ve kurtarmış isen Cumhuriyetin bugünkü feyizli devrinde de...” ifadeleri tasfiyeciliğin Atatürk’le irtibatını kopartan durumlardır. **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C.III**, s.330 – 331. Güngör’ün şu ifadeleri ise tek parti dönemiyle dil tahribatı arasında irtibat kurar: “Tek parti diktatörlüğü ve onun miras bıraktığı menfaat çevreleri Türk ülkesinde Türk’ün dilini okullardan kovmuşlar, devlet kitaplarından kovmuşlar ve nihayet Türk devletinin radyo ve televizyonundan kovmuşlardır. Tıpkı Türk müziğini ve Türk tarihini kovdukları gibi...” Erol Güngör, “Yine Türkçe Üzerine”, **Ortadoğu**, 6 Aralık 1975, s.1.

⁹⁷⁹ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.299.

*öğretilen dil otuz kırk yıl önce meydana gelmeye başlamıştır. İnsanlık tarihinde konuşma ilk defa icat edildikten otuz yıl sonraki insanların kültürü ne kadar olursa bizimki de ancak o kadar olur.”*⁹⁸⁰

Cumhuriyet neslinin içinden Yahya Kemal, Ziya Gökalp, Reşat Nuri, Yakup Kadri gibi kalemlerin çıkmaması ne hazindir. Daha da hazin olanı yeni nesillerin onların eserlerini lügatsiz okuyamamalarıdır.⁹⁸¹

Din, dil ve tarih meselesinde inkılâpçıların girdiği yanlış yollar Türkiye'nin kıymetler nizamını alt üst etmiştir. Türkiye bu haliyle büyük bir kazanç elde etmek isterken beceriksizliği yüzünden elindeki sermayeyi de kaybetmiş tüccara benzemektedir.⁹⁸² Yaşanan derin bir kültür sarsıntısıdır:

*“Dünyada bizim kadar köklü bir kültür sarsıntısı geçirmiş ve tam bir kargaşalık içinde kalmış başka hiçbir millet gösterilemez... Türkiye’de aydınlar nezdinde bir kültür bütünlüğü mevcut değildir ve dolayısıyla bir milli kültürden bahsetmek imkânı yoktur. Türkiye bu haliyle bir kabileler federasyonu manzarası arz etmektedir.”*⁹⁸³

*“Türk milleti tarih içinde kendine mahsus bir ahlak nizamı yaratmıştır; fakat bugün bu nizam yüz elli yıldan beri geçirdiği inkılâp hareketlerinin başarısızlığı dolayısıyla meydana gelen sarsıntılar yüzünden ancak tarih sahifelerinde veya eski devri temsil eden bazı insanlarda kalmış bulunuyor...”*⁹⁸⁴

Modernleşebilmek için gerçekleştirilen inkılâplar Güngör'ün değer verdiği çekirdek değerleri tahrip etmiştir. Cemiyet göçebelik dönemlerinin kabileler federasyonuna dönmüştür. İşin kötü olan kısmı kitle toplumunun teknolojisine erişmeden avami kültürün ortaya saçılmasıdır. Batıda modernleşme, milli kültürden beslenen aydınların incelmış zevklerini kitlelere zerk ederken, Türkiye’de aydınların mutabakatsızlığı, süreci içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur.⁹⁸⁵ İnkılâpçılara tepki olarak ortaya çıkan gelenekçilerin geçmişi diriltme çabaları da meselenin vahametini artırmaktadır. Geçmişi diriltmek *“Bilge Kağan’ın bilgeliğini, Alp Aslan’ın kılıcını, Mevlana’nın kafasını, Yunus’un kalbini, Yıldırım’ın cesaretini, Sinan’ın sanatını, Kanuni’nin haşmetini, Fuzuli’nin dilini, Kâtip Çelebi’nin ilmini, Abdülhamit’in zekâ*

⁹⁸⁰ Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik...**, s.120.

⁹⁸¹ **a.g.e.**, s.121. Güngör, “*Yirmi beş yılda tam on sekiz milyon cahil yetiştirdik.*” der. Güngör, **Türkiye’de Misyoner...**, s.92. Güngör’ün şu ifadeleri de önemlidir: *“Türk dilinin en iyi örnekleri olarak bilinen romanlar otuz kırk yıl sonra sadeleştirilerek okuyucuya sunulmak zorunda ise, orada edebiyatın sözü edilemez. Böyle bir ülkede aklın varlığı bile şüphelidir.”* Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s. 188.

⁹⁸² Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.260.

⁹⁸³ **a.g.e.**, s.85.

⁹⁸⁴ **a.g.e.**, s.23.

⁹⁸⁵ **a.g.e.**, s.192.

ve dirayetini ilh. toplayıp bunlardan bir adam inşa etmek ve ona şapka giydirerek yirminci asrın ikinci yarısında Zeytinburnu'nda yaşatmaya benzer.” Geçmişini diriltmek mümkün olsaydı o geçmiş zaten ortadan kalkmazdı.⁹⁸⁶

Tarihten örnek şahsiyetleri alıp bugüne taşımak mümkün değildir. Zira onlarda hoş giden tavırlar, değerler manzumesinin eseridirler. Örnek alınmak istenen bir görüntünün altında birbiriyle kenetlenmiş kıymetler sistemi bulunur. O halde ne yapılacaktır? İnkılâpçılar girdikleri yolun yanlışlığını 1940'lı yıllarda hümanizmaya ki bu yol daha da yanlıştır, yönelerek itiraf etmişlerdir. Köy Enstitüleri hülyasını da böyle görmek gerekir. Büyük bir dikkat isteyen demokrasi sürecinin nihayetinde, en çok etkilendikleri eserin Beyaz Zambaklar Ülkesinde olduğunu söyleyen subaylar tarafından kesilmesinin de bizatihi cumhuriyet kavramı etrafında düşündürücü neticeleri olmuştur.⁹⁸⁷ Bir yanda kabileler federasyonuna dönen cemiyet bünyesi, diğer yanda inkılâpçı kadrolara bir tepki olarak beliren gelenekçilerin reddiyeci tavırları... Bu manzaradan modern bir ulus olarak, güçlü bir ulus – devlet olarak nasıl çıkılacaktır? Güngör, bu noktada bir sosyal psikologtur. Turhan Hoca'nın talebesidir. Elinde hazır reçeteleri, sihirli formülleri yoktur. Meselelerin ilmi bir hassasiyetle ortaya konmasını ister. Yeniden bir inkılâp önermez. Darbe, devrim, reform, radikal değişimler uzak durduğu kavramlardır. “Eğer Türkiye kalkınma davasını halledebilir, yani kendi problemlerini bizzat çözecek bilgi ve imkâna kavuşursa, başarısız inkılâplar yüzünden alt üst olan milli kıymetler de bu yeni seviyeye göre bir nizama kavuşabilir.” der.⁹⁸⁸ Onun aydınlanma meselesine bakışı milli kıymetler sistemi etrafında oluşacak şahsiyetin arayışı olacaktır.

5.4. Aydınlanma ve Erol Güngör

Aydınlanma felsefesi, ulusal egemenlikte pay sahibi bireyin zihniyet dünyasını oluşturur. 19.yüzyılda kat edilen ilmi mesafenin biyolojik materyalizme ve

⁹⁸⁶ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.67 – 68.

⁹⁸⁷ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.130. Erol Güngör, “Köy Enstitülerinden Bugüne Hayli İleri Gittiğimiz”, **Ortadoğu**, 24 Haziran 1974, s.1. Güngör, Lütfi Fikri'nin, İstiklal Mahkemesinde, cumhuriyetin kırk yıl yaşayacağını söylediğini aktardıktan sonra, “27 Mayıs İhtilali'nden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi ilga edilmesi üzerine bazı dostlar bu sözleri hatırlamışlardı. 27 Mayıs gerçekten cumhuriyeti yıktı, ama yerine yine bir cumhuriyet kurdu, hatta bizzat askeri komite üyeleri o zaman ikinci cumhuriyetten bahsediyorlardı.” der. Erol Güngör, “Cumhuriyet Üzerine”, **Ortadoğu**, 30 Ekim 1974, s.1.

⁹⁸⁸ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.24.

bununla ünsiyet kurmuş pozitivistlere kapı aralaması Şinasi'den Kılıçzade Hakkı'ya uzanan bir çizgide batıcı / inkılâpçı Türk münevverini etkilemiştir. Modern dünyada din, eğer var olacaksa, kaynağını duyumlardan alan pozitif bilimle uyumlu hale gelmelidir. Böyle bir din, cemiyet bünyesinde görünür alanlarını terk ederek bireyin vicdanına yerleşecektir. Dini temayülün ne zaman vicdandan dışarı çıktığı meselesi, zikredilen geleneğin münevverlerinin laikliğe dair elde ettikleri iktidarlarının içtihat alanını oluşturur.

Yukarıdaki hattan farklı bir çizgide modern ulus – devlete giden yolun Gökalp'le başladığı görülmektedir. Zira Gökalp, Kant'ın pratik aklın postulatlarından hareketle üç hal yasası ve materyalizme uzanan yaklaşımlarla mesafesini koymuştur. O, modern ulus – devlette harsi sahalarda bireyin vicdanını oluşturacağını ve bunların içtimai görünümünün ulusa şahsiyetini vereceğini söylerken dini ilim, sanat, edebiyat, mimari ile paydaş görüyordu. Benzer bir şekilde Turhan, milli iradeyi şekillendiren bireyin şahsiyet sahipleri arasından çıkacağını, bunlara ulaşmanın yolunun da, olabildiğince nazik bir üslupla, kıymet hükümlerini sarsmamaktan geçtiğini söylüyordu. Kendisini bu geleneğin takipçisi olarak takdim eden Güngör, Kant'tan Bergson'a, Gazali'den Muhiddin – i Arabi'ye kadar uzanan geniş bir yelpazede bilginin mahiyetini tartışır. Klasik kültürün insan yetiştirme düzeninde önemli yeri olan tasavvuf düşüncesinin, bunun müesseseleşmiş hali olan tarikatların modernleşen dünyadaki yerini inceler. Aydınlanmış bireyi arama noktasında tarihi mirasa yönelirken inkılâpçılara yönelik tenkitlerini ortaya koyar. Modern ulus – devlete giden yolda bireyin hür iradesi nasıl ortaya çıkacaktır sorusuna cevap arar. Oldukça kompleks bir alanı oluşturan mesele zikredilen sorun alanları etrafında incelenecektir.

5.4.1. Bilginin Mahiyeti

Bilgi sadece duyumlardan mı ibarettir? İnsan zihninin doğuştan getirdiği söylenen apriori kategorilerinin, gözleme dayalı bilgiyi anlamlandırmada etkisi var mıdır? Eğer zihin boş bir levha değilse bu materyalizme mi, spiritüalizme mi kapı aralar? Güngör, şunları söyler:

“Kant, a priori bilginin üniversal ve zaruri olduğunu söylerken yanılıyordu, ama bilginin birbirini tamamlayan iki unsurunu ayırt etmek bakımından bugün de kıymetini muhafaza etmektedir. Geçen yüzyılın materyalist ve pozitivistleri sadece elle tutulan, gözle görülen şeylerin bilgi olduğunu

söylüyorlardı. Hâlbuki bugün ilkel seviyede psikoloji okumuş kimseler dahi bilirler ki biz dış dünyayı ancak dolaylı bir şekilde idrak ediyoruz. Eğer sadece gözümüzün gördüğüne inansaydık ilim diye bir şey olamazdı, çünkü biz hiçbir zaman dünyayı olduğu gibi idrak etmeyiz. Bizim gördüğümüz şey masa veya iskemle değil, fakat onlara çarparak gözümüze gelen ışık dalgalarıdır. Biz bu eşyanın objektif varlığını ancak dolaylı – ilmi metotlarla – olarak anlıyoruz.”⁹⁸⁹

Şu halde ilmi bilgi a priori olarak ortaya atılan ve neticeleri dolaylı bir şekilde elde edilen bilgidir. Bir de mantıki bağlantılarla kurulan teorilere (a priori) değil, doğrudan doğruya idrak edilen renk, koku, tat, ağrı gibi bilgiler vardır. Bunlar ilim adamlarından ziyade sanatkarların kullandığı estetik bilgidir. Materyalistlerin yanıldığı nokta estetik bilgiyi teorik unsura irca etmeleridir.⁹⁹⁰ Bu iki alanın dışında, felsefede değişik anlamlar verilmekle birlikte, en geniş manada vasıtasız kavrama anlamına gelen sezginin bilgisi vardır. Sezgi, mistisizmde tecrübe sahibinin herhangi bir önermeye dayanmadan varlığını idrak ettiği bilgidir. Tanrı, ruh vb. bilgiler böyledir. İspat ve tahkik imkânı olmayan bir alandır. Bergson’un haklı olarak vurguladığı gibi “Biz bir şeyi gördüğümüz an onun bizde yarattığı intiba ile o gördüğümüz şey hakkında yaptığımız açıklamalar, hiçbir zaman birbirinin aynı değildir; dilimizi ne kadar mükemmel hale getirirsek getirelim; söylediklerimiz bizim gördüğümüz gerçeği hiçbir zaman aynen yansıtmayacaktır.” İlmi ve estetik bilgi gerçeği bütünüyle ifade etmeyecektir. Peki, vasıtasız bilgi alanı olan sezginin yanılmazlığı iddia edilebilir mi? Güngör’ün bu soruya yanıtı hayırdır.⁹⁹¹

İnsan zihninin hakikati kavrama adına edindiği üç farklı tecrübe sanatın, dinin ve ilmin bilgileriyle ifade edilmiştir. 19.yüzyıla kadar farklı mahiyetlerde ve seviyelerde devam eden bu akış, evrim nazariyeleri etrafında kümelenen teorik yaklaşımlarla dengesini kaybetmiştir. Darwin’in biyolojik evrim teorisi, Marx’ın ilkel komünden başlayan ve modern komünle nihayetlenen şeması, Kant’ın, Herder’in, Fichte ve Hegel’in ilerleyen tarih görüşleri hakikatin üçlü dengesini sarsmıştır. İçeride sınıf çatışmalarını, dışarıda sömürüyü pekiştiren bu süreç, pek çok okumuşun gözünde hakikatin alanını ilme irca ettirmiştir. Dini kanaatlerin müzakere sahasından çekildiği bir süreç yaşanmıştır.

⁹⁸⁹ Güngör, *İslamın Bugünkü...*, s.75.

⁹⁹⁰ a.g.e., s.76.

⁹⁹¹ Güngör, *İslam Tasavvufunun...*, s.119 – 120.

20. asrın başında, her şeyin maddeden ibaret olduğuna dair dile getirilen ilmi anlayışlar sarsılmaya başlamıştır. Max Planck gibi bir fizikçi fiziğin ilimden ziyade sanata yakın olduğunu söylemiştir. Einstein, ilmi araştırmanın hem kaynağında hem yönlendirilmesinde dini insiyakin bulunduğunu iddia etmiştir. Zihnin bizatihi kendisi maddeden daha önemli hale gelmiştir. Bu minvalde hakikatin din, sanat ve ahlak alanları kendisine ifade sahaları bulmaya başlamıştır.⁹⁹²

Modernleşmenin aldığı bu mesafe dini tekrar görünür alanlara çekmiştir. Batıcı münevverin “hayırsever inkılâpçı” edasıyla reformasyona yönelmesi de bu zamana tekabül etmektedir. Akla uygun bir din aranmaktadır. Reformun Avrupa’daki tezahürü, hakikatin önündeki engellerin kaldırılması, fikir hürriyetinin tesisi gibi gayelere matuf olamamıştır ki Türkiye’de olsun. Köylüler ayaklandığında “*Şu anda dua eden hükümdardan kan döken hükümdar daha hayırlıdır.*” diyen Luther mi, görüşlerinden hoşlanmadığı bir âlimi kazığa bağlatıp meydanda yakan ve teokratik bir diktatörlük kuran Calvin mi hürriyeti getirmiştir?⁹⁹³ Aslında bilginin, 19.asırdaki sendelemenin ardından geldiği nokta, felsefede yüzlerce yıldır var olagelen akımların yeniden gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Bireyin hür iradesiyle şekillenecek siyasal demokrasi bilginin üçlü mahiyetinin müzakeresinden geçecektir. Bu noktada tarihin bıraktığı yapıları anlamaya çalışmakta fayda vardır.

5.4.2. Tekkeden Gelen

Duyular dışı âlemin mevcudiyeti, duyular dünyasının gerçek değil hayal olduğu ve gerçekliğin duyulardan başka vasıtalarla kavranabileceği fikrinin kökleri Yunan felsefesinde Pitagoras’a (MÖ 584 – 504) kadar uzanır. Parmenides ve Empedokles ile gelişen bu düşünce Eflatun’la (MÖ 427 – 347) birlikte bir sisteme kavuşur. Gerçek bilgiye ulaşmanın yolu vecddir. Zihin dünyevi hallerden uzaklaştıkça ruh, Tanrı bilgisi ile bütünleşir.⁹⁹⁴

Roma’nın çözüldüğü buhran dönemlerinde mistisizm büyük kitlelere cazip görünmüştür. İslam dünyasında tasavvuf hareketlerinin sistemleştiği 9 – 12. asırların da siyasi çalkantıya tekabül etmesi bir tesadüf değildir. Mezhep, felsefe ve sufilik sahasında yaşanan farklılaşmaları çözümlenmenin zorluğu, dini kalıpla ifade edilen

⁹⁹² Güngör, **İslamın Bugünkü...**, s.71 – 73.

⁹⁹³ **a.g.e.**, s.63 – 66.

⁹⁹⁴ Güngör, **İslam Tasavvufunun...**, s.30 – 39.

düşüncelerin ne kadarının dinden ne kadarının siyasi, etnik ayrışmalardan kaynaklandığının anlaşılabilmesidir. İki farklı dini görüş mü, yoksa iki farklı Arap partisi mi mücadele etmektedir?⁹⁹⁵ Bu noktada İslam sufileri dini, felsefi tartışmaların ötesinde yaşanılması gereken bir hal olarak göstermek istemişlerdir. Onların gayesi, gördüklerinin hakikatini başkalarına ispat etmek değildir. Zira erişilen hakikatler hiçbir ispata gerek görülmeyecek kadar açıktır. Çoğu zaman dilden yansıyanlar cemiyetin akılla kurduğu muvazeneyi sarsar. Beyazid- 1 Bistami'nin, müezzinin Allahu Ekber çağrısına, “Ben daha büyüğüm.” diye yanıt verdiği rivayet edilir. Hallac'ın “Enel Hak” ifadesi de meşhurdur. Cüneyd, mistik hallerde şuurdan doğan şeylerin objektif bir gerçeği yansıtmayacağını söylemişse de sufileri medrese terbiyesine sokan Gazali olmuştur.⁹⁹⁶ Güngör'ün bu meseledeki görüşleri modern ilahiyatçının sınırlarını zorlar gibidir:

“Bütün İslam tarihinde din anlayışı bakımından Peygamber'den sonraki en önemli dönüm noktasının Gazali olduğu söylenir... Gazali'nin sunni tasavvuf anlayışını yerleştirmek üzere çalışan diğer şahsiyetlerden farklı ve orijinal tarafı, onun İslam'da sunilik ve tasavvuf veya şeriat ile tarikat diye iki ayrı cereyanı uzlaştırması değil, bu ikisinin bir olduğunu göstermesidir. Nitekim Gazali'den sonradır ki, artık ulema ve sufi diye ayrı zümreler yerine âlim – sufiler veya sufi – âlimler ortaya çıkmıştır. Artık İslam âlimlerinin çoğu aynı zamanda sufi, tarikat büyüklerinin çoğu ise aynı zamanda âlim kimselerdir.”⁹⁹⁷

Bir modern ilahiyatçı, Gazali'nin eserlerinde zikrettiği hadislerin zayıf, hatta uydurma olduğunu öne sürerek, onun ilmi kimliğini sorgulayabilir. Güngör, bir sosyal psikolog olarak baktığında, dağınık Türkmen kitlelerinin disipline edilememiş tarikatlar elinde ne hale geleceğini görmektedir. Hacı Bayram'ın “Ben dahi yapıldım.” dediği insanın mimarı olarak Gazali'yi bulmaktadır.

Gazali hakikate ulaşmanın üç türlü bilgidен geçtiğini söyler: Zevk denilen vasıtasız idrak, ilim (akıl ve muhakeme), basitçe inanarak elde edilen bilgi. Sufinin yolu zevktir ve en muteber yol budur. Nefs, muhasebeye çekilir. Kalp zikirle diri tutulur. Zihin derin bir tefekküre dalar ve vecdin bilgisi akmaya başlar. Aslında bu yolun yolcusu peygamberi taklit etmektedir. Zira vasıtasız idrakin en yüce mertebesi

⁹⁹⁵ a.g.e., s.147.

⁹⁹⁶ a.g.e., s.61.

⁹⁹⁷ a.g.e., s.66 – 67.

vahiydir. Sufiliği tatmayan peygamberi de anlayamaz.⁹⁹⁸ GÜNGÖR'e göre Gazali bu fikirleriyle, “*bir taraftan sunni İslam imanının sağlam bir şekilde ayakta kalmasına, bir taraftan sufi yolunu tercih edenlerin sunni itikadı çerçevesinde kalmasına ve böylece İslam'ın yeni birlik anlayışı içinde hamle gücü kazanmasına önemli ölçüde yardım*” etmiştir.⁹⁹⁹

Gazali hakkında taltiflerde bulunurken, Muhyiddin-i Arabi için “*Ölü bir sistem kurmuştur... Onun uğraştığı ve anlattığı şeyler yaşayan, dinamik bir dinin dışında kalmış, İslam tefekkürünün gelişme seyrine ve İslam cemaatinin ihtiyaçlarına ayak uyduramamıştır.*” diyor.¹⁰⁰⁰ Neden? İslam'da tevhid, Allah'ın birliğidir, varlığın birliği değildir. Muhyiddin fena (Allah'da yok olmak) düşüncesini izah ederken sufinin Allah'la bir olamayacağını, zaten ondan başkasının olmadığını söylüyor. Bir insan işlediği fiilin kul olarak sorumluluğunu alabileceği gibi bu sorumluluğu tamamen öz cevherine yani Allah'a ait gösterebilir. İslam'ın kaza, kader, ahlak teorisi Allah ile insan arasındaki ayrıma dayanırken, Muhyiddin'in sisteminde bireye alması gereken mükellefiyetler nasıl yüklenecektir? Böyle bir insan – ı kâmil, kadı huzuruna çıkar mı, kütüphaneye girer mi, medresede hoca efendinin rahle – i tedrisinden geçer mi ve nihayetinde böylesi bir insan – ı kâmil, orduya nefer olur mu? GÜNGÖR Muhyiddin'in sisteminden bir cemiyet çıkmayacağı için Gazali'ye yönelttiği olumlu ifadeleri ona karşı kullanmamıştır.¹⁰⁰¹

Sufilerin seyirleri ne kadar cezbeli olursa olsun, zikredilen örneklerde görüldüğü gibi, zemini kaygan bir yolda cereyan etmektedir. Kalbe gelen bilgiye sınır çizmek çok zordur. Sınırsız bir menzilde, seyr- i suluk sahibinin ayağının kayması işten bile değildir. Yolun taliplisi bir ele ihtiyaç duyar. O el, daha önce zorlu mesafeleri geçmiş, meselenin inceliklerini bilen ve müridinin sağ salim vuslatı tatmasına yardım edecek olan mürşidin / şeyhin elidir.¹⁰⁰² İşte tekkenin ve zaviyenin tarihten aldığı meşru zemin budur. GÜNGÖR, dile getirilen mirası, derin kökleriyle birlikte sahiplenir. Mademki hakikat üç farklı veçheden kendisini göstermektedir, bunlardan biri üzerinde yükselen yapılar neden gayri meşru olsun? Üstelik tekke

⁹⁹⁸ a.g.e., s.68.

⁹⁹⁹ a.g.e., s.70.

¹⁰⁰⁰ a.g.e., s.78.

¹⁰⁰¹ a.g.e., s.76 – 78.

¹⁰⁰² a.g.e., s.83.

denilen bu mekânlar medresenin ilim cetveliyle hizaya çekildikten sonra büyük hizmetler yapmamışlar mıdır? GÜNGÖR, dağınık Türkmen kitlelerini bir araya getiren, etnik çekirdeği çatlatıp cemiyet bünyesinde ulusa tekabül eden bağları kuran manevi yapıları medrese – tekke muvazenesinde bulmuştur.¹⁰⁰³

20. asrın son çeyreğinde, batıcıların girdiği modernleşme ameliyesi tıkanmıştır. Onların reçetelerindeki tatsızlıklar modernleşme zaruretinden kaçamayan cemiyeti tarihi köklerine itmektedir. Bu noktada İslam'a yapılan referanslar kaçınılmaz olarak tekkeyi gündeme getirmektedir. Ne yapılacaktır? Bireyin hür iradesi müridinin ellerinde mi şekillenecektir? Modern ulusun bireyi egemenlikten pay alabilmek için tekkenin yolunu mu tutacaktır? Kabileler federasyonu, tarihte olduğu gibi medrese – tekke birlikteliğiyle mi aşılabilecektir? GÜNGÖR, bu noktada inkılâpçı aydınının bile aklına gelmeyecek çekinceler koyar:

“Bir şeyi prensip olarak kabul ettiğiniz zaman onun tabii neticelerinden her an kaçınamazsınız. İlhamı kabul ettiğiniz takdirde onun arkasından zahir – batın ayrımı, batının zahire üstünlüğü, marifetin ilme üstünlüğü, hemen birbirinin ardınca gelecek ve nihayetinde bu mantık silsilesi dinde asıl otoritenin şeyhin mükaşefesi olmasıyla nihayete erecektir... (Hâlbuki) Cenab-ı Hak'la rabita kurup doğuşlar almanın, doğru olsa bile, bir tek manası olabilir; kendi ferdi imanını perçinlemek. Kısacası Allah ile başkalarını ilzam edecek bir münasebet sadece peygamberlere mahsustur. Bunun dışında peygamberin tebliğinin manası hususunda anlaşmaya varacak olanlar, onu kendi aralarında müzakere ederler; bunların bir kısmı daha önce yapılmış yorumları hazır olarak alabilir, lakin onların hataya açık oldukları ve her zaman düzeltilebilecekleri en azından prensip olarak kabul edilmektedir. Şeyhin otoritesinin hiçbir suretle yanılma ihtimali yoktur; zira onun bilgisi hataya açık olan bir bilgi edinme yoluyla değil, doğrudan ilham suretiyle gelmiştir.”¹⁰⁰⁴

Bilgiyi vazedenin hata yapacağını kabul etmeyen bir yapı müzakere sürecine katılamayacaktır. Buradan gelen bilgi ferdi tecrübeye ait olacaktır. Belki de onu yaşayanın imanını kuvvetlendirecektir. Bu bilgiye vasıl olmak için münzevileşen sufinin arındığı doğrudur. Arınma zemininde, iç dünyanın hakikatleri dış dünya ile dengelenemezse cemiyet, pek müşkül felakatlere duçar olabilir. Bir misal olarak, barbar kavimlerin kılıcı, Yeni Eflatunculuğun cemiyeti derin bir vecd ile sarıp sarmaladığı dönemde inmiş ve Avrupa önü alınamayan istilalarla yüz yüze gelmiştir.

¹⁰⁰³ “Erol Hoca'nın Cevapları”, Erol GÜNGÖR'ÜN Anısına..., s.96 – 98, GÜNGÖR, Türk Kültürü ve..., s.198 – 203, GÜNGÖR, Tarihte Türkler..., s. 93.

¹⁰⁰⁴ GÜNGÖR, İslam Tasavvufunun..., s.93.

¹⁰⁰⁵ Keza, ferden elde edilen tecrübenin halleri de, bilginin niteliği noktasında tenkide açıktır:

“Sufi tabiat ilimleri gibi şer’i ilimlerin de herhangi bir kıymeti olduğuna inanmış değildir. Ona göre dünyadaki siyasi ve sosyal organizasyon bir çeşit tuzaktır. İnsan onlardan uzak kalabildiği ölçüde Allah’a yakın olur. Zaten dünyanın Allah’ın iradesine göre idaresi rical – i gayb’a verilmiştir. Bu görünmezler hükümeti ancak Tanrı’nın bildiği bir hikmete göre dünyayı idare eder. Siyasi idarecilere gelince, bunlar her şeyden önce, rütbe, makam ve şöhret sahibi olmak itibarıyla insanı Allah’tan uzaklaştıran şeylere kıymet veren kimselerdir.”¹⁰⁰⁶

İşler kötüye gittiğinde kimden hesap sorulacaktır? Cemiyetin meselelerini kimler üzerine alacaktır? Siyasal temsil nerede ve nasıl var olacaktır? Bu soruların yanıtı yoktur. Bütün bunların ötesinde, sufünün asıl problemleri alanı tabiatla kurduğu temastadır. Peygamberin mucizesine mukabil sufünün kerameti vardır. İlmî zihniyetin tabiatın kanunlarını keşfederek yaptığı müdahaleye gerek kalmaksızın, sufünün kerameti, tabii hadiselerle, onların akışına aykırı bir şekilde bile olsa müdahale edebilir.¹⁰⁰⁷ Modernitenin altındaki özel rasyonalite buralarda pek görülmez. Peki, sufilerin zihniyet dünyasına katkısı yok mudur? Bu soruya verdiği cevap, merasim tekkecilğinde boy göstermekten kendini alamayan pek çok inkılâpçının statüsünü ironikleştirir:

“Onlar (Sufiler) şiir ve musiki dışında hiçbir sahaya girmemişlerdir, üstelik girilmesinin de aleyhinde olmuşlardır... Tasavvufun İslam kültürüne yaptığı en büyük menfi tesir, en kaliteli zihinleri, en parlak zekâları kültür hayatının dışına çekmesi ve onları kısırlığa mahkûm etmesi olmuştur... Kültür daima bir cemiyetin kültürüdür ve cemiyet hayatının bütünüyle devamlı bir organik münasebet halindedir. Mutasavvıflar ise kendi doktrinlerinin bir gereği olarak cemiyeti daima geri plana atmışlar, hatta yok farz etmişler, şiir ve musikilerini de bu doktrinlerinin bir vasıtası olarak kullanmışlardır. Bunun en hazin örneği, İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük zihin sayabileceğimiz Gazali’dir. Onun gibi biri, bütün sosyal sorumluluklarını bırakarak uzlete çekilmiş, kendisinde feyiz bekleyen ilim öğrencilerini terk ederek ömrünün geri kalan kısmını doğduğu şehirdeki tekkede geçirmiştir. İkinci büyük örnek Mevlana Celaleddin’dir. Onun müderris(profesör) iken bir gün bütün kitaplarını yakıp tekkeye çekildiğini, sonraki hayatını oradaki bir dostlar çevresi içinde şiir ve musiki ile geçirdiğini hepimiz biliyoruz... Devlet adamları arasında sufilere rağbet eden çok olmuştur, fakat

¹⁰⁰⁵ a.g.e., s.171.

¹⁰⁰⁶ a.g.e.,s.165.

¹⁰⁰⁷ a.g.e.,s.165.

sufi bir devlet adamı gösterilemez. Sufi alim çoktur, ama ilim adamlığı yapan sufi parmakla gösterilir. Düşüncelerine felsefe karışmış sufi çoktur, ama sufi filozof yoktur."¹⁰⁰⁸

Güngör, bu kadar derin tenkitleri niye yapıyor? Pek çok inkılâpçı münevverin hümanizmaya bulanmış tasavvuf anlayışını bayraklaştırdığı bir evrede, içinde bulunduğu muhitle bile ters düşme riskini göze alması nedendir? Herkes Mevlana'da aydınlanma ateşini bulmuşken, Güngör, niçin hocalık vazifesini yapmadığını hatırlatıyor? Bunlar, Turhan'ın okuma yazma seferberliğine karşı duruşundan daha çok cesaret isteyen ifadeler değil midir? Tam bu noktada onun pozitivist bir çizgide olmadığı, milliyetçi muhafazakârlığın güçlü bir temsilcisi olduğu hatırlanmalıdır. Tasavvufun üzerinde yükseldiği bilgi anlayışı ile de bir mesafesi yoktur. Güngör, modernleşme sürecinde bireyin şahsiyetinin oluşması noktasında İslami referansların gündeme geleceğini görmektedir. Onun derdi dağılan cemiyet bünyesi yeniden toparlanırken geçmişte yapılan hatalara düşmemektir. Ferdi tecrübelerle saygı duymakla birlikte siyaseti, iktisadı, sosyolojiyi, tarihi dikkate alan kısaca cemiyet üzerine titreyen bir dini tefekkür aramaktadır. Açıkça ulemayı içtihadı davet etmektedir.¹⁰⁰⁹ Yoksa İhya'nın yanında Economy and Society'i kütüphanesine koyan bir mürid – i kâmil bulmuş olsa idi tekkeden çıkmayacağı bile düşünülebilir.

5.4.3. Milliyetçi Pencereden Bakmak

İnsanı bir olay karşısında farklı davranışa sevk eden temel saik onun vicdanıdır. İyi – kötü, doğru – yanlış, güzel – çirkin gibi değer hükümleri vicdanın süzgecinden geçirilerek verilir. Aynı olaya bir bireyin yüzü kızararak, bir diğeri tebessüm ederek, bir başkasının öfkelenerek tepki vermesi vicdanın ferdiliğindedir. Fizyolojik ihtiyaçlara evrensel bir şemsiye açılabilirken, vicdanı temayüllerin cemiyetten cemiyete hatta fertten ferde değiştiği görülmektedir.

İnsan davranışını dıştan yönlendiren otoritenin (anne – baba, öğretmen vb.), iç kontrol mekanizmasına dönüşmesi vicdanın teşekkülüdür. Bunun için bireyin çocukluktan çıkıp bir benliğe, bir şahsiyete sahip olması gerekmektedir. İnsan, idrakini müdrük olduğu içindir ki mükellefiyetleri vardır. Vicdani kaidelere karşı duygusal bir bağ kurmak ahlaki yükümlülükleri oluşturur.¹⁰¹⁰ İnsan, iyi, güzel, hoş

¹⁰⁰⁸ a.g.e., s.164.

¹⁰⁰⁹ a.g.e., s.182.

¹⁰¹⁰ Güngör, **Ahlak Psikolojisi...**, s.65.

bulduğu davranışları yapmak ister. Bunlar vicdanın yansımalarıdır. Peki, akıl davranışın neresindedir?

*“İnsanın davranışının asıl menşei akıl değildir. İnsan insiyaklarıyla, hisleriyle davranır. Bunda da hiç utanılacak, sıkılacak bir taraf yoktur. Biz neye rasyonel diyoruz, neye akıl dışı diyoruz, bunu da düşünmek lazım. Vicdan dediğimiz şey, bizim bütün ahlaki davranışlarımızın temelidir. Vicdanın da hiçbir akli tarafı yoktur.”*¹⁰¹¹

Bireyin ahlaki davranışlarının mükemmelleşmesi, iç muhasebesinin gücü nispetinde cemiyet hayatı ile kurduğu irtibata dayanır. Cemiyet, bireyin içgüdülerini tatmin vasıtalarına sınırlar çeken, adına örf ve adetler denilen, üst değerlere sahiptir. Bireye, biyolojik benliğini aştıran, vicdanında ahlaki kıymetleri geliştiren yüksek değerler, farklı grupların teması ile kurulur. Böylece cemiyet bünyesinde teşekkül eden örf ve adetler ferdin ben merkezli davranışlarını törpüleyen, başkalarına karşı sorumluluk duygusunu geliştiren değerler olarak temayüz eder.¹⁰¹² Bunlar masa başında, bir program dâhilinde oluşturulmuş, topluma yapması gerekenleri emreden birer talimatname değildir. Nesilden nesile aktarılan standart davranış tarzlarıdır. Toplumların yaşayabilmek için yaptıkları birer icattır ve elektrik lambasından veya radyodan çok daha mühimdir.¹⁰¹³ Kan bağı olanların evlenmemesi, cinsi sapıklığın aleyhinde bulunulması, vatanın kutsallığı, müminlerin ibadeti gibi köklü inanç ve uygulamalar tıpkı ekmek yemek, su içmek gibi benimsenir.¹⁰¹⁴ Neden? Güngör, şunları söyler:

*“Cemiyet örfleriyle, merasimleriyle o kadar girift bir yumak ki bunun bir tarafından tutup çektiğinizde nelerin sökülüp gelebileceğini de bilemezsiniz. Bunların bir cemiyet için ne büyük felaketler açtığına dair elimizde ilmi neticeler vardır... Kültürde bir örfün, bir âdetin, bir merasimin yahut girift bir uygulamanın kaldırılmış olması aşağı yukarı canlı hayatındaki bir kesikliğe benziyor. İnsanı diriltiriz diye öldürmenize imkân var mı?”*¹⁰¹⁵

Bireyin vicdanı, toplumdan gelen örf, adet, ahlak, hukuk sinyallerini olduğu gibi alıp yansıtan bir cihaz mesabesinde değildir. Onun bilgisinden, görgüsünden, şahsiyetinden gelen özellikleri adeta bir prizma işlevi görür. Toplumun ahlak sistemi

¹⁰¹¹ Güngör **Sosyal Meseleler ve...**, s.428.

¹⁰¹² Güngör **a.g.e.**, s.429.

¹⁰¹³ Güngör, **Ahlak Psikolojisi...**, s.95.

¹⁰¹⁴ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.90.

¹⁰¹⁵ Güngör **Sosyal Meseleler ve...**, s.430 – 431.

bu prizmadan yansıdığı şekilde bireyin benliğinde yer bulur. Şahsiyet sahibi birey, bunlara kendi rengini verecektir.¹⁰¹⁶

Modernleşme, cemiyetin sosyal norm ve kıymetlerini sarsmıştır. Geleneksel toplumda örf ve adetlerin alıcısı olan birey anonimleşmiştir. “Hacılar köyünden Demirci Hasan Efendi’nin oğlu Ahmet” gitmiş, “milyonlarca insan arasında herhangi bir adam” kalmıştır. Bu adamın karşısında yalnızca örf ve adetler yoktur. Mesleki, siyasi, sosyal grupların değerleri vardır. Usta çırak ilişkisinin yerini okul, kitap, gazete, radyo, televizyon almıştır. Ampirik gerçekliği bulunmayan her şeyin hurafe olduğunu söyleyen vülger materyalizm nüfuz kazanmıştır. Bu minvalde cemiyet, kültürde kesiklik yapma cesaretini kendinde bulan münevverleriyle tanışmıştır.¹⁰¹⁷

Tarih, anlamlı olayların yaşandığı bir bütündür. Fert bu resme baktığında kendisiyle aynı görüşleri paylaştığı din gibi, ulus gibi hatta insanlık gibi üniteleri bulur.¹⁰¹⁸ Batı medeniyetinin I. ve II. Dünya Savaşı sürecinde yaşadığı buhranlar tarihin anlamsal çerçevesinin yırtıldığını göstermektedir. Türkiye’de müspet ilimcilerin ideolojik baskısının da benzer neticeler verdiği ortadadır. Dini anlatı bile kendisini zikredilen ideolojinin kuruluşundan kurtaramamaktadır.¹⁰¹⁹ Mesele bilginin dini, ilmi ve estetik veçhelerinin gelişip serpilmesine ve bireyin vicdanının hür bir şekilde teşekkül etmesine gelip dayanmaktadır. Bu noktada milliyetçiler hürriyete sahip çıkmalıdırlar:

“Eğer insanların hür düşüncelerini ve hür davranmalarını kabul ediyorsak, onların çoğunluk tarafından tutulan yolu beğenmeme hürriyetlerini de kabul etmek zorundayız. Hürriyet ancak insanların refah ve mutluluğunu artırmaya vasıta olduğu müddetçe bir anlam ifade eder, bu da her şeyden önce fikir hürriyeti sayesinde olur. İnsanlar doğru bildikleri şeyleri söylemek ve yazmakta, bu fikirleri çeşitli vasıtalarla yaymakta serbest olmalıdırlar.”¹⁰²⁰

Cemiyet, kendisini bütün kılan değerlerin farkına hürriyet ortamında varacaktır. Siyasal demokrasinin hayatiyetini sürdürmesi ile ulus bünyesinin sıhhati arasındaki bağ boşuna değildir. *“Milletine sevgi ve saygı duyanlar, milletinin kabiliyetlerine inananlar onun kendi başına doğru yolu bulacağına da inanırlar.”¹⁰²¹*

¹⁰¹⁶ GÜNGÖR, **Ahlak Psikolojisi...**, s.144.

¹⁰¹⁷ GÜNGÖR, **Kültür Değişmesi ve...**, s.96 – 99.

¹⁰¹⁸ **a.g.e.**, s.72.

¹⁰¹⁹ GÜNGÖR, **İslam Tasavvufunun...**, s.177.

¹⁰²⁰ GÜNGÖR, **Ahlak Psikolojisi...**, s.180.

¹⁰²¹ **a.g.e.**, s.181.

Egemenlikte pay sahibi görülen bireyin hür iradesinin tezahür edememesi, “*Milliyetçilik milli hâkimiyet manasına geldiği için demokrasi onun vazgeçilmez bir parçasıdır.*” diyen Güngör’ün tahammül edemeyeceği bir durum olsa gerekir.¹⁰²² Onun, tek parti dönemini yücelten inkılâpçı münevvere tepkisini, gene o dönemde aydınlanmış bireyi var etmek için Osmanlı ve Selçuklu mirasına yapılan reddiyelere tenkidini bu minvalde değerlendirmek gerekmektedir. O, hala sürüp giden tartışmalara kendi penceresinden şu noktayı koyar:

*“Milliyetçiler bu kavgada elbette ki demokrasiyi yani halkı tutacaklardır. Kendisinin halk ile birlikte olduğunu iddia eden bir grubun azınlık idaresine taraftar olması mantığa da aykırı düşer. Milliyetçi münevverler bugün memlekette tek parti zihniyetiyle yetiştirilmiş zümreye karşı küçük bir azınlık teşkil etmektedirler. Bu yüzden ister istemez münevver diktatörlüğüne dönüşecek herhangi bir merkezîyetçi - otoriter idarede onların söz sahibi olmasına imkân yoktur. Esasen milliyetçiliğin asıl gayesi memlekette halka dayanan bir rejim kurarak Türkiye’yi modern bir milli devlet haline getirmektir. Milliyetçi bir siyasal hareket halka dayanarak, milli birlik ve kaynaşmaya mani olan her türlü zümre ve azınlık sultasına son vermek üzere faaliyet göstermelidir.”*¹⁰²³

Siyasal demokrasiye verdiği önem, bireyin vicdanının hür bir şekilde temayüz edebilmesi içindir. Örf, adet ve ahlaki kıymet hükümleri bireyin vicdanını oluşturan değerler sahasıdır. Bunlar tarihi bütünsellik içerisinde billurlaşırlar. Selçuklu ve Osmanlı mirasına sahip çıkmakla çoğulcu demokrasiyi benimsemek arasındaki bağ da buradan doğsa gerektir. Onun konuya ilişkin çeşitli cümlelerinden alıntılar yapılarak başlık kapatılacaktır. Seçilen ifadeler tarihe ilişkindir; fakat o kadar günceldir ki aydınlanmaya derkenar olarak da okunabilir.

*“Türklerde milli birliği kuran unsurlar arasında din, dilden hiç de geri kalmamıştır. Türkler Müslüman olmasaydı değişik isimlerde kavimler halinde dağılıp gidebilirlerdi...”*¹⁰²⁴

*“İslamiyet devrine kadar Türkler her türlü yüksek maneviyata sahip olan, fakat henüz dünyada kendi yerini tam bulamamış olan bir millettir. İslam onun yolunu aydınlatan bir ışık oldu ve Türk milleti bu ışığı takip ettikçe hep yükseldi.”*¹⁰²⁵

“İslam medeniyeti getirdiği manevi kıymetler bakımından çok üstündü ve bu üstünlük sayesinde karşısındaki diğer sistemleri mağlup etti. Bu medeniyetin sahibi ve koruyucusu durumuna

¹⁰²² Güngör **Sosyal Meseleler ve...**, s.478.

¹⁰²³ Güngör, **Türk Kültürü ve ...**, s.60 – 61.

¹⁰²⁴ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.133.

¹⁰²⁵ Güngör, **Tarihte Türkler...**, s.69.

geçen Türkler ise, aynı zamanda kendi milli kabiliyetleri olan cesaret, şecaat, sadelik, teşkilatçılık gibi vasıflar sayesinde İslamiyet'in maddi temellerini de pekiştirdiler.”¹⁰²⁶

“Türkiye’de devleti idare edenler hiçbir zaman bir inançla o inanca ait objektif bilgi arasındaki farkı anlamış değillerdir, yani inanmadıkları şeye ait bilginin lüzumuna da inanmamışlardır.”¹⁰²⁷

“Sümer ve Hitit medeniyetlerini veya bu medeniyetlere mensup insanların ne olduğunu Türklerden değil, bizden evvel onları ortadan kaldıran ve mirasını paylaşan kavimlerden sormak gerekir.”¹⁰²⁸

“En kıymetli yıllarımızı Batı medeniyetini ve kültürünü öğrenmek yerine, bu medeniyetin uzak geçmişte hep Türkler tarafından yaratıldığını ispat etmekle geçirdik... Bir Avrupalı ilim adamının söylediği şu söz o devirlerin fikir faaliyetini en veciz bir şekilde özetleyebilir: Ben insanların maymunlardan türediğini zannediyordum, ecdadımızın Türk olduğunu şimdi öğrendim.”¹⁰²⁹

5.5. Erol Güngör’ün Ekonomi Politikası

Gökalp, sermaye birikimi olmayan bir toplumdaki ulus – devleti çıkarmanın yolunu solidarizmde aradı. Onun incelmış telifçiliği, kolektif mülkiyeti ferdi mülkiyetle dengeliyor, yabancı sermayenin de davet edilmesiyle sanayileşme, iş bölümü ve harsi sahaların taayyününden modern bir ulusa ulaşılabiliyordu. Turhan, solidarizm kavramını kullanmadan mutedil devletçiliğe atıf yaparak iktisat anlayışını liberalizme daha yakın tutmaya özen gösterdi. Turhan’da mesele iktisadi olmaktan ziyade yetişmiş insanda düğümlendiği için, ekonomi politik, maarifin ana davalarının halledildiği çerçevenin ötesine gitmiyordu. Turhan’ın akademik titizliğinin de bunda etkisi olduğu düşünülebilir.

Güngör, Türkiye’nin sanayileştiği ve şehirleştiği bir evrede yazdı. Gökalp gibi her alanda bir model kurmak zarureti yoktu. İş bölümünün getirdiği harsi sahalardaki seviyesizlik onun dikkatini daha çok çekmiştir. Kabileler federasyonuna dönmüş cemiyeti ulus bünyesine çekebilmek için zihniyet meseleleriyle ilgilenmiştir. Eserlerini ayakta tutan “kültür, değişme, tasavvuf, İslam, ahlak, tarih” kavramları arasında iktisat yoktur. O, modernleşmenin geldiği noktada, inkılâpçı münevverlerle halk arasında oluşan uçurumun, ulusal iradenin teşekkülünden ulus – devletin bekasına kadar derin yarılmalar oluşturduğunu düşünüyordu. Bu minvalde onun

¹⁰²⁶ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.141.

¹⁰²⁷ Güngör **Sosyal Meseleler ve...**, s.328.

¹⁰²⁸ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.134.

¹⁰²⁹ Güngör **Sosyal Meseleler ve...**, s.300.

nazarında iktisat, bireyin hür vicdanının önünde engel gördüğü kolektivitelerden uzak bir serbest piyasa anlayışına zemin hazırlamalıydı. Güngör, milli irade ile özel sektör arasında anlamlı bağlantılar kurmaktadır:

“Bizim memleketimizde özel sektör henüz batı ölçülerine göre bir sermaye grubu teşkil etmeyecek kadar ufaktır, fakat devlet teşebbüslerine nisbetle, dünyanın her yerinde olduğu gibi, daima daha başarılı olmuştur. Onun bu başarısı aynı zamanda Türkiye'nin iktisadi kalkınması için de umut verici bir durum ve iyi bir vasıta sayılabilir. Hür teşebbüsün varlığı aynı zamanda demokratik nizamın hem garantisi hem bir ibaresidir. İktisadi bakımdan bağımsız gelişme imkânlarının bulunmadığı bir ülkede devleti elde bulunduran siyasi gruba karşı mücadele vermenin de imkânı kalmaz. Diktatörlüklerin en çok kullandıkları vasıtalarından biri de bütün vatandaşları devlet hizmetlisi, daha doğrusu siyasi iktidara bağımlı kılmak suretiyle istediği zaman açlığa mahkûm edebilmektir... Modern demokrasiler bir bakıma emekle sermaye arasında kurulan hürriyetçi bir denge sisteminden ibarettir. Oralarda demokrasinin varlığı için birden fazla siyasi partinin rekabeti nasıl zaruri ise birden fazla iktisadi güç kaynağının rekabeti de o nisbette kaçınılmazdır.”¹⁰³⁰

Siyasal demokrasi ile piyasa ekonomisi arasında kurduğu denge Güngör'ün iktisat meselesinde liberal değerlere yakın olduğunu gösterir. Devletçi anlayışlar, sanki inkılâpçı münevverin muktedir kalabilmek için kullandığı aparatlardan biri olmuştur:

“Eskiden fakirlerin babası olan devlet şimdi fikir fukarası münevverlerin babasıdır... Rekabetin ve rekabet dolayısıyla farklılaşmanın bulunmadığı yegâne geçim kapısı devlet sektörüdür. Orada insanların gelirleri arasındaki fark bunların kabiliyet ve çalışmalarına değil, hizmette geçirdikleri zaman farkına bağlıdır... Türkiye'de en iyi işleyen sektör özel sektördür... muhakkak ki memleketin en parlak ve en iyi işlenmiş zekaları bu sektörde bulunmaktadır.”¹⁰³¹

En parlak zekâlar özel sektörde, fikir fukaraları devlette... Hâlbuki modern devletler en parlak beyinlerini akademide ve devlet üst bürokrasisinde tutarlar. Özel sektör bunlardan kalanı istihdam eder. Türkiye'de çarkın ters dönmesi, devletin hükmi şahsiyetinde bulunan manevi kıymetlere zarar vermektedir.¹⁰³² Aslında Güngör özel sektörün güçlenmesinden, en iyi elemanları kapmasından rahatsız değildir. Onun rahatsızlığı devletin vakarını koruyamayacak şekilde istihdam politikası takip etmesidir. Nitekim müteşebbisliğin gayrimüslimlerden Türklere geçişi onu en çok memnun eden hususiyetlerden biridir. Bu noktada Türk

¹⁰³⁰ Erol Güngör, “Hür Teşebbüsün Büyük Tezadı”, **Ortadoğu**, 2 Mayıs 1975, s.1.

¹⁰³¹ Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.252 – 253.

¹⁰³² Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.259.

girişimcisinin demokrasinin istikbali hususunda sorumluluklarının farkında olduğu kanaatinde değildir.

*“Özel sektörün bu iyi yetişmiş elemanları çok defa milli kültüre yabancı bir eğitim görmekte, iş hayatında da hep ticarete uygun bulanık havalardan hoşlanmaktadır. Bunların çoğu dil öğreten yabancı mekteplerde okurlar, yurt dışında ihtisas görürler, Türk halkına yüzlerinden ziyade sırtları dönük olur. Bir kısmı, ticari münasebetlerini geliştirmek için yabancı kulüplere üye olurlar. Bütün hal ve şartlarda ayakta kalabilmek ve işlerini yönetebilmek için iktidarla baba oğul, muhalefetle kardeşirler. Bir taraftan sermayeyi temsil ederken, diğer taraftan sermaye düşmanlarını besleyip büyütürler.”*¹⁰³³

Milli kültüre yabancı sermayenin sinema, tiyatro, fikir dergiciliği gibi alanlarda sol örgütlenmelere sahip çıkması, soğuk savaş ortamında, Güngör’ü kızdırır:

*“Türkiye’ye komünizm gelecekte bu herhalde proletarya vasıtasıyla değil, doğrudan doğruya kapitalistlerin eliyle geleceğe benziyor... Sermayedarların komünistlerle aynı paralelde aynı neticeye doğru çalışması Marks’ın bile hayal edemeyeceği bir tezattır... Sokaklara katil sermaye diye yazan komünist gençlerin haklı olduğu şimdi anlaşılıyor. Demek ki işledikleri her cinayeti birtakım sermayedarlardan aldıkları para ile tertipliyorlarmış.”*¹⁰³⁴

Soğuk Savaş’ın soğuk yüzü bir yana Güngör devletin, iktisadi alandan olabildiğince çekilmesini ve özel teşebbüsün önünü açmasını ister. *“Doğu bloğu ülkelerde devletin bakkallık, manifaturacılık, tuhafiyecilik vs. yaptığı görülmüş şey değildir; ama bizim hükümet yavaş yavaş her sahaya el atmaktadır.”* der.¹⁰³⁵

Özel sektörün güçlenmesi, hür teşebbüsün önündeki engellerin kaldırılması, siyasal çoğulculuğun piyasa ekonomisinde yeşereceğine dair görüşler, Türkiye’de ithal ikameci olmayanın Türklüğünden şüphe edildiği dönemlerde dile getirilmektedir. Üstelik Güngör, serbest piyasacı yaklaşımlarını, mutedil devletçiliğe hiçbir gönderimde bulunmadan yapmaktadır. Bunlar, inkılâpçı münevverlerle ve onlarla ünsiyet kurmuş milliyetçi yaklaşımlarla Güngör’ün farkını ortaya koymaktadır. Gene bu yaklaşımlarıyla onun iktisatçı olmamasına, iktisadi meseleleri tali bir alan olarak bile ele almamış olmasına rağmen, 1980 sonrası ihracata dayalı büyümenin ipuçlarını gördüğü şeklinde mütalaa etmek mümkündür. Bu minvalde, sosyal psikolojiden ekonomi politiğe atlayan şu ifadeleri ne kadar manidardır:

¹⁰³³ Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.254.

¹⁰³⁴ Erol Güngör, *“Pis Kapital mi, Pis Kapitalist mi?”*, **Ortadoğu**, 20 Ağustos 1975, s.1.

¹⁰³⁵ Erol Güngör, *“Yeni Bir Dev Şirket”*, **Ayrıntılı Haber**, 10 Mayıs 1979, s.4.

“Serbest kültür değişimlerinde değişimin ajanı olan kimseler rekabet piyasasında çalışan birer tüccar gibidirler, mecburi kültür değişiminde ise inhisari bir devlet kapitalizminin memurları durumundadırlar.” ¹⁰³⁶

Serbest ticaret ortamının kurulması, piyasanın devletin anlamsız müdahalelerinden arınması ile milli kültürü tahrip eden süreçler nihayetlenecektir. Nasıl milli iradeye ortak olan bireyin vicdanı hür bir ortamda teşekkül edecekse, siyasi modernleşme de hür bir piyasadan gücünü alacaktır. İnkılapçı aydınının muhalif tavrı ne kadar da anlamlıdır:

“Dikkat edilirse gelişmemiş memleketlerde aydınların daha çok devletçilikten sosyalizme ve komünizme kadar giden bir istikamete yöneldikleri görülür. Bu tercih onların ayakta kalabilmelerini temin edecek yegâne alternatiftir; zira kabiliyet ve rekabetin hüküm sürdüğü serbest mesleklerde veya hususi sektörde muvaffak olmak hemen hemen imkânsız görünmektedir. Ayrıca bu sahada muvaffak olmuş kabiliyetli insanlara karşı duyulan nefret de (ki aslında bir aşağılık duygusudur) onları hararetçi bir devletçi yapar. Ancak devletin her şeye sahip olduğu bir memlekette kabiliyetsiz ve bilgisizler de iş bulabilirler, hatta devletçiliğin kaçınılmaz bir icabı olarak kabiliyetlilerden daha yüksek mevkilere geçebilirler.” ¹⁰³⁷

Tam bu noktada sermaye yetersizliğini dış borçlanma ile aşmaya çalışan, sürekli döviz açığı veren ve açığını kapatamadığında finansal krizlere düşen ülkenin en hassas meselesine dokunmaktadır: faiz. Serbest piyasada rol alan aktörlerin nefes boruları mali piyasalardır. Ülkenin iç tasarrufları bu piyasalara akmalıdır ki hem tasarruflar değerlendirilsin hem de piyasalar nefes alsın. Kapitalizm, üretimde girişimciliğini koyana kar, emeğini koyana ücret, finansal sermayesini koyana faiz takdim eden bir sistemdir. Bunun da ayağı bankalar ve tahvil – bono piyasalarıdır. Güngör, ulemaya seslenmektedir:

“Faiz meselesi İslam dünyasında kanayan bir yara olarak durmaktadır. Bugünün girift iktisadi muamelelerini – banka, kredi, faiz, hisse senedi ilh. – derinlemesine ele alıp bunları birbirinden ayırarak her biri için hüküm getirecek yerde, faiz haramdır diyerek bütün bunların hepsini bir faizcilik münasebetinden ibaret görmenin doğru olacağı kanaatinde değilim. Bu türlü bir tavır ya Müslümanları modern iktisadi hayatın dışında bırakır ya da onları şer’i hilyeler kullanmaya zorlar ki, ikisi de istenen şeyler değildir.”

Modern ulema tıpkı inkılâpçı münevver gibidir. Nasıl inkılâpçılar iktisat okumadan hürriyetçi oldular ise, modern ulema da öyle moderndir. Önlerine bir

¹⁰³⁶ Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.41.

¹⁰³⁷ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.239 – 240.

mikrofon uzatıldığında tarikat, cemaat, tesettür meselesini anında hallediveren bu aydın grubu, kadınların iddetli günlerinde ibadet edip etmemesi, cenaze namazında nerede saf tutacakları gibi postmodern meseleleri tartışmaktan Güngör'ün davetine icabet edememiş gibi görünmektedirler. Güngör, itikadi hassasiyetinden olsa gerek, “*Ben faiz konusunda herhangi bir hüküm vermedim; sadece günümüz ulemasının bu meseleyi çok sathi bir şekilde ele aldığı ve çözmekten kaçındığını belirtmek istedim.*” demekten kendisini alamaz.¹⁰³⁸

Bir ideolojiden ziyade bir vakıa olarak gördüğü kapitalizm karşısında teorilerin büyüüne kapılmadan gerçekçi yaklaşımların aranması gerektiğini söyler. Ulemayı finansal kapitalizmin aldığı mesafe karşısında tefekküre daveti ile inkılâpçı aydını devletçilik bahsinde tenkidi aynı zemine dayanmaktadır. Tüm bunları kültürün çekirdeğine hassasiyetle eğilen bir sosyal psikologun, ekonomi politik üzerinden gelecek dalgalara karşı cemiyeti koruma telaşı olarak görmek mümkündür.

¹⁰³⁸ Güngör, **İslamın Bugünkü...**, s.11. Güngör bu satırları yazdığında sözünü ettiği piyasalarda küresel likidite 1980 - 1984 dönemi yaklaşık 397 milyar civarındaydı.Bkz. www.bddk.org.tr “*Değişen Küresel Finansal Yapı ve 2007 Dalgalarının*” s.7. 1987 yılında 865,6 milyar dolar olan uluslararası faiz ve döviz türev işlemleri 537 kat artışla 2008 yılında 464, 7 trilyon dolara ulaşmıştır. Halbuki dünyadaki tüm gayrimenkullerin tahmini değeri 75 trilyon dolar, satın alma paritesine göre ülkelerin milli gelirleri toplamı 69 trilyon dolardır.Bkz., M.Mustafa Erdoğan, “*Neo Liberal İktisatta Sonun Başlangıcı ve Keynezyen İktisadın Reerkarnasyonu*”, **Politik İktisat ve Adam Smith**, Ed.: Hakan Kapucu vd., Yön Yay., İstanbul 2010. s.329. Finansal kapitalizmin ulaştığı ürküntü verici cüsse karşısında ulemanın suskun kalması anlaşılır gibi değildir. Güngör'ün davetine bu kadar çekingen davranılmaya devam edilmesine mukabil “İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı niçin var?” sorusu meşruiyet kazanmaz mı? Gerçekten de Süleyman Uludağ ve Hayrettin Karaman gibi birkaç ilahiyatçı haricinde bu meseleleri ele alan çalışmalara rastlanılamamaktadır. Konuya ilişkin doktora sayısının bir olması da sathiliğin kalkmadığını gösteriyor olsa gerekir. Bkz., İsmail Özsoy, **İslam İktisadında Faiz ve Çağımızda Ortaya Çıkan Problemler**, İÜSBE, İstanbul 1991. Güngör, **İslamın Bugünkü...**, s.135. Süleyman Uludağ, **İslam'da Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış**, Dergah Yay., İstanbul 1988, Hayrettin Karaman, **İslam'ın Işığında Günün Meseleleri**, İz Yay., İstanbul 2005, s.395 – 407.

5.6.Geleneği Tartışmak

Teorik çerçevede tanımlanması en zor ideolojilerden birisi milliyetçiliktir. Kavramın bizatihi kendisine dokunabilmek için etrafında dağınık bir şekilde bulunan ulus, ulusal, ulusal egemenlik, etni, kimlik, yurttaşlık, modernite, kaderini tayin hakkı gibi sosyal bilimlerin farklı alanlarına tekabül eden yaklaşımları ortaya koymak gerekmektedir. Derinlemesine ve genişlemesine devam eden zihni çabanın ardından herkesin içine sinen bir teorik muhtevaya – tanımlamaya değil – ulaşılabileceğinin de garantisi yoktur. Dışarıdan bakıldığında derin bir entelektüel boşluk görülmesinin sebebi de bu olsa gerektir. Gerçekten de sosyalizm, komünizm, liberalizm hatta muhafazakârlık dendiğinde bir çırpıda sayıverilen kurucu babalar geleneği milliyetçilikte yoktur. Bu entelektüel naiflik milliyetçiliğin kendisi dışındaki ideolojilere nüfuz ederek yaşayabilmesini sağlamıştır.¹⁰³⁹

Türkiye özelinden meseleye bakıldığında, ilk etapta, patrimonyal merkezîyetçilikten ulus – devlete geçen siyasi yapılanmanın köklü fikri geleneklere ne kadar tahammül edebileceği sorusu gündeme gelmektedir. Devletten bağımsız burjuvazisi, üniversitesi, sanat ve kültür hayatı, medyası var olamayan, geçirdiği onca sancılı modernleşme serüvenine rağmen muhkem köylülüğünü tasfiye edemeyen tarihi süreçten, üstelik milliyetçilik bağlamında bir gelenek çıkartmak kolay olmasa gerektir. Böylesine iddialı bir tezi ortaya koyan isim Erol Güngör olmuştur. 1975 yılında, milliyetçi entelektüellerin koalisyonu konumunda olan Ortadoğu gazetesinin başyazarlığını yürüttüğü bir dönemde, kendisini Gökalp – Turhan geleneğine yerleştirirken, her şeyi kendisiyle başlatan Türk düşüncesindeki aydınlar geleneğini de yıkmıştır.¹⁰⁴⁰ Bu tavır, milliyetçiliğin bir iç harp ideolojisi gibi takdim edilmeye çalışıldığı bir dönemde, sosyal bilimin vakarına davetiye olarak da görülmelidir.¹⁰⁴¹ Güngör, Türk milliyetçileri arasında derin izler bıraktığı düşünülen eserinde, yaslandığı geleneği şöyle ortaya koymaktadır:

“Türk milliyetçiliği üzerinde şimdiye kadar yazıları ve konuşmalarıyla bizleri aydınlatmış pek çok fikir adamımız vardır, fakat bunlar içinde – düşüncelerine her noktada katılmamakla beraber

¹⁰³⁹ Andrew Vincent, **Modern Politik İdeolojiler**, Çev.: Arzu Tüfekçi, Paradigma Yay., İstanbul 2006, s.383 – 385.

¹⁰⁴⁰ Murat Yılmaz, “Erol Güngör”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, Ed.:Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yay., İstanbul 2002, s.650, Kurtuluş Kayalı, **Türk Düşünce Dünyası I**, Ayyıldız Yay., Ankara 1994, s.63.

¹⁰⁴¹ Mustafa Çalık, **Teorik Denemeler**, Cedit Yay., Ankara 1999, s.11.

– benim en önemli saydığım iki kişi bulunuyor: Ziya Gökalp ve Mümtaz Turhan. Bunların kuvveti sadece çok parlak birer zekâya sahip olmalarından değil, aynı zamanda sosyal ilimlere dayalı bir milliyetçilik görüşünü işlemelerinden ileri geliyordu. Ben burada aynı geleneği devam ettirmeye gayret ettim.”¹⁰⁴²

Güngör bu satırları yazdığında Gökalp yaşıyor muydu? 25 Ekim 1924'te kabre gömülen yalnızca bedeni miydi? Bu tarihten sonra, “rahmetli üstadım Ziya Gökalp'in Türkçülüğü – tabir mazur görülsün – bir nevi teslisden ibaretti... Kemalizm bidayetten beri tek tanrıya tapmıştır: millicilik.” diyecek olan yalnızca Tekin Alp miydi?¹⁰⁴³ Büyük mütefekkirler eserleriyle yaşarlar. Gökalp, vefat ettikten sonra 1939'a kadar hiçbir eseri, Latin harfleriyle basılmamıştır. Bu yıl basılan kitabı da, tahmin edilebileceği gibi, Türkçülüğün Esasları'dır. O da 1944'te yasaklanmaktan kurtulamamıştır.¹⁰⁴⁴

Cumhuriyet nesli, Gökalp'le temas kurmaya 1950'lerde başlar. Özellikle Osman Turan'ın başkanlığındaki Türk Ocağı çevresi II. Meşrutiyet dönemi Türkçülüğünü Gökalp üzerinden sahiplenir. 27 Mayıs 1960 darbesinin ardından bu süreç de kesilir. Tasfiye edilen ekibin yerine gelenler “Kemalist Gökalp” portresini çizmeye çabalarlar. Birinci Cumhuriyet inkılabında yapılan hizmetlerin ikincisinde de yapılacağını söyleyenler bile vardır ve hepsi de Gökalpçidir(!)¹⁰⁴⁵ Güngör, geleneği yeniden kurarken siyaset mühendislerinin müdahalelerini de tadilata tabi tutar:

“CHP'yi Atatürk'ün kurduğu söylenir, ama partinin adı ve okları da dahil olmak üzere her şeyi Gökalp'in eseridir... Genç yaşında ölmeseydi, CHP'nin kendisinden sonraki yıllarda yaptığı büyük hatalar belki hiç olmaz, onun gösterdiği milliyetçi istikamette parti ile millet arasında kuvvetli bir bütünleşme meydana gelebilirdi...

Gökalp milliyetçiliği milli kültüre dayanıyordu. Bu husustaki fikirleri bakımından hem sosyoloji tarihinde hem de milliyetçi düşünce tarihinde müstesna bir yeri vardır. Zamanının çok ilerisinde düşünceleri olduğu için bugün bile bize ilham vermektedir. Tek kusuru Osmanlı yüksek kültürünü milli kültürün dışında tutmuş olmasıdır. Günümüzün milliyetçileri bu kusuru düzelttiği ölçüde Gökalp de bütün parlaklığıyla aramızda taptaze yaşayacaktır.”¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴² Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.20.

¹⁰⁴³ Alp, **a.g.e.**, s.32 – 33.

¹⁰⁴⁴ Parla, **a.g.e.**, s.119.

¹⁰⁴⁵ Aytekin Ersal, **Türk Ocakları ve Siyaset (1960'tan Günümüze)**, Berikan Yay., Ankara 2004, s.62 – 69.

¹⁰⁴⁶ Erol Güngör, “Elli Yıl Sonra Gökalp”, **Ortadoğu**, 9 Kasım 1974, s.1.

Gökalp'in tüm parlaklığı ile milliyetçiler arasında yaşaması için Osmanlı meselesinde yaptığı hatanın görülmesi gerekmektedir. Güngör'ün tenkidi bunun içindir:

*“Gökalp'in bu fikirleri Anadolu'dan İstanbul'a tahsile gelen delikanlıların ilk aylarda çektikleri ruhi sıkıntının tesiri altında söylenmiş gibidir. Türk tarihi ve kültürü hakkında pek çok yazarlarımız ondan daha sağlam bir görüş kazanmış değillerdir. Bu yüzden biz Gökalp'i burada Türk kültürünü yanlış anlayanların en kaliteli örneği olarak bahis konusu yapıyoruz...”*¹⁰⁴⁷

Yaşadığı devirde Türk düşüncesini tek başına temsil etmiş birisinin bazı hatalara düşmesinden daha tabii ne olabilir? Peki, Türkçülüğün Esasları'ndaki din bahsi?.. Müellif, Türklerin yeni hayatını anlattığı eserinde dine bir buçuk sahifelik bölüm açar. Güngör, buradaki görüşleriyle *“Ziya Gökalp'i Cumhuriyet devrinin laik inkılâpçılarından ve hatta dinde reform yapmak isteyen din dışı aydınlardan ayırt etmek çok güçtür.”* dedikten sonra *“devrin şartlarından dolayı ihtiyatlı hareket etmiş olabilir”* kanaatini belirtir. Bütün hayatı boyunca dini, mistik görüşlerin tesiri altında kalmış bir büyük düşünürün mesele hakkındaki yaklaşımlarını değerlendirmek isteyenlerin Türkleşmek – İslamlaşmak - Muasırlaşmak'a ve Dine Doğru makalesindeki görüşlerine bakmaları gerektiğini tavsiye eder. Onun, ulus kimliğinde dinin baskın rolünü reddetmediğini hatırlatmayı ihmal etmez.¹⁰⁴⁸

Güngör, Gökalp'i milliyetçi – muhafazakâr modernleşme anlayışı içerisinde tutar. Buraya dokunan yanları törpüleyerek yaslandığı geleneği muhkemleştirir. Medrese tekkeye nasıl cetvel çektiyse, Gazali fikri hayatı nasıl disipline ettiyse Güngör de kendisinden sonra gelecek milliyetçilere tesviyesi atılmış bir zemin bırakır. Gökalp'i tenkit ederken sahiplenmeyi de ihmal etmez. Şu ifadeler de Güngör'ündür:

“Gökalp'in Türk sosyolojisi içindeki yeri, onun eserlerini de aşar, çünkü ilk defa onun sayesinde Türk üniversitesinde sosyoloji kürsüsü kurulmuş, böylece bizde sosyoloji elli yılı aşan bir geleneğe kavuşmuştur... İmparatorluğun parçalanması tehlikesi karşısında birleştirici ve ayakta tutucu bir yol bulmaya çalışan genç Türk münevverleri ve siyaset adamları Gökalp gibi parlak bir kafanın adeta kutsal kitap üslubuyla yazdığı yazıların, yaptığı konuşmaların çok tesirinde kalıyorlardı. Üstelik Gökalp şahsı ile ilgili hiçbir ihtirası bulunmayan derviş tabiatlı bir fikir adamı

¹⁰⁴⁷ Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.82.

¹⁰⁴⁸ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.50 – 56.

idi; onun *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* formülü diğer kurtuluş çarelerine nisbetle daha gerçek, daha birleştirici görünüyordu... ”¹⁰⁴⁹

“... İmparatorluğa bir ideoloji peygamberi lazımdı, öyle ki iktidarın içinde bulunduğu şartları kavramış olacak ve birleştirici bir siyasi felsefenin temellerini atacaktı. İttihatçılar bu peygamberi Ziya Gökalp’in şahsında buldular. Balkan felaketinden Milli Mücadele’nin sonuna kadar git gide kuvvet kazanan milliyetçilik veya Türkleşmek siyasetinin başında da bir fikir adamı olarak yine o vardır. Zaten Milli Mücadele adı bile bize hemen millet, milliyet, milliyetçilik terimlerini hatırlatıyor ve burada ilk akla gelen isim de Ziya Gökalp oluyor.” ¹⁰⁵⁰

Güngör, geleneği neden Gökalp’le başlatır? Diğer Türkçülere neden atıf yapmaz? Gökalp, Osmanlı yüksek kültürü meselesinde hata yapmıştır; fakat o milliyetçiliği teorik zeminde tartışırken, ulusun manevi kıymetlerini koruma adına kültür – medeniyet ayırımına girmiştir. Sosyolojideki kıdemi de ortadadır. Bu noktada Güngör’ün inkılâpçılarla el ele vermiş Türkçülere dair değerlendirmesi mühimdir:

“Bütün ömrü Türk kültürüne ve medeniyetine küfretmekle geçmiş Ahmet Ağayef (Ağaoğlu) i, Cemil Meriç’in kaleminden okuduğumuz zaman sadece onun gibi üzülür ve zavallı Ağayef, zavallı Türk milliyetçiliği dersiniz. Başları sıkışınca Türkiye’ye iltica eden, fakat gördükleri iltifat nisbetinde anamıza söven bazı dış Türklerimizin bize son hediyesi Latin harfleri olmuştu. Rusya kendi idaresindeki Türklere zorla Latin alfabesini kabul ettirince, bu Türkçü allamelerimiz Türk hükümetini aramızdaki irtibat kesilmesin diye aynı yönde davranmaya teşvik ettiler. Zavallı Ağayef, acaba Rusya bu oyunu oynadıktan sonra derhal Latin alfabesini bırakıp Kiril harflerini kabul ettiği zaman ne yapmıştı? Herhalde bu defa da Kiril alfabesini alalım diye devlet reisine müracaat etmemiştir.”¹⁰⁵¹

Dış Türklerimiz ifadesi çoğuldur. Bunların içinde Yusuf Akçora başta olmak üzere inkılâpçı çizgide yol almış olanları saymak gerekir. Yahya Kemal, Akçora’nın Osmanlı’yı Bizans artığı gördüğünü, bizi Türk görmediğini, “*Rum devşirme piçleri*” gibi bildiğini aktarır.¹⁰⁵² Anamıza küfredenlerin bulunduğu bir vasatta, Gökalp’in yüksek kültürümüzü halktan kopuk bulmasının cürümü nedir ki? O halde gelenek Gökalp’le başlayacaktır. Bütün geleneklerin kurumlaşması gibi süreç içerisinde hatalar tashih edilecektir. Diğerlerinin düzeltilecek bir tarafı görülmediğinden inkılâpçı münevverler safına itilecektir.

Gökalp, kültür ile medeniyet ayırımını yaparken muasırlaşmak istikametinde korunacak değerlerin farkındaydı. Güngör’ün, vefatından sonra CHP’yi ulustan

¹⁰⁴⁹ Güngör, **Dünden Bugünden...**, s.39.

¹⁰⁵⁰ Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.237.

¹⁰⁵¹ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.157.

¹⁰⁵² **a.g.e.**, s.158.

kopartan hatalar belki de olmazdı temennisi buna dayanmaktadır. Nihayetinde ulus – devlet bağımsız bir milli kültürü yaşama arzusudur.¹⁰⁵³ Osmanlı'ya ilişkin değerlendirmelerinde düştüğü hatalar da teorik zeminden kaynaklanır. Zira Turhan bunu tashih etmiştir:

*“Gökalp kültür ile medeniyetin kesiksiz devamlılığını gözden kaçırmış, hatta zaman zaman bu ikisini diyalektik tezat içinde görmüştü. Hâlbuki onun hareket noktasından bugünkü ilim anlayışına geçmek çok zor değildi. Memleketimizde Gökalp'in bıraktığı bu eksiği ilk ve maalesef son olarak merhum Profesör Turhan doldurdu... Bu anlayışa göre milli kültürler bir medeniyetin çeşitli manzaralarından ibarettir. Milletler arasında alışveriş konusu olan ortak medeniyet unsurları her milletin kendi şartları içinde kendisine mahsus bir hüviyete kavuşur ve böylece her millet medeniyeti kendi tarzında benimser.”*¹⁰⁵⁴

Güngör, kültür ve medeniyet ayrımı konusunda alınan pozisyonun, sosyoloji âlimlerinin aralarında tartıştığı akademik bir mesele olmaktan öte, siyasi bir tavır olduğunun farkındandır. Eğer inkılâpçı iseniz bu ayrımın bir manası yoktur. Kemalist inkılâpçıların Gökalp'le bağlarının kesildiği noktanın bu mesele olması hiç de tesadüf değildir. Bunlar İçtihat dergisi etrafında toplanan batıcı münevverlerdir ve modernleşmenin iktisadi, teknik zemini onları ilgilendirmemektedir.¹⁰⁵⁵ İşte geleneğin kurulması için elzem olan muhalif hat böylece teşekkül etmiştir. Gökalp İçtihatçı değildir. İçtihatçılar inkılâpçı münevverlerdir. Milliyetçi muhafazakârlık, ulus – devleti onlardan farklı bir şekilde tasavvur ederek sahiplenir. *“Dil konusunda Ziya Gökalp ve arkadaşlarının geliştirdikleri Türkçeleşme görüşünü benimsiyorum. Bu gelişme sun'i bir şekilde durdurulmuş ve Türk kültürü bundan çok zarar görmüştür.”* veya *“Türkçülerin milliyetçilik anlayışı ve tarih görüşü resmi kongrelerden tekme ve tokatla kovuldu: Anadolu'da kurulan ve bin yıldır devam eden Türk devleti bir tarafa bırakılarak tarih öncesi çağlara dönüldü.”* ifadeleri ulus – devletin gelenek etrafında nasıl tasavvur edildiğini göstermektedir.¹⁰⁵⁶ Şu ifadeler de geleneğin siyasi hattının teşekkülünü anlatır:

“Türkiye'nin hayatında çok uzun bir devreyi kaplayan tek parti idaresinin resmi ideolojisi – ki Cumhuriyet Halk Partisi bunu Atatürk'e bağlamış ve adına Kemalizm demişti – girdiği her sahada başarısızlığa uğradıkça karşısında yeni fikri ve siyasi hareketlerin doğmasını ve güçlenmesini

¹⁰⁵³ Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.90.

¹⁰⁵⁴ **a.g.e.**, s.100 – 101.

¹⁰⁵⁵ Güngör, **Kültür Değişmesi ve...**, s.11 – 16.

¹⁰⁵⁶ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.476, Güngör, **Türk Kültürü ve...**, s.242.

*çabuklaştırmıştır. Bu hareketleri milliyetçi ve sosyalizm gibi iki genel ad altında sınıflandırmak mümkündür.”*¹⁰⁵⁷

Türkiye’de devletin dönüşümü mecburen girilen modernleşme tecrübesinin bir neticesi olmuştur. İmparatorluk bir plan dahilinde çözülmüş, masa başında hazırlanan maddeler dairesinde ulus – devlet vücut bulmuş değildir. Uzun tarihi mirasın yaşanmasında, son raddeye gelindiğinde, modern ulus – devlet arzusunu duyan iki entelektüel grup bulunuyordu: Türkçüler ve batıcılar. Aralarındaki geçiş genlikleri göz ardı etmeksizin pozitivist, biyolojik materyalizmin yoğun tesiri altında kalmış, modern dünyada dinin görünür olmasından pek hazzetmeyen, Volter – Comte ekseninde Batı düşüncesiyle temas kurmuş bir kuşak inkılâpçı münevverler olarak hilafetin ilgasıyla başlayan süreçte modern ulus – devletin kimliğinde baskın bir rol aldılar. Güngör’ün kendisini yerleştirdiği hat da ulus – devletin kurulması zarureti kabul ediyordu. Bu yüzden onları İslamcı veya sosyalist aydınlar gibi muhalifler safında görmek mümkün değildir. Nihayetinde ortaya çıkan siyasal iktidardan Güngör’ün dahil olduğu geleneğin de pay aldığı söylemek gerekmektedir. Gökalp, tercüme bürosunda yer almıştır. Turhan, Atatürk döneminde devletin sunduğu imkânlarla okumuş ve daha sonra da kürsü sahibi olmuştur. Güngör, MC hükümetleri zamanında ders kitaplarının yazılmasında etkili olmuş, 12 Eylül 1980 darbesinin ardından kurulan YÖK tarafından rektör olarak atanmıştır. Üç isminde Mustafa Kemal Paşa’nın şahsına yönelik bir tenkidi yoktur. Yalnız milliyetçilik Gökalp’ten Güngör’e uzandıkça muhafazakârlaşmıştır. Bunu, çalışmanın sınırları içerisinde iddialı bir yaklaşım olarak mütalaa edilse bile, Terakkipervercilerden Ak Particilere uzanan hatta muhafazakârlaşan Türkiye’nin Erol Güngör’e düşen hissesi olarak görmek mümkündür. Bu çizgideki her hat kendisinden bir öncekinden daha muhafazakârdır. Güngör’ün milliyetçi cephesini oluşturan AP – MHP – MSP’nin geriye doğru DP – SCF – TPCF’den daha muhafazakâr olması gibi, Gökalp – Turhan – Güngör hattı da ileriye doğru gidildikçe muhafazakârlaşan bir hattır.¹⁰⁵⁸ Türk siyasal yaşamının neden böyle şekillendiği ayrı

¹⁰⁵⁷ Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.355.

¹⁰⁵⁸ Özakpınar’ın tavzihan tashih mahiyetinde geleneğe ait dokunmalarının muhafazakarlığın artan dozuna tekabül etmesi hiç de tasadüf değildir. Bkz., Yılmaz Özakpınar, **Kültür ve Medeniyet Anlayışları...**, s.30 – 35, Özakpınar, **Kültür Değişmeleri ve ...**, s.152 vd. Şimşek de geleneğin tarihe

bir çalışmanın konusu olsa gerektir.¹⁰⁵⁹ Gene Turhan'la Gökalp arasında bağlantı kuran nokta da milliyetçi muhafazakâr modernleşmenin formülasyonunun kurulduğu Türkleşmek – İslamlaşmak – Muasırlaşmak olmuştur. Turhan, “*Meşrutiyet devrinde ilmin ve maarifte gaye, prensip ve keyfiyetin ehemmiyet ve kıymetini müdafaa eden bizzat bir âlim ve büyük çapta bir mütefekkir mevcuttur. Bu büyük mütefekkir Ziya Gökalp'ti.*” sözünü sosyal bilimle uğraşan bir akademisyenin kadirşinaslık örneği olarak söylememektedir. Dil ve kültüre dair meselelerde Güngör, Gökalp'i neden sahiplendiyse, Turhan de benzer bir şekilde sahiplenmiştir. Türk siyasal yaşamının çok partili hayata evrildiği bir noktada DP çizgisine yakın duran Turhan'ın II. Meşrutiyet'in büyük mütefekkiriyle ünsiyet kurması bir tesadüf değildir. Sosyal bilimin teorik çerçevesini önce gelenin Fransız, arkadan gelenin Anglo Sakson ekolünden almış olmasının bu noktada bir önemi yoktur.¹⁰⁶⁰ Zira inkılâpçılarla araya konan mesafe aynı anahtar kavramlar etrafında örülmüştür:

*“Memleketimizde, bilhassa son yirmi otuz sene zarfında, Ziya Gökalp'in kültürle medeniyeti ayırt eden bu görüşünün tamamıyla aksine olmak üzere bir vecize halinde ve dogmatik bir şekilde ortaya atılmış başka bir iddia daha vardır... Bu iddianın garabeti garp medeniyetini, sanki tek bir millet tarafından temsil ediliyormuş gibi kabul etmesinde, böylece bu medeniyeti temsil eden milletler arasında hiçbir fark gözetmemesindedir.”*¹⁰⁶¹

Geleneğin ikinci hattını oluşturan Turhan, Güngör'ün hocası ya da Güngör Turhan'ın talebelerinden birisi mesabesinde değildir. Güngör, ağabeyinin de dediği gibi, hocasına intisap etmiştir. “*Hayatımda dönüm noktası olan ve bana baba yakınlığı duyan bu büyük adam.*” hitabı hocasıdır.¹⁰⁶² Güngör, “*İlk Türk sosyal psikoloji profesörünün ilk asistanı olmanın gururunu ve mutluluğunu hep*

bakışını ele alırken benzer sonuçlara ulaşır. Bkz., Ahmet Şimşek, “*Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör Çizgisinde Milliyetçi Tarih Görüşü*”, **Türk Yurdu**, Nisan 2011, s.227 – 228.

¹⁰⁵⁹ Kahraman, muhafazakârlaşmayı ordu, aydınlar ve bürokratların oluşturduğu tarihsel bloğa karşı çevrenin koalisyonu olarak değerlendirmektedir. Bkz., Kahraman, **a.g.e.**, s.205 – 235. Karpat, modernleşme ile başlayan sürecin toplumun kimliğinde olanı açığa çıkardığını söyler. 1850'lerde miri arazinin bürokratik nedenlerle işletilememesinden dolayı mülkiyete izin verilmesi neticesinde Anadolu ve Rumeli'de 200 ve daha fazla dönüm araziye sahip olan kişilerin sayısı 250.000'i bulur. Bunlar aileleriyle birlikte 1 milyonu geçerler. Taşra eşrafının sosyolojik zemini böylece kurulur. Modernleşme bunların çocuklarını tüccar, mühendis, doktor, teknisyen, ilahiyatçı, avukat yapacaktır. Ne TPCF ne DP ne de diğerleri boşluğa düşmeyecektir. Bkz., Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması...**, s.XXII – 7, siyasette orta sınıflaşma için s.189 v.d.

¹⁰⁶⁰ Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s.196.

¹⁰⁶¹ **a.g.e.**, s.39.

¹⁰⁶² Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.237.

yaşadığını” söyler.¹⁰⁶³ Vefatının ardından hissiyatını anlatan bir yazıyı neden kaleme almadığını dile getirirken ikinci halkayla irtibatına vurgu yapar:

*“Eğer onu kaybettiğimiz zaman hakkında bir şeyler yazmaya kalksaydım, içimdeki ızdırabı dile getirmeye kalkacak ve böylece en azından onun hatırasına saygısızlık etmiş olacaktım Ondan öğrenebildiğim ölçüde nefsimi hakim olmaya çalıştım, aramızdaki hissi yakınlığın düşüncemi bozmayacak kadar gerilerde kalacağı bir zamanı bekledim... Esasen benim fikirlerim de onun düşüncesinin bir uzantısı sayılabilir.”*¹⁰⁶⁴

Güngör’ün vefatının ardından yazılan yazılarda Turhan’la arasındaki yakınlık bir kere daha hatırlanmıştır. Belki de bunların içerisinde Göze’nin *“Onun vefatıyla Prof. Mümtaz Turhan bir daha öldü diyebilirim.”* cümlesi en can alıcısıdır. Hoca ile talebenin öyle ifadeleri vardır ki, bir akademik çalışmanın dip notunda istenilen birisine isim açılrsa hiçbir münekkit Güngör / Turhan bu cümleyi kurmamıştır diyemez. Aşağıya alınan paragraflar Turhan’a mı yoksa Güngör’e mi aittir?

“Her türlü kalkınma şuurlu bir gayretin mahsulüdür, yani insan zekâsı ve bilgisinin eseridir. Biz bunu yapabilecek seviyeli insanlar yetiştirebildiğimiz takdirde komünizm ve sefaletle karşı emin olabiliriz.”

“Zira geri kalmış memleketlerin emelleri ile imkânları arasında daima bir nisbetsizlik vardır; orada kalkınma uzun ve disiplinli bir çalışmanın yerine, idarecilerin yaratacağı bir mucizenin eseri olarak görülür ve en kısa zamanda bu mucizenin olması beklenir.”

“İhtilal veya hükümet darbesi tıpkı siyasi ve iktisadi istikrarsızlıklar gibi, memleketteki umumi geriliğin tezahürlerinden biridir. Bu geriliğin neticesi olan iktisadi sarsıntı bir kurtuluş tedbiri veya çaresi sayılamayacağına göre, aynı hastalığın bir başka tezahürü olan ihtilalin de kurtuluşa yol açmasını beklemek o kadar abes olur.”

Türkiye’de içtimai problemlerin halli hususunda en çok rağbet gören tedbirler ihtilal, inkılâp veya reformdur. Başka milletlerin, medeni memleketlerin geceli gündüzlü çalışmaları, didinmeleri, emek ve göz nuru sarf etmeleri neticesinde ancak asırlar sonunda varabildikleri bir merhaleye bir gecede yapılacak bir ihtilal, bir inkılâp veya bir reform sonunda erişilebilecek zannedilmektedir. Fakat ne yazık ki bu mümkün değil, işte hakiki gericilik, bunun mümkün olabileceğini sanan iptidailikten geliyor.”

“Eğer orta mektep seviyesinden daha aşağıda bir tahsil bir insana bütün bunları veriyorsa, Fransızlara da tavsiye ederiz, hemen Köy Enstitüleri açsınlar; onların da bizdeki gibi geri kalmış bölgeleri var. Üniversite mezunlarının dahi ihtisas görmeden yapamayacağı bu işleri Köy Enstitülerinden çıkanlar hemen yaparlar...”

¹⁰⁶³ a.g.e., s.209.

¹⁰⁶⁴ a.g.e., s.213.

“Başka milletlerin medeniyet merhalelerinden bin bir güçlkle emekleyerek geçerken neden bu kadar kolay, neden bu kadar ucuz bir tedbire başvurmadıklarını bizim yarı münevverin bulucu dehası hala kavrayamamıştır.”

“Türkiye’de mevcut kültür ve kıymetler kargaşalığı günden güne mütehasıs ilim adamlarına ihtiyaç gösterirken meselenin bu tarafına önem verilmemiş ve dünyaya daha çok kendi düşüncesi içinden bakan alaylı yazıcıların basit ve sathi görüşleri ortalığı büsbütün karıştırmıştır.”

“...hiçbir insan, mesleğinin bilgi ve maharete dayanan bir hüner ve ehliyetin elinden ayrılacağından korkmaz. Bunun hayatıyla kaim olduğunu bilir. Ölmedikçe ve öldürülmedikçe bilgi ve maharetlerini kaybetmeyeceğini düşünür. İnkılâpçılığı kaybedilebilecek şeylerin muhafazasından ibaret sayıp bundan doğacak korkuyu besleyenler ya modernleşmeyi ve Garp medeniyetini anlayamamakta veya gizli bir maksat gözetmektedirler.”¹⁰⁶⁵

Yukarıdaki ifadelerde görülen benzerlikler, Güngör – Turhan yakınlığının bariz alametleri olsa gerektir. Devrimsiz, reformsuz, ihtilalsiz bir modernleşme arayışı, milli kültürü geliştirecek bir sosyal bilim yaklaşımı, dinin ulus kimliğinin billurlaşmasında inkar edilemez ehemmiyetini kavrayış, tüm bunların ifade vasıtaları olan dil, tarih ve kültür yaklaşımlarının kıvamına kavuştuğu dönemi II. Meşrutiyet’te bulma çabası Gökalp’i kaçınılmaz olarak geleneğin kuruculuğuna götürmektedir. Zira dönemin Gökalp’i milliyetçi muhafazakâr modernleşme arayışlarına kuruculuk verecek zenginliğe fazlasıyla sahiptir. Mütareke sonrası düşüncelerinde görülen kırılmalar onu inkılâpçı münevver kalıbına sokmaya yetmemiştir. Arkasından gelenlerin tashihleriyle Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör hattı teşekkül etmiştir. Bu gelenek, ulus – devlet bağlamında karşılaşılan problemleri çözmek için hasbi tefekküre muhtaç olanları kendisine çağırmaya devam eden mümbit bir akışa sahip görünmektedir.

SONUÇ

¹⁰⁶⁵ Paragraflar sırasıyla: Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.301, s.363, s.262 – 263, Turhan, **Toprak Reformu ve...**, s.158, Güngör, **Sosyal Meseleler ve...**, s.347, Turhan, **Toprak Reformu...**, s.143, Güngör, **Türkiye’de Misyoner...**, s.105, Turhan, **Atatürk İlkeleri ve...**, s.442.

Ulus – devlet olgusu, iktisaden kapitalizmin, hukuken tabii hakların, siyaseten modernleşmenin ve zihnen aydınlanmanın terkibi noktasında ortaya çıkmıştır. Avrupa’da feodal bağların çözülerek mutlakçı krallıkların kurulması ile birlikte başlayan süreç ulus – devletlerin de temellerini atmıştır. Olgunun ilk görüldüğü yer İngiltere’dir. XVI. Asırda başlayan çitleme hareketleri köylülüğü tasfiye ederken aristokrasiyi orta sınıflığa taşımış ve ulusal sınırlarda dolaşıma giren finansal sermaye ulus – devletin ülkesini tahkim etmiştir. Birey modern toplumun ihtiyaç duyduğu mesleki formasyonu edinebilmek için ulus altı etnik, mezhebi, geleneksel bağlarından kopmuştur. Kapitalizmin gelişim evresinde yaşanan süreç öylesine doğal görünmüştür ki pek çok sosyal bilimciye ulus – devletin bir hayali cemaat olmadığını söyleyen de ilk örneğin orijinalliği olsa gerektir.

Olguyu tarihsel zeminde açıklayan ikinci örnek Fransa’dır. Yükselen burjuvazisine, hatırı sayılır sanayi gücüne ve itibarlı entelektüel üretimine rağmen Fransa, köylülüğünü tasfiye edememiştir. Geleneksel yapıların çözülerek aydınlanmış bireyin vücut bulması doğal gelişmelerin seyrinde değil, ihtilal neticesinde özlemi duyulan bir hayal olmuştur. Nitekim 1791’de yürürlüğe giren Le Chapelier Kanunu’nun ardından devlet ile birey arasındaki tüm kurumlar tasfiye edilmiştir. Tarih, aydınlanmış devrimcilerin vesayetinde yeniden yazılırken, birey, ulusal egemenliğe hanel getireceği düşünülen müşterek menfaat gruplarından soyutlanmıştır. Ulus – devleti hayali cemaat olarak gören yaklaşımlara Fransa modeli fazlasıyla malzeme verir gibidir. Nihayetinde Balkan coğrafyasında bir nevi gecekondulu hayali cemaatler türerken bu model oldukça cezbedici görülecektir. Keza, Ortadoğu ve Afrika’da sömürge tecrübesinin ardından mücadelesi verilen modelleri de bu ekseninde değerlendirmek gerekmektedir.

Türkiye özelinde Osmanlı modernleşmesi Fransa modelini anımsatır. “Devlet nasıl kurtulur?” kaygısıyla orduda başlatılan modernleşme çabası maliyeye, bürokrasiye, eğitime ve nihayetinde siyasete kadar pek çok alanı kuşatır. Sürece öncülük eden bürokratlar ve aydınlar, toplumsal hayatın iktisadi zeminine nüfuz etmeksizin zihniyet dünyasında yaşanacak dönüşümlere odaklanmışlardır. Tarımsal alanların kapitalizme açılması, köylülüğün tasfiyesi, ihracat yoluyla modernleşmenin finansmanı türünden arayışlar modernleştiricilere pek cazip görünmemiştir. İkinci

Meşrutiyet döneminde süreci tersine çevirmek isteyen İttihatçıların çabası I.Cihan Harbi'nin felaketli günleriyle gölgelenmiştir.

Mütareke sonrası Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde gerçekleştirilen Milli Mücadele'nin nihai hedefi ulus – devletin ülkesini kurtarmak olmuştur. Nitekim 1921 Teşkilat-ı Esasiye'si süreci ulusal egemenliğe dayalı devletin varlığını ortaya koyarken, 1924 Teşkilat-ı Esasiye'si süreci de ulus – devletin konsolidasyonu olacaktır. Ulus – devlet çoğulcu bir siyasal bünyenin eseri iken, tek parti otoriterliğinde tahkim edilmeye gidilecektir. Tek parti otoriterliğinde yaşanan süreç dil ve tarih tezleri etrafında aydınlanmış bireyin aranması çabalarına şahitlik edecektir. Toplumsal yapılanmanın köylülük vasfı süreç içerisinde kırılmadığından dolayı aydın – halk ikileminden kaynaklanan sorunlar aşılamayacaktır.

Yukarıda tasvir edilen aydınlanmış bireyi arama çabalarına yönelik İslamcı, sosyalist çizgiden gelen aydınların tenkitleri olmuştur. Ulus – devlet bağlamında bu yaklaşımlara önem atfedilmemesinin temelinde bu aydınların ulus üstü formlara atıf yapması yatmaktadır. Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör geleneğini farklı kılan hususiyet, üç sosyal bilimcinin de ulus – devlet olgusuna bağlı olmasıdır. Bu hat, inkılâpçı aydın tipolojisi ile mesafesini artırarak milliyetçiliğe teorik bir çerçeve çizme arayışında olmuştur.

Geleneğin varlığını izhar eden Güngör'dür. Yetmişli yılların bölünmüş ikliminde cemiyeti bir bütün olarak kurtarma arzusu onu milliyetçiliğin tarihi mirasına iterken, Gökalp bir kurucu olarak karşısına çıkmıştır. Zira Gökalp'in modernleşme çizgisi, Güngör'ün ifadesiyle, inkılâpçı aydının radikalliğine sahip değildir. O, cemiyeti ayakta tutan tarihi, manevi değerlerin farkındadır. Dini, ulus kimliğinin bir parçası olarak görmektedir. Dilde mutedil bir sadeleşmeden yanadır. Türk ulusunun İslam coğrafyası ile bağlarını kopartacak bir tasfiyeci anlayıştan, inkılâpçı zihniyete en yakın olduğu dönemlerde bile, uzaktır. Hilafet meselesinde oldukça muhafazakâr görünür. O, tüm yaklaşımlarını kültür ve medeniyet ayrımı etrafında şekillendirir. Vefatından yıllar sonra yayınlanan Felsefe Dersleri'ndeki yaklaşımları da onu pozitivist çizgiden uzaklaştırır. Sanki Gökalp, bu eseriyle İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında kaleme aldığı yazılarına doğru bir daire çizmiştir. Bu dairenin merkezi Türkleşmek – İslamlaşmak – Muasırlaşmak olmuştur.

1950'li yıllarda, Türkiye'de sosyal psikoloji kürsüsünün kurucusu olarak haklı bir üne kavuşan Turhan, milliyetçiliği siyasal demokrasinin meşruiyet zemini olarak görür. Milli Şef'li dönemlerde bile otoriter siyasete mesafe koyması anlamlıdır. Bir ihtilal, bir darbe veya bir inkılâpla kalkınma davasının halledileceğini düşünen aydınları irticain kaynağı olarak görür. Kültür ve medeniyet ayrımına duyduğu sadakat ve ulusun manevi değerlerine attığı önem onu dairenin merkezindeki Gökalp'e çeker.

Gökalp – Turhan hattı kendisini en berrak bir şekilde Güngör'de bulur. Güngör, geleneğin varlığını izhar etmekle kalmaz, inşa etmeye de girişir. O, Gökalp'in Osmanlı mirasına dönük olumsuz değerlendirmelerini tenkit eder. Türk tarihinin en parlak devirlerini Selçuklu ve Osmanlı mirasında arar. Zira ulusu ayakta tutan manevi değerler bu dönemde şekillenmiştir. Gökalp'in sosyal bilimin kavramlarını kullanırken yaptığı yanlışlıklar kendisini tashih edecek bir zeminin olmamasındadır. O, hep ilklerin adamı olmuştur. Nihayetinde Turhan'la başlayan süreç, hataların görülmesine imkân verirken, Güngör'e geleneği muhkemleştirecek alanları gün yüzüne çıkartacaktır.

Patrimonyal köklerden gelerek bürokratik aydınların vesayetinde modernleşen bir cemiyette, ulus – devlete sadık bir muhalif hattın olması anlamlı bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR

Açıkgöz, Ömer; **Osmanlı Modernleşmesi, İktisadi, Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar**, Lotus Yay., Ankara 2008.

Adivar, Adnan; **Tarih Boyunca İlim ve Din**, Kenan Matb., İstanbul 1944.

Afetinan, A.; **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı, 1933**, TTK Yay., Ankara 1972.

.....; **Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, AAM Yay., Ankara 2000.

Ağaoğulları, Mehmet Ali; **Ulus – devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Yay., Ankara 2006.

Ahmad, Feroz; **İttihat ve Terakki (1908 – 1914)**, Çev.: Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul 1986.

.....; **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev.: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yay., İstanbul 1985.

Ahmet Cevdet Paşa; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, 1.C., İlgil Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008.

Akad, Mehmet; **Genel Kamu Hukuku**, Filiz Yay., İstanbul 1997.

Akal, Cemal Bali; **Modern Devlet Kavramının Belirlenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜSBE, İstanbul 1989.

Akal, Emel; **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001.

Akbaş, Rahmi; **Mareşal Fevzi Çakmak (1876 – 1950)**, Ötüken Yay., İstanbul 2008.

Akbay, Muvaffak; **Umumi Amme Hukuku Dersleri, C.I**, AÜHFY, Ankara 1958.

Akbulut, Örsan Ö.; **Küreselleşme, Ulus – Devlet ve Kamu Yönetimi**, TODAİE Yay., Ankara 2007.

Akdağ, Mustafa; **Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi (1243 – 1453)**, C.I, Barış Yay., Ankara 1995.

Akgüç, Öztin; **100 Soruda Türkiye'de Bankacılık**, Gerçek Yay., İstanbul 1989.

Akgül, Mehmet; **Türkiye'de Din ve Değişim, Bir Erol Güngör Çözümlemesi**, Ötüken Yay., İstanbul 2002.

- Akgün, Seçil; **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924 – 1928)**, Turhan Yay., Ankara ?.
- Akın, Rıdvan; **TBMM Devleti (1920-1923), Birinci Meclis Devrinde Devlet Erkleri ve İdare**, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- Akkuş, Selahattin; **Modern Egemenliğin Doğuşu: Pratik ve Kavramsal Belirlenme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜSBE, İstanbul 1995.
- Akpınar, Alişan - Eugene L. Rogan, **Aşiret – Mektep – Devlet, Osmanlı Devleti’nde Aşiret Mektebi**, Aram Yay., İstanbul 2001.
- Aksoy, A.Şerif; **İttihat ve Terakki**, Noktakitap Yay., İstanbul 2008.
- Akşin, Sina; **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele c.II**, Cem Yay., İstanbul 1992.
-; **Jöntürkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Yay., İstanbul 1987.
- Aktaran, İlyas; **Türk Demokrasi Tarihinde Yasama Yürütme Arasındaki İlişkiler**, HÜAİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002
- Akyıldız, Ali; **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yay., İstanbul 2004
-; **Para Pul Oldu, Osmanlı’da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yay., İstanbul 2003.
-; **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1839-1856)**, Eren Yay., İstanbul 1993.
- Akyürek, Göksun; **Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Dönemi Osmanlı Mimarlığı**, YTÜFBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- Aldıkaçtı, Orhan; **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, Fakülteler Matb, İstanbul 1970.
- Ali Cevat Bey; **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Beyin Fezlekesi**, Haz.: Faik Reşit Unat, TTK Yay., Ankara 1991.
- Alp, Tekin; **Kemalizm**, Cumhuriyet Matb., İstanbul 1936.
- Alpkaya, Faruk; **Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşu (1923 – 1924)**, İletişim Yay., İstanbul 1998.
- Altuğ, Fatih; **Namık Kemal'in Edebiyat Eleştirisinde Modernlik ve Öznellik**, BÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

- Anderson, Benedict; **Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev.: İskender Savaşır, Metis Yay., İstanbul 1993.
- Apaydın, Mustafa; **Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa**, ÇÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana 1993.
- Arıburnu, Kemal; **Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla**, AAM Yay., Ankara 1997.
- Armağan, Servet; **Türk Esas Teşkilat Hukuku**, Fakülteler Matb., İstanbul 1979.
- Arnhart, Larry; **Siyasi Düşünce Tarihi**, Çev.: Ahmet Kemal Bayram, Adres Yay. Ankara 2005.
- Aron, Raymond; **Sosyolojik Düşüncenin Evrimi**, Çev.: Korkmaz Alemdar, Bilgi Yay., Ankara 2004.
- Arsel, İlhan; **Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları**, Mars Matb., Ankara 1962.
- Arslan, Ahmet; **İbn-i Haldun**, Vadi Yay., Ankara 2002.
- Artun, Tuncay; **Türkiye'de Bankacılık**, Tekin Yay., İstanbul 1983.
- Aslan, Cahit; **Birey-Toplum- Devlet Kavramlaştırmaları ve Ara Değişken Olarak Etnisite**, Karahan Kitabevi, Adana 2004.
- Aslan, Yavuz; **TBMM Hükümeti, Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920 – 30 Ekim 1923)**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001.
- Aster, Ernest Von; **Fransız İhtilali'nin Siyasi ve Sosyal Fikirleri**, Haz.: Şennur Şenel, Phoenix Yay., Ankara 2004.
- Atatüre, Süha; **Küreselleşme Sürecinin Ulus Devlet Üzerindeki Etkileri**, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001.
- Atatürk, Kemal; **Nutuk**, AAM Yay., Haz.: Zeynep Korkmaz, Ankara 2000.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, AAM Yay., Ankara 1997.
- Atay, Falih Rıfkı; **Çankaya, C.2**, Dünya Yay., İstanbul 1958.
- Atay, Falih Rıfkı; **Mustafa Kemal'in Ağzından Vahdettin**, Pozitif Yay., İstanbul 2005.
- Ateş, Toktamış; **Siyasal Tarih**, İBÜY, İstanbul 2007.
- Aulard, A.; **Fransız İnkılabının Siyasi Tarihi, C.I**, Çev.: Nazım Poray, TTK Yay., Ankara 1944.

- Aydemir, Şevket Süreyya; **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, C.1 (1860 – 1908)**, Remzi Yay., İstanbul 1981.
-; **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, C.II**, Remzi Yay., İstanbul 1981.
- Aydın, M.Akif; **Türk Hukuk Tarihi**, Betaş Yay., İstanbul 1999.
- Aydoğan, Erdal; **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, AAM Yay., Ankara 2000.
- Aykut, Şeref; **Kamalizim (C.H. Partisi Programının İzahı)**, Muallim Ahmet Halit Matb., İstanbul 1936.
- Aysan, Mustafa; **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, Es Yay., İstanbul 1980.
- Ayverdi, Samiha; **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları 3**, Damla Yay., İstanbul 1981.
- Bakır, Caner; **Merkezdeki Banka, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası ve Uluslararası Bir Karşılaştırma**, İBÜY, İstanbul 2007.
- Bakır, Erdoğan; **Mali Olaylar ve Düzenlemeler ışığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare**, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara 2001.
- Bakırcı, Fahri; **TBMM'nin Çalışma Yöntemi**, İmge Yay., Ankara 2000.
- Bardakçı, Murat; **Şahbaba**, Pan Yay., İstanbul 1998.
-, **Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrükese**, Everest Yay., İstanbul 2009.
- Barkan, Ömer Lütfi; **İktisat Tarihi (Ders Notları)**, İ.Ü. Yay., İstanbul 1957.
- Barkey, Karen; **Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, Çev.: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- Başar, Ahmet Hamdi; **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, Tan Matb., İstanbul 1945.
- Başgil, Ali Fuad; **Mukayeseli Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, I.C. Fasikül 1**, Baha Matb., İstanbul 1957.
- Batır, Betül; **II.Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisat'a Türkiye'de İlköğretim (1908 – 1924)**, DEÜAİİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.
- Batum, Süheyil - Nemci Yüzbaşıoğlu, **Anayasa Hukukunun Temel Metinleri**, Betaş Yay., İstanbul 1993.
- Baykara, Tuncer; **Milli Mücadele (1918-1923)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985.

-; **Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, IQ Yay., İstanbul 2004.
- Baytok, Taner; **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Başnur Yay., Ankara 1970.
- Bayur, Yusuf Hikmet; **Atatürk'ün Hayatı ve Eserleri I**, Doğumdan Samsun'a Çıkışına Kadar, AAM Yay., Ankara 1997.
-; **Türk İnkılabı Tarihi**, C.1, TTK Yay., İstanbul 1940.
- Beaud, Michel; **Kapitalizmin Tarihi**, Çev.: Fikret Başkaya, Dost Yay., Ankara 2003.
- Behar, Büşra Ersanlı; **İktidar ve Tarih, Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929 – 1937)**, Afa Yay., İstanbul 1996.
- Belge, Murat; **Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür**, İBÜY, İstanbul 2005.
- Beriş, Hamit Emrah; **Egemenliğin Dönüşümü, Tarihsel ve Siyasal Açından Egemenlik Kavramının Yeni Anlamı**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
-, **Tek Parti Döneminde Devletçilik**, Liberte Yay., Ankara 2009.
- Berkes, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Haz.: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006.
- Berktaş, Halil; **Kabilelerden Feodalizme**, Kaynak Yay., İstanbul 1983.
- Betin, Saffet Ürfi; **Atatürk inkılabı ve Ziya Gökalp-Yahya Kemal-Halide Adıvar**, Güven Yay., İstanbul 1951.
- Beysanoğlu, Şevket; **Doğumunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı (1894–1909)**, Şehir Matb., İstanbul 1956.
- Bıyıklıoğlu, Tefik; **Türk İstiklal Harbi I: Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genel Kurmay Yay., Ankara 1962.
- Bila, Hikmet; **CHP 1919 – 1999**, Doğan Yay., İstanbul 1999.
- Bilir, Faruk; **Türkiye'de Milletvekilliği ve Milletvekilliğinin Sona Ermesi**, Nobel Yay., Ankara 2001.
- Birand, Kamuran; **Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri**, Son Havadis Matb., Ankara 1955.
- Black, Jeremy; **Savaş ve Dünya , Askeri Güç ve Dünya'nın Kaderi, (1450-2000)**, Çev.: Yeliz Özkan, Dost Yay., Ankara 2009.

- Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi, C.I,** Haz. David Miller , Janet Coleman vd, Çev.: Bülent Peker, Nevzat Kıracı, Ümit Yay., Ankara 1994.
- Bleda, Mithat Şükrü; **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Yay., İstanbul 1979.
- Blum, Jerome; **The End of the Old Order in Rural Europe**, Princeton University Pr, Princeton 1978.
- Bolay, Süleyman Hayri; **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, Akçağ Yay., Ankara 1990.
.....; **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- Boratav, Korkut; **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)**, İmge Yay., Ankara 2004.
.....; **Türkiye'de Devletçilik**, Savaş Yay., Ankara 1982.
.....; **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, İmge Yay., Ankara 2004.
- Bottomore, Tom – Nisbet, Robert; **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Derleyenler: Mete Tunçay, Aydın Uğur, V Yay., Ankara 1990.
- Bozkurt, Nejat; **Kant**, Say Yay., İstanbul 2008.
- Braudel, Fernand; **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar**, C.I Çev.: M.Ali Kılıçbay, Gece Yay., Ankara 1992.
- Briggs Asa and Patricia Clavin, **Modern Eurpe, 1789 – Present**, Pearson, New York 2003.
- Brown, Richard; **Society and Economy in Modern Britain, 1700-1850**, Routledge, London 1991.
- Bruno, Frank J., **Psikoloji Tarihine Giriş**, Çev.: Nesrin Hisli, Ege Üniv. Yay., İzmir 1982.
- Budak, Mustafa, **İdealden Gerçeğe, Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika**, İstanbul 2002.
- Buluş, Abdülkadir, **Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri**, Tablet Yay., Konya 2003.
- Bulut, Cihan; **Ekonomik Yapı ve Politika Analizi**, Der Yay., İstanbul 2006.
- Bulut, Nihat; **Feodaliteden Küreselleşmeye Ekonomik İktidar Siyasal İktidar İlişkisi**, Seçkin Yay., Ankara 2004.
- Burak, Durdu Mehmet, **Birinci Dünya Savaşında Türk – İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Babil Yay., Ankara 2004.

- Cahen, Claude; **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Tarh Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2002.
- Calhoun, Craig; **Milliyetçilik**, Çev.: Bilgen Sütçüoğlu, İBÜ Yay., İstanbul 2007.
- Cassirer, Ernst; **Devlet Efsanesi**, Çev.: Necla Arat, Remzi Yay., İstanbul 1984.
- Caymaz, Birol; **Türkiye’de Vatandaşlık, Resmi İdeoloji ve Yansımaları**, İBÜY, İstanbul 2007.
- Cebesoy, Ali Fuat; **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul 2000
- Celkan, Hikmet Yıldırım; **Ziya Gökalp’in Eğitim Sosyolojisi**, MEB Yay., İstanbul 1990.
- Cemal Paşa, **Hatırat**, Arma Yay., Haz.: Metin Martı, İstanbul 1996.
- Cevizci, Ahmet; **On Yedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi**, Asa Yay., Bursa 2001.
- Ceylan, Harun, **Çağdaş Türk Düşüncesine Erol Güngör Katkısı**, SÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006.
- Childs, W Timothy, **Trablusgarp Savaşı, Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.
- CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, Haz.: Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2002.
- Cin Hali – S.Gül Akyılmaz, **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Çağ Ün. Yay., Adana 2000.
- Collas, Bernard Camile; **1864’te Türkiye, Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni**, Çev.: Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yay., İstanbul 2005.
- Constantijn A. J.M. Kortmann and Paul P.T. Bovend Eert; **Dutch Constitutional Law**, Kluwer Law International, Boston 2000.
- Copeaux, Etienne; **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, Çev.: Ali Berktaş, TTV Yay., İstanbul 1998.
- Coşar, Simten; **The State and Intellectual in Turkey: Between Liberal Ethos and the Myth of Democracy**, BÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.
- Coşkun, Abdulvahap; **Ulus – Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- Coşkun, Alev; **Kuvayı Milliye’nin Kuruluşu**, Cumhuriyet Yay., İstanbul 2005.

-; **Sasmsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay, İşgal, Hüzün, Hazırlık**, Cumhuriyet Yay., İstanbul 2008.
- Coşkun, Gülay; **Devlet Bütçesi, Türk Bütçe Sistemi**, Turhan Yay., Ankara 1989.
- Crozat, Charles; **Amme Hukuku**, Çev.: Bedia H., Güneş Matb., İstanbul 1934.
- Cüceloğlu, Doğan; **İnsanı Ararken**, C.1, Söyleyişi: Canan Dila, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2005.
- Çadırcı, Musa; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK Yay., Ankara 1991.
-; **Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi**, İmge Yay., Ankara 2007.
- Çakır, Coşkun; **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yay., İstanbul 2001.
- Çalık, Mustafa; **Teorik Denemeler**, Cedid Yay., Ankara 1999.
- Çavdar, Tevfik; **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, İmge Yay., Ankara 2003.
-; **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839 – 1850)**, İmge Yay., Ankara 2004.
- Çetin, Halis; **Siyasal İktidar ve Meşruiyet, Meşruiyetin Tipolo jisi, Fonksiyonları ve Araçları**, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001.
- Çiftçi, Selda; **Mümtaz Turhan'ın Sosyal Psikoloji Alanındaki Çalışmaları**, GÜEF Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- Çiğdem, Ahmet; **Aydınlanma Düşüncesi**, İletişim Yay., İstanbul 1997.
- Çolak, Filiz, **II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret (1908 – 1923)**, DEÜAİİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2005.
- Çüçen, A.Kadir; **Bilgi Felsefesi**, Asa Yay., Bursa 2001.
- Danışman, Zuhuri, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, Yani Matbaa, İstanbul 1964.
- Danışmend, İsmail Hami; **31 Mart Vakası**, İstanbul Kitabevi Yat., İstanbul 1974.
-; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, İstanbul 1961.
- Davison, Roderich H., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856 – 1876)**,C.1, Çev.: Osman Akınay, Papirus Yay., Ankara 1997.
- Demir, Fevzi, **Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)**, İmge Yay., Ankara 2007.
- Demir, Ömer – Acar, Mustafa; **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Vadi Yay., Ankara 2002.

- Demirbaş, Osman, **İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Milli Mücadele**, İÜAİİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- Demircioğlu, Halil, **Roma Tarihi; I.C.**, TTK Yay., Ankara 1993.
- Demirel, Muammer, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri (1906 – 1907)**, KBY, Ankara 1990.
- Deringil, Selim; **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Çev.: Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul 2007.
- Deutsch, Karl W.; **Nationalism and Social Communication, an Inquiry into the Foundations of Nationality**, MIT Press, London 1966.
- Dilcher, Gerhard; **Bilimsel Metot ve Siyasal Karar Aracı Olarak Hukuki Pozitivizm**, Çev.: Ahmet Mumcu, Sevinç Yay., (AÜHFD C:XXXI, NO:1-2'den Ayrı Bası), Ankara 1974.
- Doğan, Atilla; **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, İBÜY, İstanbul 2006.
- Dönmez, Cengiz; **Milli Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhibleri Cemiyeti**, AAM Yay., Ankara 1999.
- Duman, Fatih; **Aydınlanma Eleştirisinden Devrim Karşıtlığına: Liberal - Muhafazakar Bir Düşünür Olarak Edmund Burke**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- Duru, Kazım Nami, **Ziya Gökalp**, MEB Yay., İstanbul 1965.
- Duverger, Maurice; **Siyaset Sosyolojisi**, Çev.: Şirin Tekeli, Varlık Yay., İstanbul 1975.
- Dündar, Can, **Köy Enstitüleri**, İmge Yay., Ankara 2000.
- Dündar, Fuat, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)**, İletişim Yay., İstanbul 2002
- Efendi, Hoca Sadettin, **Tacü't – Tevarih I**, Haz.: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.
- Ekinci, Ekrem Buğra; **Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk**, Arı Sanat Yay., İstanbul 2008.
- Eldem, Vedat; **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yay., Ankara 1994.
- Elifoğlu, Ahmet; **İttihat ve Terakki'nin Azınlıklar Politikası**, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

- Elmacı, Mehmet Emin; **II.Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar**, DEÜAİİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2001.
- Ergil, Doğu; **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Yay., Ankara 1981.
- Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.1, TTK Yay., Ankara 1953.
- Erişirgil, Mehmet Emin, **Bir Fikir Adamının Romanı, Ziya Gökalp**, Haz.: Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Nobel Yay., Ankara 2007.
- Eroğlu, Cem; **Devlet Yönetimine Katılma Hakkı**, İmge Yay., Ankara 1999
-; **Anayasayı Değiştirme Sorunu, (Bir Mukayeseli Hukuk İncelemesi)**, AÜSBFY, Ankara 1974.
- Erözden, Ozan; **Ulus – Devlet**, Dost Yay., Ankara 1997.
- Ersal, Aytekin; **Türk Ocakları ve Siyaset (1960'tan Günümüze)**, Berikan Yay., Ankara 2004.
- Esen, Bülent Nuri, **Türk Anayasa Hukuku, Birinci Fasikül**, Ankara 1971.
- Esen, Selin; **Ulus – Devlet Modelleri ve İspanya Örneği**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2001.
- Fakhry, Majid, **A History of Islamic Philosophy**, Columbia University Press, New York 1983.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya**, Çev.: Ayşe Berktaş, Kitap Yay., İstanbul 2007.
- Fenton, Steve; **Ethnicity , Racism, Class and Culture**, Macmillan, Basingstoke 1999.
- Feudalism in History**; Ed. Rushton Coulborn, Archon Boks, Princeton 1965.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin F., **Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim**, Türkiye Muallimler Birliği Neşr., İstanbul 1955.
- Findley, Carter V., **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform**, Çev: Latif Boyacı – İzzet Akyol, İz Yay., İstanbul 2004.
- Findley, Carter Vaughn; **The Turks in the World History**, Oxford Press, New York 2005.
- Finkel, Caroline; **Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü (1300-1923)**, Çev.:Zülal Kılıç, Timaş Yay., İstanbul 2007.
- Frey, W. Frederic; **The Turkish Political Elite**, Cambridge MIT Pres, 1965.

- Friedman, Milton; **Capitalism and Freedom**, The University of Chicago Press, Chicago 1962.
- Garnie, Jean – Paul; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu**, Çev.:Zeki Çelikkol, Remzi Yay., İstanbul 2007.
- Gaxotte, Pierre; **Fransa İhtilali Tarihi**, Çev.: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayt., İstanbul 1962.
- Gellner, Ernest; **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev.: Büşra Ersanlı Behar, Güney Gökse Özdoğan, İnsan Yay., İstanbul 1992.
- Gencer, Mustafa, **Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu, 1908 – 1918 Dönemi Türk – Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim Yay., İstanbul 2003.
- Genç, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yay., İstanbul 2000.
- Gibbon, Edward; **Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, Çev.: Asım Baltacıgil, Tuba Matb., İstanbul 1987.
- Giddens, Anthony; **Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji**, Çev., Ahmet Çiğdem, Vadi Yay., Ankara 1999.
-; **Ulus-Devlet ve Şiddet**, Çev.: Cumhur Atay, Devin Yay., İstanbul 2005.
-; **Sosyoloji**, Haz.: Cemal Güzel, Ayraç Yay., Ankara 2005.
- Gilson, Etienne; **Ortaçağda Felsefe :Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, Çev.: Ayşe Meral, Kabalcı Yay., İstanbul 2007.
- Goloğlu, Mahmut; **Erzurum Kongresi**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.
-; **III.Meşrutiyet 1920**, Turhan Yay., Ankara 1970.
-; **Sivas Kongresi**, Başnur Matb, Ankara 1969.
- Göçek, Fatma Müge, **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü, Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Ayraç Yay., Ankara 1999.
- Göçgün, Önder; **Namık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri**, AKMY, Ankara 1999.
- Gökberk, Macit; **Felsefe Tarihi**, Remzi Yay., İstanbul 1985.
- Gökbilgin, Tayyib; **Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, TTK Yay., Ankara 1959.
- Göze, Ergun; **Profesörler Geçiyor**, Bedir Yay., İstanbul 1975.
- Gözler, Kemal; **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, Ekin Yay., Bursa 2000.

-; **Kurucu İktidar**, Ankara 1991.
- Gözübüyük, A. Şeref - Zekai Sezgin, **1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri**, Ankara Üniversitesi İdari İlimler Enstitüsü Yay., Ankara 1957.
- Gülalp, Haldun, **Gelişme Sıratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Yurt Yay., Ankara 1987.
- Güler, Ruhi; **Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Medeniyet Anlayışının Evrimi**, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.
- Gülerman, Adnan; **Türkiye'nin Ekonomik ve Toplumsal Yapısı**, ?, ?.
- Günay, Ünver; **Din Sosyolojisi**, İnsan Yay., İstanbul 2008.
- Güneş, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997.
- Güngör, Erol; **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, Ötüken Yay., İstanbul 2008.
-; **Değerler Psikolojisi**, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yay., Amsterdam 1993.
-; **Dünden Bugünden, Tarih – Kültür – Milliyetçilik**, Ötüken Yay., İstanbul 1987.
-; **İslamın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yay., İstanbul 1991.
-; **Kelami Sahada Estetik Yapı Organizasyonu**, Ötüken Yay., İstanbul 1999.
-; **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ötüken Yay., İstanbul 2010.
-; **Sosyal Meseleler ve Aydınlar**, Haz.: R.Güler E. Kılınç, Ötüken Yay., İstanbul 2003.
-; **Tarihte Türkler**, Ötüken Yay., İstanbul 2006.
-; **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, Ötüken Yay., İstanbul 1993.
-; **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, Ötüken Yay., İstanbul 2005.
- Gürbüz, Yaşar, **Anayasalar**, Filiz Yay., İstanbul 1981.
- Habermas, Jürgen; **Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak**, Çev.: İlknur Aka, YKY, İstanbul 2002.
- Hacısalihoglu, Mehmet, **Jöntürkler ve Makedonya Sorunu**, Çev.: İhsan Çatay, TVYY, İstanbul 2008.
- Hall, Richard C., **The Balkan Wars 1912 – 1913, Prelude to the First World War**, Routledge, London 2000.

- Hampson, Norman; **Aydınlanma Çağı**, Çev.: Jale Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1991.
- Hanioğlu, M.Şükrü; **A Brief History of the Late Otoman Empire**, Princeton University Press, Princeton 2008.
-; **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Yay., İstanbul 1981.
-; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, Bağlam Yay., İstanbul 2006.
-; **Preparation for a Revolution, the Young Turks (1902-1908)**, Oxford University Press, New York 2001.
-; **Young Turks in Opposition**, Oxford University, New York 1995.
- Hasanova, Samire, **Modernleşme Sürecinde İslam Hukukunda Maslahat Tartışmaları**, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Hatemi, Nilüfer, **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, C.II, YKY, İstanbul 2002.
- Heaton, Herbert; **Avrupa İktisat Tarihi**, Çev.: M.Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Paragraf Yay., Ankara 2005.
- Heimsoeth, Heinz; **Kant'ın Felsefesi**, Çev.: Takiyettin Mengüşoğlu, Doğu Batı Yay., Ankara 2007.
- Hekman, Susan; **Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik**, Çev: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yay., İstanbul 1999.
- Heper, Metin, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Çev.: Nalan Soyarık, Doğu Batı Yay., Ankara 2006.
- Heywood, Andrew, **Politics**, Palgrave, New York 2002.
- Hiç, Mükerrrem, **Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye**, Sermet Matb., İstanbul 1979.
- Hobsbawm, E.J.; **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev.: Abdullah Ersoy, Dost Yay., Ankara 2003.
-; **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, "Program, Mit, Gerçeklik"**, Çev.:Osman Akınhay, Ayrıntı Yay., İstanbul 1995.
- Hoyt, Robert S.; Chodorow, Stanley; **Europe in the Middle Ages**, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1976.

Huberman, Leo; **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev.: Murat Belge, İletişim Yay., İstanbul 1995.

Hurewitz, Jacob Coleman, **Diplomacy in the Near and Middle Eas, A Documentary Record (1535-1914)**, V.I, Van Nostrand, New York 1956.

Imber, Colin, **Osmanlı İmparatorluğu 1300 - 1650**, Çev.: Şiar Yalçın, İBÜY, İstanbul 2006.

Irmak, Sadi, **Atatürk Devrimleri Tarihi**, Fatih Yay., İstanbul 1973.

İba, Şeref, **Türkiye’de Meclis Başkanlığı ve Başkanlık Divanı**, Nobel yay., Ankara 2001.

İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları, Haz.:Bülent Demirbaş, Arba Yay., İstanbul 1987.

İleri, Celal Nuri; **Türk İnkılabı**, Haz.: Recep Durmaz, Kaknüs Yay., İstanbul

İnalçık, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003.

.....; **Şair ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme**, Doğu Batı Yay., Ankara 2003.

İnsel, Ahmet; **Düzen ve Kalkınma Kışkacında Türkiye**, Çev.: Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yay., İstanbul 1996.

İrem, Nazım; **Kemalist Modernism and the Genesis of Turkish Traditionalist Conservatism**, BÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

Jaeschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, TTK Yay. Ankara, 1971.

Kabaklı, Ahmet; **Türk Edebiyatı**, C.III., TEVY, İstanbul 1994.

Kabasakal, Mehmet; **Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi**, Tekin Yay., İstanbul 1991.

Kaçmazoğlu, Bayram; **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Birey Yay., İstanbul 1999.

Kafadar, Cemal, **Between two Worlds ,the Construction of the Ottoman State**, University of California Press, Berkeley 1996.

Kafadar, Osman, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yay., Ankara 1997.

Kafesoğlu, İbrahim; **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1983.

Kahraman, Alim; **Şinasi**, Timaş Yay., İstanbul 2001.

- Kahraman, Hasan Bülent, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, kavramlar, Kuramlar, Kurumlar**, Agorakitaplığı Yay., İstanbul 2008.
- Kansu, Aykut; **1908 Devrimi**, Çev.: Ayda Erbal, İletişim Yay., İstanbul 1995.
- Kansu, Mazhar Müfit; **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, TTK Yay., Ankara 1988.
- Kantemir, Dimtri; **Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi I**, Çev: Özdemir Çobanoğlu, Cumhuriyet Yay., İstanbul 2005.
- Kara, Cihan; **Erol Güngör'de Milliyetçilik**, NÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Niğde 2007.
- Kara, İsmail; **İslamcılarının Siyasi Görüşleri I, Hilafet ve Meşrutiyet**, Dergah Yay., İstanbul 2001.
- Kara, Seyfullah, **Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kurumları**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.
- Karaalioglu, Seyit Kemal; **Türk Edebiyatı Tarihi**, C.II., İnkılap – Aka Yay., İstanbul 1982.
- Karabekir, Kazım; **İstiklal Harbimizin Esasları**, Haz. Faruk Özerengin, Emre Yay., İstanbul 2005.
-; **İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896 – 1909)**, Emre Yay., İstanbul 2005.
- Karaibrahimoğlu, Sacit; **Türkiye Büyük Millet Meclisi**, Ege Matb., Ankara 1968.
- Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, C.V., TTK Yay., Ankara 1947.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Atatürk**, Güven Matb., İstanbul 1946.
- Karpat, Kemal H., **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev.: Recep Baştemur, İmge Yay., Ankara 2005.
-; **İslam'ın Siyasallaşması**, Çev.: Şiar Yalçın, İBÜY, İstanbul 2005.
-; **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev.: Dilek Özdemir, İmge Yay., Ankara 2006.
-; **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul Matb., İstanbul 1957.
-; **Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi (1876 – 1980)**, Çev.: Esin Soğancılar, İmge Yay., Ankara 2007.

Kasaba, Reşat; **Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları**, Çev.: Banu Büyükkal, Kitap Yay., İstanbul 2005.

Kaya, Gökhan; **II. Meşrutiyet'in Siyasal Hayatında Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)**, AÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Kaya, Yalçın; **Bozkırdan Doğan Uygarlık Köy Enstitüleri, Antigoneden Mızraklı İlmihale**, C.2, Tılgat Matb., İstanbul 2001.

Kazgan, Gülten; **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Yay., İstanbul 1984.

.....; **Tanzimat'tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İBÜY, İstanbul 2004.

Kazgan, Haydar; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, Creative Yay., İstanbul 1997.

.....; **Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali, 1.C**, Roma Yay., Ankara 2005.

Kehrer, Günter ;Roland Robertson, Emile Durkheim, **Din Sosyolojisi**, Çev.:M.Emin Köktaş, A.Topçuoğlu, Vadi Yay., Ankara 1996.

Keklik, Nihat; **Türk – İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri**, İÜEFY, İstanbul 1987.

Kendirici, Hasan; **Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisine, Kopuş ve Süreklilikler**, Kitap Yay., İstanbul 2004.

Kepenek, Yakup - Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Yay., İstanbul 2005.

Keser, Hayri; **Türk Anayasa Yargısında Hukuk Devleti İlkesi**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2005.

Keyder, Çağlar; **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923 – 1929)**, Yurt Yay., Ankara 1982.

.....; **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine**, İletişim Yay., İstanbul 2004.

Kılıçbay, Ahmet, **Tük Ekonomisi, Modeller, Politikalar, Stratejiler**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985.

Kılıçbay, Mehmet Ali; **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Teori Yay., Ankara 1985.

- Kınlı, Orhan, **Osmanlı'da Modernleşme ve Bürokrasi**, İmge Yay., Ankara, 2006.
- Kıray, Emine, **Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yay., İstanbul, 1993.
- Kırzioğlu, Fahrettin; **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Kültür Yay., Ankara 1993.
- Kısakürek, Necip Fazıl; **Sahte Kahramanlar**, Büyük Doğu Yay., İstanbul 2002.
- Kızıltan, Yılmaz; **I.Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı**, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.
- Kili, Suna - A.Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri, Senedi İttifaktan Günümüze**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985.
- Kili, Suna; **Kemalizm**, Menteş Matb., İstanbul 1969.
- Kobal, Yunus; **Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya**, HÜAİİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.
- Kocakaplan, İsa; **Ziya Gökalp**, Timaş Yay., İstanbul 2001.
- Koçer, Hasan Ali; **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773 – 1923)**, MEB Yay., İstanbul 1991.
- Kodaman, Bayram; **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yay., Ankara 1988.
- Koloğlu, Orhan; **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, İletişim Yay., İstanbul 1998.
- Koraltürk, Murat; **Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler**, SPK Yay., Ankara 1997.
- Korkmaz, Alaaddin; **Ziya Gökalp, Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri**, MEB Yay., İstanbul 2005.
- Korlaelçi, Murtaza; **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, Hece Yay., Ankara 2002.
- Köker, Levent; **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yay., İstanbul 2004.
-; **Demokrasi Üzerine Yazılar**, İmge Yay., Ankara 1992.
- Köprülü, M.Fuad, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Ötüken Yay., İstanbul 1981.
- Kösemihal, Nurettin Şazi; **Durkheim Sosyolojisi**, Remzi Yay., İstanbul 1971.
- Köymen, Mehmet Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C.III. Alparslan ve Zamanı**, TTK Yay., Ankara 1992.

- Kubalı, Hüseyin Nail; **Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, Tan Matb., İstanbul 1960.
- Kula, Witold; **Feodalizmin Ekonomik Teorisi**, Çev.:Oğus Esen, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985.
- Kunt, İ. Metin, **Sancaktan Eyalete, 1550 – 1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, Boğaziçi Ün. Yay., İstanbul 1978.
- Kuran, Ahmed Bedevi; **İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, Tan Matb., İstanbul 1948.
- Kurnaz, Şefika; **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, (1839 – 1923)**, MEB Yay., İstanbul 1992.
- Kuruç, Bilsay; **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, (1929 – 1932)**, 1.C, AÜSBF Yay., Ankara 1988.
- Kut, Dursun, **60 Yılda Basında Köy Enstitüleri, 1940 – 2000**, Güldikeni Yay., İstanbul 2000.
- Kutlu, Sacit, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İBÜY, İstanbul 2007.
- Kuyucuklu, Nazif; **Türkiye İktisadı**, Beta Yay., İstanbul 1986
- Küçük, Hasan; **Türk Milliyetçiliğinin Büyük Önderlerinden Prof. Dr. Mümtaz Turhan, Bütün Yönleriyle**, TÜRDAV Yay., İstanbul 1977.
- Küçükkalay, A.Mesud; **Osmanlı İthalatı, İzmir Gümrüğü (1818 – 1839)**, Kitap Yay., İstanbul 2007.
- Lane, Peter; **The Industrial Revolution : The Birth of the Modern Age**, Weidenfeld and Nicolson, London 1978.
- Leca, Jean; **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Çev.:Siren İdemen, Metis Yay., İstanbul 1998.
- Lee, Stephan J., **Avrupa Tarihinden Kesitler (1789 – 1980)**, Çev.: Savaş Aktur, Dost Yay., Ankara 2002.
- Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev.: Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 2004.
- Maccarthy, Justin; **Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çev.:Mehmet Tuncel, Etkileşim Yay., İstanbul 2006.

- Machiavelli, Niccolo; **Hükümdar**, Çev.: Selahattin Bağdatlı, Sosyal Yay., İstanbul 1985.
- Makal, Ahmet; **Deli Memedin Türküsü**, Literatütür Yay., İstanbul 2008.
-; **Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920 – 1946**, İmge Yay., Ankara 1999.
- Mango, Andrew, **Atatürk, Modern Türkiye’nin Kurucusu**, Remzi Yay., İstanbul 2004.
- Mannheim, Karl, **İdeoloji ve Ütopya**, Çev.: Mehmet Okyayaz, Epos Yay., Ankara 2004.
- Marc Bloch; **Feodal Toplum**, Çev.:M.Ali Kılıçbay, Savaş Yay., Ankara 1983.
- Mardin, Şerif; **Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yay., İstanbul 2008.
-; **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çev.: M.Türköne, F.Unan, İ.Edoğan, İletişim Yay., İstanbul 1998.
- Marksist Düşünce Sözlüğü**; Ed. Tom Bottomore, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Marshall , Gordon; **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev.: Osman Akınhay – Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1**, TBMM Yay., Ankara 1992.
- Memişsevil, Muharrem; **Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Kamu Bürokrasisinin Rolü: Türkiye'de Demokrasinin İki Boyutu: "Modernleştiriciler ve Seçilmişler"**, HÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.
- Meram, Ali Kemal; **Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi**, Kültür Yay., İstanbul 1969.
- Meray, Seha L., Osman Olcay; **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri**, AÜSBF Yay., No:409, Ankara 1977.
- Mermutlu, Bedri, **Sosyal Düşünce Tarihimize Şinasi**, Kaknüs Yay., İstanbul 2003
- Metin, Celal; **Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)**, HÜAİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
- Mevlanzade, Rıfat; **Türkiye İnkılabının İçyüzü**, Pınar Yay., İstanbul 1993.
- Michelet, **Fransız İhtilali Tarihi II**, Çev.: Hamdi Varoğlu, MEB, İstanbul 1967.
- Miquel, Andre; **İslam ve Medeniyeti, Doğuştan Günümüze**, I.C, Çev.: Ahmet Fidan – Menteş, Hasan, Birleşik Yay., Ankara 1991.

- Mithat Paşa'nın Hatıraları**, C.2, Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul, 1997.
- Moltke, Helmuth Von; **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev.: Hayrullah Örs, Remzi Yay., İstanbul 1969.
- Montesquieu; **Romalıların Yükselişi ve Düşüşü**, Çev.:Ahmet Saki, Sadeleştiren: Resul Bozyel, Söylem Yay., İstanbul 2001.
- Mooers, Colin; **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu**, Çev.:Bahadır Sina Şener Dost Yay., Ankara 2000.
- Moore, Barrington; **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri : Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Çev.: Şirin Tekeli, Alâeddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1989.
- Mumcu, Ahmet; **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun**, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1986.
- Mumcu, Ahmet, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İnkılap ve Aka Yay., İstanbul 1982.
- Mumyalmaz, Hatice; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık**, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- Mutlu, Sevda; **Devlet Adamı Kimliği İle İsmet İnönü'nün Düşünce Ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi**, C.Ü.S.B.E, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2007.
- Müderrişoğlu, Alptekin; **Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye**, Denizbank Yay., İstanbul 2007.
-; **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1990.
- Nadi, Yunus, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, Cumhuriyet Yay., İstanbul 1998.
- Nagata, Yuzo; **Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme**, TTK Yay., Ankara 1997.
- Nurdoğan, Arzu M.; **Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)**, MÜSBETAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- Nureddin Es – Sabuni; **Maturidiye Akaidi**, Çev.:Bekir Topaloğlu, DİBY, Ankara 1991.

- Nüzhet, Ali; **Ziya Gökalp, Hayatı ve Malta Mektupları**, İkbâl Matb., İstanbul 1931.
- Ocak, Ahmet Yaşar; **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17.Yüzyıllar)**, Yurt Yay., İstanbul 1998.
-; **Selçukluların Din Siyaseti (1040 – 1092)**, TATAV Yay., İstanbul 2002.
- Okay, M.Orhan; **Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti**, Hareket Yay., İstanbul 1969.
-; **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**, MEB Yay., İstanbul 1989.
- Okçuoğlu, İbrahim; **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi (1923 – 1950)**, Ceylan Yay., İstanbul 1999.
- Okumuş, Ejder; **Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Din – Devlet İlişkisi**, Lotus Yay., Ankara 2005.
- Onar, Sıdık Sami; **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, Marifet Yay., İstanbul 1952.
- Oral, Mustafa; **İmparatorluktan Ulusal Devlete Türkiye’de Tarih Anlayışı**, AÜTİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yay., İstanbul 2003.
-, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Yay., Ankara 2008.
- Owen, Rogar, **The Middle East in the World Economy (1800 – 1914)**, Methuen, London – New York 1981.
- Öçal, Tezer; **İktisat**, GÜY, Ankara 1990.
- Öğün, Süleyman Seyfi; **Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik**, Alfa Yay., İstanbul 2000.
- Ökçün, Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923 – İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar**, SPK Yay., Ankara 1997.
- Öz, Esat, **Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923 – 1945)**, Yetkin Yay., Ankara 1996.
- Özakman, Turgut; **Vahdettin, Mustafa Kemal ve Milli Mücadele**, Bilgi Yay., İstanbul 1997.

- Özarpınar, Yılmaz; **Kültür Değişimleri ve Batılılaşma Meselesi**, Ötüken Yay., İstanbul 2003.
-; **Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler**, Ötüken Yay., İstanbul 1998.
- Özbudun, Ergun; **1921 Anayasası**, AAM Yay., Ankara 1992
-; **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yay., Ankara 2000.
- Özçelik, A.Selçuk; **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, I.C, Umumi Esaslar**, İÜHFY, İstanbul 1982.
- Özçelik, Ayfer; **Kimliğini Arayan Meşrutiyet**, İlgı Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006.
- Özdemir, Hüseyin; **Osmanlı Devletinde Bürokrasi**, Okumuş Adam Yay., İstanbul 2001.
- Özdemir, Yavuz; **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü, Sarıkamış Harekatı**, Erzurum Kalkınma Vakfı Yay., Erzurum 2003.
- Özden, Mehmet; **Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)**, HÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.
- Özkan, Zafer; **Ermeni Tehciri**, AÜTİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1985.
- Özkaya, Yücel v.d., **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, AAM Yay., Ankara 2003.
- Özkaya, Yücel; **18.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu**, YKY, İstanbul 2008.
- Özkaya, Yücel, v.d, **Milli Mücadele I**, AAM Yay., Ankara 2005.
- Özsoy, Osman; **Saltanat'tan Cumhuriyet'e Kurtuluş Savaşı**, Timaş Yay., İstanbul 2007.
- Öztuna, Yılmaz; **II. Abdülhamid, Zamanı ve Şahsiyeti**, Kubbealtı Yay., İstanbul 2008.
- Öztürk, Fatma Derya; **Prof. Dr. Mümtaz Turhan'ın Eğitim Görüşlerinin Günümüz Eğitim Sisteminde Yansımaları**, İÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2006.
- Öztürk, Özgür; **Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları Finans Kapital ve Faaliyet Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme**, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.

- Öztürk, Yusuf Kemal; **Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İktisadi Düşüce Akımları(1838 – 1914)**, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- Pamuk, Şevket; **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Koç Kültür Sanat Yay., İstanbul 2003.
-; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, TVYY, İstanbul 1997.
- Parsons, Talcott; **The Social System**, The Free Press, Glencoe 1964.
- Pekdoğan, Celal; **Batıcı Bir Düşünür Olarak Kılıçzade Hakkı**, HÜAİİTE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1989.
- Peker, Recep, **İnkılap Dersleri**, İletişim Yay., İstanbul 1984.
- Perkins, Bryan Ward; **The Fall of Rome and the End of Civilization**, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Çev.: Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yay., Ankara 1974.
- Pfaff, William; **The Wrath of Nations : Civilization and the Furies of Nationalism**, Simon & Schuster, New York 1993.
- Pınar, Abuzer - Bahar Erdal, **Para – Banka Mali Kuruluşlar ve Uluslar arası Mali Sistem, Teori ve Uygulama**, Naturel Yay., Ankara 2008.
- Pirene, Henri; **Ortaçağ Kentleri**, Çev.: Şadan Karadeniz, Dost Yay., Ankara 1982.
- Poggi, Gianfranco; **Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, Çev.: Aysun Babacan, İBÜY, İstanbul 2007.
- Polybius; **The rise of the Roman Empire**, translated [from the Greek] by Ian Scott-Kilvert, Penguin, London 1979.
- Quataert, Donald; **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881 – 1908)**, Çev.: Sabri Tekay, Yurt Yay., Ankara 1987.
-; **The Ottoman Empire, 1700-1922**, Cambridge University Press, New York 2000.
- Ramsaur, Ernest E., **Jöntürkler, 1908 İhtilali'nin Doğuşu**, Çev.: Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yay., İstanbul 2004.
- Reichenbach, Hans; **Bilimsel Felsefenin Doğuşu**, Çev.: Cemal Yıldırım, Remzi Yay., İstanbul 1981.
- Reşat, Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK Yay., Ankara 1991.

- Reuchlin, Maurice, **Psikoloji Tarihi**, Çev.: Tanju Gökçöl, Gelişim Yay., İstanbul 1975.
- Rıza Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?**, Haz.: İlhami Yalınkılıç, Kitabevi Yay., İstanbul 1996.
- Robert, Peter; Brown, Lamont; **Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası**, Çev.: Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
- Robespierre, **Devrimin Bağrından**, Çev.: Vedat Günyol, Çan Yay., İstanbul 1975.
- Ruhi, M. Emin; **Fransız Devriminde Bir Başrol Oyuncusu: Sieyès**, Liberte Yay., Ankara 2002.
- Sakallı, Bayram, **Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri**, İz Yay., İstanbul 1997.
- Sakaoğlu, Necdet; **Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı**, Yurt Yay., İstanbul 1984.
- Salahi R. Sonyel; **Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı**, AAM Yay., Ankara 2007.
- San, Coşkun; **Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otoritenin Analizi**, ATİİYAY, Ankara 1971.
- Sander, Oral; **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, AÜSBFY, Ankara 1987.
- Sarıbay, Ali Yaşar, **Ziya Gökalp ve Türk Devrimi**, İstanbul Matb., İstanbul 1976.
- Sav, Ergun; **Atatürk ve İki Büyük Türk Düşünürü, Namık Kemal – Ziya Gökalp**, Bilgi Yay., Ankara 2001.
- Sayar, Ahmet Güner; **Osmanlıda İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Klasik Dönemden II. Abdülhamit'e**, Der Yay., İstanbul 1986.
- Schlesinger, Philip; **Medya, Devlet ve Ulus: Siyasal Şiddet ve Kolektif Kimlikler**, Çev.: Mehmet Küçük, Ayrıntı Yay., İstanbul 1994.
- Schöpflin, George; **Nations, Identity, Power : The New Politics of Europe**, Hurst & Company, London 2002.
- Schultz, Duane P., Sydney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, Çev.: Yasemin Aslay, Kaknüs Yay., İstanbul 2002.
- Schulze, Hagen; **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, Çev.: Timuçin Binder, Leteratür Yay., İstanbul 2005.

- Selek, Sabahattin; **Anadolu İhtilali I**, İstanbul 1966.
-; **Milli Mücadele**, C.2, Burçak Yay., İstanbul 1965.
- Sevim, Ali, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)**, TTK Yay., Ankara 1988.
- Seyfi, Orhan; **Ziya Gökalp, Hayatı ve Eserleri**, Cumhuriyet Matb., İstanbul 1937.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838 – 1868)**, TTK Yay., Ankara 1994.
- Seyyar, Ali, **Sosyal Siyaset Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**; Betaş Yay., İstanbul, 2002.
- Sezgin, Ömür, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1984.
- Sieyes, Emmanuel – Joseph; **Üçüncü Sınıf Nedir?**, Çev.: İsmet Birkan, İmge Yay., Ankara 2005.
- Siyaset**, Ed. Mümtaz'er Türköne, Lotus Yay., Ankara 2003.
- Skocpol, Theda; **Devletler ve Toplumsal Devrimler, Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi**, Çev.: S.Erdem Türközü, İmge Yay., Ankara 2004.
- Smith, Anthony D., **Nationalism and Modernism, A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism**, Routledge, New York 2006.
-; **Ulusların Etnik Kökeni**, Çev.: Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir, Dost Yay., Ankara 2002.
-; **Milli Kimlik**, Çev.:Bahadır Sina Şener, İletişim Yay., İstanbul 1994.
- Somersan, Semra; **Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2004.
- Sonyel, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, TTK Yay., Ankara 1987.
- Sorokin, Pitirim A; **Society Culture and Personalty : Their Stucture and Dynamics**, Cooper Sq, New York :, 1962.
- Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**; Ed. M.A. Yekta Saraç, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Soysal, İsmail; **Fransız İhtilali ve Osmanlı – Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789 – 1802)**, TTK Yay., Ankara 1964.

- Söğütü, İlyas; **Tek Parti Dönemi Devlet ve Siyaset Anlayışı**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2003.
- Sönmez, Banu İşlet; **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, YKY, İstanbul 2007.
- Sönmez, Mustafa; **Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı**, İTO Yay., İstanbul 2004.
- Stoye, John; **Viyana Kuşatması**, Çev.:Derin Türkömer, Doğan Kitap Yay., İstanbul 2004.
- Sunar, İlkey, **State and Society in the Politics of Turkey's Development**, AÜSBFY, Ankara 1974.
- Sümer, Faruk, **Oğuzlar, Türkmenler, Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları**, TDAV Yay., İstanbul 1999.
- Şahin, Haşim; **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Dini Zümreler (1299-1402)**, MÜTAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Şahin, Hüseyin; **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Yay., Bursa 1995.
- Şahin, Köksal; **Türkiye'de Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus – Devlete Bakış**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2006.
- Şapolyo, Enver Behnan; **Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, Güven Matb., İstanbul 1943.
- Şaylan, Gencay; **Temsili Liberal Demokrasinin Önlenebilir Krizi**, İmge Yay., Ankara 2008.
-; **Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, İmge Yay., Ankara 1994.
- Şeker, Mehmet; **Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, TDV Yay., Ankara 1999.
- Şenel, Alaeddin; **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Verso Yay., Ankara 1990.
- Şengör, A.M. Celal; **Hasan Ali Yücel ve Türk Aydınlanması**, TÜBİTAK Yay., Ankara 2001.
- Şimşir, Bilal N.; **Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu**, Ayyıldız Matb., Ankara 1970.
-; **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yay., Ankara 2008.
- Talat Paşa'nın Anıları**, Haz.:Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2000.
- Tanilli, Server; **Fransız Devrimi'nden Portreler**, Adam Yay., İstanbul 2001.

- Tannenbaum,Donald G.; Schultz, David; **Siyasi Düşünce Tarihi, Filozoflar ve Fikirleri**, Çev.: Fatih Demirci, Adres Yay., Ankara 2005.
- Tanör, Bülen; **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, YKY, İstanbul 2006.
-; **Türkiye’de Kongre İktidarları**, YKY, İstanbul 1998.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi; **19 uncu Asır Türk edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Yay., İstanbul, 2003.
-; **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Haz.: Zeynep Kerman, Dergah Yay., İstanbul 1992.
- Tanrıverdi, Ezgi Germeç; **Sosyolojik Açıdan Küreselleşme ve Ulus – Devlet, (Giddens, Bauman ve Habermas Örneği)**, SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2008.
- Tanyu, Hikmet; **Ziya Gökalp’in Kronolojisi**, Ongun Kardeşler Matb. Ankara 1981.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921)**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 1999.
- TBMM Z.C, Devre I, İçtima:1, C.1**, TBMM Matb., Ankara 1940.
- TBMM Z.C., C.24, Devre:1, İçtima.3**, TBMM Yay., Ankara 1960.
- Tekeli, İlhan - Selim İlkin; **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ Yay., Ankara1982.
- Tekin, Yusuf - Sabri Çiftçi; **1877'den Günümüze Türkiye'de Parlamento, 22. Dönem TBMM'nde Parlamento ve Rol Algısı**, Siyasal Yay., Ankara 2007.
- Tekin, Yusuf; **Osmanlı Devletinin Son Döneminde Modern Ulus Devlete Yönelik Girişimler**, CÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2002.
- Tevfik, Ebuzziya; **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Uyarlayan:Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yay., İstanbul 1973.
- Tezel, Yahya Sezai; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923 – 1950)**, Yurt Yay., Ankara 1982.
-; **Kapılanma Kültürü ve Demokrasi**, Orion Yay., Ankara 2007
-; **Trasformation of State and Society in Turkey**, Roma Pub., Ankara 2005.
- Teziç, Erdoğan; **Anayasa Hukuku**, Beta Yay., İstanbul 2005.
- The Cambridge History of Medieval Political Thought C.350-C.1450**; Ed. J. H. Burns, Cambridge University, Cambridge1991.

- The Social Science Encyclopedia**; Ed. Adam Kuper and Jessica Kuper, Routledge, London 2001.
- Tilly, Charles; **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, Çev.:Kudret Emiroğlu, İmge Yay., Ankara 2001.
- Timur, Taner; **Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni**, AÜSBFY, Ankara, 1979.
- Tocqueville, Alexis de; **Eski Rejim ve Devrim**, Çev.: Turhan Ilgaz, İmge Yay., Ankara 2004.
- Tokgöz, Erdinç, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, İmaj Yay., Ankara 2001.
- Toktaş, Fatih; **İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri**, Klasik Yay., İstanbul 2004.
- Toku, Neşet; **Türkiye'de Anti – Materyalist Felsefe (Spiritüalizm), İlk Temsilciler**, Beyan Yay., İstanbul 1996.
- Topaloğlu, Bekir; **İslam Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-i Vacib)**, DİBY, Ankara 1992.
- Toprak, Zafer; **İttihat Terakki ve Devletçilik**, TVYY, İstanbul 1995.
-; **Türkiye'de Milli İktisat**, Yurt Yay., Ankara 1982.
- Trebilcock, Clive; **The Industrialization of the Continental Power, 1780-1914**, Longman, London, 1986.
- Tunaya, Tarık Zafer; **İslamcılık Akımı**, İBÜY, İstanbul 2003.
-; **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, Ekin Yay., İstanbul 1982.
-; **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi**, İBÜY, İstanbul 2001
-; **Türkiye'de Siyasal Partiler C.III. İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1989.
-; **Türkiye'de Siyasal Partiler, II.Meşrutiyet Dönemi, C.1** Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1989.
- Tuncer, Hüner; **Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853 – 1878)**, Ümit Yay., Ankara 2003.
- Tunç, Hasan; **Türkiye'ye Komşu Devletlerin Anayasaları**, Asil Yay., Ankara 2008.

Tunçay, Mete; **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923 - 1931**, TVYY, İstanbul 2005.

.....; **Türkiye'de Sol Akımlar**, Bilgi Yay., Ankara 1984.

Turan, Osman; **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

.....; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

Turan, Şerafettin; **Mustafa Kemal Atatürk, Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik**, Bilgi Yay., Ankara 2004.

.....; **Türk Devrim Tarihi II**, Bilgi Yay., Ankara 1992.

Turhan, Mümtaz; **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma, Bütün Eserleri:1**, Yağmur Yay., İstanbul 1980.

.....; **Kültür Değişmeleri, Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, MÜİFY, İstanbul 1987.

.....; **Garplışmanın Neresindeyiz?, Bütün Eserleri:1**, Yağmur Yay., İstanbul 1980.

.....; **Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri, Bütün Eserleri:1**, Yağmur Yay., İstanbul 1980.

.....; **Toprak Reformu ve Köy Kalkınması, Bütün Eserleri:1**, Yağmur Yay., İstanbul 1980.

Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, DİE Yay., Ankara 1973.

Türkdoğan, Orhan, **Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi**, Baylan Yay., Ankara 1973.

Türkgeldi, Ali Fuad; **Görüp İştittiklerim**, TTK Yay., Ankara 1949.

Türkoğlu, Pakize, **Tonguç ve Enstitüleri**, YKY, İstanbul 2008.

Türköne, Mümtaz'er; **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, Lotus Yay., Ankara 2003.

Tütengil, Cavit Orhan; **Ziya Gökalp Üzerine Notlar**, Türk Sosyoloji Cemiyeti Yay., İstanbul 1956.

Uluğ, Naşit Hakkı; **Halfeliğin Sonu**, İş Bankası Yay., İstanbul 1975.

Umur, Ziya; **Roma Hukuku Ders Notları**, Beta Yay., İstanbul 1999.

Uzun, Ahmet; **Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme(1841)**, Eren Yay., İstanbul 2002.

- Üçok Coşkun – Ahmet Mumcu – Gülnihal Bozkurt; **Türk Hukuk Tarihi**, Turhan Yay., Ankara 2008.
- Üçok, Coşkun; **Siyasal Tarih (1789 – 1960)**, AÜHFY, Ankara 1978.
- Ülgener, Sabri F., **Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme**, İÜİF Yay., İstanbul 1966.
- Ülken, Hilmi Ziya; **İslam Felsefesi**, Ülken Yay., İstanbul 1983.
-; **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yay., İstanbul 2001.
-; **Ziya Gökalp**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007.
-; **Sosyoloji Sözlüğü**, MEB Yay., İstanbul 1969.
- Ülken, Yüksel; **Atatürk ve İktisat**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1981.
- Ülman, Haluk; **Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş**, İmge Yay., Ankara 2002.
- Vakkasoğlu, Vehbi; **Tarih Aynasında Ziya Gökalp**, Cihan Yay., İstanbul 1984.
- Yayni, Cafer; **Erol Güngör**, Alternatif Yay., Ankara 2002.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet; **İlk Meclis**, Cumhuriyet Yay., İstanbul 1999.
- Vincent, Andrew; **Modern Politik İdeolojiler**, Çev.: Arzu Tüfekçi, Paradigma Yay., İstanbul 2006.
- Wallerstein, Immanuel; **Modern Dünya-Sistemi I, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri**, Çev.: Latif Boyacı, Bakış Yay., İstanbul 2004.
- Weber, Alfred; **Felsefe Tarihi**, Çev.: H.Vehbi Eralp, Sosyal Yay., İstanbul 1993.
- West, David; **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş**, Çev.: Ahmet Cevizci, Paradigma Yay., İstanbul 1998.
- Yahya Kemal; **Aziz İstanbul**, MEB Yay., İstanbul 1969.
-; **Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1973.
- Yakuboğlu, Kenan; **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi**, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2006.
- Yalçın, Durmuş v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, AAM Yay., Ankara 2000.
- Yaşa, Memduh; **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923 – 1978)**, Akbank Yay., İstanbul 1980.
- Yaşar, Aydın; **Gazali: Muhafazakar ve Modern**, Arasta Yay., Bursa 2002.

- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait; **Maturidi ve Nefesi'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, MEB Yay., İstanbul 1997.
- Yeldan, Erinç; **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi, Bölüşüm, Birikim ve Büyüme**, İletişim Yay., İstanbul 2002.
- Yerasimos, Stefanos; **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye, 1.Bizans'tan Tanzimat'a**, Çev.: Babür Kuzucu, Belge Yay., İstanbul 2000.
- Yeşil, Ahmet; **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Cedit Yay., Ankara 2002.
- Yetkin, Çetin; **Türk Edebiyatında Batılılaşma ve Kimlik Sorunu**, Salyangoz Yay., İstanbul 2008.
-; **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Salyangoz Yay., İstanbul 2008.
- Yıldız, Ahmet; **Ne Mutlu Türk'üm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno Seküler Sınırları (1919-1938)**, İletişim Yay., İstanbul 2004.
- Yıldız, Gültekin; **Osmanlı Ordusunda Yeniden Yapılanma ve Sosyopolitik Etkileri, (1826 – 1839)**, MÜTAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- Yıldız, Zekeriya; **Politika Sözlüğü**, Timaş Yay., İstanbul 2003.
- Yılmaz, Mustafa; **İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiye'si**, Phoenix Yay., Ankara 2002.
- Yücekök, Ahmet N.; **Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlatonun Evrimi**, AÜSBFY, Ankara 1983.
- Zengin, Zeki Salih; **Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitim ve Öğretimi (1839-1876)**, MEB Yay., İstanbul 2004.
- Ziya Gökalp; **Doğru Yol, Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.
-; **Felsefe Dersleri**, Haz.: A.Utku, E.Erbay, Çizgi Yay., Konya 2006.
-; **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.
-; **Limni ve Malta Mektupları, C.I-II**, Haz.: F.A.Tansel, TTK Yay., Ankara 1952.
-; **Makaleler I**, Haz.: Ş.Beysanoğlu, KBY, İstanbul 1976.
-; **Makaleler II**, Haz.: S.H.Bolay, KBY, Ankara 1982.

-; **Makaleler III**, Haz.:M.O.Durusoy, KBY, Ankara 1977.
-; **Makaleler IV**, Haz.:F.R.Tuncor, KBY, Ankara 1977.
-; **Makaleler IX**, Haz.: Ş.Beysanoğlu, KBY, İstanbul 1980.
-; **Makaleler V**, Haz.:R.Kardaş, KBY, Ankara 1981.
-; **Makaleler VII**, Haz.:M.A.Çay, KBY, Ankara 1982.
-; **Makaleler VIII**, Haz.: F.R.Tuncor, KBY, Ankara 1981.
-; **Malta Konferansları**, Haz.: Fahrettin Kırzıoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977.
-; **Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.
-; **Tamamlanmamış Eserler**, I.C, Haz.: Ş.Beysanoğlu, Neyir Matb, Ankara 1985.
-; **Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.
-; **Türk Töresi, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.
-; **Türkçülüğün Esasları, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.
-; **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Kitaplar I**, Haz.:Ş.Beysanoğlu vd., Yay. Haz.: M.Sabri Koz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.
-; **Şaki İbrahim Destanı ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirler**, Haz.: Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.
- Zürcher, Erik Jan; **Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)**, İBÜY, İstanbul 2005.

MAKALELER

- Akarlı, Ahmet; “*Kemalizm, Milliyetçilik ve Bugün*”, **Birikim**, Yıl:193, Sayı:49.
- Akdağ, Mustafa; “*Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkışaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti*”, **Belleten**, C.51, Sayı:13, Yıl: 1949.
- Akder, Necati; “*Ziya Gökalp'e Göre Dil İnkılabı ve Ötesi*”, **Türk Kültürü**, C.4, Sayı:37, Yıl:1965.

- Akşin, Sina; “*Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı*”, **AÜSBFD**, C.25, Sayı:1, Yıl:1970.
-; “*Siyasi Tarih (1789-1908)*”, **Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti (1600-1908)**, C.3, Ed. Sina Akşin, Cem Yay., İstanbul 1997.
-; “*Türkiye’de Parlamento Geleneğinin Kurulması*”, **Atatürk’e Armağan**, Haz.: Mehmet Sağlam vd., OMÜ Yay., Samsun, 1988.
- Akyıldız, Ali; “*Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni*”, **İslam Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 2, Yıl:1998.
- Alkan, Mehmet Ö; “*İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim*”, Der.: Kemal H. Karpat, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye**, İBÜY, İstanbul 2004.
- Amman, Tayfun; “*Örnek Bir Akademisyen ve Türk Aydını Olarak Erol Güngör*”, **Kültür Ocağından Bir Mütefekkir**, KOCAV Yay. İstanbul 2009.
- Asena, Orhan; “*Ziya Gökalp’i Anlamak*”, **Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri, 23 Mart 1986**, DÜY, Diyarbakır 1989.
- Baştav, Şerif, “*Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu Esnasında Bizans ve Avrupa*”, **Belleten**, C.68, Sayı:251, Yıl:2004.
- Bayram, Cezmi; “*Mümtaz Turhan ve Maarif Davamız*”, **Türk Kültürü**, C.7, Sayı: 78, Yıl:1969.
- Belge, Murat; “*Mustafa Kemal ve Kemalizm*”, **Kemalizm**, Ed.:Ahmet İnsel, İletişim Yay., İstanbul 2001.
- Berktaş, Halil; “*Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi*”, Ed. Sina Akşin, **Türkiye Tarihi I**, Cem Yay., İstanbul 2002.
- Bilsel, Cemil, “*Tanzimat’ın Harici Siyaseti*”, **Tanzimat I, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, Maarif Matb., İstanbul 1949.
- Bolay, Süleyman Hayri; “*Erol Güngör Üzerine Hatıralar*”, **Prof. Dr. Erol Güngör’ün Anısına Armağan**, SÜTAEY, Konya 1998.
- Bostancı, Naci; “*Mümtaz Turhan’ın Bugün İçin Anlamı*”, **Aramızdan Ayrılışının 40.Yılında Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sempozyumu 02 – 03 Kasım 2009**, GÜY, Ankara 2009.
- Boyacıoğlu, Ramazan; “*Erzurum’dan Sivas Kongresi’ne*”, **CÜİFD**, VI/2, Sivas 2002

- Bozkurt, Mahmut Esat; “*Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı*”, **Medeni Kanunun XV. Yıldönümü**, İÜ Yay., İstanbul 1944.
- Coşar, Simten; “*Türk Modernleşmesi, Aklileşme, Patoloji, Tıkanma*”, **Doğu Batı**, Yıl:1999.
- Cumbur, Müjgan; “*Ahmed Yesevi'nin Anadolu'nun Türkleşmesindeki Yeri*”, **ERDEM**, C.7, Sayı:21, Yıl:1995.
- Çağlar, Keyder; “*Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881 – 1914)*”, **Toplum ve Bilim**, Yıl: 1978.
- Çelebican, Gürkan, “*Atatürk Döneminde Para – Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi*”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, AÜSBF Yay., Ankara 1982.
- Dikeçligil, Beylü; “*Yeni Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp'te Kültür Kavramının Analizi*”, **Türk Düşünce Geleneğinde Ziya Gökalp Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken**, Ed.: Nevin Güngör Ergan, Hacettepe Üniversitesi Yay. Ankara 2007.
- Doğru, Halime, “*Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi*”, **AÜSBD**, C.1, Sayı:1, Yıl:2001.
- Ercan, Yavuz, “*Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi*”, **Bellekten**, C.59, Sayı: 197.
- Erdem, Tevfik; “*Feodaliteden Sanayi Toplumuna*”, içinde **Feodaliteden Küreselleşmeye**, Ed. Tevfik Erdem, Lotus Yay., Ankara 2006.
- Erdoğan, M.Mustafa, “*Neo Liberal İktisatta Sonun Başlangıcı ve Keynezyen İktisadın Reerkarnasyonu*”, **Politik İktisat ve Adam Smith**, Ed.: Hakan Kapucu vd., Yön Yay., İstanbul 2010.
- Ergil, Doğu; “*Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Toplumsal Farklılaşma ve Siyasal Temsil Sorunu*”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, Haz.: Siyasi İlimler Derneği, Ajans Türk Matb. Yay., Ankara 1976.
- Ersal, Aytekin; “*Türk Hukuk İnkılabı ve Kılıçzade Hakkı*”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 94, Yıl:2008.
- Foltz, William J.; “*Ethnicity, Status, and Conflict*”, in Ed. Wendel Bell and Walter E. Freeman, **Ethnicity and Nation – Building: Comparative, International, and Historical Perspectives**, Sage Pub.London 1974.

Fulbrook, Mary; “*Myth – Making and National Identity: The Case of the G.DIR*”, in **Myths and Nationhood** ed. by **Geoffrey Hosking, George Schöpflin**, University of London, New York 1997.

Gardet, L., “*İslam Düşüncesi Nasıl Kötürümleşti*”,Çev.:Ahmet Arslan, Ahmet Arslan, **İslam Felsefesi Üzerine**, Vadi Yay., Ankara 1996.

Genç, Mehmet;“*Örnek Bir Aydın Olarak Erol Güngör*”, **Kültür Ocağından Bir Mütefekkir**, KOCAV Yay. İstanbul 2009.

Göze, Ergun;“*Bir Büyük Kayıp*”, **Tercüman**, 25 Nisan 1983.

Güngör, Erol; “*Kimden Korktuğunuzu Açıkça Söyleyin*”, **Ortadoğu**, 27 Ağustos 1974.

.....; “*Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*”, **Ortadoğu**, 16 Şubat 1976.

.....; “*Yine Türkçe Üzerine*”, **Ortadoğu**, 6 Aralık 1975.

.....;“*27 Mayıs ve CHP*”, **Ortadoğu**, 7 Temmuz 1975.

.....;“*Amerika’da Atatürkçü Oluyor*”, **Ortadoğu**, 27 Ocak 1976.

.....; “*Ankara Şehrinde Atatürk Panosu*”, **Ortadoğu**, 24 Temmuz 1975.

.....;“*Bir Çocuk ve Bir Büyük*”, **Ortadoğu**, 6 Mayıs 1975.

.....;“*Bir Yobazlık Örneği Daha*”, **Ortadoğu**, 30 Mayıs 1975.

.....;“*Cumhuriyet Üzerine*”, **Ortadoğu**, 30 Ekim 1974.

.....;“*Din Eğitimi*”, **Ortadoğu**, 2 Temmuz 1974.

.....; “*Ell Yıl Sonra Gökalp*”, Ortadoğu, 9 Kasım 1974.

.....;“*Fırsat Eşitliğini Kimler İstemez*”, **Ortadoğu**, 5 Ocak 1976.

.....; “*Hilmi Ziya Ülken İçin*”, **Ortadoğu**, 16 Haziran 1974.

.....; “*Hür Teşebbüsün Büyük Tezadı*”, **Ortadoğu**, 2 Mayıs 1975

.....; “*Pis Kapital mi, Pis Kapitalist mi?*”, **Ortadoğu**, 20 Ağustos 1975.

.....; “*Köy Enstitülerinden Bugüne Hayli İleri Gitmişiz*”, **Ortadoğu**, 24 Haziran 1974.

.....; “*Milliyetçi ve Devrimci*”, **Ortadoğu**, 16 Temmuz 1975.

.....; “*Şimdi Hergün 23 Nisan*”, **Ortadoğu**, 20 Nisan 1974.

.....; “*Türkçenin Kurtuluşu Yolunda*”, **Ortadoğu**, 4 Aralık 1975.

.....; “*Yeni Bir Dev Şirket*”, **Ayrıntılı Haber**, 10 Mayıs 1979.

....., “*Atatürk Düşmanlığı ve Dostluğu Üzerine*”, **Ortadoğu**, 27 Ocak 1976.

- Güngör, Hidayet, “*Erol Güngör’ün Hayatı, İlmi ve Fikri Şahsiyeti*”, Yayına Haz.: Ahmet Sevgi, **Prof. Dr. Erol Güngör’ün Anısına Armağan**, SÜTAEY, Konya 1998.
- Güngör, Şeyma; “*Erol Güngör*”, **TDVA**, C.1, TDVİSAMY, İstanbul 1996.
- Gürsel, Seyfettin; “*Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm*”, **Yapıt**, Sayı:46, Yıl:1983.
- Habermas, Jürgen; “*Avrupalı Ulus –Devlet: Başarıları ve sınırları – Egemenlik ve Vatandaşlığın Geçmişi ve Geleceği Üzerine*”, içinde **Tartışılan Sınırlar**, der. Mustafa Armağan, Çev.:İsmail Türkmen, Şehir Yay., İstanbul, 2001.
- Hacıeminoğlu, Necmettin; “*Sen Öldün, Ölüm Güzel Demektir*”, **Yeni Düşünce**, Sayı: 83.
- Hanioğlu, M.Şükrü; “*İttihatçılık*”, **Dönemler ve Zihniyetler**, Ed.: Ömer Laçiner, İletişim Yay., İstanbul 2009.
-; “*Bir Asır Sonra İnkılab-ı Azim*”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:94, Yıl:2008.
- Hazır, Hayati; “*Sened-i İttifak’ın Kamu Hukuku Bakımından Önemi*”,**DÜHFD**, Sayı:2, Yıl:1984.
- İşın, Ekrem; “*Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm*”, **TCTA**, C.2, İletişim Yay., İstanbul 1984.
- İşınsu, Emine; “*Erol Güngör’ü Kaybetmişiz.*”,**Yeni Düşünce**, Sayı: 87, 10 Haziran 1983.
- İnalçık, Halil; “*Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları*”, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yay., İstanbul 1996.
-; “*Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkışaf Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle*”, **Bellekten**, C.60, Sayı:15, Yıl:1951.
-; “*Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış*”, **Doğu Batı**, C.4, Sayı:17, Yıl:2002.
-; “*Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi*”, **AÜSBFD**, C.14, Sayı:1, Yıl: 1959.

-; “*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*”, Belleten, C.28, Sayı:112, Yıl:1964.
- İşpirli, Mehmet; “*Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı*”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.1, Ed. İhsanoğlu, Ekmeleddin, Feza Yay., İstanbul 1999.
- Kabaklı, Ahmet; “*Bir Âlim Göçtü*”, **Tercüman**, 26 Nisan 1983.
- Kafalı, Mustafa; “*Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi*”, **ERDEM**, C.8, Sayı:22, Yıl: 1996.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem; “*Türkiye’de Sosyal – Psikolojik Araştırmaların Genel Görünümü, Gruplanması ve Bazı Problem Sahaları*”, **Türkiye’de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi**, HÜY, Ankara 1970.
- Kaymaz, Nejat, “*Malazgirt savaşı İle Anadolu’nun Fethi*”, **Malazgirt Armağanı**, TTK Yay., Ankara 1972.
- Keyman, E.Fuat, “*Kamusal Alan ve Cumhuriyetçi Liberalizm, Türkiye’de Demokrasi Sorunu*”, Ed.: Ahmet Karadağ, **Kamusal Alan ve Türkiye**, Asil Yay., Ankara 2006.
- Koç, Yunus, “*Erken Dönem Osmanlı Hukuku, Yaklaşımlar, Temel Sorunlar*”, **HÜEFD**, (Özel Sayı), Yıl:1999.
- Kongar, Emre; “*Mümtaz Turhan*”, **Türk Toplum Bilimcileri 2**, Remzi Yay., İstanbul 1988.
-, “*Ziya Gökalp*”, **Türk Toplum Bilimcileri**, Emre Kongar vd., C.I, Remzi Yay., İstanbul 1982.
- Korkmaz, Abdullah, “*Mümtaz Turhan (1908 – 1968)*”, **Türkiye’de Sosyoloji**, Der.: M.Çağatay Özdemir, Phoenix, Ankara 2008.
- Kösoğlu, Nevzat; “*Erol Güngör ve Tarih*”, **Türk Yurdu**, Sayı: 165, Yıl: 2001.
- Kuran, Ercüment; “*Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C.I, TKA EY, Ankara 2001.
- Kürkçüoğlu, Ömer; “*Dış Politika Nedir?, Türkiye’deki Dünü ve Bugünü*”, **AÜSBFD**, C.35, Sayı:1-4, Yıl:1980.
- Mardin, Şerif ; “*Tabii Hukukun Gelişim Safhaları Hakkında Bir Not*”, **AÜSBFD**, C.10, Sayı:2, Yılı:1955.
- Marmura, Michael E., “*Gazali*”, **İslam Felsefesine Giriş**, Ed. Peter Adamson, Richard C. Taylor, Çev.: M.Cüneyt Kaya, Küre Yay., İstanbul 2007.

Mollaer, Fırat; “*Moderniteden Postmoderniteye Rasyonalite, Bilim, Kapitalizm*”, **Düşünen Siyaset**, Sayı:21, Yıl:2005.

Ocak, Ahmet Yaşar, “*Düşünce Hayatı (XIV – XVII. Yüzyıllar)*”, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, I.C, Ed. E.İhsanoğlu, Feza Yay., İstanbul 1999.

Okandan, Recai G.; “*Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devrimlerinin Önemi*”, **İÜHFM**, C.15, Sayı:1, Yıl: 1949.

Ortaylı, İlber; “*Osmanlı Bürokrasinin Özelliklerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Denemesi*”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1**, Turhan Yay., Ankara 2000.

Ökçün, A.Güngüz; “*1909 – 1930 yılları Arasında Anonim şirket Olarak Kurulan Bankalar Hakkında Genel Bilgiler*”, **İktisat Tarihi Yazıları**, SPK Yay., Ankara 1997.

Öner, Erdoğan; “*Önsöz*”, **Osmanlı Bütçeleri (1909 – 1918)**, Maliye Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

Önsoy, Rifat; “*Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü*”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri**, TTK Yay., Ankara 1987.

Öz, Mehmet; “*Mümtaz Turhan, Milletleşme Sürecimiz ve Tarih Bilinci*”, **Aramızdan Ayrılışının 40.Yılında Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sempozyumu 02 – 03 Kasım 2009**, GÜY, Ankara 2009.

Özarpınar, Yılmaz; “*Hocam Prof. Dr. Mümtaz Turhan*”, **Aramızdan Ayrılışının 40.Yılında Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sempozyumu 02 – 03 Kasım 2009**, GÜY, Ankara 2009.

Özbilgen, Tarık; “*Tabii Hukuk Görüşünden Sosyolojik Hukuk Görüşüne*”, **İÜHFM**, C.30, Sayı:1-2, Yıl:1964.

Özbudun, Ergun; “*Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu*”, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Haz.: Nuri Bilgin, Bağlam Yay., İstanbul 1997.

....., “*Siyasi Lider Olarak Atatürk*”, **AAMD**, C.2, Sayı:6, 1986.

....., “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukuki Niteliği*”, **AAMD**, C.1, Sayı:2, Yıl:1985.

Özçelik, A. Selçuk, “*Sened-i İttifak*”, **İÜHFM**, C.24, Sayı:1-4, Yıl:1958.

-, “Avrupa Feodalitesinin Siyasi ve İktisadi Mahiyeti”, **İÜHFİM**, C.16, Sayı:1-2, Yıl:1950.
- Özkaya, Yücel, “Mustafa Kemal Paşa Anadolu’da”, **Milli Mücadele Tarihi**, C.I, Haz.:Berna Türkdoğan, AAM Yay., Ankara 2005.
- Reşat Kasaba, “Osmanlı İmparatorluğunun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi”, **Yapıt**, Sayı:, 37-38..
- Rustow, Dankwart A., “Devlet Kurucusu Olarak Atatürk”, Çev.: Nermin Abadan, **Abadan’a Armağan**, SBFY, Ankara 1969.
- Sevim, Ali, “Malazgirt Muharebesi”, **İA**, TDV Yay., C.27, Ankara 2003.
- Shaw, Stanford Jay; “Some Aspects of the Nineteenth – Century Otoman Reformers”, **Benings of Modernization in the Middle East**, Ed. W. Palk, The University of Chiciga Press, 1968.
- Sofuoğlu, Adnan; “Genel Hatlarıyla BMM’nin Milli Mücadele’deki Rolü”, **Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı’ya Armağan**, HÜAİİTE Yay., Ankara 1995.
- Sözen, Edibe; “Bir Geleneğin Yazarı: Erol Güngör”, **Kültür Ocağından Bir Mütefekkir**, KOCAV Yay. İstanbul 2009.
-, “Erol Güngör’de Şahsiyetin İnşası”, **Kültür Ocağından Bir Mütefekkir**, KOCAV Yay. İstanbul 2009.
- Sungu, İhsan, “Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle**, Maarif Matb., İstanbul 1940.
- Sümer, Faruk, “Anadolu’ya Yalnızca Göçebe Türkler mi Geldi?”, **Bellekten**, C.24, Sayı:96, Yıl:1960.
- Süslü, Azmi; “Misak-ı Milli, 1914 – 1920”, **Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul**, AAMY, Ankara 1998.
- Şimşek, Ahmet, “Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör Çizgisinde Milliyetçi Tarih Görüşü”, **Türk Yurdu**, Nisan 2011.
- Tabakoğlu, Ahmet; “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Ed.Mehmet Zincirkıran, Nova Yay., Ankara 2006.
- Tarı, Gültekin; “Ölümden Dirilişe”, **Türk Edebiyatı**, Yıl 1983, Sayı: 116.
- Tekeli, İlhan - Selim İlkin; “İttihat Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Ed. Osman Okyar, Hali İncalcık, Meteksan Yay., Ankara 1980.

Tezel, Yahya Sezai; “Tanzimat Sonrası İmparatorluk ve Cumhuriyet Sonrası Türkiye’inde Muhafazakarlık Sorunsalı”, **Muhafazakarlık**, Ed.: Ahmet Çiğdem, İletişim Yay., İstanbul 2004.

Toğrol, Beğlan; “Prof. Dr. Erol Güngör (1938 – 1983)”, **İstanbul Üniversitesi Tecrübi Psikoloji Çalışmaları**, C.14, Yıl: 1984.

Toğrol, Beğlan; “Prof. Dr. Mümtaz Turhan (1904 – 1969)”, **Türk Yurdu**, C.11, Sayı:44 (390), Yıl: 1991.

Toprak, Binnaz; “Dinci Sağ”, Der.: İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Belge Yay., İstanbul 1987.

Tufan, Muzaffer; “Tanzimat’ın Dış Etkenleri”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TTK Yay., Ankara 1994.

Tunaya, Tarık Zafer; “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, **Birinci Meclis**, Ed.: Osman Koçak, Sabancı Üniv. Yay., İstanbul 1998.

Turhan, Mümtaz; “Avrupa’da Millet ve Milliyetlerin Doğuşu”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 29.

.....; “Bazı Vehimlerimiz ve Hürriyet Korkusu”, **İstanbul Sanat Edebiyat**, Yıl: 1955, Sayı:7.

.....; “Emin Molu”, **İstanbul Sanat Edebiyat**, , Yıl: 1954, Sayı:5.

.....; “Garbda Milli Kültürlerin Doğuşu”, **Yol**, Yıl:1966, Sayı:32.

.....; “Remzi Oğuz Arık”, **İstanbul Sanat ve Edebiyat**, Yıl: 1956, Sayı: 5.

.....; “Remzi Oğuz”, **İstanbul Sanat Edebiyat**, , Yıl: 1954, Sayı:7.

.....; “Ölçü ve Kıymet”, **Ölçü**, Yıl: 1957, Sayı: 1.

.....; “Üç Zihniyet”, **Yol**, Yıl: 1962, Sayı:2.

.....; “Avrupa’da Millet ve Milliyetçiliğin Doğuşu”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 230.

.....; “Demokrasi ve İnkılâplar”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1960, Sayı: 282.

.....; “Eski Çağlarda Milliyetçilik”, **Yol**, Yıl:1966, Sayı:26.

.....; “Garbda Milli Kültürlerin Doğuşu”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 31.

.....; “Garbda Milli Kültürlerin Doğuşu”, **Yol**, Yıl:1966, Sayı:34.

.....; “Garplılaşmanın Manası”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1959, C.10, Sayı: 2.

.....; “Garplılaşmanın Neresindeyiz?”, **Yol**, Yıl: 1962.

.....; “Geriliğimizin Sebepleri”, **İstanbul Sanat Edebiyat**, Yıl: 1956, Sayı: 10 – 11.

.....; “Hakiki kıymetlere Doğru”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1955, C.6, Sayı: 246.

.....; “Köy Enstitüleri Masalı”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1959, Sayı: 278.

.....; “Medeniyet Anlayışımız”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1960, Sayı: 280.

.....; “Millet ve Milliyetçilik”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 23.

.....; “Milliyetçilik Milliyetçilerin Eseridir”, **Yol**, Yıl: 1966, Sayı: 25.

.....; “Mükemmel İnsan ve İdeal Cemiyet”, **Millet**, Yıl:1942, C.1, Sayı: 5.

.....; “Niçin Milliyetçiyiz?”, **Millet**, Yıl: 1942, C.1, Sayı:9.

.....; “Osmanlı Medeniyeti Neden Durakladı”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1955, C.5, Sayı:241.

.....; “Şahsiyet Üzerine Düşünceler”, **Millet**, Yıl: 1942, C.1, Sayı:1.

.....; “Umumi Bir İçtimai Kalkınma Planı”, **Ölçü**, Yıl:1957.

.....; “Üniversitenin Vazifeleri”, **Türk Yurdu**, Yıl: 1956, Sayı: 254.

Türküne, Mümtaz’er, “Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.6, İz Yay., İstanbul 1996.

Unan, Fahri, “Osmanlı Medreselerinde İlmi Verimi ve İlim Anlayışını Etkileyen Amiller”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:58, Yıl:1999.

Uçok, Coşkun, “Hukuk Devriminin Nedenleri”, **Belleten C.52**, Yıl:2004.

Ünüvar, Kerem; “Ziya Gökalp”, **Milliyetçilik**, Ed.:Tanıl Bora, İletişim Yay., İstanbul 2002.

Wallerstein, Immanuel; “Halkçılığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, **İrk, Ulus, Sınıf Belirsiz Kimlikler**, Çev.: Nazlı Ökten, Metis Yay., İstanbul 1993.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Osmanlılarda Hakimiyet Anlayışı”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.12**, Çağ Yay., İstanbul 1993.

Yılmaz, Murat; “Erol Güngör”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik**, Ed.:Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yay., İstanbul 2002.

Yılmaz, Mustafa; “*Tarihi Süreçte Türkiye’de Siyaset ve Demokrasi*”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Ed.: Mehmet Zincirkıran, Nova Yay., Ankara 2006.

Yücekök, Ahmet N., “*Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu, 1838 Ticaret Sözleşmeleri*”, **AÜSBFD**, C.23, Sayı:1, Yıl:1968.

Yüksel, Ahmet Nuri; “*Erol Güngör’ün Bıraktığı Miras*”, **Kültür Ocağından Bir Mütefekkir**, KOCAV Yay. İstanbul 2009.

